

Кубань- Україна

VII

Краснодар - Київ, 2013

Фото Курочкина О. В. (Киев)

Міжнародна асоціація українців
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського Національної академії наук України
Межрегиональная общественная организация
«Научное общество украинистов им. Т. Г. Шевченко»
Кубанський осередок Наукового Товариства імені Шевченка
Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань –Україна»

КУБАНЬ – УКРАЇНА:

питання історико-культурної взаємодії

КУБАНЬ – УКРАИНА:

вопросы историко-культурного взаимодействия

ВИПУСК VII ВЫПУСК

*Присвячується
150-річчю
з дня народження
Б. Д. Грінченка*

*Посвящается
150-летию
со дня рождения
Б. Д. Гринченко*

Краснодар – Киев
Издательство ЭДВИ
2013

УДК 947.1/9(471.62)
ББК 63.3(235.71)
К 88

К 88 Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия.
Выпуск VII. Посвящается 150-летию со дня рождения Б. Д. Гринченко / Сост.
А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко. – Краснодар – Киев: ЭДВИ, 2013. 394 с., 43 ил.

Сборник содержит материалы конференции «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия», проведённой 10–11 мая 2013 г. в Краснодаре. Предназначен для историков, филологов, географов, краеведов, студентов, учителей и всех, кто интересуется историей и культурой Украины и её взаимосвязями с Кубанью.

Збірник містить матеріали конференцій «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії», що відбулася 10–11 травня 2013 р. у Краснодарі. Призначено для істориків, філологів, географів, краєзнавців, студентів, вчителів та усіх, хто зацікавлений у вивченні історії та культури України, її стосунків з Кубанню.

Редакционная коллегия:

кандидат исторических наук А. М. Авраменко (ответственный редактор); кандидат исторических наук Г. Б. Бондаренко (*Киев*); кандидат исторических наук В. В. Грибовский (*Днепропетровск*); кандидат исторических наук С. В. Самовтор; академик НАН Украины доктор исторических наук А. А. Скрыпник (*Киев*); кандидат исторических наук И. М. Скибицкая (ответственный секретарь); кандидат филологических наук В. К. Чумаченко.

Составители и научные редакторы сборника – А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко.

Рецензенты:

доктор исторических наук М. Ф. Дмитриенко (*Киев*)
доктор филологических наук В. И. Теркулов (*Горловка*)

Печатается по решению Правления общества «Содружество „Кубань–Украина“» та Краснодарського осередку Наукового товариства імені Шевченка

ISBN 978-5-901957-88-2

© Коллектив авторов, 2013.
© Краснодарская краевая общественная организация «Содружество „Кубань–Украина“», 2013.

Чумаченко В. К. (Краснодар). Слово о Борисе Гринченко: общеукраинский и кубанский аспекты его деятельности. 7–15

**К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Б. Д. ГРИНЧЕНКО
ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Б. Д. ГРІНЧЕНКА**

- Кіраль С. С. (Київ)*. Епістолярна спадщина Б. Грінченка і Т. Зіньківського в едиційній та текстологічній практиці академіка Михайла Возняка 16–24
- Слуцкий А. И. (Краснодар)*. Библиотечный каталог как источник по истории книжного дела региона, или кубанская тематика в личной библиотеке Б. Гринченко 25–35
- Чорна М. М. (Херсон)*. Літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ століття в епістолярній спадщині Б. Грінченка. 35–47
- Хоптяр А. О. (Кам'янець-Подільський)*. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка: контекст українсько-російських літературних взаємин кінця ХІХ – початку ХХ ст. 47–55
- Єсипенко Д. О. (Київ)*. Вимушений союз світоглядних антагоністів: Борис Грінченко і книгопідприємці Губанови . . 56–64
- Быкова Т. В. (Киев)*. Оценка М. Драгомановым литературно-художественного творчества Б. Гринченко 64–68
- Грушевский Д. В. (Краснодар)*. Небольшой комментарий к одному научному изданию о Б. Гринченко 68–77

**КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА**

- Дудко В. І. (Київ)*. Из коментаря до спогадів про Тараса Шевченка 78–87
- Маишталір А. І. (Кам'янець-Подільський)*. Спроби спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченкові у Києві в добу гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). 87–95
- Курочкин О. В. (Київ)*. Святкова панорама України очима етнолога 95–106
- Овчинников С., прот. (Краснодар)*. Кубанская народная икона конца XVIII – начала XX века. 107–112

- Боряк О. О. (Київ).** Українська православна церква й трансформація традиційно побутової культури: на матеріалах поховальної обрядовості Українського Полісся 112–128
- Сіренко С. В. (Київ).** Волок: особливості будови та способи лову. 129–134
- Шановал Л. І. (Полтава).** Килими гобеленового типу на теренах Полтавського краю 134–144
- Гангур Н. А., Шаранова М. В. (Краснодар).** Плахта-понёва, корсетка и кофточка «малороссийского формата». 144–163
- Брылова Л. Ю. (ст. Ленинградская).** «Рубаха малороссийской работы или с малороссийским шитьем на груди...»: Орнаментація нательної одяжки як індикатор етнічності (на матеріалі музейних колекцій Краснодарського краю и Ростовської області). 163–177
- Федина Т. Ю. (Краснодар).** Актрисы передвижных украинских театров в восприятии кубанских зрителей (конец XIX – начало XX века). 177–182
- Ващенко И. И. (Краснодар).** Роль выпускников украинских вузов в художественной жизни Кубани послевоенной поры 182–189
- Васянович О. О. (Київ).** Вплив засобів масової інформації на сучасний стан функціонування етнометеорологічних знань. 189–199
- Бондаренко Г. Б. (Київ).** Козацький фольклор. Забутий проект. 199–205
- Задунайський В. В. (Донецьк).** Пісня «Ой на горі сніжок трусе» як вияв козацької моделі повернення до звичного життя після бою. 205–211
- Боса Л. Г. (Київ).** Запорозька спадщина у колективній пам'яті мешканців Подніпров'я. 211–218

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

- Брехуненко В. А. (Київ).** Від Очакова до Білгорода: українські козаки в турецьких фортецях Північного Причорномор'я (XVI – середина XVII ст.). 219–228
- Тоїчкін Д. В. (Київ).** Клинокова зброя козацької старшини як історичне джерело: методи практичного дослідження. . . 228–255

<i>Старостін В. С. (Дніпропетровськ). Запорозьке місто:</i> обриси просторової моделі.	255–266
<i>Грибовський В. В. (Київ). Ногайське козацьке військо:</i> юридичний статус і соціальний контент.	266–300
<i>Фролов Б. Е., Чернышов А. В. (Краснодар). Жалованные</i> знамёна императоров Павла I и Александра I Черноморскому казачьему войску.	301–309
<i>Петренко Е. Д., Петренко И. Е. (Киев). Заселение станиц</i> Натухайского военного округа и образование из них Адагумского конного казачьего полка в 1862 году.	309–326
<i>Федина А. И. (Краснодар). Анна Лыкова (Кухаренко),</i> её муж и дети: материалы к генеалогии кубанских казачьих родов	327–332
<i>Черниенко Д. А. (г. Ижевск – Уфа). «Малороссы» черноморского</i> и оренбургского казачьих войск в описаниях и. Л. Дебу . . .	333–338

УКРАИНЦЫ И УКРАИНА: НАРОД И ГОСУДАРСТВО УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНА: НАРОД І ДЕРЖАВА

<i>Сазонова С. Е. (Армавир) Миграционные потоки украинцев</i> и территория их расселения на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX в.	339–343
<i>Сергийчук В. І. (Київ) Симон Петлюра під прицілом кубанської</i> охранки.	344–354
<i>Скибицкая И. М. Самовтор С. В. (Краснодар) Проблемы</i> украинизации Кубани в период Гражданской войны: по материалам Государственного архива Краснодарского края.	354–366
<i>Ісакова І. А. (Кам'янець-Подільський). Ставлення партійних</i> і державних структур до здійснення політики українізації на Кубані.	367–379
<i>Чёрный В. И., Бондаренко В. И. (Краснодар). Помощь</i> Краснодарского края в ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС (1986–1990 гг.).	379–389
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ	390
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	391–393

Борис Грінченко – народний учитель. Фото 1886 року

СЛОВО О БОРИСЕ ГРИНЧЕНКО: ОБЩЕУКРАИНСКИЙ И КУБАНСКИЙ АСПЕКТЫ ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ¹

Борис Дмитриевич Гринченко (1863–1910), после долгих лет замалчивания, ныне широко известен на родине как украинский поэт (И. Франко считал его вторым после М. Старицкого), прозаик (по мнению О. Билецкого – это особый этап в развитии украинской прозы), драматург (его пьесы были в репертуаре М. Кропивницкого, И. Карпенко-Карого, М. Заньковецкой), переводчик (благодаря ему Украина получила в 90-х годах целую библиотеку мировой литературы), литературный критик, литературовед, педагог, языковед-лексикограф, фольклорист и этнограф, популяризатор детской литературы и украинской истории [1].

Как ни парадоксально, до революции его имя на Кубани было известно лучше, чем сейчас. Объясняется это широким кругом знакомств писателя (в основном заочных) с деятелями местной культуры (В. Мовой, Я. Жарко, Л. Мельниковым, В. Скиданом, Я. Жарко, М. Дикаревым и др.), повсеместной продажей в области его книг (как собственных, так и «чужих», изданных в его переводе или под его редакцией), популяризацией его сочинений местными «просвитянами», в том числе путем публикации откликов на них в «Кубанских областных ведомостях». Определенным показателем того, что Гринченко был на Кубани действительно «своим», может служить посвященный ему некролог, увидевший свет на страницах екатеринодарской «Новой зари» [2], – честь, которая в прессе казачьего края оказывалась крайне редко, далеко не все заслуженные генералы его удостоены. Более того, рядом с некрологом разместили и украинские вирши Микола Похмурого «На смерть Б. Грінченка» [3]. За псевдонимом скрывался известный в будущем украинский литературовед и библиограф Микола Плевако.

Кем же был этот удивительный человек и что мы, кубанцы, о нем знаем? Родился Борис Дмитриевич Гринченко на хуторе Вильховый Яр Харьковского уезда в русскоязычной семье отставного штаб-ротмистра. Из Харьковского реального училища был исключен за распространение нелегальной литературы. С 1881 г., сдав экзамены на звание народного учителя, занимался педагогической деятельностью в сельских школах

¹ Доклад В. К. Чумаченко публикуется со значительными сокращениями.

Харьковщины и Екатеринославщины. С 1894 г. – на различных должностях в Черниговском земстве. В 1902 году перебирается в Киев, где редактирует газету «Громадська думка» и ежемесячник «Нова громада», становится одним из организаторов Украинской радикальной партии, возглавляет товарищество «Просвіта» и Всеукраинский учительский союз [4].

При всем разнообразии деятельности, необыкновенно весом вклад Б. Д. Гринченко в лексикографию, фольклористику и этнографию. Это три тома «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с нею губерниях» (1895, 1896, 1899), сборники «Пісні та думки» (1895), «Думи кобзарські» (1897) — экземпляр имеется в фондах библиотеки нашего краевого госархива, «Словарь української мови» (т. 1–4, К., 1907–1909) и фундаментальный библиографический указатель «Литература украинского фольклора. 1777–1900» (1901).

Именно благодаря интересу к народоведению состоялись его знакомство и многолетняя дружба с зачинателем украинской этнографии М. А. Дикаревым (1854–1899). Поводом для знакомства послужила публикация в «Воронежском этнографическом сборнике» (1891) «Очерка Воронежского мещанского говора сравнительно с украино-русским наречием». Посылая Гринченко свое первое крупное исследование, Дикарев сознавал, что получит в ответ, может, – благодарственную отписку, если с первых шагов знакомства не выйти на обсуждение перспективных практических проблем. Ведь именно с надеждой на знакомство и сотрудничество с ведущими российскими этнографами того времени затеял он эту дорогостоящую рассылку. В случае с Б. Д. Гринченко такая взаимно интересная проблема была найдена вполне удачно. Как раз в это время он, имевший за плечами богатый педагогический опыт, приходит к мысли о необходимости массового издания дешевых книг, рассчитанных на сельскую интеллигенцию и тянущийся к доступной книжке простой народ. В письме Дикарева он неожиданно нашел подтверждение правильности своего решения.

«В Воронеже, – сообщал Митрофан Алексеевич, – собирается небольшая группа украинцев, которые в числе прочего собираются распространять украинские книжки в народе. Позванный в эту группу на совет, я ответил, что, прежде всего, необходимо спрашивать людей, имеющих опыт в этом деле, в каком состоянии находится этот вопрос в других уголках Украины. Что касается нашей губернии, то состояние этого вопроса здесь весьма грустное» (письмо от 7 янв. 1892 г.). Вскоре Б. Д. Гринченко вместе со своею женою Марией Загирнею создаст в Чернигове украинское книжное издательство, выпустившее в итоге 45 книг.

Для их распространения очень понадобятся многочисленные соратники и помощники, среди которых заметное место займет Митрофан Дикарев, перебравшийся в Екатеринодар – столицу кубанского казачества, город в плане распространения украинских книг совершенно не освоенный.

Письма Б. Гринченко, адресованные М.А. Дикареву, сохраняются в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (Ф. III. Дела 40730-40742), Там же сберегаются и письма М. А. Дикарева (Ф. III. Дела 36845-36872). Впервые содержание этой переписки было охарактеризовано нами в докладе, прочитанном в 1998 году на четвертых Дикаревских чтениях [5]. К этому времени нами было текстологически изучено и откомментировано большинство из обнаруженных писем, но в сборник они не были включены из-за их большого количества и недостатка места. Вскоре 13 писем Б. Д. Гринченко с весьма кратким вступительным словом и минимумом комментариев опубликовала исследовательница Лидия Козар с пропуском письма от 7 февраля 1896 г. [6]. Чуть позднее, учитывая огромную культурно-историческую ценность переписки, всю ее (42 письма) заново опубликовал дикаревед из Киева В. А. Старков [7]. Оценивая работу своей предшественницы, он указывает на ряд допущенных ею текстологических неточностей. Увы, этот же недостаток свойствен и большой работе, проделанной самим В. А. Старковым. Причем текстологических ошибок у него еще больше, чем у Л. Козар, а незнание публикатором и комментаторами культурных и географических реалий Кубани просто удивляет.

Если попытаться классифицировать содержание писем М. Дикарева, то, несмотря на кажущуюся пестроту информации, его легко можно свести к двум основным темам. Первая (распространение книг собственного издания), видимо, больше интересовала Б. Гринченко, вступившего на тернистый путь издателя, вторая – собирание, научная обработка и публикация местного фольклора и этнографических наблюдений, в том числе в изданиях Б. Гринченко – преимущественно занимала Митрофана Алексеича.

В этом сообщении остановимся лишь на первой проблеме. О распространении на Кубани украинских книг подробно идет речь в большинстве писем. 2 октября 1894 г. Митрофан Алексеич сообщает самую общую информацию о состоянии дел с продажей книг на Кубани. «Тут нет книгораспространителя, который торговал бы именно народными книжками. Здешние корзинщики берут такие книжки в Армавире... от Р. Ф. Уманцевой. Хорошо торгует также подобными книжками Лукьян Мартинович Мельников из Ейска... Уманцева поставляет книжки на весь Северный

Кавказ. Господину Мельникову уже сообщено отсюда о Ваших изданиях, но и Вам самому следовало бы обратиться к нему и к Уманцевой. Сам я позднее вышлю Вам деньги на книжки для своих корреспондентов, теперь же растратил, купивши несколько экземпляров „Кобзаря“». И далее здесь же он так реагирует на приглашение Гринченко стать автором одной из народных книжек: «Сам я не беллетрист, то и не могу... Вам же посылаю две сказки, которые после некоторой доработки могут быть напечатаны для народа. Обращаю Ваше внимание, что название „Не в силе Бог, а в правде“, по моему мнению, показывает, какое чтение требуется народу. Мне кажется, что можно было бы издать целую серию сказок поучительного содержания с таким названием».

Вновь книжная тема превалирует в письме от 3 марта 1895 г. «Новых изданий, что печатаете, пришлите по 10 экземпляров. Тут просили меня узнать у Вас, не станете ли давать на комиссию свои книжки в книжный магазин, что собирается завести здешнее благотворительное общество с помощью „Посредника“. Сам „Посредник“ дает товариществу кредит на 100 рублей в лице ответственного редактора „Кубанских Областных Ведомостей“ Скидана. Товарищество существует 30 лет и стоит на твердой почве. О „Посреднике“ пишут из Москвы, что им заправляют Чертков, Бирюков и Горбунов-Посадов, председателем в нем Лев Толстой. Торговлю книжками теперь они советуют поставить „на коммерческую ногу“ с помощью тех людей, которые „сочувствуют делу, если так можно выразиться, платонично“... Было у меня намерение в связи с роковыми Т. Г. Шевченко завести книжную торговлю не на коммерческий манер, а по-другому, но за это дело взялся Аким Бигдай и все испортил...».

Из ряда писем узнаем конкретно о репертуаре распространяемых на Кубани книг. В открытке от 8 октября 1894 г.: «Вышлите мне наложенным платежом по 10 экземпляров брошюр:

„Батько та дочка“.

„Підпал“.

„Робинзон“.

Если имеется „Дід Евмен“, то и этой брошюры 10 экземпляров».

Вскоре выявились и «бестселлеры». «Как-то тут шел у нас разговор о Ваших изданиях, – сообщает он 27 октября 1895 г., – и один из толстовцев заметил, что охотнее всего в Геленджике Черноморского округа читают Вашего „Робинзона“. И тут же дается совет «переделать с научными комментариями для народа „Халупу дядька Хоми“ («Хижину дяди Тома» – В. Ч.) Бичер Стоу. Разумеется, это мог бы лучше всего выполнить тот,

кто (уже сам до этого – В. Ч.) писал оригинальные беллетристические произведения».

Все чаще задумывается М. Дикарев и о собственном участии в издательских проектах Б. Гринченко. «Если бы Вы согласились, я б Вам прислал для второго Вашего выпуска этнографического все свое собрание песен, – предлагает он 30 марта 1895 г., – Их наберется около 200. К ним мне хотелось бы прибавить и духовные вирши... К песням я предположу коротенькое предисловие. Новых изданий, что печатаете, пришлите по 10 экземпляров». А вот выдержка из письма от 15 августа того же года: «Ваши „Живые струны“ напомнили мне о необходимости издать для народа более полный сборник песен воспитательного содержания; для этого богатый материал дают сборники Чубинского и Антоновича с Драгомановым. Кажется, я Вам уже писал, что для „Посредника“ я составил такой сборник, но где он запропался – неизвестно. Все наши народные сборники песен для народа имеют целью дать материал, необходимый для пения, и из-за этого прекрасные думы и баллады остаются совсем неизвестными читателям. Жаль, что нет свободного времени, а то бы я приготовил Вам такой сборник, используя свои рукописные богатства». В уже цитированном нами письме от 27 октября 1895 г., благодаря за авторский экземпляр первого выпуска «Этнографического сборника» («я предоставил такую мелочь, что не стал бы о себе и напоминать»), он подробно информирует собеседника о статьях, над которыми работает в это время, очевидно, не без тайной надежды заинтересовать ими потенциального издателя. И действительно, некоторые из присланных Дикаревым материалов (в том числе, собранные его племянником П. Тарасевским и талантливым самоучкой из среды казачества А. Пивнем) Гринченко помещает во втором, а затем и в третьем этнографических сборниках.

А между тем торговля налаживалась с большими трудностями. Украинские книжки были в новинку, да и выбор был небольшой, так что поначалу не удавалось продать больше десяти экземпляров одного издания. «Со слов базарного москаля-лубочника знаю, – писал Дикарев 18 февраля 1896 г., – что Ваши книжки будут тут новыми и их „необходимо вводить в моду“, и немало времени пройдет, пока они станут ходовыми». Продавцы утверждали, что наибольший спрос на книги бывает в то время, когда о них писали в газете. Пришлось построить торговлю иначе: меньший процент давать книготорговцам, а на высвободившиеся средства закупать колонку в «Кубанских Областных Ведомостях», чтобы дважды в неделю публиковались объявления об имеющихся изданиях. В то же время при воскресной школе Екатеринодарского благотворительного общества было

решено завести книжный склад. Учителя школы надеялись, что некоторые из учеников будут продавать книги на базарах. К распространению украинских народных книг подключаются А. Белобородов, жена Л. Мельникова, возглавившего «Кубанские Областные Ведомости», крестьянин П. С. Плугатырь из Майкопа, известный кубанский общественный деятель С. И. Эрастов. Почувствовав, что дело может приносить прибыль, проявили интерес крупные книготорговцы: П. Ф. Галладжианц, владелец самого крупного в Екатеринодаре книжного магазина, его конкуренты О. Т. Маресь и М. А. Сухов.

Пройдет еще совсем немного времени и украинская книжка, написанная на родном и понятном для черноморца языке, перестанет быть чем-то невиданным в кубанской хате. И в этом будет немалая заслуга украинского просветителя Б. Д. Гринченко.

В целях расширения источниковой базы для изучения многогранных взаимоотношений Дикарева и Гринченко мы публикуем ниже бумаги, хранящиеся в Институте рукописи как неотъемлемая, хоть и вспомогательная часть переписки двух ученых, дополняющая и завершающая некоторые сюжетные линии, намеченные в этом документальном эпистолярном повествовании. Все приведенные ниже письма публикуются впервые.

Приложение

ПРИВАТНЫЕ И СЛУЖЕБНЫЕ ПИСЬМА, ОТРАЖАЮЩИЕ ОТНОШЕНИЯ Б. ГРИНЧЕНКО И М. ДИКЕРЕВА

1. Письмо из Главного управления по делам печати МВД России от 11. 02. 1898 г. [Киев]

Господину М. А. Дикареву

Канцелярия цензуры, по приказанию г. Отдельного Цензора, уведомляет Вас, Милостивый Государь, что рукопись под заглавием «3 народных уст. Казки» не может быть разрешена к напечатанию, так как это произведение в рукописи под заглавием «Народні казки. Упорядкував Б. Грінченко» было запрещено к напечатанию согласно предложению Главного Управления по делам печати от 30 апреля 1896 г. за № 2843 [8].

При сѣм присовокупляется, что рукопись «З народных уст» согласно 58 ст. Уст[ава] о ценз[уре] и печат[ных] изд[аниях] 1890 г. удержана при делах Канцелярии Цензуры.

И. о. Письмоводителя Оратовский

IP НБУ України ім. В. І. Вернадського. Ф.ІІІ. Од. зб. 31779. Арк. 1.

2. Лист У. І. Дикаревої до Б. Грінченка

г. Новомосковськ, 31-е декабря [1899 р.]

До Вас, Борис Дмитрович, мабуть уже дійшла смутна звістка про смерть М. О. Дикарева. Я невістка і друг покійного, вернулась тільки з Катеринодару, куди мене визивали, щоб здать імущество покійного. Здали мені багацько листів, є і Ваші, – якщо бажаєте, то будьте ласкаві напишіть, шо з ними робить, переслати їх Вам чи може спалить? Книжки Ваші, як дарунки від автора, забрала собі і читала з великим інтересом.

Мій адрес: г. Новомосковськ [Єкатеринославської губернії]: в женскую прогімназію учительці Улянї Івановні Дикаревій. Вашого адреса не маю і пишу наугад.

IP НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф.ІІІ. Од. зб. 3875. Арк. 1.

3. Лист У. І. Дикаревої до Б. Д. Грінченка

Новомосковськ, 26 января 1900 г.

Шановний Добродію!

Як Ви цікавитесь роботами покійного брата, то я розкажу Вам, у якому стані питанне про не. Ще у прошлому році брат просив мене виконати его бажання, коли він вмере. Бажання его було таке: щоб его научні книжки вислала до Наукового Товариства ім. Шевченка у Львов, а етнографічні матеріали і ше [...] туди для видання; я дала йому слово і тепер силкуюсь виконати его бажан не.

Умер він несподівано і не розпорядився законно, тільки і є письмо его до мене, котре не може служити документом. Зразу після смерті все описали і здали в охрану, а саме главне добро состоїть [із] книг і рукописів, котрих набереться пуд. Тепер же приходиться ждати півроку, поки прийде законний срок після визова наслідників, а мій син теж наслідник, і якщо більше ніхто не з'явиться, то я получу все, а якщо брати являться і будуть требовати ділитися книгами, то це мені буде великий удар і во-

піюча несправедливість, бо при житті вони не цікавились ні братом, ні его роботами, а тільки сміялись вад ним; та хоч і нема завіщання, але ж его лист до мене є, і цей лист для братів должен бути документом, якщо в їх не зникла совість.

А рукописі я отстою і не дам ні клаптика. Тепер все в моїх руках, бо приятелі покійного помогли мені в тім, що суддя дав мені все на храненіє. Я їздила у Кат[еринодар] і там оставила все у редактора «Кубанских областных ведомостей» Мельникова [9], котрий взявся перебрати рукописі і приготувати для отправки у Львов на виданне. До літа все виясниться, і тоді я знову поїду у Катеринодар, щоб на місці все покончити. Там я чула про ваші книжки і не писала вам раньше того, думая, що Вас вже звістили. Николай Федорович Зинченко, служаший у обласному правлінні, во время описі одібрав всі Ваші книжки и взяв до себе, а що далі зробив, я і не знаю, запитайте його.

Якщо цікавитимесь і далі кінцем розказаного мною, то я з радістю тоді напишу.

Чи чули Ви, щоб хто збирався писати біографію покійного, бо у мене є для неї цікавий матеріал. Найшла листочок до Вас Митрофана Олексійовича і засилаю у купі, може він вам нужний.

Вибачайте, Шановний Добродію, що трохи забарилась з одповіддю. але ж дуже була занята годовим отчетом по прогімназії.

З високим ушануванням до вас У. Дикарева.

P.S. Є у мене чимало листів з етнографічними матеріалами, чи не здадуться вони Вам?

ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф.ІІІ. Од. зб. 36873. Арк. 1–2.

4. Лист У. І. Дикаревої до Б. Д. Грінченка

28 декабря 1900 года

Простите, многоуважаемый Борис Дмитриевич, что не сразу ответила на ваше письмо. Я должна была написать в Екатеринодар. Оказалось, что часть Ваших книг продана [...], часть осталась, и я просила редактора Мельникова немедленно выслать Вам и книги и деньги.

Посетите, ради Бога, что вышла такая задержка. Дело в том, что только теперь я формально утвердилась в правах наследства и можно распорядиться всем. Рукописи и книги, согласно воле покойного, отправлены уже во Львов. Там же и будут изданы его работы. Я получила все спокойно, братья не мешали, хотя один из них уже взыскивал «тысячи», какие он

может нажать на рукописях. Одним словом, я на риск со всем поступила согласно воле покойного, но еще неизвестно, чем это все кончится, ведь они, те братья, имеют право подать на меня гражданский иск, и тогда уже я не знаю, что будет.

Писем к покойному с этнографическими материалами у меня действительно много, но нужно их перебрать и тогда я пришлю Вам с удовольствием. Конечно, пусть лучше они пойдут на пользу, чем будут лежать у меня в ящике.

Статью Конисского о М[итрофане] А[лексеевиче] [10] я прочла с удовольствием в Вестнике, а теперь Конисский собирается писать подробную биографию, для чего я посылаю ему имеющиеся у меня материалы.

Будьте добры, известите меня, когда получите книги и деньги, а то я буду волноваться.

С искренним уважением У. Дикарева.

ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. III. Од. зб. 36874. Арк. 1–2.

Примечания и источники

1. Качкан Б. А. Українське народознавство в іменах. К., 1994. С. 178.
2. Борис Гринченко // Новая заря (Екатеринодар). 1910. 30 апр. № 1046.
3. Там же.
4. Українська літературна енциклопедія. К., 1988. Т. 1. С. 498–499.
5. Чумаченко В. К. М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность этнографа Б. Д. Гринченко // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 год. Материалы науч.-практ. конференции. Краснодар. 1998. С. 3–6.
6. «Прийде колись час, що провітте життя українське пишним цвітом...» / Вступ, публ. і ком. Лідії Козар // Пам'ять століть. 1999. № 1. С. 49–59.
7. Старков В. А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева // Література та культура Полісся. Вип. 15. Ніжин, 2011. С. 199–261.
8. Книга Б. Д. Гринченко «Из уст народа (Малорусские рассказы, сказки и пр.)» вышла в Чернигове в 1901 г.
9. Мельников Лукиан Мартынович (3/15.06.1865, с. Сальница Литинского уезда Подольской губ., теперь Хмельницкого р-на Винн. обл. – 21.05.1922. Новороссийск, теперь Краснодарского края, РФ) – публицист, деятель укр. нац. Движения. Учился сначала в 1-й киев. гимназии, откуда був исключен «за политику», затем – в немировской гимназии. В 1886 его арестовывали за участие в подпольной «Немировской лиге». Затем служил нотариальным писарем в Одессе, а в 1889 навсегда переезжает на Кубань. Был редактором неофициальной части газеты «Кубанские областные ведомости» (1897–1902) и еще нескольких периодических изданий в Новороссийске и Ейске.
10. Конисский О. Я. До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вістник. 1900. Т. 12. Кн. X. С. 10–29; Кн. XI. С. 75–91.
11. Продолжить работу над научной биографией М. А. Дикарева Александру Конисскому помешала преждевременная смерть.

К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Б. Д. ГРИНЧЕНКО ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Б. Д. ГРИНЧЕНКА

© 2013 р., С. С. Кіраль
(м. Київ, Україна)

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Б. ГРИНЧЕНКА І Т. ЗІНЬКІВСЬКОГО В ЕДИЦІЙНІЙ ТА ТЕКСТОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ АКАДЕМІКА МИХАЙЛА ВОЗНЯКА

В історії української науки постать академіка Михайла Возняка (1881–1954), засновника нового напрямку в літературознавстві (франкознавства), авторитетного дослідника давньої української літератури, автора ґрунтовних статей про життя і творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаніка, посідає особливе місце. Іван Денисюк (1924–2009), знаний український літературознавець, вихованець наукової школи М. Возняка, залишив про свого незабутнього учителя цікаві спогади «Академік з легенди» [10]. У листі до професора Ф. М. Білецького він, зокрема, писав, що М. Возняк учив своїх учнів «...радіти з успіху українського літературознавства передусім, а не з свого власного. Він щиро тішився, коли хтось написав добру працю, у нього тоді в очах ставали сльози радості, він прагнув, щоб було якнайбільше дослідників. І якщо хтось уже писав на цю тему, то академік Возняк казав: «Ви мусите написати краще! В українській літературі ще так багато роботи!» [9]. Ці слова академіка хотілось би адресувати усім дослідникам видатної постаті Б. Грінченка: грінченкознавців має бути якнайбільше, вони мають писати «добрі праці», бо, й справді, «ще так багато роботи», аби сягнути горизонтів пізнання цього чільного Українця, який, за влучним висловом М. Чернявського, «більше працював, ніж жив». Надійним фундаментом для грінченкознавців стане, у першу чергу, видання багатотомної спадщини Б. Грінченка, й, зокрема, його колосального за численністю епістолярію.

Як слушно зауважує Луїза Ільницька, що епістолярій «завжди цікавив відомого вченого Михайла Возняка. Він підготував близько десятки публікацій листів, зокрема Іпатія Потія, П. Куліша, І. Франка, М. Комарова, І. Нечуя-Левицького», а в особистому архіві академіка у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка НАН України зберігається велика колекція листів, яка охоплює понад

100 осіб, серед яких знаходимо імена М. Грушевського, Й. Сліпого, Ф. Колесси, І. Крип'якевича, І. Огієнка, К. Трильовського, І. Панькевича, С. Сірополка, В. Сімовича, І. Кривецького, І. Калиновича, М. Кордуби, Є. Ю. Пеленського, І. Зілінського та ін. [12].

Саме М. Вознякові належать перші спроби публікації листів Б. Грінченка. Так, зокрема, на сторінках львівського журналу «Життя і мистецтво», який недовго виходив у Львові на початку 20-х років ХХ ст. (до його редколегії входили М. Голубець, Ф. Федорців, С. Чарнецький, технічний редактор М. Струтинський), М. Возняк започаткував джерелознавчу рубрику під загальною назвою «Матеріяли до історії українського письменства ХІХ в.». У невеликому за обсягом вступі до згаданого проекту дослідник обґрунтовує доцільність та важливість таких публікацій. По-перше, М. Возняк зауважує, що під цим «широким наголовком» має намір «об'єднати низку матеріалів, головно листів, наших діячів слова ХІХ в., в першій мірі найвизначніших» [3, 28]. По-друге, М. Возняк вважав, що такі публікації – і в цьому їх найбільша наукова цінність – «збережуть цікавіший матеріал для дослідів над історією української літератури, науки й публіцистики» [3, 28]. По-третє, вони особливо цінні для об'єктивного вивчення історії українського письменства означеного періоду, адже листи, на глибоке переконання М. Возняка, допомагають сповна розкрити не тільки «творчість поодиноких наших письменників», але й їх «видавничі пляни і турботи, їх взаємні відносини і участь в літературних журналах» [3, 28]. У листах як цінному документі доби не лише дослідник, а й будь-який уважний читач, на думку академіка, зможе побачити «...масу подробиць, незайвих для історії нашого недавнього минулого взагалі» [3, 29]. М. Возняк розумів, що публікація листів та інших архівних матеріалів допоможе глибше пізнати ті нелегкі й складні сторінки нашої історії, коли низка діячів України «...в найприкріших її часах, хоч мала сковані уста, не мовчала, хоч їх свобода була зовсім придавлена, потрапили знайти працю, корисну для будучини рідної країни, й їй присвячували увесь свій час, вільний від обов'язків задля прожитку» [3, 29].

Власне, Б. Грінченко і Т. Зіньківський належали до тих, хто не мовчав у ті страшні роки, хто сповна працював задля української справи. Отож, не випадково, що саме публікацією листів цих двох видатних українських діячів М. Возняк розпочав реалізацію свого джерелознавчого проекту. Слід наголосити й на тому, що, окрім головної мети, про що йшлося вище, учений звертав увагу читача й на такі не менш важливі цілі свого задуму: публікація матеріалів «може мати для теперішніх і грядущих поколінь навіть деяке національно-виховне значіння» [3, 29]. На його

думку, такі матеріали, а найперше листи, дають змогу збагнути не лише успіхи, а й «помилки в праці наших визначних діячів», «заставлять декого призадуматися, які з метод їх праці можна наслідувати, змінивши їх відповідно до змінених обставин, з користю для рідного краю, а які треба на все закинути» [3, 29]. Ці слухні думки академіка М. Возняка актуально резонують і на початку XXI століття, коли так нелегко йде українське державотворення. Та наша біда в тому, що ми забуваємо не лише помилки наших визначних діячів, але, на жаль, і їх успіхи, не наслідуємо результативний «метод їх праці», не можемо, а чи й не прагнемо змінити свої «методи» праці відповідно до нових обставин сучасної доби.

Підзаголовок до публікації листів означений М. Возняком так: «З листування Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського з Олександром Кониським». Опубліковано всього 9 листів: шість із них належали перу Б. Грінченка, а три – Т. Зіньківського. Заслуговує на увагу зміст археографічної передмови М. Возняка, у якій заявлено принципи подачі таких матеріалів. З огляду на «недостачу часу», «розмірну припадковість роздобутого матеріалу» М. Возняк як дослідник застерігає, що не буде дотримуватись у таких випадках важливого принципу подачі архівних матеріалів – «хронологічної послідовності між поодинокими групами» документів [3, 28]. Водночас він наголошує, що такі публікації, особливо листи, потребують належного коментування; у даному випадку М. Возняк обмежився лише «найнеобхіднішими короткими поясненнями» [3, 29]. Інші праці М. Возняка свідчать, що науковому коментареві як важливій складовій джерелознавчих публікацій учений надавав особливого значення. Та й навіть ті «короткі пояснення», подані ним до листів Б. Грінченка й Т. Зіньківського, цікаві для нас щодо розуміння принципів роботи М. Возняка як обізнаного джерелознавця й авторитетного текстолога. Так, наприклад, один із листів Б. Грінченка виявився недатованим. М. Возняк на основі змісту листа безспідставно робить припущення, що «перший лист Бориса Грінченка походить правдоподібно з 1881 р.» [3, 28]. Для підтвердження саме такого датування він докладно коментує згадку в листі Б. Грінченка про видання О. Кониським журналу «Луна». Учений покликається на авторитетні джерела, зокрема життєпис О. Кониського, вміщений в «Історії української літератури» Ом. Огоновського й написаний «переважно на основі автобіографій письменників» [3, 28]. Читач дізнається, що 1880 року О. Кониський, сподіваючись (на жаль, марно), що «повіє іншим духом від російського правительства на Україну, що заведуть українську викладну мову в школах», приїхав до Петербурга, аби відновити традиції колишньої «Основи». Зустрівшись там із М. Косто-

маровим, оповів йому про намір видавати літературний журнал «Луна». Однак замах на царя Олександра II у 1881 році зруйнував усі плани О. Кониського, оскільки «посипалися доноси на «сепаратизм» українців і з їх надій нічого не вийшло». наголошує М. Возняк. Цього ж року побачив світ альманах «Луна» із зазначенням – «Частина перша» [15], хоча другий випуск так і не побачив світ через цензурні заборони.

На момент написання листа сімнадцятирічний Б. Грінченко працював у Харкові в казенній палаті. Свідомо ставши на шлях служіння українській справі, юнак, спраглий на українське слово, радісно сприйняв «чутку» про «Луну», яку всі «ждуть, як роси небесної», й особисто звернувся до О. Кониського з пропозицією «зложити таки дещо у нашу літературну скарбницю». Разом із листом Б. Грінченко надіслав О. Кониському також «свої перші пісні» з надією опублікувати деякі з них у «Луні» [3, 29].

М. Возняк, публікуючи цього листа, подав 5 поезій («Україно! Доле моя», «Не світило мені сонце», «Некрасову й Шевченкові», «Мати рідино! Всю силу, що маю», «Щоденна драма») із 12-ти, надісланих Б. Грінченком. У примітці до листа М. Возняк вказує назви інших поезій Б. Грінченка із зазначенням назви видання (у даному разі – журнал «Світ»), де вони були опубліковані. Ймовірно, через неувважність, М. Возняк публікує на сторінках журналу «Життя і мистецтво» і твір «Щоденна драма», який побачив світ теж на сторінках згаданого львівського журналу у 1882 році [5, 39]. Отож, М. Возняк фактично вперше публікує 4 поезії Б. Грінченка. На підставі автобіографії Б. Грінченка, наявної дати цензурного комітету на дозвіл виходу у світ «Луни» (17 березня 1881 року), публікацій поезій харківського початківця за сприяння І. Нечуя-Левицького у журналі «Світ» («До праці», «І минули часи, ті прокляті часи», «За вікном вітер виє і б'є, і шумить...», «Пам'яті Тараса», «Минає час, минають люде», «Неначе і світ такий гарний здається», «Не знаю») М. Возняк зазначає, що «з пролісків Грінченкової музи» у «Луні» <...> нема нічого; очевидно, або його посилка прийшла запізно, а коли ні, то якісь інші причини склалися на те, що редактор альманаха не взяв віршів Грінченка під увагу» [3, 28]. Для однозначного твердження М. Вознякові бракувало фактів. Остаточ-но з'ясувати «цю загадку», наголошував він, можна буде лише за умови вивчення листування Б. Грінченка з І. Нечуєм-Левицьким, І. Франком як редактором журналу «Світ» [3, 29]. Таким чином, дослідник ще раз звернув увагу на важливість публікації епістолярної спадщини українських письменників як важливого джерела вивчення громадсько-культурного життя в Україні.

Припущення М. Возняка, що «посилка прийшла запізно», цілком слушне, адже в укладеному Б. Грінченком списку рукописів, надісланих до цензури, редакцій журналів, альманахів, видавництв та окремим особам, опублікованому нами, зазначено, що у 1881 році свої поезії він спочатку надіслав І.С. Нечуєві-Левицькому, а згодом і О. Я. Кониському. Однак, зазначає Б.Грінченко, «Луна» «вже тоді склалася, і їх не друковано» [3, 349]. Якщо взяти до уваги і той факт, що деякі поезії датовані автором жовтнем-груднем 1881 року, зокрема, «За вікном вітер вие і б'є, і шумить...» (10 жовтня 1881 р.), «До праці» (1881), «Пам'яті Тараса» (10 грудня 1881), «Минає час, минають люде» (10 грудня, 1881) [5, 38–39, 41], то насправді Б. Грінченко надіслав цього листа із віршами О. Кониському у другій половині грудня 1881 року. Саме цим і пояснюється відсутність творів Б. Грінченка в альманасі «Луна». Отож, потребує й уточнення датування поезій «Не знаю» та «Щоденна драма». Упорядник «Покажчика» Н. М. Зубкова на підставі їх першої публікації помилково датує ці твори 1882 роком [5, 39]. У згаданому нами списку рукописів Б. Грінченко зазначав, що ці твори разом з іншими поезіями були надіслані О. Кониському з листом, як уже нами зазначено вище, у другій половині грудня 1881 року. Отож, поезії «Не знаю» та «Щоденна драма» були написані значно раніше, тобто в 1881 році.

У коментарях до листів М. Возняк зауважує, що вперше опубліковані ним поезії Б. Грінченка «... слабі, не з причин їх літературної вартости, а як документи розвитку літературного таланту, вибору літературних тем і розвитку громадських думок у Грінченка» [3, 29]. До «слабих» він помилково зараховує також й «Щоденну драму», однак оцінка поезій Б. Грінченка «Україно! Доле моя», «Не світило мені сонце», «Некрасову й Шевченкові», «Мати родино! Всю силу, що маю» знаним літературознавцем загалом слушна. До речі, Б. Грінченко не включав ці твори до наступних поетичних збірок, відсутні вони й серед автографів письменника в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Б. Грінченка та Т. Зіньківського М. Возняк справедливо називає «рідними ширими приятелями», для яких О. Кониський був натоді «найвигіднішим посередником між Наддніпрянською Україною і тими кругами Наддністрянської України, котрі гуртувалися коло новоєрівської «Правди», що її відновленню й дальшій забезпеченню літературним матеріалом заслужився саме Олександр Кониський» [3, 29]. У цій, на перший погляд, скупій характеристиці адресата Б. Грінченка і Т. Зіньківського відчувається глибока симпатія ученого до постаті О. Кониського, який, як слушно зазначає І. Гирич, в історії відродження України постає поруч із

Т.Шевченком, і «був, можливо, першим послідовним українським самостійником» [4]. Неабияку роль відіграв О. Кониський і в житті Б. Грінченка та Т. Зіньківського. Так, наприклад, він високо цінував Т. Зіньківського як письменника, публіциста, громадського діяча, речника української національної ідеї. О. Кониський опікувався хворим Т. Зіньківським у Києві в 1891 р., а на його передчасну смерть цього ж року відізвався докладними спогадами-некрологами [13;14].

З епістолярного діалогу двох побратимів з «українським самостійником» О. Кониським М. Возняк коментує згадку про лист-подання О. Кониського у серпні 1889 р. російському міністру внутрішніх справ І. Дурново з приводу утисків українського слова. І, як справедливо зазначає академік, що «з подання не вийшло жадного успіху» [3, 29]. М. Возняк звертає увагу й на те, що згадка у листах про науковий журнал стосується проєктованого місячника «Поступ», до співпраці якого Б. Грінченка запрошував І. Франко. Однак цей журнал не вийшов у світ.

Передчасна смерть Т. Зіньківського, яку М. Возняк вважав катастрофою для української культури, також єднала О. Кониського і Б. Грінченка. Вони доклали чимало зусиль, аби гідно ушанувати свого побратима, аби уцілили рукописи, які ввійшли до двотомника його творів, виданих у Львові 1893 та 1896 рр. Цього року минає 120 літ із дня виходу у світ першого тому творів Т. Зіньківського, але за часів радянської влади і, на превеликий жаль, за роки суверенної України твори цього відданого їй патріота так і не перевидавалися. Як бачимо, мав рацію академік М. Возняк, що ми не вміємо шанувати тих, хто самовіддано й жерговно працював «з користю для рідного краю». Адже у листах до О. Кониського від 6 липня та 28 липня 1891 року Б. Грінченко писав, що в особі Т. Зіньківського ми «згубили ... такого діяча, якого, мабуть, не скоро вдруге наживемо», бо він «...належав до тих, що усю душу свою віддають за ідею і не знають іншого життя. До цього додавалася безмірна любов до рідного краю, широка освіта, таланти... Наша справа загубила в йому стільки, скільки вона загубила б, якби вмер спочатку своєї діяльності Куліш, а може й більш» [3, 31].

Публікацію матеріалів з історії українського письменства М. Возняк розпочав не випадково з епістолярної спадщини цих трьох видатних українців. Як зазначає відомий історик І. Гирич, М. Возняк був головним кониськознавцем в Україні, а у 1920-і роки активно друкував листи Л. Глібова, С. Носа, І. Белея, П. Єфименка, М. Комарова до О. Кониського, які зберігалися у львівській бібліотеці тодішнього НТШ. На сьогодні автографи листів Т. Зіньківського та Б. Грінченка до О. Кониського зберігаються у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка

НАН України [7; 11]. На форзаці фоліанту, у якому, окрім листів Б. Грінченка та Т. Зіньківського, підшито листи К. Михальчука, Д. Мордовця, І. Рудченка, П. Куліша, Лесі Українки, В. Самійленка, М. Комарова та ін., зберігся штамп бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, а також рукою О. Кониського занотовано такий архівний заповіт: «Надаючи оті автографи, яко одному мого глибокого і безконечного шановання двадцятилітньої праці товариства «Просвіта», заповідаю, щоб виписками з листів користувалися кому треба з дозволу і під цензурою «Просвіти». Що чипляється в листах життя родинного або інтимного, того ніколи не треба оголошувати. Київ, 26 жовтня 1891. О. Кониський» [7].

Зіставивши першодруки листів з їх автографами, можемо стверджувати, що М. Возняк точно відтворив мову оригіналів, внісши окремі правки. Так, у вірші «Щоденна драма» в двадцятому рядку зверху слово «безщасну» він замінив на «нещасну». Неточно відтворено у листах і прізвище Луки Скочковського, завдяки якому, до речі, уціліли деякі рукописи творів та листів адресантів Т. Зіньківського. М. Возняк не фіксує й не коментує закреслень та виправлень у листах Б. Грінченка і Т. Зіньківського, у коментарях відсутня інформація й про те, що лист від 21 травня 1891 року надиктований Б. Грінченкові важко хворим Т. Зіньківським, який саме тоді гостював у славного подружжя в с. Олексіївці на Луганщині. Сухоти настільки виснажили Т. Зіньківського, що той не міг самостійно писати, а спромігся поставити під текстом листа лише підпис. Цей лист вражає читача тим, що незадовго до смерті Т. Зіньківський переймається виданням творів Б. Грінченка й просить О. Кониського посприяти в цій справі.

М. Возняк не опублікував і листа-записку Т. Зіньківського від 02.04.1891 року: «Шановний Олександрє Яковичу. Коли для Вас не важко, то позичте мені руб 20 або 15. Віддам по першій змозі. Коли можна, то передайте також «Правду», рік 88–89. Щирий до Вас Т. Зіньківський» [11]. О. Кониський на листі робить помітку: «Послав через Юв. Ген. 25 р., 2 квітня». Не зазначено у коментарях і те, що лист Б. Грінченка від 16 березня 1891 року написаний рукою М. Загірньої й містить одну правку Б. Грінченка та його підпис.

Заслуги М. Возняка як текстолога, автора багатьох джерелознавчих публікацій, розпорошених на сторінках різних видань (варто б їх упорядкувати й видаги окремою книгою), на жаль, ще належно не поціновані, бо, як писав авторитетний дослідник Лесі Українки О. Ставицький, що «текстологічні досліди Возняка 20–30-х років немов написані сьогодні, без звернення до них немислиме наукове видання, серйозна наукова праця

над Франком, Лесею, тим же таки Мовою і цілим рядом інших, відомих <...> авторів» [20]. Додамо – й Бориса Грінченка.

Оскільки повне видання епістолярної спадщини Б. Грінченка, на жаль, не зоріє на видавничих обрях, варто укласти хоча б анотований покажчик листів письменника, як опублікованих, так і тих, що зберігаються в багатьох архівосховищах України та поза її межами. Відомо, що Б. Грінченко полишив копії своїх листів (на жаль, не всіх), однак деякі тексти з плином часу вже важко відчитати, отож вони під загрозою фізичної втрати.

Останнім часом опубліковано листи Б. Грінченка до Т. Зіньківського [2], М. Дикарева [20], М. Коцюбинського [6]. Епістолярна спадщина Б. Грінченка, видання якої започаткував М. Возняк, постає об'єктом наукових розвідок український учених, зокрема І. Погребняк [16; 17], І. Приймак [18], А. Хоптяр [22], які свідчать, що листи письменника – це першоджерело виняткової ваги, бо саме вони дають можливість дослідникові не лише спостерігати за особистим життям певної людини, тим більше творчої, але й глибше осмислити ту епоху, коли жив і працював митець, заглянути в творчу робітню письменника, об'єктивно оцінити шляхи розвитку української літератури та заслуги її творців на зламі епох.

Література

1. Александрова Г. А. Духовний наставник і вчитель Трохима Зіньківського (до 175-річчя Олександра Кониського) // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. ; [гол. ред. В. А. Зарва]. Бердянськ: БДПУ. 2012. Вип. XXVI. Ч. 2. С. 243–251.
2. «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вступ. ст., археограф. передм., упоряд., комент., приміт., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля. Київ. Нью-Йорк. 2004. 520 с.
3. Возняк М. Матеріали до історії українського письменства ХІХ в. // Життя і мистецтво. 1920. Річник І. С. 28–33.
4. Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль, 2012. С. 53–84.
5. Грінченко Б. Д. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України: Покажчик. Вип. 1. Віршовані твори [упор. Н. М. Зубкова]. К.. 1994. 240 с.
6. Грінченко Б. Д. Листи до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та комент. В. Мазного. Ніжин. 2002. С. 54–77.
7. Грінченко Б. Д. Листи до О. Кониського, 1881–1891 рр. // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів та текстології. Ф. 77. Од. зб. 282. Арк. 425–430.

8. Гусейнова О. Листування Бориса Грінченка і Трохима Зіньківського // «Мрії, вистраждані життям»: До 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: Колективна монографія. У 2-х част. К., 2009. Ч. 2. С. 160–163.

9. Денисюк І. О. Листи до професора Ф. М. Білецького, 1964–1993 рр. // Домашній архів проф. Ф. М. Білецького. м. Дніпропетровськ.

10. Денисюк І. О. Академік з легенди [Спогади про М. Возняка] // Літературознавчі та фольклористичні праці : У 3 т., 4 кн. Львів : [У надзаг.: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка], 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 381–409.

11. Зіньківський Т. А. Листи до О. Кониського, 1891 р. // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів та текстології. Ф. 77. Од. зб. 282. – Арк. 399, 401–402, 405–408.

12. Ільницька Л. Листування Івана Зілинського з Михайлом Возняком (1916–1930 рр.) як джерело до вивчення книгознавчих зацікавлень М. Возняка // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Книгознавство. Львів, 2006. Вип. 1. С. 212–230.

13. Кониський О. Трохим Аврамович Зіньківський-Певний // Правда. 1891. Т. III. Вип. VII. С. 71.

14. Кониський О. Пам'яті Трохима Зіньківського-Певного // Зоря. 1891. Ч. 14. С. 273–274.

15. Луна: Український альманах на 1881 р. К., 1881. Ч. I. 120 с.

16. Погребняк І. Літературно-критичні погляди Б. Д. Грінченка в його епістолярії // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород, 2011. Вип. 26. С. 126–130.

17. Погребняк І. В. Аспекти приватного життя в листуванні знакових постатей (на матеріалі листування Б. Грінченка і Т. Зіньківського) // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. ; [гол. ред. В. А. Зарва]. Бердянськ: БДПУ. 2012. Вип. XXVI. Ч. 2. С. 258–266.

18. Приймак І. В. Епістолярна спадщина Бориса Грінченка та Любові Яновської: рецептивний та оцінний аспекти // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2010. Вип. 23. С. 193–195.

19. Пустовіт В. Ю. Мемуарна спадщина Б. Грінченка крізь призму націєтворення // Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філол. науки. №12 (247). Луганськ, 2012. С. 161–169.

20. Ставицький О. Ф. Лист до Н. Вишневої від 28. II. 1977 р. // Архів автора статті.

21. Старков В. А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарєва // Література та культура Полісся. 2001. С. 199–269.

22. Хоптяр А. О. Перекладна діяльність Бориса Грінченка в контексті слов'янських літературних взаємозв'язків // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм. 2010. Вип. 24. С. 134–140.

23. Яременко В. В. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка // Яременко В. «...Літератури дивна течія...»: праці 2001–2010 років. К. : Аконіт, 2011. Кн. 2. С. 209–287.

БИБЛИОТЕЧНЫЙ КАТАЛОГ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КНИЖНОГО ДЕЛА РЕГИОНА, ИЛИ КУБАНСКАЯ ТЕМАТИКА В ЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ Б. Д. ГРИНЧЕНКО

О книжных связях Украины и Кубани писали [1] и будут писать еще не раз. В исследовательской практике всегда находятся новые обстоятельства, новые источники, новые контексты, которые требуют продолжения исследования, позволяют либо увидеть по-новому его результаты, либо просто уточнить (углубить) понимание каких-либо исторических реалий.

Книжные связи Украины и Кубани органичны, начали они формироваться вместе с переселением черноморцев на кубанские земли и продолжают до сих пор. Естественно, история меняет формы и цели контактов. Государственная политика, дружеские связи, личные, издательские, книготорговые интересы, взаимовлияние литературных школ – все это факторы формирующие направленность книжных связей. В контексте сегодняшних заметок, нам важно подчеркнуть, что эти формы и цели предполагали создание (точнее, возникновение) соответствующих источниковых комплексов, которые, с одной стороны, фиксировали обстоятельства в историческом времени, с другой, создавали базу для будущих историографических штудий.

Понятно, что одни виды источников более универсальны, они позволяют проследить широкий диапазон историко-книжных явлений, другие специфичны – фиксируют отдельные факты реальности. Понятно и то, что изучая книжные связи Украины и Кубани можно (и обязательно нужно) обращаться к самым различным видам источников (массового делопроизводственного и личного происхождения, к законодательным актам, периодической печати).

Отдельный интерес как источник представляют библиографические пособия. Исследователи (в частности, О. С. Острой) настаивают на функциональном подходе: всякий вид (жанр) библиографии «в своем законченном виде возникает лишь тогда, когда историко-культурный процесс дает для этого достаточный материал». Поэтому «справочно-библиографическая литература как производное историко-культурного процесса отражает его закономерности, и в этом смысле ее источниковая функция несомненна» [2]. Сравнительно подробную источниковедческую характеристику библиографических пособий дал Н. В. Здобнов в своих докладах

«О взаимоотношении библиографического источниковедения и истории библиографии» и «Библиография как историческая дисциплина» [3].

В настоящих заметках, мы позволим себе остановиться на анализе одного из видов библиографических источников (универсального, с нашей точки зрения, по своей значимости) – на каталогах библиотек. Они позволяют реконструировать не только историю формирования книжных фондов и книжной культуры региона, но и историю книгособирательства, историю культурных и книжных контактов региона (его представителей) с другими культурами. О возможностях их использования в подобных исследованиях (например, в изучении русско-французских, русско-чешских культурных и книжных связей) писали не раз – П. Н. Берков, В. С. Люблинский, А. С. Мыльников. А. С. Мыльников подчеркивал, что книга должна изучаться не только сама по себе, но обязательно и как часть или элемент того или иного собрания [4].

Разновидностей сохранившихся каталогов огромное множество. Печатные и рукописные, каталоги общественных, личных, ведомственных библиотек, каталоги – описи имущества, каталоги составленные владельцами или же библиографами, каталоги аутентичные времени существования библиотек и ретроспективные библиографические попытки составить представление о библиотеках-мифах. Каталог может создаваться с сугубо практической целью, а может быть результатом сложной научной реконструкции. Создатели каталогов при работе бывают ориентированы на решение разных задач и целей. А это, соответственно, накладывает отпечаток на возможности их источниковедческого использования.

Каталоги фондов общественных библиотек – это богатый материал к характеристике социальных особенностей региона, тех научных, интеллектуальных, политических, культурных процессов, которые жизнь этого региона характеризуют. В каталоге личной библиотеки может преобладать индивидуальное. В каталоге ведомственной – отраслевое. Они как бы отражают отдельные аспекты общего. Поэтому, важно анализировать группы каталогов. Чем больше каталогов личных и общественных региональных библиотек мы сможем проанализировать, тем понятней нам будут общие процессы, характеризующие книжный фонд региона в целом, особенности исторического развития региона.

К сожалению, каталогов кубанских библиотек сохранилось очень немного. Причем, рукописных сохранилось даже больше, чем печатных. Они отложились в архивных собраниях. В документах их называли по-разному: каталоги, описи, реестры, счета. Понятно, что в большинстве своем эти каталоги не были ориентированы на информирование широкой

публики о том, какие книги есть в той или иной библиотеке, многие из них не точны (и не полны) в библиографических описаниях. Но все эти документы дают представление о книжных фондах региона, о миграции книг в регион, о книжных (издательских, книготорговых) контактах с другими регионами [5].

Из рукописных, в первую очередь, следует назвать каталог личной библиотеки И. Д. Попко [6]. Можно указать на большое количество сохранившихся рукописных каталогов полковых казачьих библиотек [7], училищных библиотек [8], на каталог Новороссийской общественной (офицерской) библиотеки [9]. Функции этих рукописных каталогов были совершенно разные. Они могли отражать факт передачи фонда (части фонда) из одной библиотеки в другую. Например, каталог библиотеки войскового училища. Либо (в момент организации) это были книготорговые счета на целые присланные из Петербурга библиотеки (так было с полковыми библиотеками Кубанского казачьего войска). Либо каталоги – проспекты, отправленные в Военное министерство, потому что для открытия военной библиотеки требовалось утверждение начальства.

Из печатных каталогов нужно, очевидно, назвать каталоги Городской библиотеки им. А. С. Пушкина [10], библиотеки областного статистического комитета (впоследствии, библиотеки историко-этнографического музея) [11], Общества любителей изучения Кубанской области [12], библиотечного отдела Картинной галереи Ф. А. Коваленко [13].

Важно, что практически во всех каталогах (дореволюционных) кубанских книжных собраний обязательно отражена (зарегистрирована) украинская историческая, этнографическая и художественно-литературная книга. Начиная от каталога (реестра) Черноморского войскового училища (1806 г.), где мы встречаем описание львовских изданий Михаила Слезки, до предреволюционных каталогов Екатеринодарской городской библиотеки им. А. С. Пушкина. В этих каталогах рядом с классиками украинской литературы И. Котляревским, Т. Шевченко, И. Франко, П. Кулишом значится и Григорий Добросок, кубанский украинский драматург и, кстати, директор той самой библиотеки им. А. С. Пушкина.

Формат статьи не предполагает анализа большого круга разнообразных каталогов. Мы остановимся на анализе только одного указателя – на каталоге личной библиотеки Бориса Дмитриевича Гринченко. Издан он был в Украине в 1988 году [14]. Поэт, одаренный прозаик, драматург, пьесы которого исполняли лучшие украинские труппы, переводчик, литературный критик, литературовед, педагог, лингвист-лексикограф, фольклорист и этнограф, публицист, редактор-издатель, библиограф,

популяризатор украинской истории и детской украинской литературы – таково было поле интересов и деятельности Б. Гринченко [15]. Биография Б. Д. Гринченко широко известна. Кубанскому читателю о нем рассказывал В. К. Чумаченко [16]. Столь подробное перечисление его интересов и занятий нам было важно в силу того, что они, эти интересы, должны были сказаться на характере его книгособирательства, на составе его библиотеки. Безусловный интерес в контексте наших заметок представляет недавно опубликованная монография Н. М. Зубковой «Архив и библиотека известного деятеля украинского просветительства Б. Д. Гринченко» [17].

За всю жизнь у Бориса Гринченко собралась огромная библиотека, в которой отражались его универсальные интересы и которую он завещал сохранить единым комплексом. Рукописный каталог библиотеки был составлен женой писателя, тоже украинской писательницей Марией Николаевной Загирней (М. М. Гринченко) уже после смерти самого Б. Гринченко. В нем было зарегистрировано более 6000 книг, брошюр, оттисков отдельных статей, альбомов, периодических изданий. В 1919 году библиотека поступила в фонды Всенародной библиотеки Украины при Украинской Академии наук (сегодня Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского). Силою обстоятельств коллекция как целое разрушилась, что-то оказалось потерянным, что-то погибло, отдельные фрагменты библиотеки влились в специальные фонды. Разрушение самой коллекции сделало актуальным издание сохранившегося каталога библиотеки Б. Д. Гринченко. И когда в 1988 года ЦНБ Украины приступила к осуществлению своего давнишнего проекта – публикации каталогов фондов библиотеки, то первым изданием этого серии стало факсимильное издание рукописного каталога библиотеки Б. Гринченко.

Изданный каталог – источник полифункциональный. Он не только сохраняет для истории факт существования библиотеки (ведь как единое целое библиотека уже не существует), не только позволяет анализировать книжные, научные, литературные интересы самого Б. Д. Гринченко, но, кроме того, является документом, свидетельствующим о процессах историко-культурного становления Украины конца XIX – начала XX веков, рассказывает об истории украинского книгоиздательства, украинского библиофильства. Каталог может быть использован как один из источников для составления репертуара украинской книги, свидетельствовать о богатых международных и межрегиональных книжных и культурных связях Украины. По составу библиотека универсальна, она включает художественные произведения писателей Украины (около 340 авторов), России и многих зарубежных стран. В ее фондах было сосредоточено

большое количество брошюр, журналов, оттисков статей, посвященных национальной и мировой культуре, истории, политике, педагогике, философии, языкознанию, литературоведению, этнографии, фольклору, самым разным отраслям знаний [18].

По замечанию издателей, библиографическая культура рукописного каталога была очень высокой, позволяла и сегодня спокойно работать с каталогом, разыскивать необходимые книги. Это позволило издателям напечатать каталог факсимильным способом, приложив к нему именной и предметно-тематический вспомогательные указатели, список периодических и продолжающихся изданий.

Характеризуя каталог, следует сразу отметить, что в библиотеке Б. Гринченко большое количество конволютов и картонов. Составитель описывала их под единым номером, давая сравнительно подробное описание каждой брошюре или отдельному оттиску. Указывался формат изданий. Практически всегда указывалось издание, в котором статья первоначально печаталась. Номера, тома журналов или продолжающихся изданий (если они хранились целиком) не расписывались, аналитическая роспись давалась только для конволютов и картонов. (Например, в составе конволютов отражены статья М. Дикарева (2620), второй раздел библиографического указателя Е. Фелицина и В. Шамрая (№ 352).

Фиксировались в каталоге и дарственные надписи на книгах и отдельных оттисках. Надпись никогда не цитировалась полностью, просто после описания указывалось «З написом Б. Гринченкові од автора». Иногда подписной экземпляр книги попадал Б. Гринченко из другой библиотеки. Так екатеринодарское издание «Программы для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою» (1894) М. А. Дикарев подарил с дарственной надписью К. П. Михальчуку (1840–1914), известному украинскому языковеду [19]. И уже экземпляр Михальчука оказался в библиотеке Б. Гринченко.

В какой степени каталог может помочь исследованию кубано-украинских книжных связей? Какие вообще историко-книжные темы могут и должны прослеживаться в анализе книжных контактов Гринченко и Кубани?

Во-первых, естественно, нужно выявить в фондах его библиотеки издания кубанской тематики, кубанских авторов. Посмотреть какая тематика, какие имена среди этих книг преобладают?

Во-вторых, попытаться понять, какие и как книги кубанской тематики Гринченко использовал в работе?

В-третьих. Гринченко активно занимался издательской деятельностью и, естественно, был заинтересован в книгораспространении своих изданий на Кубани, в регионе, в котором сравнительно большая часть населения владеет украинским языком. Насколько это отражают источники и, в частности, каталоги?

* * *

Книг, периодических изданий, отдельных оттисков, представляющих Кубань, в библиотеке Б. Гринченко немного – всего 25 номеров (42 названия). Мы встречаем монографии, брошюры, отдельные публикации М. Дикарева, А. Бигдая, Ф. А. Щербини, Л. М. Мельникова, А. Пивня, Я. Жарко, Г. Доброскока, Е. Фелицына, отдельные номера «Кубанских областных ведомостей», «Известий Общества любителей изучения Кубанской области».

Анализ состава личных библиотек свидетельствует, что отдельные издания в нее могут попасть и случайно, но в целом состав библиотеки отражает привязанности и взгляды собирателя. Кубанские материалы по своим тематическим и жанровым характеристикам совпадают с кругом интересов Б. Гринченко. В первую очередь, в них представлена этнография, фольклор, литература, библиография, лексикография. Встречаются в библиотеке Гринченко публикации дублетные. Так, уже названное екатеринодарское издание «Программы для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою» (отдельный оттиск из 3-го тома «Кубанского сборника») зарегистрировано в каталоге дважды (под №№ 41 и 2620).

При работе Б. Гринченко над «упорядкуванням» словаря украинского языка он неоднократно обращается к кубанским и черноморским источникам. Его непосредственным корреспондентом на Кубани был С. И. Эрастов. Активно использовались в работе публикации Я. Г. Кухаренко в «Основе» (1861–1862 гг.), в частности «Чабанський словарь» [20]. Естественно, у Гринченко есть комплект «Основы» (№№ 250–252), но есть и пискуновское (с бесконечным количеством цензурных помарок) издание произведений Я. Г. Кухаренко (1029) [21]. Есть в библиотеке и издание «Черноморцев» («по Кухаренку скомпанував М. С[тарицький]»).

Больше всего в библиотеке из авторов, связанных с Кубанью, представлен М. Дикарев: 7 его публикаций и 2 публикации Л. М. Мельникова о нем. Кубанская словесность представлена именами Я. Кухаренко, Г. Доброскока, А. Пивня, Я. Жарко, М. Вороного. Безусловно, сегодня невозможно говорить о мотивах приобретения тех или иных отдельных книг.

Скорее всего, Я. Жарко, М. Вороной для Гринченко интересны не тем, что определенное время работали и жили на Кубани, а своим литературным творчеством. В библиотеке хранились полтавское и петербургское издания Жарко. Следует отметить и такую деталь: хронологически последнее киевское издание Жарко (1912 г.) попало в библиотеку уже после смерти ее владельца. Что же касается А. Пивня (два номера, семь названий), то тут может быть несколько причин интереса к этому писателю. Во-первых, М. Дикарев посылал Б. Гринченко материалы А. Пивня, и с помощью Гринченко они публиковались в «Этнографических сборниках». Во-вторых, занимаясь изданием «книг для народа» Гринченко внимательно следил за деятельностью И. Д. Сытина, тем более что книжки Пивня у Сытина выходили на украинском языке. В третьих, в 1906 году киевская «Просвіта» (в руководстве которой Гринченко участвовал) обратилась с просьбой к кубанским украинцам «присылать книги для библиотеки товарищества и предметы для музея, в котором намечены отделы этнографический, историко-археологический, естественно-исторический, художественный и педагогический. Кроме того, товарищество просит составлять и присылать ему популярно-научные книжки на украинском наречии» [22].

Библиографические пособия, или тем более, отдельные библиографические описания относятся к той группе исторических свидетельств, которые «обязательно» требуют в своей интерпретации использования «контекстов» лежащих вне документа. Понятно, что любое объяснение фрагментарно и гипотетично. И все-таки, нам представлялось важным обозначить отдельные возможные контексты интереса Б. Гринченко к Кубани. Естественно, сказанное совершенно не исключает иных прочтений (при более глубокой проработке вопроса или знакомстве с отдельными экземплярами книг из библиотеки Гринченко «de visu», т. д.).

Одним из основных направлений деятельности Б. Д. Гринченко была библиография. Среди пособий, им подготовленных, центральное место занимает указатель «Литература украинского фольклора. 1777–1900. Опыт библиографического указателя». (Чернигов, 1901, 317 с.) [23]. Около 80 записей этого указателя посвящены кубанской этнографии и фольклору. Можно снова заняться перечислением встречающихся знакомых имен: А. Бигдай, И. Дмитренко, К. Короленко, Я. Кухаренко, Л. Розенберг, И. Попко, Василий и Федор Щербина. Можно назвать такие издания как «Кубанские войсковые (областные) ведомости», «Кубанский сборник», «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», публикации из которых Гринченко фиксировал в своем указателе. Можно отметить, что в указателе фиксировались и рецензий на публикации

«кубанской тематики». Но для нас важнее подчеркнуть другое: большая часть кубанских материалов, зафиксированных в указателе, хранилась на полках личной библиотеки Гринченко. Не исключаю, что было бы интересно сделать сравнительные таблицы публикаций кубанской тематики в фондах его библиотеки и записей, включенных в библиографический указатель. Это могло бы быть интересно и кубанским этнографам. Ведь Гринченко, описывая этнографические материалы, обращался не только к северокавказским изданиям. Он привлекал украинские и зарубежные материалы. При этом выявляя фольклорные тексты внутри исторических трудов, делая аналитическую роспись периодическим и продолжающимся изданиям, он вынужден был работать с ними «de visu». Характеризуя монографию И. Д. Попко «Черноморские казаки», он указывает в пособии, что на 200-то странице приводится текст песни «Йиде казак за Кубань», аналитически расписывая «Основу», упоминает украинские песни из «Чорноморського побыта» Я. Г. Кухаренко. То есть, книги внимательно читались и использовались в работе.

Есть еще один сюжет, который характеризует книжные связи Украины и Кубани. Речь идет о книгоиздательской деятельности Гринченко. На материале переписки М. А. Дикарева к Б. Д. Гринченко этот сюжет анализировал В.К. Чумаченко. Исследователь указал, что в своих письмах Б. Д. Гринченко проявлял пристальное внимание к теме «распространения книг собственного издания» на Кубани. В ответных письмах Дикарев комментировал ситуацию: «Тут нет книгораспространителя, который бы торговал народными книжками. Здешние корзинщики берут такие книжки в Армавире <...> от Р. Ф. Уманцевой. Хорошо торгует также подобными книжками Лукьян Мартинович Мельников из Ейска. <...> Уманцева поставляет книжки на весь Северный Кавказ. Господину Мельникову уже сообщено о Ваших изданиях, но и Вам самому следовало бы обратиться к нему и Уманцевой ...» [24]. Сам Дикарев поставил себе за правило выписывать по 10 экземпляров каждого нового издания Гринченко. Книжный магазин Екатеринодарского благотворительного общества готов был принимать издания Гринченко на комиссию. Каталоги различных северокавказских библиотек (в том числе кубанских) свидетельствуют о наличии в них отдельных этнографических, публицистических, лексикографических публикаций Б. Д. Гринченко. В каталогах Екатеринодарской городской библиотеки в разделе «Украинский язык» зарегистрированы «Словарь украинского языка» и под одним автором «Гринченки» совместная работа Бориса Дмитриевича и Марии Николаевны «Рідне слово. Читанка» [25]. В разделе «Этнография» – 3-й том «Этнографических материалов,

собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1899) [26]. Судя по основному рабочему каталогу краевой универсальной научной библиотеки им. А. С. Пушкина эти книги хранятся в библиотеке и сейчас. Регистрировались издания Гринченко в каталогах Донской публичной библиотеки [27]. В небольшом количестве издания Б. Д. Гринченко встречаются в каталогах екатеринодарского книжного магазина «Школа» [28]. Истории издания произведений Б. Д. Гринченко на Кубани, их распространения в регионе в своих статьях касались В. К. Чумаченко [29] и В. Д. Грушевский [30]. В архивном фонде № 454 (Канцелярии Начальника Кубанской области и Наказного атамана Кубанского казачьего войска) ГАКК хранится большое количество дел о закрытии филиальных отделений Кубанского просветительного общества, их библиотек, об изъятии из этих библиотек книг, в том числе изданий «Просвіты», в редактировании которых принимал участие Б. Д. Гринченко. Понятное дело изымался не только Гринченко, изымались издания «Донской речи», «Посредника», произведения Льва Толстого, Ивана Франко, других авторов неугодного цензуре направления [31].

Перечисленными фактами возможности источниковедческого использования каталога, безусловно, не исчерпываются. В первую очередь, все зависит от целей исследования. Традиционно, например, такие каталоги включают (как обязательный элемент) в корпус источников при подготовке репертуара провинциальной (в нашем случае, кубанской) книги. Мы не исключаем возможности такого использования и каталога библиотеки Б. Д. Гринченко. При отсутствии сегодня подготовленной редакции электронного или печатного репертуара кубанской книги, при бедности фондов кубанских библиотек украинскими книгами каталог сегодня может помочь выявить кубанские издания, напечатанные на украинском языке.

Все это, казалось бы, отдельные факты, но за ними прослеживается глубина и плотность кубано-украинских книжных контактов, заинтересованность кубанских и украинских авторов в книжном общении, степень отражения этих контактов в различных видах источников, в том числе в каталогах личных библиотек.

Источники и литература

1. Чумаченко В. К. Кубанский кобзарь // Кубань (альманах). 1988. № 4. С. 83–90; Он же. Українська книжка на Кубані // Вісник Товариства української культури Кубані. 2003. № 4, С. 7; Слушкий А. И. Источники изучения кубано-украинских книжных связей XX – начала XX в. // Берковские чтения. Книжная культура в контексте международных контактов. 2011. Материалы межд. Науч. конф. Минск. 25–26 мая 2011 г. Минск – Москва. 2011. С. 326–331; Слушкий А. И., Грушевский Д. В. Еще раз к вопросу об украинско-кубанских

книжных связях // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 7. Краснодар–Киев. 2012. С. 161–169 и др.

2. Острой О. С. Библиографические и справочные пособия – исторический источник? // Историко-библиографические исследования. СПб., 1992. Вып. 2. С. 106.

3. Здобнов Н. В. Библиография как историческая дисциплина // Здобнов Н. В. Избранное. М., 1980. С. 178–195.

4. Мыльников А. С. О книговедческом методе в источниковедении (к постановке вопроса) // Книга: Исследования и материалы. М., 1972. Вып. XXV. С. 21.

5. Аистова Н. Печатные дореволюционные каталоги Ростовской н/Д. городской публичной библиотеки: первые результаты изучения // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники. опыт исследования. Сб. статей. Краснодар, 2009. Вып. 5. С. 215–223.

6. Государственный архив Ставропольского края (ГАСК). Ф. 377. Оп. 1. Д. 35. 42 л.

7. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 249. Оп. 1. Д. 2330а. Ч. 1–2. 1027 л.

8. ГАКК. Ф. 427. Оп. 1. Д. 1а, л. 7–9 об.

9. ГАКК. Ф. 260. Оп. 1. Д. 180. 600 л.

10. Ектеринодарская городская библиотека. Каталог книг. Критика. история литературы, языкознание, искусство. 1915 г. Екатеринодар: электро-печатня «Энергия», 1915; Екатеринодарская городская библиотека. Каталог книг. История. география, биографии. Екатеринодар. 1916.

11. Каталог библиотеки Кубанского этнографического и естественно-исторического музея. Екатеринодар: тип. Кубанского областного правления, 1909. – 196 с.

12. Каталог книг библиотеки ОЛИКО (Общества любителей изучения Кубанской области) // Известия Общества любителей изучения Кубанской области. Екатеринодар. 1912. Вып. 5. С. 206–215.

13. Каталог библиотеки литературного отдела при Екатеринодарской картинной галерее им. Ф. А. Коваленко. Екатеринодар: Типография «Основа», 1906. 62 с.

14. Каталог фондів. [Т.] 1. Бібліотечні колекції. вип. 1. Б. Д. Грінченко / Підг.: І. Г. Шовкопляс. М. А. Воробей. Г. Г. Дідківська. К., 1988. 848 с. Нам уже приходилось писать об этом каталоге: Слуцкий А. И. Кубанские сюжеты в личной библиотеке Б. Д. Гринченко // 1 кубанские литературно-исторические чтения. Краснодар, 1999. С. 68–74.

15. Качкан В. А. Українське народознавство в іменах. Київ, 1994. С. 178–187.

16. Чумаченко В. К. М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского этнографа Б. Д. Гринченко // Дикаревские чтения – 4: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 год. Материалы научно-практ. конф. Белореченск, 1998. С. 3–6.

17. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка. Київ. 2008. 178 с.

18. Там же. С. 5–6.

19. Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т. 4. С. 1562–1563.

20. Словарь української мови. Київ, 1909. Т. 4. С. ХІХ.

21. Омельченко Г. Видання творів Я. Кухаренка // Я. Г. Кухаренко. Твори. Прага, 1928. С. 128–130.

22. Школа и жизнь (Екатеринодар). 1907. № 4. С. 28.

23. Гуменюк М. П. Библиографическая деятельность Б. Д. Гринченко // Сов. библиография. 1965. № 3. С. 40.

24. Цит. по: Чумаченко В. К. М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского этнографа Б. Д. Гринченко // Дикаревские чтения – 4: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 год. Материалы научно-практ. конф. Белореченск. 1998. С. 4–5.

25. Ектеринодарская городская библиотека. Каталог книг. Критика, история литературы. языкознание, искусство. 1915 г. Екатеринодар, 1915 .

26. Екатеринодарская городская библиотека. Каталог книг. История, география, биографии. Екатеринодар. 1916.

27. Листова Н. К. Печатные дореволюционные каталоги Ростовской н/Д. городской публичной библиотеки: первые результаты изучения // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследования. Сб. статей. Краснодар, 2009. Вып. 5. С. 215–223.

28. Иллюстрированный каталог книг и учебных пособий товарищества книжного магазина «Школа». 1908 год. Екатериноада. 1907. 238 с.

29. Иллюстрированный каталог книг и учебных пособий товарищества книжного магазина «Школа». 1908 год. Екатеринодар, 1907. 238 с.

30. Грушевский В. Д. Из истории распространения украинской книги на Кубани // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований. Сб. статей. – Краснодар, 2011. Вып. 7. С. 224–226.

31. ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д.д. 3497. 3513. 3523 и др.

© 2013 р., М. М. Чорна

(м. Херсон, Україна)

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ Б. ГРІНЧЕНКА

Термін «літературний процес» виник на рубежі 20–30-х років ХХ ст. і почав широко використовуватися, починаючи з 60-х років. Саме ж поняття формувалося протягом ХІХ–ХХ ст. У ХІХ ст. вживались терміни «літературна еволюція», «літературне життя». В сучасному літературознавстві утвердився погляд на літературний процес як на історію літератури, що ґрунтується на зміні типів художньої свідомості: міфопоетичної, традиціоналістської, індивідуально-авторської. В останні десятиріччя вивчення літературного процесу здійснюється з компаративного погляду та включає розгляд таких понять: еволюція словесно-художніх форм, творчих принципів письменників, їх естетичних уподобань та світогляду, літературної критики. Літературний процес – важливий предмет історії літератури. Літературознавство другої половини ХІХ ст. здолало вибірковість у вивченні літератури, предметом його дослідження стали всі твори письменників незалежно від рівня художності та ідеологічного спрямування.

Як твердить О. Галич, на розвиток літературного процесу впливають також інші види мистецтва – музика, театр, живопис, архітектура, скульптура, хореографія, а в новітню добу – кіно й телебачення. Помітний вплив на становлення літературного процесу мають також міфологія, ритуали та обряди, усна народна творчість, етнографія та менталітет народу, останнім часом деякі з цих факторів зазнають абсолютизації [8].

Терміном «літературний процес», на думку В. Халізева, позначається літературне життя певної країни та епохи (у всій сукупності її явищ і фактів) і довготривалий розвиток літератури в глобальному, всесвітньому масштабі. Літературний процес в іншому значенні слова складає предмет порівняльно-історичного літературознавства. Він включає літературно-художні видання, літературну критику, розвиток течій, напрямів, стилів, родів, видів, жанрів, епістолярну літературу, мемуари [9].

На літературний процес впливають соціально-економічні особливості розвитку суспільства. Економічні та історичні негаразди можуть сприяти розвитку або завдавати шкоди літературі. Однак не можна прямо пов'язувати розвиток літератури з соціально-економічним станом певної країни. Історія літератури знає приклади, коли в періоди занепаду з'являлися визначні художні твори. Літературний процес має свої закони розвитку. Кожна література має свої закони розвитку, які безпосередньо пов'язані з суспільним та культурним життям народу.

Навіть у період складного суспільного та культурного розвитку суспільства, з'являються талановиті та непересічні постаті, які створюють геніальні літературні полотна. Яскравим прикладом цього є творчість Б. Д. Грінченка. Життя і діяльність Бориса Грінченка для багатьох поколінь служить дієвим прикладом подвижництва на теренах розвою української культури та національної ідеї. Постать невтомого трудівника, що беззавітно віддав усі сили вітчизняній культурі, по праву може стояти поруч з такими титанами нації, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Пантелеймон Куліш, Леся Українка. Становлення його як письменника й громадянина відбувалося наприкінці ХІХ століття, в найглухішу пору суспільного життя України. То був час жорстоких і безтямних визисків національної свідомості, коли придушувалися найменші прояви і спроби самоусвідомлення і самоствердження себе як народу. То був час тотального витравлення всього українського – починаючи зі слова й закінчуючи ідеєю. Саме в цих умовах на історичну арену виходила молода плеяда борців за українську національну справу, найяскравішим представником якої, безперечно, був Борис Грінченко.

Головним змістом і смислом життя для митця стала боротьба за українську національну справу. У своїх листах він робить критичний огляд тогочасного суспільного та літературного життя, звертається до аналізу причин занепаду національної літератури та висловлює думки й побажання щодо активізації процесів літературного національного відродження. Письменник глибоко й повно описує ці проблеми в своїх листах, керуючись критерієм історичного підходу, обмірковує зміст і суть таких понять, як патріотизм, національна свідомість, українська інтелігенція, національна література. Його політичні роздуми торкаються й шляхів розвитку мови, літератури, традицій та новаторства, що також є складовими літературного процесу. Саме через призму формування національної свідомості формує він і спадщину деяких українських письменників (Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін.), з боєм підсумовуючи їхню безпорадність або ж аморфність у цьому плані. Віддаючи належне своїм попередникам, він не може не втриматися від їдкового зауваження, констатуючи, що в тодішньому українському діячіві все ще сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська. Бо їм хотілося і рідному краю послужити, і не прогнівити того, хто може скарлати на смерть. Працюючи на ниві просвітництва, Б. Грінченко наочно постійно пересвідчувався у тій непоправній шкоді, що її завдала русифікаторська політика царського уряду.

Найкраще питання літературного процесу кінця XIX – початку XX століття відображенні в епістолярію Б. Грінченка. Листи є одним із найцінніших першоджерел для розуміння світогляду автора, його взаємин із сучасниками, лабораторією мовних і літературних експериментів письменника. Багатоаспектність думок і почувань, болісний шлях до правди, сумніви, а то й відчай щодо літератури, яка в той час була прислужницею влади, – все це з граничною ширістю зафіксоване у письменницькому епістолярію. Детальний аналіз листів Б. Грінченка дає підстави твердити про глибокий психологічний самоаналіз автора, суперечності світогляду митця та його суспільні погляди. До того ж, із листів можна отримати інформацію не лише про внутрішній стан та переживання автора, а й про атмосферу, яка панує в суспільстві. Так, у листі до Трохима Зінківського від кінця лютого 1887 року Борис Грінченко пише: «Атмосфера у Херсоні нудна, тяжка і гнітюча. Ледь-ледь видержую. Я щодня тут живу не тілом, не душею, а тільки одними нервами, нервами, нервами – живу, почуваю себе, як на ножах. Душевного спокою, котрий дав би змогу серйозно узятися за роботу, не маю й крихти, а до того ще, що не лист, то гарні звістки. Я тільки «сіпаюсь», іменно «сіпаюсь» – інакше не могу

виразити мого настрою» [2, с. 64]. Подібний настрої звучить і в листі від 25 вересня 1889 року: «Минатимуть довгі, сумні, похмурі дні, такі тяжкі, що, мабуть, потім, якщо доведеться побачити інші, то сам дивуватимешся, як їх прожив. Страшні слова, а мусиш їх сказати: у рідному краї живеш, як чужий, бо живеш серед людей, котрі не мають рідного краю тим, що не знають його» [2, с. 168].

Епістолярна контактність Б. Грінченка фіксує його величезні зусиллями щодо видання українських літературних часописів. Видавнича тема за кількістю інформації та частотою її обговорення адресатами займає одне із провідних місць у листуванні Бориса Грінченка. Вона стає найбільш актуальною у 1886–1892 рр. Автор зізнавався, що у той час щоденно і наполегливо писав по 5–6 листів до відомих українців Ця велика кількість листів дає можливість простежити історію видання української періодики від початку і до кінця в усіх деталях, в усій сукупності проблем, які супроводжували її протягом усього часу виходу у світ.

Значна частина листів присвячена виданню альманахів та газет «Зоря», «Складка», «Киевская старина», «Діло», «Батьківщина» та ін. Листування свідчить, яку місію Б.Грінченко та його однодумці відводили українській пресі. Вони ставилися до її видання як до важливої національної справи, дієвого засобу у справі українського відродження. Письменник переконує адресатів, що всі труднощі видавничої справи тимчасові та перехідні, а справа має історичну перспективу.

За критерієм повноти відображення газетно-видавничих сюжетів листи можна поділити на дві категорії:

1) епістоли, що хронологічно фіксують всі основні проблеми періоду виходу альманахів;

2) епістоли, що відображають окремі проблеми або повністю присвячені їх вирішенню.

До перших відносимо регулярне листування, в якому домінуючими стають сюжети, пов'язані із виданням альманаху «Складка». Яскравим свідченням цього є листи Б. Грінченка до Т. Зіньківського, в яких чітко констатуються проблеми щодо видання альманаху «Складка»:

– від кінця лютого 1887 року: ««Складка» досі не виходить» [2, с. 64];

– від 26 вересня 1887 року: «В Харкові лаштується другий випуск «Складки» (а ти перший маєш? Її тепер не легко й знайти, мабуть, бо погоріла)» [2, с. 73];

– від 19 грудня 1887 року: «Редактор «Складки» пише, що другий випуск загинув» [2, с. 79];

– ід 26 січня 1888 року: «З видавцем «Складки» і з перекладачем «Іліади» скоїлось дещо, пригода сталася. Невідомо, чим це все закінчиться. Осередок цієї пригоди – вірші Куліша – котрі цензура уже раз допустила. «Складка» може через це загинути» [2, с. 81];

– від 27 лютого 1888 року: « «Складка» буде, але з нею трапилася історія, – її редактора з-за одного твору Куліша тягало на розпитки. І виїшла така нісенітниця! Та хай йому цур» [2, с. 86];

– від 7 серпня 1888 року: « «Складка» уже місяців два як в цензурі. Напевне там і довіку залишиться» [2, с. 90].

До листів, що фіксують шляхи розв'язання конкретних видавничо-редакційних проблем, належить епізодична переписка, що доповнює загальну картину тривалого та регулярного спілкування українських митців та громадських діячів. Ці епістоли розкривають діапазон головних питань стосовно розвитку та «виживання» альманахів та газет в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, коли Б. Грінченко писав одним адресатам, що він шукав літературні сили для «Зорі», талановитих дописувачів, то з інших листів стає відомо, до кого та з якими пропозиціями він звертався, вказуючи, що альманах критикували за певні дефекти. З листів до Т.Зіньківського можна встановити, хто і за що його критикував, до кого та з якими проханнями він звертався. У листі від кінця лютого 1887 року Б. Грінченко ділиться, що навіть рецензії вже перестали друкувати: «У «Зорю» посилав декілька рецензій, але вже й їх не друкують» [2, с. 64]. Таким чином, можна дійти висновку, що українська видавнича справа слабко розвивалася в умовах постійних утисків з боку влади. Всі україномовні періодичні видання заборонялися або жорстоко спотворювалися цензурою.

Крім того, у листах Б. Грінченко інформував своїх адресатів про видавничі та редакційні справи: стан передплати, фінансове становище газети, стосунки у редакції, писав про пошуки найбільш відповідного соціального та тематичного напрямів газети, талановитих дописувачів. Часто у листах він замовляв конкретні теми публікацій, аналізував причини низької передплати та популярності газети, стимулюючи до аналізу і своїх адресатів.

Епістолу необхідно розглядати як факт літератури. У такому випадку епістолярій митця постає у контексті двох шарів, що взаємопроникають: реальної дійсності у суб'єктивному сприйнятті автора і створеного на її основі художнього світу митця, його естетичної цінності. Таким чином, лист письменника - це твір літературного та історіографічного жанру водночас. Залишаючись фактом приватного життя окремих осіб, листи

широко висвітлюють суспільне та культурне життя всієї нації. В сучасному літературознавстві виділяють два типи листів: а) приватні: б) відкриті. Відкриті листи займають незначну частину епістолярної спадщини митців кінця XIX – початку XX століття. Свідченням цього є епістолярна спадщина Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, М. Драгоманова, Лесі Українки, І. Франка, М. Чернявського, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської, В. Гнатюка, М. Лисенка та ін.

Прикладом відкритих листів можуть слугувати:

– «Писулька» П. Гулака-Артемовського до редактора «Русского вестника»;

– «Супліка до пана іздателя» та лист до редактора «Русского вестника» Г.Квітки-Основ'яненка;

– листи М. Максимовича до Г.Квітки-Основ'яненка та ін.

У листах цього типу:

– зафіксована творча історія відомих і малопомітних творів літератури (наприклад, про роботу над драмою-феєрією «Лісова пісня» Леся Українка в листі до сестри Ольги від 27/X 1911 р. пише: «Писала я її дуже недовго, 10-12 днів, і не писати ніяк не могла: бо такий уже був непереможний настрій...» [6, с. 475]);

– міститься оцінка творів художньої літератури (наприклад: «Дорогий Олесю Терентійовичу! Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат!» — писав Григорій Тютюнник до Олеся Гончара 16.11.1968 р.) [7, с. 292];

– відбиті стосунки письменників між собою, з редакторами, видавцями (наприклад, лист М. Коцюбинського до Івана Франка від 7 червня 1903 р. «Високоповажаний добродію! Позволяю собі ще раз нагадати Вам нашу уклінну просьбу прислати щось нового до нашого альманаху. Хоч невеличке, хоч дрібницю, а пришліть, бо не уявляю, як ми випустимо збірник без Вас, якого так люблять і поважають читачі на Україні. Будьте ж ласкаві – не забудьте нас. Ваш щирый М.Коцюбинський») [3, с. 349].

Яскравим зразком відкритого листа є «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка, в яких автор піднімає питання національної ідентичного українського народу. Проте такі листи є мало чисельними. В епістолярній спадщині Б. Грінченка домінують листи, що не призначались автором для оприлюднення. Необхідну інформацію письменник передавав натяками. Неважко уявити собі, що могло б чекати Б. Грінченка, якби цензура пильніше вчиталася в кореспонденції митця. Так, у листі до Т.Зіньківського від 27 лютого 1888 року зазначено: «До речі, були у мене з візитом люде, себто – жандармський офіцер і т-во. Чого їм од мене

треба – не знаю. Дуже зацікавились твоєю карточкою. Так ось усе й забуваєш: я, пак, тепер під слідством, а за що? Хоч заріж – не знаю» [2, с. 86]. Таким чином, Б. Грінченко попереджає про можливу небезпеку арешту Т. Зіньківського. Подібні натяки простежуються і в листах Б. Грінченка до І. Липи, який був засновником таємного товариства Братства Тарасівців.

Ось так об'ємно, багатовимірно, не оминаючи філософських узагальнень, осмислює Б. Грінченко події літературного життя у приватних листах до друзів-однодумців, до близьких та рідних людей. Гострота й простота оповіді, динамізм, яскравість зображуваних характерів, їхня типовість, щедра, колоритна мовна стихія, глибокий підтекст, поєднання високого і буденного, публіцистичного й психологічного, драматичного й ліричного – це головні ознаки приватного листування Б. Грінченка. Це своєрідна та велика підготовча робота, підсумком якої дещо пізніше стануть власне художні твори. Приватне листування Б. Грінченка свідчить про складні й суперечливі стосунки митця із владою та літературним оточенням, дає змогу простежити різні аспекти внутрішніх переживань автора та його погляди на український літературний процес.

У письменницьких кореспонденціях спостерігаємо елементи епістолярної дипломатії. Недоговорюваність, словесно-смысловий підтекст, різноманітні натяки, приховані вишуканими стилістичними фразеограмами тощо – незмінні атрибути епістолярних формул у приватному листуванні Б. Грінченка. Митець був незмінно стриманим у своєму листуванні. Епістолярна спадщина підтверджує тяжіння автора до епістолярної дипломатії, до ретельного продумування кожного слова. Він прагне понад усе оминати висловлювання на політико-ідеологічні теми та сподівається, що найважливіше адресат прочитає між рядками.

У приватному листуванні Б. Грінченко не розраховував на те, що написані ним листи стануть предметом дослідження літературознавців. Епістолярні інтимні розмови Б. Грінченка зі своїм товаришем Т. Зіньківським насичені лайливою лексикою та просторіччями: «(...) та хай йому чорт! Краше мовчати» [2, с. 64]; «мала Настя (...) у цю хвилику співа свою пісеньку, од котрої в ухах лящить, а слухаю й пишу під музику. Тільки жалко, що вона так кричить (крик-бо напав), що виганяє з голови всі думки і доводиться кинути листа» [2, с. 41]; «одначе геть кацапщину хоч поки: насточортіла вона мені» [2, с. 46]; «посилаю тобі свою пику, як бачиш, ти не пізнав би мене, якби де стрівся, а портрет дуже схожий» [2, с. 57]. Крім того, вагома частина листів відзначається глибоким змістом та бездоганим художньо-публіцистичним рівнем викладу: «Ну, ну, подивимось, друже, як то ти до нашого Хасана завітаєш» [2, с. 59]. Приватна переписка

Б.Грінченка неоднорідна та оригінальна. У ній можна простежити і просту народну мову і високий інтелектуальний спосіб викладу матеріалу.

Інтенсивне листування Б. Грінченка з сучасниками пояснюється унікальною можливістю для письменника залишатися самим собою, чесно та відверто висловлювати власну думку щодо певного літературного явища: «*«Притику»* прочитав. Скажу, що думаю. Се не оповідання – сюжету ніякого, а характеристика зручна, жвава і вміла; мова гарна (опріче деяких слів, наприклад: *«хмуриться – супиться»*)» [2, с. 128].

В умовах бездержавності, розчленованості українських земель між двома імперіями (Російською та Австро-Угорською), заборони української мови і літератури, певна річ, літературна критика не могла активно розвиватися, бо навіть постійних видань для цього не було. З приводу чого П. Куліш писав у своєму *«Зазивному листі до української інтелігенції»* у 1882 р.: *«Не маємо навіть рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під впливом чужої й освіжала б Духа народного серед нашого безголів'я»* [4, с. 365].

Б. Грінченко завдяки приватному епістолярію отримав можливість вільно висловлювати власні незалежні судження й оцінки стосовно окремих художніх здобутків своїх колег у літературі, реалізувати як естетико-аксіологічну, так і соціально-регулятивну функцію літературної критики.

Науковий інтерес для вивчення цього питання становить праця *«Епістолярна літературна критика»* Л. Вашків, де міститься класифікація листів. За характером порушуваних проблем дослідниця усі листи ХІХ століття поділяє на три основні групи: а) родинно-побутові, б) ділові, в) дружні, інтимно-товариські послання. Серед ділових виокремлює офіційно-ділові. До родинно-побутових відносить листи письменників до своїх рідних. Кількість їх у кожного письменника різна. Це залежить не тільки від характеру адресанта, а й від способу та обставин життя: бо якщо частка листів Лесі Українки до найближчої рідні є досить значною, то це насамперед тому, що хвороба змушувала її часто подорожувати [1, с. 110].

Найбільш цікаві дружні, інтимно-товариські послання, бо саме в цих листах автори найбільше висловлюють свої погляди на літературні події та нові художні твори. Для таких листів характерним є невимушений (інколи фамільярний) тон, розкута розповідь і навіть безцеремонність. Лексичний склад часто буває ненормованим, зустрічаються русизми, полонізми, германізми, діалектизми, вульгаризми. Писані вони не з примусу, а з власної волі. Саме такі листи переважають в епістолярію Бориса Грінченка.

Дружні листи не мають чіткої канонічної форми, композиція їх довільна, але обов'язково присутня оповідь. Листи цього типу Л. Вашків поділяє на листи з критикою чужих творів, листи з автокритикою, листи-рецензії. «Об'єктивні причини (геополітична розірваність України, відсутність розвиненої літературно-критичної журналістики та ін.) зробили український письменницький лист кінця ХІХ – початку ХХ століття фактором тогочасного літературного життя, а вміщену в ньому літературну критику – фактором літературного процесу» [1, с. 118]. Листами-рецензіями є листи О. Кобилянської до О. Маковея від 7 грудня 1898 року (про цикл поезій «Гірські думи»), Лесі Українки до І. Франка від 13-14 січня 1903 року (про поему «Лісова ідилія»), лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 30 січня 1900 року (про оповідання «Некультурна»). У цих листах наявні основні складові частини рецензії. Інколи письменник розглядає твір у зв'язку з іншими публікаціями аналізованого твору. Крім характеристики сильних і слабких частин твору обов'язково наявна власна оцінка.

Досить часто листи наповнені автокритикою, основними причинами якої були потреба відстояти свій твір перед редактором чи видавцем, спроба коментувати вчинки своїх героїв, висловити мотиви, що спонукали до написання твору. Так, у листі до Т. Зінківського від 29 січня 1889 року Б. Грінченко посилає свої «Весняні сонети» та зазначає: «Посилаю їх тобі, друже, ще не для альманаху, а на прогляд – їм треба, дуже треба, прогляду. Облиш вишукування поганих рихм – я їх знаю (одно тільки: чи не прищукаєш рихми в сонеті ІХ ?). Зверни увагу на повторення, невірні епітети і непоетичні вірші, котрих таки багатенько (...) на мій погляд, останні сонети шкандибають, іноді й дуже. Потім скажи свій загальний присуд. І тоді, як ти вже поробиш усі замітки і я дещо виправлю відповідно своїм домаганням, я вже віддам тобі їх до альманаху» [2, с. 141]; «На превеликий жаль, не можу я дати для твого альманаху «Весняних сонетів»: продивившись їх уважно, я побачив у їх стільки невиробленого і навіть помилок мовних, що мусив залишити їх дома до того часу, поки з їх буде щось добре» [2, с. 146].

В епістолярію Бориса Грінченка виділяємо дві групи листів: а) приватні листи з уміщеною в них літературною критикою; б) листи як жанр літературної критики. Прикладом може слугувати листування Б. Грінченка з Т. Зінківським. Так, у листі Б. Грінченка до Т. Зінківського від 9 жовтня 1885 р. автор зазначає: «Переклад твій казки Щедрина «Самоотвержений заяц» я читав. По моїй думці, він непоганий, і мені дуже подобається, але в єму єсть вада: ти багато (для такої маленької п'єски) кинув неперекладених слів. Варто виправити (...)», «(...) чи читав поему Кострицького

«Нова громада» (це новина) – на підпал годиться» [2, с. 46]. На сторінках листів між товаришами подекуди розгорталися цілі дискусії. Так, у листі від 5 серпня 1886 року Т. Зінківський категорично не погоджується з зауваженнями Б. Грінченка: «З деякими твоїми увагами з приводу «Порваних струн» я б не згодився. В число кацапізмів ти поставив «муза», «возглашу», «немощен», «пригожа». Таких термінів (...) трудно поминути, особливо, коли більшу частину їх ми не можемо замінити з рідної мови. «Возглашу» та «немощен» – церковної мови вплив, коли позичати, то позичати іменно з церковної, яко коріння, ніж з кацапшини (...) і Шевченко уживав часом церковнослов'янськими, хоч би: Радуйся, ниво не политай!» [2, с. 53]. На це досить детально відповідає Б. Грінченко: «(...) що ж до позичання з церковнослов'янської мови, то мушу сказати ось що: а) усяке позичання тоді тільки має право бути, коли немає у мові слова чи виразу, котрого значення ми могли б поширювати до того «понятія», яке хочемо стермінувати, і нема елементів для виробу власного слова, б) усяке позичання вимагає, щоби позичене з чужої мови слово вжито було б у тій мові, для котрої його взято. (...) слово «немощен» не має права вживатись в українській мові, бо: а) замість його маємо слово «нездужий», і б) вжито його не в українській формі (...)» [2, с. 54]. Наведені листи містять лише елементи літературної критики.

Наявні в епістолярію Б. Грінченка і листи, які містять суто літературну критику. Так, у листі до Т. Зінківського від кінця лютого 1887 року зазначено: «Одержав іще дві книжки з 1886 року: «Правдива казка» Г. Кернеренка (Харків) і «Малорос-самобиток» Шибитька (Полтава). Обидві – негідь, а остання (вірші) настільки гидка, що навіть Бублій і Онопрієнко-Шолковий незмірно вище од неї» [2, с. 63]. Або: «Квітку я теж читаю (...) В його і мова шкандибає, і сентименталізмом так і тхне, і через те робленості іноді багато, і мораль іноді через лад уже дитяча тим, що світогляд вузький. (...) Не вважаючи на всі вади, дужий талант Квітчин усе ж зостається талантом і малює нам картини, основа котрих – справжнє реальне життя, хоча деякі місця розмальовки і узято автором із арсеналу сентименталізму» [2, с. 73].

Суворий літературний критик Б. Грінченко ніколи і нікому не нав'язував своїх оцінок. Він попереджав адресатів, щоб вони не сприймали його відверте слово як обов'язкове керування до дії, а лише як щирі поради, яку він робив в інтересах розвитку української літератури і творчості самого письменника. Тому його літературна критика мала форму приятельських порад, зауважень та побажань. За цією інформацією можна визначити, яку оцінку він давав тому чи іншому авторові, які робив за-

уваження за його змістом та формою, чим захоплювався, а що однозначно відкидав: «Який би там малий з твого погляду Самійленко не був, а все ж з усіх поетів «вісімдесятих» років він найкращий. Цього ти не можеш одкинути, хочучи бути правдивим (...) Правда, ти не бачиш у Самійленка зовсім поетичного таланту, але ж се тільки так, зопалу сказано, бо все ж мусиш признати, що й одкинувши недобрі тобі «астрономічні медитації», все ж мусиш ти признати, що є декілька речей справді поетичних, а коли ти цього не зробив досі, то тільки тим, що сердишся, а через те й не правий. Яко зразок твоєї неправоти можу навести ось що. Про вірш «Школа» ти кажеш, що се «вбоге нівечення нещасливого якогось розміру (що се за розмір – я ніяк не вгадаю)». Тим часом сей розмір є ніщо інше, як один з улюблених у Гейне розмірів «якщо-дешо», «щодо-начебто» (...)» [2, с. 206].

При цьому будемо враховувати, що своєрідною формою вияву літературної оцінки є також постійний інтерес до творчості певного автора і прохання переслати його твори або критичні статті інших письменників про них. Борис Дмитрович Грінченко був активним громадським та культурним діячем і часто брав участь у видавничих справах, зокрема входив до складу редакційних комітетів різних літературно-наукових збірників. Тому неодноразово звертався до інших письменників з проханням прислати власні твори для друку. Так, у листі до Миколи Чернявського від 19 серпня 1907 року Грінченко пише: «Любий друже! Видавництво «Вік» заходжується видавати літературно-науковий публіцистичний збірник. Редакційний комітет ще не склався як треба, але до його мають належати С. Єфремов та я. Праця авторів має оплачуватися, але що «Вік» зараз не має багато грошей, то з виплатою гонорарів він трохи забариться. Кожна книга буде 19-15 аркушів. 31 октября хотілося б уже побачити друк. (Увага. Переклади приймаються тільки віршовані). Прошу Вас, ширий друже, прислати власні матеріали до друку найближчим часом. Стискаю Вашу руку. Б. Грінченко» [10, с. 113].

Серед кореспондентів та адресатів Б. Грінченка були відомі українські письменники. У листуванні з ними провідне місце займають не лише сюжети обговорення відомих літературних творів та їх видання, а й погляди на творчість того чи іншого автора загалом, які супроводжувалися літературною критикою. На неї багате листування Б. Грінченка із І. Франком, М. Кошобинським, О. Маковеєм, В. Гнатюком, Д. Яворницьким, І. Липою та особливо Т. Зінківським: «Вл. Сивенький (В. Самійленко) видає за кордоном свої вірші. Він прислав мені один переклад ямбів Барб'є – дуже непогано – і ще двоє віршів, з котрих одні чудові (...) Цей

поет симпатичний, і мені здається, що він доскочить путящого місця в українській літературі» [2, с. 152].

Літературна критика стала основним сюжетом у переписці Б. Грінченка із Т. Зінківським. З їхнього тривалого листування видно, яку місію Б. Грінченко відіграв у формуванні письменницького стилю Т. Зінківського, скільки терпіння та наполегливості докладав, щоб переконати молодого, впертого і талановитого письменника у хибності його творчого методу. Терплячий та наполегливий Грінченко-критик присвячував переконливим аргументам десятки своїх листів із бажанням допомогти йому вийти на шлях справжньої творчості. Свою прискіпливу критику кореспондент пояснював бажанням допомогти письменникові розвинути його талант і стати відомим, досягти популярності. Він радив відшліфувати твори, не писати їх поспіхом, вдосконалювати мову, читаючи етнографічний матеріал, твори класиків української літератури.

За змістом епістолярій Б. Грінченка можна поділити на три групи:

1) листи, в яких письменники безпосередньо висловлюють своє розуміння твору чи ставлення до автора;

2) листи, в яких автори переказують власну чи чужу (але авторитетну) думку про певні твори;

3) листи, адресанти яких діляться враженнями від прочитаного чи почутого.

Б. Грінченко у листах описував гостро злободенні питання літературного життя, що сприяло становленню української національної літератури. Часто ділився враженнями не лише про літературні твори, а й про постаті письменників-сучасників. Літературно-критична тема широко та різнопланово репрезентована у виявленому листуванні Б. Грінченка з письменниками, публіцистами, видавцями, приятелями. Вона відображала літературну, видавничу та громадську діяльність не лише Б. Грінченка, а й широкого кола його кореспондентів. Листи часто інформували про становище певного періодичного видання, про обставини виходу у світ художніх творів тощо. Епістоли свідчать, до кого конкретно із письменників звертався автор, яку отримував відповідь, які твори були написані за його ініціативою. З листування видно, які оцінки давав літературним талантам та окремими творам Т. Зінківського, В. Самійленка, Г. Квітки-Основ'яненка та інших письменників.

Подальші перспективи дослідження пов'язані з вивченням специфіки відображення літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ століття в епістолярній спадщині Б. Грінченка з погляду компаративістики. Значний пласт листів митця ще не досліджений, зокрема доцільним видається роз-

гляд таких проблем: мовно-літературні дискусії, специфіка відображення громадського та культурного життя на Україні та ін.

Список використаних джерел

1. Вашків Л. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі. Тернопіль. 1998. 134 с.
2. «... Віддати зумієм себе батьківщині»: Листування Т. Зінківського з Б. Грінченком / Вступна стаття, упор., коментар С. С. Кіраля; переднє слово А. Погрібного. – К.: Нью-Йорк. 2004. 518 с.
3. Кошобинський М. Твори: У 6 томах. К., 1961. Т. 5. 463 с.
4. Куліш П. Вибрані твори: У 2-х томах. К., 1999. Т. 2. 365 с.
5. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства // III Міжнародний конгрес українців. Харків, 1996. Т.: Літературознавство. С. 86.
6. Мороз М. Літопис життя і творчості Лесі Українки. К., 1992. 592 с.
7. Слово про Олеса Гончара: Нариси, статті, листи, есе, дослідження. К., 1988. 632 с.
8. Теорія літератури: Підручник / За наук. редакцією О. Галича. К., 2005. 488 с.
9. Халізев В. Теорія літератури. М., 2000. 398с.
10. Чернявський М. Твори: У 10 томах. Харків, 1998. Т. 2. 569 с.

© 2013 р., А. О. Хоптяр

(м. Кам'янець-Подільський, Україна)

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Б. ГРІНЧЕНКА: КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Питання українсько-російських літературних зв'язків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виходило далеко за межі суто культурних взаємин двох національних літератур. Перед українським письменством постала нагальна проблема глибокого осмислення місця і ролі російської літератури у розвитку українського літературного процесу, позначеного не тільки загальними тенденціями модернізації різних рівнів діяльності українського письменства, а й особливим загостренням питань культурного самовизначення та розвитком національної самосвідомості.

Модерністський європейський рух зламу століть, у силове поле якого все активніше втягувалась українська культурна спільнота, викликав гостре протистояння з боку частини національної культурної еліти, на думку якої надто небезпечною була «бездумна» руйнація здобутого у складному протистоянні двох слов'янських культур, що додатково накладалося ще й на сприйняття модернізму як деструктивної сили проти національних основ української культури. В умовах жорсткого протистояння російсько-

імперського та українського, перед національним письменством постало питання вибору культурної орієнтації української літератури на «новий європейський світ» та якісне оновлення української культури через залучення найкращих ідей і тенденцій загальноєвропейського досвіду чи «реальну перспективу історичної маргінальності» [8, 4] та ролі вторинної літератури недержавної нації.

Внутрішні проблеми українського літературного процесу, позначеного розвитком модерністських тенденцій, які особливо виділялись на фоні ідеологічно-літературних дискусій українофілів, народників, західників та нової генерації «свідомих українців» національного письменства, до якої і відносив себе Б. Грінченко, стимулювалися ще й досить неоднозначним ставленням української творчої спільноти до російсько-українських літературних взаємин.

Входження в українську літературу поняття «сучасності-модерності» впритул пов'язане з «посиленням перекладацтва», що зумовило зміну естетичних орієнтацій, притаманних зламу століть. «В 90-х необхідність перекладацтва розуміли всі. Саме в цей час переклад стає частиною літературної творчості, а чужоземна культура – частиною національної культури» [15, 43]. Перекладацька діяльність органічно входить в творчість не одного покоління видатних українських митців, серед яких особливе місце належить Б. Грінченку.

До ґрунтовного дослідження спадщини Б. Грінченка долучилися С. Сфремов, О. Білецький, М. Рильський, І. Пільгук, В. Яременко, Н. Бондаренко, А. Погрібний та інші майстри літературознавчої критики, які продемонстрували різнобічний аналіз творчого доробку Б. Грінченка. Проте основні аспекти розвитку українського літературного процесу і творчості Б. Грінченка, особливо в контексті українсько-російських літературних взаємин, розглядалась суто в «російській системі культурних координат і дискурсів» та в умовах певної «закодованості російською шкалою культурних відліків та оцінок» [16, 661], що певною мірою змінювало ракурс погляду на постать письменника та його спадщину, акцентуючи лише на просвітницькому дискурсі його творчості.

Отже, мета даної статті – проаналізувати перекладацьку діяльність Б. Грінченка, в контексті розвитку українського літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ століття, що позначився неоднозначним ставленням до українсько-російських літературних взаємин.

Українському перекладові було надано особливу місію у процесі модернізації національної культури. Саме переклади повинні були стати дієвим засобом «розмикання» обмежених народництвом рамок української

літературної традиції та тим своєрідним мостом, через який відбувалося активне взаємозбагачення національних літератур на всіх рівнях багатогранної літературної творчості. Переклад, що почав «фахове» утвердження в українській літературі другої половини XIX століття, «з бурхливим розквітом запанував уже наступного століття...» [4, 32].

Проте, утвердження українського перекладацтва постійно зазнавало жорсткого опору з боку імперської влади. Емський акт 1876 року не заважав вживанню української мови в оригінальних творах, але повністю забороняв опублікування іншомовних текстів в перекладі на українську: «очевидно, що заборона мала на меті законсервувати статус української мови як «наріччя для хатнього вжитку», зупинити процес формування модерної української нації» [19, 15], а отже, загальмувати активний розвиток національної літератури. Заборона друку перекладів українською мовою викликала потужний спротив національного письменства. М. Драгоманов, прагнучи привернути увагу європейської літературної спільноти до цієї «кричущої несправедливості», виступив проти принизливого і нищівного імперського указу в доповіді «Українська література, заборонена російським урядом», яка прозвучала у Парижі на першому міжнародному літературному конгресі у 1878 році [12, 135].

О. Міллер, дослідник «Українського питання» в політиці влади та російській суспільній думці (друга половина XIX століття), наголошує на активізації різнорівневих проявів національного українського руху проти нищівного асиміляторського указу [13]. Як свідчення дослідник наводить доповідну записку від 4 вересня 1876 року до канцелярії III відділу: «...сильне невдоволення місцевої інтелігенції викликало відоме урядове розпорядження, що забороняло п'єси та видання малоросійською мовою. Наслідком цієї заборони стало те, що майже у кожній поміщицькій родині жінки почали носити національний костюм (малоросійські сорочки), які вже давно не були затребувані» [13]. Цей, на перший погляд, «побутовий» вияв національного спротиву був лише спорадичним українського культурного руху другої половини XIX – початку XX ст., до якого долучились, насамперед, найкращі майстри літературного слова, об'єднавши у мовному питанні українофілів, народників й представників різноманітних модерних мистецьких пошуків.

Б. Грінченко, з його активною літературною, націєтворчою та громадянською позицією, невтомно відстоював право на український переклад та на друк іншомовних творів національною мовою. Питання розвитку української літератури та, зокрема українських перекладів постає в центрі літературних дискусій Б. Грінченка і М. Драгоманова. В «Листах з України

Надніпрянської», друкованих в Буковині за 1892–1893 р.р., Грінченко гаряче запитував: «...по українському заборонено все, крім оригінальної белетристики й поезії з сьогочасного мужицького життя. Що ж можна зробити не можучи мати ні науки, ні публіцистики, ні перекладів, ні творів з життя інтелігенції, ні історичних творів красного письменства по своєму?» [5, 128].

Б. Грінченко, демонструючи активну націєтворчу літературну та громадянську позицію, також невтомно відстоює право на український переклад та друк іншомовних творів національною мовою. Хвиля національно-культурного піднесення була підхоплена письменником ще в 1878 році. Б. Грінченко широко захоплюється українською літературою, особливо творчістю Т. Шевченка, а також наполегливо вивчає іноземні мови (німецьку, французьку, італійську), прагнучи долучитися до світової літературної спадщини в оригінальних виданнях. Юний перекладач у п'ятнадцятирічному віці створює майстерні тлумачення українською мовою поезій у прозі російського письменника І. Тургенєва. Саме з того часу перекладацька діяльність органічно входить у літературну творчість українського автора. Проаналізовані рукописні матеріали підтверджують думку М. Москаленка, що «Грінченківські переклади здійснювалися з найпоширеніших європейських мов (німецька, французька, італійська, англійська та російська); переклади з мов менш поширених (данська, норвезька, шведська) робилися з проміжних текстів – російських або німецьких» [14, 205].

Письменник підтримав М. Драгоманова у критичному ставленні до українського перекладацтва та досить гостро висловився щодо якості багатьох українських перекладів, які часто «не можуть задовольнити своєю мовою», «віршомазством», через яке «можна часом язика поламати» [5, с. 161]. Та особливої шкоди завдавали цензурні спотворення тексту перекладу, що впливало на якісне звучання іншомовного твору українською мовою: «...той клаптичок, який дозволено, всякими способами обтинають, і цензурні лютування проти українського слова доходять до того, що цензура то дозволяє, то знову забороняє найневинніші речі [5, 128].

Становище тієї культурної резервації, штучно створеної для гальмування розвитку української культури, в умовах якої «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму» прийшли в Україну вперше «не в українській одежі, не на українській мові, а на російській» [6, 162], не могло залишити байдужим Б. Грінченка. Саме тому особливо гострою виявилася реакція Грінченка на позицію Драгоманова відносно доцільності панівної ролі російської літератури в українській освіті: «...зостається цілком не-

зрозумілим, через віщо Драгоманов доводить на користь Пушкінові та Лермонтову[...]Через віщо на користь єдино Пушкінові та Лермонтову, а не Гомерові та Дантові, та Шекспірові?» [5, 160] Б. Грінченко закликає звільнитись від однобічного цілковитого впливу російської літератури, розширити обрій міжлітературних взаємин, в яких переклад займає особливе місце: «Ні! гляньмо ширше, гляньмо далі по за Пушкіна та поза Лермонтова! Почуймо себе членами в усесвітньої людської сім'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі, будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Дантові, але попереду над усім зоставаймося самими собою, будьмо українцями-русинами думкою, мовою, ділом» [5, 162], закликає Б. Грінченко. Адже тільки за таких умов, на тверде переконання Б. Грінченка, «ніколи вкраїнці не зостануться, як каже Драгоманов, з двома мовами», а українська література «не зостанеться «під літературою» [5, 179].

Отже, в умовах російсько-імперського домінування у всіх сферах українського культурного життя, питання ставлення до російської літератури та письменства «виходило далеко за межі власне літературних проблем і було нерозривно пов'язане із загальною соціальною та національною боротьбою, яка посилювалася у країні» [18, 116]. Особливо дисонуючими виглядали переклади російських творів на «малороссийское наречие» в умовах цілковитої русифікаторської імперської політики щодо освіти в Україні та цензурування українських перекладів навіть тих творів російських авторів, що вже були дозволені до друку в Росії.

Попри всі заборони та утиски, Б. Грінченко активно перекладав українською мовою твори не тільки відомих авторів світової літератури (Шіллера, Гете, Байрона, Дефо, Твена, Мольєра, Гауптмана, Мірбо та інш.). Творчість багатьох першорядних російських письменників та поетів привертала увагу Грінченка-перекладача.

Переклади Б. Грінченка поезій в прозі І. Тургенева стали важливим етапом раннього періоду творчості українського письменника. Протягом невеликого проміжку часу Грінченко перекладає ряд творів Тургенева: «Розмова» (лютий 1878), «Старець» (лютий 1878), «Маруся», «Горобець», «Борш», «Два брати», «Дурень» (квітень 1878), «Почуєш дурня суд...» [1].

Цікавим є той факт, що Грінченку доводилось тривалий час дискутувати з приводу публікації перекладів поезій у прозі І. Тургенева з редакцією народовської газети «Діло». Письменник навіть погоджувався на безплатну публікацію своїх перекладів. У листі від 23 квітня 1885 року письменник повідомляв редакції: «Коли це буде надруковане, то, за згодою

Вашою, не забарюсь прислати (нові) переклади Тургенєва (поезій в прозі і оповідань з «Записів стрільця»), Пушкіна (повість «Капитанская дочка») і других» [2, 1]] Згоди від редакції «Діла» на друк рукописів Грінченко так і не дочекався, тому переклади творів Тургенєва були надіслані до «Зорі», де частково і були надруковані 887 році [11, 353;369].

У 1891 році до редакції «Зорі» Б. Грінченко знову надсилає перекладені поезій в прозі І. Тургенєва, новими з яких були поезії у прозі «Черепки» та «Милостиня», що були створені у співавторстві Грінченка з дружиною Марією Загірною [11, 375]. Друком вони вийшли в Ілюстрованому календарі т-ва «Просвіта» (1891р.). Родинна творчість Грінченків у царині перекладу позначилась плідною співпрацею над відтворенням українською мовою творів відомих російських авторів, серед яких не тільки І. Тургенєв, а й Л. Толстой, М. Салтиков-Щедрін, М. Лісков, та інші видатні російські автори.

У листі від 29 грудня 1881 року до редактора «Правди», що виходила у Львові, Грінченко повідомляє про вірші, які він посилав для публікації. Серед надісланих рукописів особливу увагу привертають маловідомі поезії Б. Грінченка «Ізнов одна все дума люта...», «В неволі» та невідомий досі переклад з Некрасова «Незібрана нива» [3, 3]. Отже, цей період творчості Грінченка позначився впливом не лише українських народницьких літературних тенденцій, а й захопленням творчістю М. Некрасова, поезія якого була яскравим носієм народницьких тенденцій. Тема важкої селянської праці та безвихіддя селянина, смутку через важке народне життя, що притаманна творам російського поета, перегукується з тематичним навантаженням багатьох оригінальних поетичних творів Б. Грінченка («Смутні картини», «Хлібороб»). Творчість двох поетів єднає спільна протистояння «лихий долі» та активне прагнення до перемоги своїх громадянських ідеалів.

Творчість Л. Толстого, безумовно, теж зайшла своє місце в перекладній спадщині Б. Грінченка. У 1884 році Грінченко посилав до редакції «Діла» для «Просвіти» переклад оповідання Толстого «Бог правду бачить, та не скоро скаже», але не отримує згоди на друк. Через рік у 1885 р. Грінченко знову посилав переклад оповідання Толстого до одеської цензури вже під іншою назвою «Як треба прощати?» та отримує заборону на друк в Україні. У 1884 році виходить друком оповідання Л. Толстого «Чим люде живі?» у перекладі Марусі Чайченкової (псевдонім М. Грінченко – А. Х.) Незважаючи на цензурний опір, Б. Грінченко продовжує працювати над перекладами творів видатного російського письменника та у 1888 р. перекладає оповідання «Тарас Гайденко» і під псевдонімом Гр. Вартового

посилає переклад до одеської цензури, проте, знову отримує відмову у дозволі на друк.

Особливо знаковим для творчості Б. Грінченка став переклад національною мовою драматичної поеми В. Жуковського «Камоєнс», який був здійснений українським письменником влітку 1885 року [9]. Ідея неперевершеної громадської ролі поезії як потужної суспільної сили, здатної змінити світ, особливо захопила молодого українського митця. Романтичний образ поета-борця, поета-страждальця Камоєнса, прототипом якого став відомий португальський поет Луї Камойш не міг залишити байдужим не тільки Жуковського та Грінченка, а й німецького письменника Ф. Мюнх-Беллінгхаузена, що творив під псевдонімом Фрідріха Гальма. Адже саме його однойменну поему і переклав російською Жуковський та самостійно ввів у текст твору тему громадянської сили поетичного слова, що була широко підхоплена Б. Грінченком. («Співцеві», «Хлопцеві», «Годі» та ін.)

Особливу увагу Грінченка привернула поетична філософія поезії російського поета О. Кольцова: «Я, видишь ли, начал его переводить и думаю перевести всего» [18, с. 260], – писав письменник у листі до І. Зозулі. Відомі переклади поезій «Селянинові думки» (1885 р.), що надрукована у 1892 р. в «Батьківщині» та «Гірка доля» (1886 р.), яка вперше друкувалась в збірці «Під хмарним небом» (1886 р.) [7, 280]. В укладеному Б. Грінченком списку власних рукописів, куди також увійшли назви деяких робіт Марії Загірньої та Т. Зіньківського, письменник вказує на ще один свій переклад поезії О. Кольцова «Не шуміть, жита!» (1887 р.) [11, 354]. Поезія суму, швидкоплинності життя та, особливо, поетична мелодійність і пісенність творів російського поета знайшли ширий відгук в творчості Б. Грінченка.

Гуманізм та віра в перемогу, до якої закликала громадянська поезія О. Плещеева, російського поета та перекладача, виявились особливо близькими творчим завданням Б. Грінченка. Не залишили байдужим Грінченка також особливий ліризм та елегійність поезій Плещеева. Український письменник перекладає поетичний твір «Ніч» (1889 р.), що ввійшла до другого видання збірки «Під хмарним небом» (1889), а також пізніше виходить друком у «Зорі». (1892 р.). Багато у чому співпадає і коло перекладацьких інтересів Б. Грінченка та О. Плещеева. Їхні талановиті переклади національними мовами творів Г. Гайне, В. Гюго, Дж. Леопарді ввійшли в загальносвітову літературну спадщину

О. Пушкіна перекладали відомі майстри українського слова. Найкращі переклади належать М. Старицькому, І. Франкові, М. Вороному, серед яких переклад Б. Грінченка поетичного твору російського поета

«Чи йду майданами гучними» займає своє оригінальне місце. (Грінченко 1930: 279). Переклад вперше був надрукований в збірці «Сонце сходить» лише по смерті Грінченка. Тема безкінечності буття та вічності природи, філософські роздуми над сенсом людського життя знайшли своє відображення в оригінальній творчості українського митця. («Кладовище», «Життя тяглося мов негода» та інш.) Справжнє захоплення в українського письменника викликала повість Пушкіна «Капітанська дочка»: «...твір коли не геніальний, то у всякому разі незмиренно великої вартості» [10, 9].

Прихильне ставлення до античної поезії, яке було притаманне Б. Грінченку дещо зближувало його з творчістю російського поета Ап. Майкова. У 1888 році в «Календарі т-ва Просвіта» у Львові виходить друком переклад Грінченка поезії Майкова «Деспо» (1886 р.) під заголовком «З новогрецьких пісень». Пізніше в збірці «Під хмарним небом» (1896) та у «Писаннях» (1903), а також в інших підцензурних виданнях «переклад» замінено на «переспів» через цензурну заборону перекладів українською мовою.

Відомий поетичний твір Я. Полонського «Сонце і Місяць» з'явилося в однойменному перекладі Б. Грінченка на початку 90-х рр. XIX ст. Тема зближення з невідомим оточуючим світом та «оживання природи» через казковий діалог світил, що була спрямована на дитячу аудиторію, була особливо корисною для пізнавальних освітніх цілей. Переклад вперше видається в «Бібліотеці для молодезі» в 1892 р. за підписом В. Чайченко.

Розраховуючи зацікавити не тільки дитячу та юнацьку аудиторію, Б. Грінченко здійснив переклад деяких творів зі збірки казок досить відомих у XIX ст. під назвою «Казки Кота-Воркота» російського письменника М. Вагнера. Відомий переклад казкового оповідання «Пісня землі», друкований у «Ділі» (1892 р.) та казки «Алі-Гафіз».

Отже, творчою метою перекладної творчості Грінченка була кропітка щоденна праця «держати живою» національну мову та патріотичну думку, адже «українські думки можна жити враженнями від українських творів» і справа тут, на думку Грінченка не у самому змісті, а саме у мові твору: «сього просто вимагає людська психіка і проти сього нічого не вдієш» [5, 168]. Саме переклади, як російських творів, так і творів світової літератури українською мовою мали особливо принципове значення у складному процесі формуванні національної самосвідомості та сприяли інтенсивному розвитку та модернізації української літератури кінця XIX – початку XX ст.

Література та джерела

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 100. Белей І. Од. зб. 411. Б. Грінченко. Переклади. Поезії в прозі Івана Тургенєва (з російської мови) «Розмова». «Старець», «Горобець» та ін., 1882-1883 рр., 7 арк.
2. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 100. Белей І. Од. зб. 1487. Лист Б. Грінченка до редактора газети «Діло» від 23. IV. 1885. 1 арк.
3. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Ф. 11. Барвінські. Спр. 4533. Грінченко Борис Дмитрович. [Поезії]: «І знов одна все дума лота...», «В неволі» («Вздовж камери темної мовчки ходжу я...»), «Нєзібрана нива» («Пізня осінь. грачі полетіли...» / пер. з Некрасова Б. Грінченка. 1881, Харків), 2 арк.
4. Гаврилів Т. Текст між культурами. Перекладознавчі студії. К., 2005. 200 с.
5. Грінченко Б. (Вартовий П.) Листи з України Наддніпрянської. Друковано в Буковині за рр. 1892–1893. К., 1917. 180 с. (Книжка пам'яті Н. Грінченка)
6. Б. Грінченко – М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. К., 1994. 285 с.
7. Грінченко Б. Твори. Поезії. Книжка друга, К., 1930. Т. X. 284 с.
8. Демська-Будзюк Л. Драма свободи в модернізмі: Пророчі голоси драматургії Лєсі Українки: монографія. К., 2009. 184 с.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. Літературні матеріали. Спр. 31634–31535. Жуковський В. «Камоєнс»: драматична поема / пер. Грінченко Борис. 24 черв. 1885 р., 33 арк.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. III. Листування. Спр. 40848 – 40904. Листи Грінченка Б. Д. до Зозулі І. І., 3. X. 1881 – 1. IV. 1894 рр., 155 арк.
11. Кіраль С. С. «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / С. С. Кіраль / [вступ. ст., археограф. передм., упоряд., комент., приміт., підгот. текстів, покажчики. додатки, добір ілюстр. матеріалу С.С. Кіралья]. Київ, Нью-Йорк. 2004. 520 с.
12. Матвіїшин В. Український літературний європеїзм: монографія / Володимир Матвіїшин. К., 2009. 264 с.
13. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Электронный ресурс] / А. И. Миллер. Режим доступа: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller.htm>
14. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу // Всесвіт. 2006. № 7–8. С. 192–206.
15. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. К., 1999. 448 с.
16. Павличко С. Теорія літератури. К., 2009. 679 с.
17. Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. Питання ідейно-естетичної еволюції. К., 1990. 232 с.
18. Погрібний А. Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. К., 1988. 268 с.
19. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і нашієтворенням. К., 2006. 344 с.

ВИМУШЕНИЙ СОЮЗ СВИТОГЛЯДНИХ АНТАГОНІСТІВ: Б. ГРІНЧЕНКО І КНИГОПІДПРИЄМЦІ ГУБАНОВИ

19 січня 1902 р. на сторінках «Киевской газеты» з'явився відкритий лист Бориса Грінченка, на той час вже відомого письменника та громадсько-культурного діяча. Він висував обвинувачення у нехтуванні своїми авторськими правами такому собі Тимофіїві Губанову: «Недавно мне случайно попала в руки книжка «Веселый оповидач», на которой значится, что она издана в Киеве, книгопродавцем Т. А. Губановым, в 1901 г. Сборник народных анекдотов под заглавием «Веселый оповидач» принадлежит мне, равно и другой – «Казки и оповидання», который в издании г[осподина] Губанова зачем-то присоединен к первому (раньше оба издавались каждый отдельно)»¹.

Ни за соединение двух совершенно разных вещей, ни за грубейшие корректурные ошибки и нелепый рисунок на обертке помянутой книжки я не принимаю на себя ответственности, так как перепечатка эта сделана г[осподином] Губановым без моего ведома, самовольно, за что издатель привлекается мною к ответственности» [17].

Якщо у періодичному виданні письменник поскаржився на дії лише одного Губанова, то у листі до Сергія Єфремова згадав вже двох: «Сі Губанови (сей та його брат) давно вже мені дошкуляють: видають мої книжки так, що я й не знаю» [5, ф. 120, спр. 45, арк. 2]. Ким же були брати Губанови та як склалася передісторія конфлікту?

Єгор Олександрович та Тимофій Олександрович Губанови відігравали значну роль у книговидаванні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Іван Белоусов називав їх серед найуспішніших крамарів московського Нікольського книжкового ринку 1880-х рр. [2, с. 40]. Як свідчив історик книжкової справи Михайло Муратов, Єгор Губанов «в молодости был крестьянином Алексинского уезда Тульской губ[ернии], по профессии «коновалом». Подобно многим своим землякам и товарищам по ремеслу во время своих странствий он брал с собой на продажу картины и книги. Потом, собравши кое-какие деньги, переселился в Москву, купил маленькую лавочку и начал сам издавать лубочные картины и книги. Зная хорошо,

¹ Упорядковані Грінченком збірки «Веселий оповідач» і «Казки та оповідання» вперше з'явилися в Києві у видавництві Степана Гомолинського відповідно 1888 та 1890 р. [3; 16].

что требуется от лубочных изданий, и использовал свои связи с земляками-офенями (книгоношами – Д. С.), он повел дело очень успешно. Через некоторое время у него оказались уже собственные магазины и лавки не только в Москве, но и в Казани, Киеве, Воронеже и Саратове» [20, с. 119]. Характеристику діяльності його брата у Києві подав дослідник місцевого книговидання Сергій Петров: «Незважаючи на особисту неосвіченість (він ледве міг підписатися під кошторисами...), Т. О. Губанов стає найзначнішим видавцем у місті саме літератури лубочного характеру [...] наймає власних письменників, які „за копійки“ поставляли тексти, що видавалися із збереженням всіх традицій лубочних видань – яскраво і недоладно оформлені, величезними тиражами, із значною кількістю друкарських помилок...» [21, с. 135–136]. Довідкове видання за 1902 р. підказало дві тогочасні київські адреси Тимофія Губанова – фактично, у сусідніх будинках: вул. Костянтинівська, 1 (тут була книгарня, також продавалися картини) та Чорна грязь, 2 (інша назва – Флорівська) [1, с. 90, 193, 570, 573, 631].

1891 р. Агатангел Кримський кілька разів листовно звертався до колеги з пропозицією заопікуватися виданням його текстів у московського лубочника Єгора Губанова: «я вже постараюся, щоб і з матеріального боку Ви не zostалися покривджені, і щоб видані були Ваші твори якнайкраще [...] я Вам даю слово, що за точність Губанова в сповненню обов'язків відповідатиму перед Вами я, а ніхто інший» [11, с. 40]. Для публікації були потрібні твори, написані «популярно та ще й у рамках цензурного дозволу» [11, с. 55]. Грінченко надіслав бажаний матеріал, не наполягаючи на гонорарі, однак згадуючи про свою зацікавленість у ньому. Також він прохав про 100 примірників кожної книги «не на продаж» [11, с. 57]. Головним для письменника була поява якісної (з «доброю коректурою») україномовної фольклорної та літературної продукції значним накладом, а також її поширення серед цільової аудиторії – українських селян. Знавць їхніх звичок та побуту, він наголошував на необхідності випускати мішні, добре зброшуровані видання («селяне не звикли обережно поводитися з книжками, – та ледві чи й можуть се робити») з чіткою недвозначною номінацією («якби заголовок був один. Селянин дивиться не зміст, а тільки на заголовок») [11, с. 419]. Грінченко вважав, що ілюстрації, а також згадка імені видавця на обкладинці книжки приваблять книгонош, які «беруть охочіш книжки, видані відомим «лубочником» – це їм рекомендація [...] і книжку з малюнками, бо книжка з малюнком на обгортці завжди швидше купиться, ніж без його» [11, с. 420].

Великий інтерес у послугах Губанова як публікатора українських книжок пояснювався зокрема й тим, що в інших лубочників «не зорганізовано товариства задля розповсюдження книжок неодмінно на Вкраїні: в супротивність Губанову, їх офені захожають до України більше-менче випадково»; з цієї ж причини не задовольняв Грінченка та Кримського і варіант видання Санкт-Петербурзьким комітетом народної грамотності [11, с. 58–59]. Велике значення мали також значні наклади та доступність книжок Єгора Губанова. За свідченням самого лубочника, у нього «наклад у 12.000 примірників розходиться в один або часом у два роки². Він їх продає рознощикам по шість копійок [...], а ті – за скільки трапиться: за 15 коп[іюк], або й менш. Таким рознощикам видавець дає чималу паку книжок українських і московських; вони ж, випродавши що-небудь, требують листом свіжої надсилки; в Україні продаж книжок іде „очень шибко“...» [19].

Кримський уперше згадав про «Веселого оповідача» у листі до Грінченка від 23 лютого 1892 р., закликаючи надсилати збірник до Москви, де ще потрібно було отримати цензурний дозвіл на публікацію. Упорядник не заперечував, аби Кримський уклав угоду з Губановим від його імені, однак застерігав про право на одноразове видання. Також Грінченко відкидав можливість перейменування книжки: «„Весел[ому] оповідачеві» иншого ймення не надам, бо це ім'я вже де-не-де знають на селі...» [11, с. 70]. Зі скороченням («викинуто 5 п'єс») текст дістав цензурну ухвалу. Кримський скрушно повідомив упорядникові про більш ніж скромний розмір його гонорару – 6 рублів. Губанов пояснював мізерність оплати тим, що «Веселий оповідач» – «просто выписик», тож його підготовка не потребувала особливого «таланту и дарования» [11, с. 121]. У січні 1893 р. Кримський надіслав Грінченкові авторські 100 примірників [11, с. 140].

Варто уважніше оглянути московське видання у зіставленні з попередніми та наступними публікаціями збірника. «Веселий оповідач» у едиції Гомолинського (1888) мав цікаве сюжетне оформлення обкладинки (гурт чоловіків за розмовою³, хлопці біля криниці) та ошатне графічне обрамлення сторінок. Він вміщував 85 гумористичних історій. Деякі записи супроводжувалися вказівками на місцевість, де їх було здійснено,

² Тут і далі курсивом передано авторські підкреслення в неопублікованих листах і курсив в опублікованих текстах.

³ Це зображення Дмитро Корнейчук (у статті «Пірати XIX століття» [18]) та Сергій Петров (у монографії «Книжкова справа в Києві» [21, с. 137]) помиляково використали як ілюстрацію до згадки про контрафактне видання Тимофії Губанова (1901).

наприклад, «Харьк[овский] у[езд]», «Полт[авская] г[уберния]», або ж на друковані джерела – «Ном[ыс]» (йдеться про видання: «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис. – СПб., 1864») [3, с. 37–41].

До складу збірника «Казки та оповідання» (1890) увійшло 49 історій. З точки зору ілюстративного супроводу видання оформлено досить скромно, однак зі смаком. Урізноманітнювало візуальне сприйняття використання різних шрифтів для титулів текстів. Місце фіксації оповідей засвідчували підписи на зразок «Киевск[ая] губ[ерния]», «Славяносерб[ский] у[езд] Екат[еринославской] г[убернии]» та ін.; одного разу названо автора запису: «Сумск[ой] у[езд] с. Нижн[ая] Сыроватка. Зап[исал] М[арко] Н[ечипоренко]⁴» [16, с. 12, 16, 53].

Попри вищезгадані побажання упорядника, московське видання «Веселого оповідача» (1893) мало м'яку скромно ілюстровану обкладинку. Воно вміщувало 132 історії; на відміну від київського, кожна з них мала свій титул. Під цензурну заборону потрапило два тексти, які були у виданні Гомолинського. Особливо прикметна відсутність історії про злодія-«москаля», яку варто зацитувати повністю: «Тягне москаль полотно з тину, кричить баба. Стяг, тоді:

– Пращай, бабка, злом не помінай!

Баба навздогінці, так куди ж його наздогнати! Кляне його тоді баба:

– А нехай тебе, препоганий, перша пуля не мине!

А солдат:

– Врьюш, бабка. – добраво челавека пуля не вазьмьот.

– Та бодай ще ти й дзвона божого не почув!

А солдат:

– Что мне, бабка, твой звон – ека невідаль! Ліш би я во паходе ба-рабан слыхал.

– А що б же ти зузулі, такий-сякий, не почув.

– Вот! Мне в матушке Рассеі і одуд запайот!» [3, с. 27]. Остання репліка, ймовірно, і була найвагомішою причиною вилучення тексту зі збірника. Адже непривабливо змальовувався і висміювався не просто «москаль»-солдат (як і в деяких інших текстах збірника), а «москаль»-росіянин. Другою вилученою була оповідь про молитовні звернення поляка-шляхтича до святого Антонія та його піддурювання татариним

⁴ У 1884–1885 рр. Борис Грінченко вчителював у нижньосироватській школі. Атрибуцію запису підтверджують свідчення його дружини: «З своїм учнем Марком Нечипоренком [...] Грінченко листувався кілька років і посилав туди книжки» [13, с. 45].

[3, с. 38–39]. Такі зразки суперечностей за національною ознакою цензор вирішив не пропускати. До решти 83 історій Грінченко долучив 49 нових, які раніше не входили до збірника.

Київське видання «Веселого оповідача» (1901) також не могло похизуватися ошатними ілюстраціями. Графічний декор прикрасив лише титульний аркуш. Діагональний напис назви книжки традиційно супроводжували вказівки на місце та рік видання, а також ім'я видавця. Абсолютно недоречним («нелепим», як висловився Грінченко) було зображення у збірнику гумористичних історій сакрального образу – янгола, що грає на лютні.

У збірнику бракувало семи історій з московського видання («Усе гаразд», «Різдвяні гості», «Брехун» та серії оповідей про Потоцького: «Потоцький та Іва», «Потоцький та жид», «Потоцький та льокай», «Потоцький та лісничі»)⁵. До інших підприємливий книгар доточив 35 текстів зі збірника «Казки та оповідання», отримавши таким чином 160 історій. При цьому було грубо порушено волю, логіку задуму упорядника. Грінченко підбирав для «Веселого оповідача» кумедні «історії з бувальщини», у героях яких читачі могли б пізнавати себе та своїх односельців. Натомість більшість текстів зі збірника «Казки та оповідання» мали жанрові ознаки казок (про тварин та соціально-побутових). Відмінність полягала не стільки у наявності чи відсутності в оповідах фантастичних елементів, як у характері їхнього впливу на читачів: розважальному в одному випадку і повчальному – в іншому. Тому у своєму відкритому листі письменник так обурювався поєднанню «двух совершенно разных вещей».

Поява контрафактного видання Тимофія Губанова змусила Грінченка освіжити подробиці укладеної з його братом домовленості. На його прохання Кримський письмово засвідчив авторство упорядника та факт одноразового права на видання [11, с. 332]. За спогадами Марії Грінченко, її чоловік «загрозив [...] Губанову судовим позовом на підставі артикулу закону (протягом життя авторів їм гарантувалися майнові права. – Д. Є.), що за такий вчинок карав великою пенєю і ув'язненням до двох років» [15, ф. 170, спр. 34, арк. 1–3]. Видавець, здивувавшись існуванню закону про оборону авторських прав, вирішив укласти мирову і сплатити компенсацію [5, ф. 120, спр. 44; 15, ф. III, спр. 31887, 32432]. Таким чином, конфлікт було урегульовано. У листі до Єфремова Грінченко дотепно змалював цей епізод у віршованій формі:

⁵ Містилися вони і у виданні «Веселий оповідач: Двісті оповіданнів. / Упоряд. Б. Грінченко. – Чернівці, 1898».

«Губанов
Сей уславлений просвітник
(Чи уміє він читати?)
Заходивсь хахлацькі книги
Дуже широко видавати.
«Оповідача» він видав,
Далі – «Серед крижаного»:
Я розсердивсь і з законом,
Шрага⁶ вмент послав на його.
Ізлякався москалюга,
До Чернігова гуркоче:
«Контрафакція» не жарти, –
Помиритися він хоче.
Цілий день сидів у мене,
Торгувався до нудоти, –
Триста й 25 оддав він
Та й скінчились тим клопоти»

[5, ф. 120, спр. 45, арк. 2].

Резонанс від діяльності видавця був значним у творчій долі письменника. Для нього – і не лише – прізвище Губанова стало прозивним, уособленням цілого явища лубочного видання. Навіть через роки це засвідчили відгуки близьких літератора. Приміром, так у 1923 р. характеризувала книгопідприємця Марія Грінченко: «Губанов, людина темна (він ледві розбірав надруковане великими літерами, а писаного зовсім не розбірав) [...] був хижак-визискувач і не було нічого дивного, що він дозволяв собі грабувати авторів...» [15, ф. 170, спр. 34, арк. 1–3]. Так само негативне враження про видавничу діяльність Губанових та інших лубочників зберігав Єфремов: «Поміж дрібною добрих книжок випускали вони далеко більше всякої макулатури...» [12, с. 169].

Цікаво, що свої враження від видавничої діяльності лубочників Грінченко мав намір виявити також художнім словом – у повісті «Під тихими вербами». Опублікований у журналі «Киевская старина» (1902) варіант твору не містив згадки про книговидавців. Натомість у автографі тексту йшлося про невдалі пошуки якісної лектури головним героєм повісті Зіньком Сивашенком: «Здебільшого йому траплялися недотепні,

⁶ Ілля Шраг (1847–1919) – громадський і політичний діяч. У час перебування Грінченка у Чернігові (1894–1902) – гласний губерньського земства, один з активних учасників місцевої української громади.

а часом і гидкі книжки з написами „Издание Губанова», „Издание Ша-рапова», чи ще когось такого» [15, ф. I, спр. 31389, арк. 24]. Вирізнений підкресленням фрагмент був вилучений на вимогу редактора часопису. Володимир Науменко не без підстав уважав, що «в белетристиці це не годиться: якесь вражіння робиться таке, ніби тут рахунки зводимо» [15, ф. III, спр. 39960, арк. 1]. Про «рахунки» з Губановими вже мовилося. Що ж до Петра Миколайовича Шарапова, то цього московського купця, власника книжкової та хутряної крамниць письменник Микола Телешов характеризував як «...известного в то время (йдеться про Москву серед-ини 60-х рр. XIX ст. – Д. Є.) издателя лубочных картин, всяких сонников и песенников, „царей Соломонов“ с их предсказаниями судьбы. „Битвы русских с кабардинцами“, „Бовы-Королевича“, „Солдата Яшки“ и тому подобных листовок...» [23, с. 160].

Оцінка діяльності Губанових та Шарапова у первісному тексті «Під тихими вербами» виявилася напрочуд подібною до пізнішого відгуку рецензента видання «Михайло Зіронька. Заблукавсь. – К., 1910» у газеті «Рада»: «...якийсь Губанов чи Шарапов замовить малоросійському пись-менникові Грицькові Булаві „сочинить“ малоросійську книжку, видрукує її безграмотною ярижкою, намалює на обгортці „танцюющих хахлов“ або „девчину з вьодрами“, напхає в „короб“ коробейникові цілі сотні цієї друкованої погані й посилає його „по всям“ українським ширити цю „літературу“... хто купує тільки добрі книжки, той, глянувши на зверхній вигляд видання отих Шарапових, одразу впізнає, що то за „товар“» [22]⁷.

Видання української книжки російськими видавцями красномовно свідчило про великий попит на неї [10, с. 60]. Як справедливо відзначав Іван Белоусов, попри свою малограмотність, лубочники «отлично разби-рались в массовой литературе и очень хорошо знали вкусы потребителей их производства» [2, с. 46]. «Освіти ніякої і самі грошові інтереси» – кон-статував Борис Грінченко [24]. За його спостереженнями, у 1890-х рр. книгарі-лубочники охоче бралися до публікації текстів не лише Тараса Шевченка та Івана Котляревського, але й Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Кропивницького та Миколи Гоголя. Наклади таких видань складали щонайменше шість тисяч примірників. Часом, аби привабити сільського читача, видавці навіть ставили україномовні заголовки до книжок, на-писаних російською [6, с. 254–255; 7, с. 46]. Прикметне також свідчення Кримського про намір Єгора Губанова урізноманітнити асортимент своїх

⁷ Цитовану статтю підписано «Провінціалом», псевдонімом Спиридона Черкасенка [9, с. 314].

видань, аби розширити коло українських читачів: «Каже, що видаватиме книжки українські й не народні, а такі, що задля інтелігенції, і для того не даватиму до їх розмальованих „сорочок“, бо з їми вони матимуть вигляд лубочних» [11, с. 75]. Однак наміри намірами, а дійсність була іншою: високохудожні тексти склали лише незначну частину україномовної продукції лубочників. Тому Грінченко наголошував на необхідності відчувати селян від читання книжок Губанових та інших подібних «комерсантів» [8, с. 248–249].

У епістолярії та публіцистиці Грінченка кінця 1880-х – початку 1890-х рр. неодноразово присутні заклики до сучасників провадити активну і згуртовану просвітню працю, у якій книговидання займало б особливе місце. Він вважав за необхідне «пустити трохи свіжої течії» у лектуру селян: «Чому ми ж досі не виженемо цієї паскудної белетристики путяшою українською?»; «нам треба якомога більш книжок для народу» [4, с. 164, 174], «мусимо пустити у народ багато, дуже багато українських книжок. Кажучи просто: мусимо „зробити“ свою „лубочну літературу“, – себто мусимо книжки зробити дешеві...» [24]. Ці слова не розминулися з ділом. Такою «свіжою течією» в українському книговиданні кінця XIX ст. стала діяльність Бориса та Марії Грінченків у Чернігові (можлива завдяки фінансовій підтримці Івана Череватенка). За досить короткий час і в умовах складних цензурних обставин подружжя опублікувало кілька десятків найменувань дешевих народно-просвітної книжок [14, с. 168–170]. Їхній почин дістав підтримку однодумців (зокрема, видавців «Віку»), наслідком чого були суттєві зміни в україномовному книжковому асортименті початку XX ст.

Джерела та література

1. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1902 г. К., 1902. 1070 с.
2. Белоусов И. Литературная Москва: Воспоминания 1880–1928. [М.], 1929. 150 с.
3. Веселий оповідач / [Упоряд. Б. Грінченко]. - К., 1888. - 68 с.
4. Віддати зумієм себе Україні: Листування Т. Зінківського з Б. Грінченком / Вступ. ст., упоряд. С. Кіраля. К.–Нью-Йорк, 2004. 520 с.
5. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
6. Граховський Д. З видавничої діяльності Б. Грінченка та Полтавського губ[ернського] земства в 1890[-х] рр. // За сто літ. 1930. Т. 31. С. 252–261.
7. Грінченко Б. Земские книжные склады. Чернигов. 1895. 86 с.
8. Грінченко Б. Перед широким світом. К., 1907. 320 с.
9. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). К., 1969. 560 с.
10. Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. Відень, 1916. 116 с.

11. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського: У 2 т. Т. 1: 1890–1917 рр. / Відп. ред. О. Д. Василюк. К., 2005. 500 с.
12. Єфремов С. В тісних рямцях: Українська книга в 1798–1916 рр. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. / Упор., передм. та прим. Е. Соловей. К., 2002. С. 152–180.
13. Загірня [Грінченко] М. Спогади. / Передм., упор., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ, 1999. 160 с.
14. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка. К., 2008. 178 с.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
16. Казки та оповідання. / [Упоряд. Б. Грінченко]. К., 1890. 64 с.
17. Киевская газета. 1902. № 19. С. 3.
18. Корнейчук Д. Пірати ХІХ століття. // Контракти. 2006. № 39. С. 4.
19. Кримський Хванько [А.] Українсько-руські видання московських лубочників // Зоря. 1890. Ч. 21. С. 335.
20. Мурагов М. В. Книжное дело России в ХІХ и ХХ вв.: Очерк истории книгоиздательства и книготорговли. 1800–1917 гг. М.–Л., 1931. 255 с.
21. Петров С. С. Книжкова справа у Києві. К., 2002. 344 с.
22. Провінціал [Черкасенко С.] [Рец. на вид.: Михайло Зіронька. Заблукавсь. К., 1910] // Рада. 1911. №107. С. 4.
23. Телешов Н. Д. Записки писателя: Воспоминания и рассказы о прошлом. М., 1980. 320 с.

© 2013 г., Т. В. Быкова
(г. Киев, Украина)

ОЦЕНКА МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВЫМ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА Б. ГРИНЧЕНКО

Знаковым явлением в истории украинской литературы конца ХІХ века стала литературная дискуссия 1892–1893 гг., инициированная Б. Гринченко «Письмами из Украины Надднепрянской», в которых он сделал попытку дать критическую оценку научной публицистике М. Драгоманова, а также выразил собственный взгляд на развитие украинского национального дела.

М. Драгоманов активно включился в спор, ведь во время этой полемики стали актуальными все научные и культурнические проблемы, имевшие отношение к политике, истории, литературе, этнографии, фольклору, образованию. Обмен мнениями не привел к общему знаменателю двух оппонентов, но сыграл важную роль в общественной и литературной жизни того времени.

Свои оценки художественного наследия украинских писателей М. Драгоманов выражал не только в острые моменты дискуссии. Чаше

всего это были основательные литературно-критические исследования. Такие наработки М. П. Драгоманова вызывают огромный интерес у исследователей, поскольку широка его политических, философских, литературно-критических взглядов, их разносторонность и глубина отображают целый период в становлении и развитии украинской национальной мысли.

Заинтересованность М. Драгоманова ходом литературных событий на территории Украины выражена в достаточно большом количестве литературно-критических трудов, посвященных анализу литературной жизни периода 1870–1890-х годов XIX в. Среди них значительное количество принадлежит критическим рецензиям, наставлениям, советам литераторам, которые печатались в тогдашних периодических изданиях Галичины.

В своих критических выступлениях литературовед давал характеристику деятельности Т. Шевченка, И. Франко, Олены Пчилки, И. Нечуя-Левицкого, Б. Гринченка, М. Кошобинского, Панаса Мирного, О. Огоновского и др. Публицистически острая критика Драгоманова поражала своим активным присутствием в повседневной литературной жизни.

Не обошел критик своим вниманием и художественное творчество Б. Гринченко. В частности, особенное внимание было уделено ему в рецензиях и статьях «Солнечный луч». Повесть Василия Чайченка, «Неправда – непросвещение», «Интерес галицко-русской литературы», «Произведения Василия Чайченка. Том I. Оповідання. Том II. «Солнечный луч» Том III., «На распутье» и др. В перечисленных статьях Драгоманов не только подвергает критике отдельные произведения писателя, но и выражает свои собственные взгляды относительно развития образования и культуры, делает автору справедливые замечания и дает дельные советы.

Критика творчества Б. Гринченка Драгомановым отличается остротой, направленно против многих народнических постулатов, которых придерживался в своем творчестве молодой писатель. Драгоманов критиковал его произведения, посвященные проблемам интеллигенции, прежде всего, за то, что они не имели живых типов, что в них главный герой являлся «моделью патриотически-украинских добродетелей и всяких совершенств, моральных и даже физических» [3, 338], а это не отвечало тогдашней действительности. Зато М. Драгоманов считает, что главные герои повестей «Солнечный луч» и «На распутье» «не имеют права только себя одних считать за верных представителей украинолюбского движения».. Критик замечал, что, если таким народолюбцам хочется иметь какие-то определенные идеалы, религиозные убеждения, то «должны же они, при нынешнем настроении образованных людей признать за вторыми

своими земляками право на свободу от таких культов и не объявлять их изменниками своей нации только за то, что они не хотят путаться в дебрях национальных инстинктов, а хотят служить своему народу, и вместе с тем автономии и развитию его национальности, под контролем мнений интернациональной науки и справедливости» [5, 431–432].

На первый взгляд может оказаться, что Драгоманов дает мало позитивных оценок деятельности Б. Гринченко. Но именно ему принадлежат несколько значимых высказываний, которые подчеркивают оригинальность таланта писателя, его «плодовитость», отмечает его горячий интерес кнародному образованию».

М. Драгоманов в статье о творчестве Б. Гринченко отмечал достаточно негативное влияние общей атмосферы культурно-художественной жизни того времени на творчество Б. Гринченко: это было время застоя и русификации. Именно эти негативные факторы жизни Украины, по мнению исследователя, активно влияли на общие тенденции творчества Б. Гринченко.

Сравнивая прозаическую продукцию Б. Гринченко с творчеством других писателей, М. Драгоманов признает, что именно Б. Гринченко «сумел сохранить литературный вкус» в такой неблагоприятной ситуации, хотя публициста и поражает чрезмерная поверхностность национально-общественных взглядов автора.

В числе лучших произведений писателя М. Драгоманов отмечает рассказы, посвященные народной жизни: «Без хлеба», «Хата», «Нелюбимая», «Беглянка», «Грицько», «Украла». «Наилучшие между ними те, – подчеркивает он, – в которых автор на первый план не выдвигает свои тенденции, а дает обычные картины, – по большей части свежие и новые в украинской литературе» [5, 417].

Достойны внимания многочисленные советы, которые давал М. Драгоманов Б. Гринченко, анализируя малую прозу писателя. В таких высказываниях критик предлагает собственную интерпретацию, или вариант разработки той или другой позиции литературного героя, ориентируясь, кстати, на примеры, взятые из русской литературы. Например, совет ориентировать произведения об интеллигенции на показ характеров интеллигентов русских, полностью отличающихся от западноевропейских: «Тема, зачеплена д. Чайченком, дуже інтересна і для нас важна, та, на жаль, він ледве торкнувся її... В основі своїй це тема всеросійська з українськими варіаціями. Росія переповнена ренегатами, чи розчарованими... людьми, котрі за часів зеленої молодості поривались до ідеальних цілів, держались радикальних думок, а потім ... відривались від тих думок і починали жити

«как все». Цей ідеалізм і радикалізм молодіжі і матеріалізм і пасивність старших людей єсть одна з характерних відмін російської інтелігенції від західноєвропейської» [5, 420].

Анализируя высказывание персонажей-украинофилов из произведений Б. Гринченко, М. Драгоманов определяет актуальность общественных и национальных вопросов, поднятых в рассказах «Встреча», «Байда» и др. По мнению М. Драгоманова, произведения Б. Гринченко являются объективно правдивой картиной состояния тогдашней жизни, ведь они свидетельствуют о том, что «українська справа в Росії просувається наперед мляво, і навіть теоретичні основи її не визначені. Звідси й необхідно велике число ренегатства, розчарованості, опущеності і всякого роду непомнящих» серед тих, хто признався до українства в часи зеленої молодості» [5, 423].

Достаточно серьезная критика со стороны М. Драгоманова приходилась на те художественные произведения, где Б. Гринченко вкладывает в речи героев и их мысли собственную позицию развития национального дела на территории Восточной Украины и Галичины, в частности, такая жесткая критика есть в отзывах на романы «Солнечный луч» и «На распутье», которые, по мнению М. Драгоманова, являются излишне тенденциозными и перегруженными прямой публицистикой. Б. Гринченко же выразил свои взгляды на национальное дело и отстоял мнения своих персонажей-украинофилов непосредственно в «Письмах из Украины Надднепрянской».

Как видим, по большей части критика Драгомановым творчества Б. Гринченко, как и большинства украинских писателей, имела острый и требовательный характер, поскольку целью своей критики Драгоманов ставил развенчивание того, что тормозило процесс развития украинской национальной мысли. Такая критика вынуждала писателей шлифовать свои произведения, уточнять свои идеалы и приоритеты. В своих требованиях ко всем писателям-современникам, а к Б. Гринченко, в частности, критик исходил из высоких критериев значимости художественной литературы для развития личности.

Требовательным М. Драгоманов был ко всем литераторам, даже к И. Франко. Целью такой критики было – вывести украинское общество из состояния полусна и застоя, активизировать его деятельность, пусть и таким кардинальным методом, вызвать на себя ответную реакцию представителей украинской интеллигенции в процессе разрешения национального вопроса.

Литературно-критические исследования М. Драгоманова являются неотъемлемой частью его общественно-политических взглядов, на формирование которых в значительной степени повлияли идеи Шевченко, Герцена, Белинского. Известный «громадовец» считал, что переход к лучшему общественному строю (социализму) можно осуществить мирным путем, путем реформ и только при условиях культурного развития народных масс, но опять же, не таким путем, которым показал в своих произведениях Б. Гринченко, используя только культурно-просветительскую идеологию.

М. Драгоманов имел право высказывать подобные мысли, ведь благодаря их остроте писатели, в том числе и Б. Гринченко, искали новые пути, торили себе новую дорогу в литературе и культуре. Недаром И. Франко называл М. Драгоманова за критику власти Российской и Австро-Угорской империй совестью народа [6, 46]. Новой в истории украинской литературы второй половины XIX ст. оказались драгомановская общественно-политическая мысль и настоящая научность, предопределенные глубоким раскрытием общественной роли и задач критики.

Литература

1. Джерела української гуманітарної думки. Науково-просвітня книга. К. – Мелітополь – М., 2002. С. 142–144.
2. Драгоманов М. П. «Сонячний промінь» . Повесть Василя Чайченка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. К., 19709. Т. 2. С. 386–392.
3. Драгоманов М. П. Вибране. К., 1991. 688 с.
4. Драгоманов М. П. Твори Василя Чайченка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці... Т 2. С. 416–432.
5. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали. До 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова. К., 1991.
6. Романченко С. Михайло Драгоманов – літературний критик і публіцист // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці... Т. 1. С. 34–35.

© 2013 р., Д. В. Грушевський
(г. Краснодар, Россія)

НЕБОЛЬШОЙ КОММЕНТАРИЙ К ОДНОМУ НАУЧНОМУ ИЗДАНИЮ О Б. ГРИНЧЕНКО

С большим интересом слежу за появлением в печати новых документов, раскрывающих культурный вклад в историю Украины и Кубани двух породнившихся фамилий – речь идет о родах Грушевских и Ранцовых, к

которым имеет честь принадлежать автор данного сообщения. Именно в связи с этим обстоятельством меня заинтересовала одна информация, содержащаяся в последней книге Н. М. Зубковой «Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка», изданной под грифом Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского НАНУ Украины.

Характеризуя пути формирования именного фонда Б. Д. Гринченко в главной библиотеке Украины, исследовательница приводит следующий факт: «в 1936 году на рассмотрение тогдашнего заведующего отделом рукописей М. В. Геппенера было направлено письмо от О. Н. Грушевской из г. Краснодара с предложением приобрести у нее «рукопись стихов Б. Д. Гринченко (В. Чайченко), принадлежавшую ее мужу, бывшему профессору Краснодарского педагогического института Грушевскому Сергею Григорьевичу. Рукопись эту он получил от своей матери Ольги Владимировны Грушевской, урожденной Ганцовой (! – Д. Г.), которая получила ее от Т. Зиньковского, подарившего рукопись матери моего мужа с разрешения Б. Д. Гринченко... рукопись была исследована профессором Луганского института народного образования Пулинцем Александром Степановичем, причем оказалось, что в рукописи имеются стихотворения, не вошедшие в полное собрание сочинений» [1].

Называя девичью фамилию матери С. Г. Грушевского, Н. М. Зубкова ошибочно принимает букву «Р» за букву «Г» – типичная ошибка даже для опытных текстологов. На самом деле речь идет об Ольге Владимировне Грушевской-Ранцовой, личности довольно любопытной в плане российско-украинских контактов, близко знавшей многих деятелей украинского национального движения в различных его ипостасях. Кто же эта женщина, как рукопись известного украинского литератора попала в руки россиянки и почему ее наследники, в конце концов, решились с ней расстаться? Попробуем ответить на эти вопросы.

Украино-кубанская ветвь потомков дворянского рода Ранцовых восходит к жителю Петербурга, титулярному советнику Владимиру Львовичу Ранцову, который согласно «Памятной книжке С.-Петербургской губернии на 1914–1915 гг.» числился по Губернскому акцизному управлению [2]. Автору данного сообщения он доводится прямым прапрапрадедом.

Опираясь на ранее опубликованные работы замечательной исследовательницы А. Н. Саввиной [3], нам было не трудно реконструировать происхождение В. Л. Ранцова, ведь он относится всего лишь к третьему поколению носителей этой фамилии, производной от более известной в истории России графско-княжеской фамилии Воронцовых. После кон-

чины супруги один из самых богатых представителей рода граф Роман Ларионович Воронцов вступил в неофициальный брак с англичанкой (по другой версии – француженкой) Елизаветой Брокет, дочерью царского садовника, от которой имел двух дочерей и двух сыновей – Александра и Ивана. Эти незаконнорожденные дети получили фамилию Ранцовых. Украинские и кубанские Ранцовы – потомки по линии Александра. Александр Романович Ранцов дослужился до бригадира и наследовал некоторые вотчины отца, в том числе имение Старые Медуши Копорского уезда Петербургской губернии. Здесь он возвел каменный храм, где и был впоследствии погребен. От брака с Надеждой Степановной Шепелевой он имел сыновей Льва и Александра и дочерей.

У Льва Александровича Ранцова был сын Владимир – широко известный переводчик зарубежной классики, русского читателя с произведениями Чарльза Диккенса, Уильяма Теккерея, Марка Твена, Эмиля Золя, Теодора Амадея Гофмана и других замечательных писателей.

В Российском государственном военно-историческом архиве (РГВИА) мною выявлен «полный послужной список» В. Л. Ранцова, отражающий его совсем недолгую службу в российской армии [4]. Архивное дело заведено в конце 1866 года в связи с прошением подпоручика 4-го Саперного батальона Главного инженерного управления Владимира Львовича Ранцова об увольнении по службе «с преимуществами по закону».

Из документов следует, что родился Владимир Львович 17 июня 1843 года и происходил из дворян Петербургской губернии. Воспитывался в кондукторской роте Николаевского Инженерного училища, куда поступил 6 октября 1857 года. В 1860 году по Высочайшему повелению переведен юнкером в 4-й саперный батальон. 25 января 1862 года откомандирован в Санкт-Петербург для сдачи экзамена при военно-ученом комитете для получения офицерского чина. 25 августа того же года ему был присвоен чин прапорщика. С 27 апреля по 8 октября 1863 года Ранцов находится в составе войск Киевского военного округа, участвовавших в подавлении «польского мятежа». За польскую кампанию награжден бронзовой медалью. 27 июля 1865 года ему присвоили чин подпоручика, а уже в августе его командировали для сдачи экзамена и последующего обучения в Николаевской инженерной академии. Местом жительства в отставке В. Л. Ранцов указал мызу Ронковицы Петергофского уезда.

На момент составления послужного списка (5 октября 1866 года) В. Л. Ранцов женат первым браком «на дочери митавского мещанина девице Флоре Иоганновне Воиновской, вероисповедания евангелического – лютеранского». 14 апреля 1867 года у них родится первый ре-

бенок, дочь Ольга – моя прапрабабушка. Девочка получила прекрасное домашнее воспитание. С золотой медалью окончила гимназию, а затем Бестужевские женские курсы. Познакомившись с бывавшим в их доме приятелем отца, слушателем Петербургской военно-юридической академии украинским писателем Трофимом Зинькивским (к тому времени уже женатом на Ганне Сервичкивской), втайне от родителей уехала с ним на Украину (весна 1890 г.). Как свидетельствуют современники, она быстро украинизировалась и близко сошлась с патриотически настроенным киевским окружением мужа, в частности с известным писателем Александром Конисским, который посвятил ей стихотворение «Дивоцька журба» («Девичья печаль») [5] и написал позднее на основе ее биографии рассказ «Вісім день з життя Люлі. Фотографія» («Восемь дней из жизни Люли. Фотография») [6], представив в нем «процес украинизации молодой великороссиянки» (М. Грушевський). Ухаживая за смертельно больным чахоткою Т. Зинькивским, Ольга работала гувернанткой в доме киевского банкира Левина. Как известно, окончательно умирать Трохим все-таки решил на руках законной супруги. Уезжая, он оставил возлюбленной на память о себе рукопись стихов своего друга Б. Д. Гринченко – самое ценное, что у него тогда нашлось. Взаимоотношения и переписка Т. Зинькивского с Б. Гринченко – особая страница этой истории, которой мы касаться не будем, так как на эту тему имеется ряд фундаментальных публикаций профессора С. С. Кираля [7]. Скажем лишь, что через два месяца после смерти Зинькивского, Ольга Ранцова 1 сентября 1891 г. обвенчалась с учителем из г. Каменка Г. Н. Грушевским, двоюродным братом М. Грушевского, который на свадьбе был одним из свидетелей и «подарил молодым на обзаведение хозяйством серебряный половник» (другими свидетелями были Д. Грушевський, поэт В. Самийленко и видный общественный деятель О. Лотоцкий).

Вместе с мужем, получившим место псаломщика, она жила сначала в с. Коваливка Василькивского повіта Киевской губернии (1892–1893), а затем в с. Мордва (1893–1899) и в с. Крымки на Черниговщине (1899–1929). После выхода Г. Н. Грушевского за штат (1929), семья переехала в г. Черкассы где глава семейства работал садовником в детском саду. Пережив аресты мужа (1937), расстрел в сталинских застенках других ближайших родственников, Грушевская-Ранцова выехала во время второй мировой войны в Германию, где воссоединилась с единственной остававшейся в живых и на свободе дочерью. Ирина Григорьевна Грушевская (по первому репрессированному мужу Кутепова, а по второму – Штенцель), выйдя замуж за немецкого инженера, покинула Советский Союз весной 1941 г.

Это спасло ее от неминуемого ареста (чекисты пришли за нею через несколько дней после отъезда). Она и похоронила мать, Ольгу Владимировну Ранцову, умершую 17 ноября 1945 года в городе Галле [8].

Памятник на могиле О. В. Ранцовой
(Германия)

У О. В. Грушевской (урожденной Ранцовой) было четверо детей. Трагической была их судьба. Самый младший Василий (1896–1915) погиб в Первую Мировую войну. Сергей (1892–1937) и Лев (1894–1937) расстреляны в разгар сталинских репрессий как родственники первого президента Украины академика М. С. Грушевского и активные участники украинского национального возрождения 1920–1930-х годов.

Наиболее известен из сыновей Ольги Ранцовой мой прадед, историк, профессор С. Г. Грушевский. Сергей Григорьевич родился 24 июня (6 июля) 1892 года в селе Каменка Чигиринского уезда (ныне Черкасская область Украины). В 1909 году он окончил Златопольскую мужскую гимназию, в которой преподавал его дальний родственник, украинский писатель Григория Иванович Грушевский, автор сборников стихов, рассказов, пьес, собиратель фольклора. В том же году С. Г. Грушевский поступил на отделение российской истории историко-филологического факультета Киевского университета Святого Владимира.

Уже на втором курсе он активно включается в научную работу факультета, которая была тогда сосредоточена в историко-этнографическом семинарии профессора М. В. Довнар-Запольского и Обществе Нестора-Летописца, куда принимали преимущественно старшекурсников. Здесь он учится работать с историческими документами, участвует в дискуссиях, выступает с научными докладами. Каждую субботу он вместе с другими

кружковцами ходит к профессору «на чай», где обсуждались результаты проделанной за неделю работы. В 1912 году была опубликована первая самостоятельная работа С. Г. Грушевского «Славяно-немецкие отношения».

В 1914 году Сергей Григорьевич оканчивает университет и начинает преподавать исторические дисциплины в киевской мужской гимназии «Группа родителей». Тогда же он получает место профессорского стипендиата на кафедре российской истории университета. В 1916–1917 годах в «Университетских известиях» опубликовано с продолжением его «Приложение к сочинению „Коломенский уезд по писцовым книгам XVI ст.“» (в Российской Национальной библиотеке имеется ее отдельный оттиск). Хотя само сочинение опубликовано не было, но известно, что оно было удостоено серебряной медали.

Помимо научной работы, С. Г. Грушевский активно участвует в общественной и политической жизни Киева. Несмотря на родство с лидером украинофилов историком М. С. Грушевским он не сразу становится на путь борьбы за национальное возрождение. Еще в студенческие годы подпадает под влияние монархистов, становится членом молодежной организации «Двуглавый орел», а в 1911 году даже становится заместителем ее председателя. Известно также, что в сентябре 1917 года его избирают заместителем председателя киевского Клуба прогрессивных русских националистов, которые любили говаривать, что у украинских националистов есть свой Грушевский, и у них тоже свой. Он также вступает в профсоюз работников просвещения, а в 1917–1920 годах является членом университетского совета молодых преподавателей. Его избирают гласным Киевской городской думы. Перемены происходят и в личной жизни ученого. В начале 1917 года он женится на киевлянке Ольге Никифоровне Левицкой, дочери ивангородского священника, которая и является автором письма с предложением приобрести рукопись Б. Д. Гринченко, которая цитирует в своем письме Н. М. Зубкова.

После установления на Украине советской власти С. Г. Грушевский уезжает из столицы в родные места. Очевидно, он опасался репрессий. Но за что именно? За монархические увлечения уходящей молодости? Некоторый материал для размышлений дает следственное дело С. Г. Грушевского, заведенного после его ареста в январе 1933 года. В нем содержатся требующие несомненной проверки сведения о том, что в годы гражданской войны подследственный был заместителем начальника ОСВАГ в Киеве, сотрудником шульгинской «Азбуки».

Молодому, талантливому ученому нетрудно было найти себе работу даже в провинции. Сохранившиеся в семейном архиве Грушевских

всевозможные справки и удостоверения 20-х годов дают возможность реконструировать его деятельность в этот непростой период. В 1920–1923 годах С. Г. Грушевский преподает в Ставиднянской трудовой и профессиональной школе, читает лекции на педагогических курсах для учителей Чигиринщины, возглавляет образованный им же Кременчугский институт народного образования в Златополе. В 1923–1925 годах он работает инспектором Полтавского губернского отдела образования и преподавателем исторических дисциплин в Полтавском институте народного просвещения. Вскоре в газете «Більшовик Полтавщини» и журнале «Путь просвещения» появляются статьи С. Г. Грушевского, посвященные различным практическим вопросам становления высшего образования на Украине. Однако закрепиться в Полтаве не удалось. Уже в начале 1923 года он попадает под каток кампании борьбы с буржуазными националистами. В частности ему было поставлено в вину выступление на казацкой могиле в 1912 году. 23 мая 1923 года Полтавский губнаробраз вынес половинчатое решение: не считая возможным оставить Грушевского в Полтаве, предлагалось использовать его как педагога в испытывающем кадровый голод Донбассе. Очевидно, таким оригинальным способом решался вопрос комплектации кадрами создаваемого в Луганске Донецкого института народного просвещения.

В 1925 году С. Г. Грушевского назначают туда проректором по учебной работе, деканом факультета социального воспитания и профессором кафедры истории классовой борьбы на Украине. В Луганске молодой ученый пользовался заслуженным авторитетом, избирался депутатом городского совета, депутатом Луганского окружного совета, членом его исполкома. Он неоднократно исполняет обязанности ректора, однако на этом посту его не могли утвердить как беспартийного.

В историю донецкого края он вошел как создатель и руководитель Научного общества на Донетчине, редактор научных трудов. По его инициативе было издано также три сборника «Архивного работника» (1926–1927), целью которых было помочь в организации архивного дела на местах. В 1925–1930 годах С. Г. Грушевский был заместителем главного редактора научно-методического журнала «Освіта Донбасу» (будущая «Радянська школа»), в котором и сам опубликовал около 12 статей.

В конце 20-х годов на Украине разворачивается борьба против беспартийных ученых. Критике подвергся и С. Г. Грушевский, многие его коллеги и студенты были арестованы. Опасаясь за судьбу семьи, он принимает решение перебраться на Северный Кавказ, где широко и успешно

проводилась украинизация края, для чего требовались высококвалифицированные национальные кадры.

7 августа 1931 года Грушевский выехал в Краснодар для переговоров с директорами Кубанского педагогического института и Северо-Кавказского украинского научно-исследовательского института (СКУНИИ) о возможном трудоустройстве. 1 октября он выступил в научно-исследовательском институте с первой пробной лекцией «Становище на українському історичному фронті». А 14 октября окончательно переезжает и перевозит семью (жену и двухлетнего сына Василия) из Луганска в Краснодар, где им выделили жилье в центре города (улица Ленина, дом № 26, квартира № 5), и приступает к работе.

Более года С. Г. Грушевский заведовал кафедрой истории Украины в Кубанском педагогическом институте им. М. Скрыпника и работал в Северо-Кавказском украинском научно-исследовательском институте. Читал лекции, проводил семинарские занятия, писал учебники для украинских школ Кубани. Вскоре авторитетного ученого избрали председателем секции научных работников Краснодара. В этой должности он оставался до своего ареста.

26 декабря 1932 года Краснодарский райисполком издал постановление о прекращении украинизации Кубани, дублирующее положения ранее вышедшего постановления ЦК ВКП (б). А уже в январе 1933 г. было состряпано знаменитое «дело» об украинско-кубанской самостоятельной контрреволюционной повстанческой организации «Союз Кубани и Украины». Мнимые заговорщики (И. В. Шаля, С. Г. Грушевский, Б. Т. Скубко, П. В. Гребинный, И. С. Кошуберда и др.) якобы планировали оторвать от СССР Кубань и Украину и создать на их основе буржуазно-демократическое государство «Единая соборная Украина».

Суд над основными фигурантами дела состоялся в августе 1933 года. 22 августа был оглашен приговор. Профессору С. Г. Грушевскому было отготовано 10 лет лагерей.

Вначале Сергей Григорьевич отбывал заключение в Дмитровских лагерях, а затем был этапирован на Соловки. Потерявшая надежду вновь увидеть мужа живым и впавшая в нищету профессорская жена начала распродажу его богатейшей научной библиотеки и архива. Тем более что в бывшем соляном сарае, куда выселили семью «врага народа», места для них не нашлось. Об этой распродаже осталось свидетельство другого украинского историка, Владимира Александровича Голобуцкого, работавшего до войны в Краснодаре. По его словам, где-то примерно в 1938 году он встретил на улице «своего коллегу, который нес за пазухой, а не

в портфеле, как обычно, несколько книг. «Откуда у вас книги? – спрашиваю. Он, махнув рукой: «На днях расстреляли племянника Грушевского и вдова продает библиотеку, так как вынуждена срочно покинуть город» [9]

Мы не знаем, каким образом весть о расстреле ученого достигла Краснодара, но документально известно, что в разгар «ежовских» чисток Сергей Григорьевич вместе с большой партией украинских ученых, деятелей культуры и искусства был этапирован с Соловкой в Карелию, где «тройкой» УНКВД по Ленинградской области от 9 октября 1937 года он был приговорен к высшей мере наказания. Приговор привели в исполнение в печально известном теперь урочище Сандармох [10].

В последние годы автору доклада довелось несколько раз бывать в Киеве, работать в Институте рукописи. Хотелось узнать, чем же закончилась история продажи хранившегося в Краснодаре фолианта со стихами Б. Д. Гринченко. Однако, к нашему великому огорчению, при проверке каталогов сноски на письмо О. Н. Грушевской в книге Н. М. Зубковой оказалась неточной, так что познакомиться с ним воочию и продолжить начатый известной украинской исследовательницей поиск пока не удалось.

Источники

1. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (3 фондів національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Київ, 2008. С. 17–18.

2. Памятная книжка С.-Петербургской губернии на 1914–1915 гг. – СПб., 1914. С. 34.

3. Саввина А. Н. Кто такие Ранцовы? (Опыт первого исследования) // Известия русского генеалогического общества. СПб., 1999. Вып. 10. С. 25–26.

4. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 400. Оп. 9. Д. 1540. Л. 1–10.

5. Правда (Львов). 1891. Т. 3. Вып. 8. С. 95–96.

6. Зоря (Львов). 1894. № 21. С. 454–458; № 22. С. 472–476; № 23. С. 492–495.

7. Кіраль С.С. Діалог Т. Зіньківського з Б. Грінченком про національні справи (на матеріалі листування) // Наука і сучасність. Зб. наук. праць. К., 1998. Ч. II.: Он же. Будили «заснули серця українців» // «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. К., 2004; Он же. С. С. Трохим Зіньківський і Борис Грінченко та їх доба у листуванні // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць. К., 2004. Вип. 7. С. 220–233; Он же. «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. К., 2005. 520 с. и др.

8. Кучеренко М. О., Чумаченко В. К. Грушевська-Ранцова Ольга Володимирівна // Енциклопедія сучасної України. Київ. 2006. С. 556.

9. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994. С. 62.

10. Чумаченко В. К., Грушевский Д. В. Кубанский историк С. Г. Грушевский: веки биографии // История регионального научного сообщества: проблемы изучения / Материалы науч. конф. Краснодар, 2007. С. 126.

Грушевский Г. Н. и Ранцова О. В. с детьми

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

© 2013 р., В. І. Дудко
(м. Київ, Україна)

ІЗ КОМЕНТАРЯ ДО СПОГАДІВ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1

У збірниках мемуарів про письменника, що побачили світ у 1982, 1988 і 2010 рр., опубліковано «Розповіді К. Б. Піунової-Шмідтгоф про Т. Г. Шевченка», які опрацював її син Микола Шмідтгоф. У коментарях зазначено: «Вперше надруковано в журн. «Литературный современник», 1939, № 3, с. 198–204, під заголовком «Воспоминания о Шевченко». Друкований текст істотно різниться від автографа, що зберігається в ІЛ¹ (ф. 1, № 584). Там же зберігається чорновий рукопис цих спогадів (ф. 1, № 583), в якому є місця, відсутні як у чистовому автографі, так і в друкованому тексті. [...] Подається за чистовим автографом». Стилі відомості про Шмідтгофа супроводжено повідомленням: «В записаних ним спогадах матері відчутне прагнення мемуаристки прикрасити своє ставлення до Шевченка, а також намагання публікатора привнести в опис подій середини ХІХ ст. погляди й дефініції, характерні для шевченкознавства радянського часу [...]. Крім названої публікації М. Шмідтгофа, спогади К. Піунової друкувалися також у виданні: Юшков Н. Ф. К истории русской сцены. Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгоф в своих и чужих воспоминаниях. Казань, 1899» [20, с. 483]². Цю інформацію повторено у виданнях 1988 і 2010 рр. [3, с. 542; 21, с. 545].

Цитований коментар не включає, однак, відомостей ні про те, як співвідносяться спогади Катерини Піунової-Шмідтгоф, що їх оприлюднили Микола Юшков і син актриси³ (він повідомив, що записав з її

¹ Скорочений поклик на відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

² Насправді брошуру було видано у 1889 р., у її назві актриса фігурує як «Пиунова-Шмидтгов» [36].

³ Дослідникам не щастить із визначенням родинних взаємин Шмідтгофа і Піунової-Шмідтгоф: Шагінян назвала його онуком актриси [29, с. 162–163], Валерія Смілянська – чоловіком [21, с. 15–16].

слів відповідні згадки у 1897 р.), ні про дуже критичні оцінки публікації Шмідтгофа, які висловили Марієтта Шагінян і Леонід Хінкулов.

Ці псевдоспогади, як зазначила Шагінян, «просто-напросто «скатаны», как школьники выражаются, с давным-давно напечатанных мемуаров самой Пиуновой, составленных неким Юшковым»; Шмідтгоф, «взяв целыми кусками этот напечатанный материал, только сдобрил его отдельными ремарками, вроде «бабушка поднесла платок к глазам» и т. д.» [29, с. 163]⁴. Із Шагінян солідаризувався Хінкулов, який висловився ще гостріше. Вважаючи, що опубліковані в казанському виданні спомини Піунової-Шмідтгоф, «носящие характер откровенной саморекламы [...], тем не менее могут служить некоторым комментарием «другой стороны» к известным нам записям в шевченковском «Дневнике», дослідник зазначив: «Но уже совсем фальшивой подтасовкой, лишенной малейших признаков достоверности «первоисточника», являются опубликованные в журнале «Литературный современник» [...] мнимые «Воспоминания о Шевченко»» актера Н. М. Шмидтгофа [...]: это просто-напросто свободный и сильно подслащенный пересказ той же брошюры Юшкова. [...] Как ни странно, именно фальсификация Н. Шмидтгофа включена в некоторые новейшие сборники в качестве «мемуарного» документа!» [26, с. 516]. Він назвав, зокрема, книжку спогадів про письменника, видану у 1958 р. [22, с. 346–355]. Проте укладач її Анаголь Костенко, зіставляючи згодом мемуари Піунової у викладі Юшкова і Шмідтгофа, стримано вказав лише, що обидві публікації «оповідають про одне й те ж, різниця тільки в тому що в спогадах сина більше системи й послідовності» [10, с. 185]. На час появи студії Хінкулова основна частина «фальшивой подтасовки» Шмідтгофа з'явилася друком і в іншому мемуарному збірникові [2, с. 206–212]. У пізніших здійснених у Києві мемуарних виданнях текст Шмідтгофа, як було зазначено, подано за чистовим автографом.

Складно уявити, що Микола Павлюк (1934–2011) – високоерудований дослідник, який підготував до друку «мемуари» Шмідтгофа і коментарі до них⁵, не був обізнаний із критичними оцінками Шагінян і Хінкулова. Як можна припустити, Павлюк не мав змоги обговорити це питання у самому збірникові (у перебігу підготовки «Спогадів про Тараса Шевченка»

⁴ Слід зазначити, що в тексті Шмідтгофа, відтвореному у виданнях мемуарів про Шевченка, відповідні пасажі відсутні.

⁵ У виданнях спогадів 1982, 1988 і 2010 рр. не вміщено відомості про розподіл праці між упорядниками. За нашим повідомленням Ніни Чамати, Павлюк опрацював мемуари, присвячені післязасланському періодові біографії Шевченка. Олександр Боронь подав повніші, ніж у виданнях 1982 і 1988 рр., тексти і почасти уточнив коментарі.

1982 р. із коментарів «дискусійний момент» було усунуто [19, с. 213]]⁶. Проте після появи книжки друком дослідник – за наслідками роботи над нею – опрацював спеціальну статтю про актуальні проблеми вивчення корпусу мемуарів про письменника, в якій лише нейтрально згадав відповідний текст: «[...] син К. Піунової М. Шмідтгоф написав з її слів спогади про її взаємини з Шевченком [...]» [16, с. 140].

Шагінян і Хінкулов мали цілковиту рацію – «мемуарна» публікація сина актриси є вторинною, цілком залежною від брошури 1889 р.⁷ Із неї запозичено деякі матеріали про родину і дитинство матері й – у повному обсязі – її згадки про Шевченка.

Спеціальне вивчення джерел «спогадів» Шмідтгофа свідчить також про те, що він не обмежився рекомбінацією фрагментів брошури Юшкова, – принаймні два пасажи публікації 1939 р. не мають відповідників у виданні 1889 р. Це, однак, не означає, що «мемуарист» навів у відповідних випадках ексклюзивні повідомлення своєї матері, які могли б надати його текстові самостійної цінності, – він беззастережно залучив матеріали з інших друкованих джерел.

Поданий ширше, ніж у Юшкова, опис сватання Шевченка до Піунової, безумовно, запозичено із праці Михайла Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка. (Свод материалов для его биографии)» (1882) чи залежних від неї сторінок письменникового життєпису, який опрацював Олександр Кониський (скорочена російська версія – «Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка: Критико-биографическая хроника. 1814–1861» – вийшла у 1898 р.; другий том української версії із відповідними уступами – «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» – з'явився друком у 1901 р.). У довоєнні роки Шмідтгоф мешкав у Києві [2, с. 403] і, безсумнівно, мав змогу обізнатися з названими виданнями. Відсилаю зацікавлених читачів до своєї статті, в якій з іншої нагоди зіставлено висвітлення Шевченкового сватання у публікаціях Чалого, Юшкова і Кониського [6, с. 94–100].

⁶ У виданнях спогадів 1988 і 2010 рр. коментарі під оглядом обсягу і характеру не зазнали істотних змін.

⁷ Описуючи передісторію видання 1889 р., Юшков зазначив, що неодноразово звертався до актриси із пропозицією записати її згадки, на що вона зрештою пристала: «Почтенная артистка согласилась исполнить мои неотступные просьбы, и теперь я имею удовольствие привести ниже ее рассказы, частью записанные ею самою, частью мною, с ее слов, – вот почему я их и буду излагать безразлично – от первого лица, от лица артистки» [36, с. 4–5].

Після абзацу, що розпочинається словами: «Я была счастлива», у першодруковій «мемуарів» Шмідтгофа вміщено пасаж, який у збірниках спогадів про Шевченка 1982, 1988 і 2010 рр. не відтворено:

«– Вот видишь, Катруся, – сказал Тарас Григорьевич, – вот тут на тарелке орехи – это народ, я выберу из них самый крупный орех – это будет царь. – Затем он ссыпал с тарелки в свою шапку все орехи и в массу орехов бросил выбранный им самый крупный орех. Затем встряхнул шапку, орехи пересыпались в ней и засыпали собой самый крупный орех. – Ну вот, Катруся, смотри, где же царь? Он затерялся в народе, попробуй, найди его теперь!» [35, с. 202]. Безумовно, упорядники видань спогадів 1982, 1988 і 2010 рр. мали рацію, вилучивши цей абзац як недостовірний. Тим часом у Євгена Шабліовського не було сумніву в адекватності відповідного повідомлення – дослідник навів його в біографії письменника 1964 р., потрактувавши в дусі часу як вияв «агітаційної діяльності Шевченка в Нижньому» [27, с. 345]; у біографії 1984 р. (розділ опрацювали Шабліовський і Смілянська) цитату знято, але поклик на публікацію «Литературного современника» – як на цілком достовірне джерело – залишено [28, с. 360].

У виданнях спогадів 1982, 1988 і 2010 рр. і цю, й інші купюри позначено трьома крапками – але, на що слід звернути особливу увагу, їх не поставлено, як випадало би, у квадратні дужки. Можна припустити, що упорядники і/чи видавці свідомо воліли не вживати на позначення скорочень квадратних дужок (вони, як зазначив з іншої нагоди Дмитро Павличко, «нагадують ножиці або кліщі» [15, с. 349]), аби не привертати до відповідних місць додаткову увагу читачів. Унаслідок такого рішення їм, однак, годі довідатися про чимало скорочень, оскільки «купюрні» три крапки навіть фахівцеві часом ледве чи можна відрізнити від трьох крапок авторських. Достатньо переглянути принаймні досліджуваний текст, аби пересвідчитися, що справа виглядає саме так.

Існує принаймні два джерела, з яких Шмідтгоф міг запозичити – дещо модифікувавши – відповідний сюжет. Появу обох публікацій у колі читання Шмідтгофа легко пояснити, якщо припустити – це виглядає логічно – його інтерес до минувшини Нижнього Новгорода і взаємин матері із Шевченком. Тісно пов'язаний замолоду із названим містом російський історик і літератор Віктор Нікітін, описуючи епізоди свого тамтешнього життя, свідчив, що одного разу відвідав «богача, отставного поручика Огурцова, у котрого в ту пору гостил его земляк – поэт и художник Т. Г. Шевченко, освобожденный из солдат Оренбургского гарнизона и возвращавшийся в Петербург. Он выглядел простым хохлом, но гости наперерыв за ним

ухаживали, розпитували і уважливо його слухали. По його спросу ему подали на бумажке горсточку зерен. Он взяв из кучки одно, показал его и сказал: «Вот вам старший над всеми», потом бросил его в кучку и добавил: «Вот уже и нет его: так и люди могут». Все удивлялись его мудрости [...]» [13, с. 619]. Ще одне мемуарне свідчення, до якого міг засягнути Шмідтгоф, подано в огляді народних переказів про письменника. Там зазначено, що влітку 1859 р., гостюючи в Юлії Манусової на околиці Черкас, «Тар[ас] Гр[игорович], коли мимо одного разу проходила випадково дівчина з решетом гороху, вхопив з решета жменю гороху, кинув горох на стіл і, вибравши одно зерно, сказав: «Оце буде цар»... Потім, перемішавши усі зерна, запропонував присутнім відшукати «царя», чого, звичайно, ніхто зробити не міг» [14, с. 158]⁸. Ця нотатка могла опинитися в полі зору Шмідтгофа з огляду на те, що в числі київського наукового журналу «Україна», в якому її було оприлюднено, також з'явилася друком ґрунтовна – і досі найкраща – стаття Петра Руліна про взаємини Шевченка і Плунової [18].

Безсумнівно, було б коректним рішенням уміщення у збірниках спогадів 1982, 1988 і 2010 рр. не «мемуарів», що їх нібито записав Шмідтгоф, а їхнього протооригіналу – присвячених Шевченкові фрагментів брошури 1889 р. Оскільки ж ширші кола зацікавлених читачів змушені звертатися саме до названих новітніх видань, конче треба зважати на джерела «спогадів» сина актриси.

2

У березневному числі журналу «Основа» за 1861 р. з'явилася публікація Лева Жемчужникова «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение» – за пізнішим свідченням автора, «несколько охлажденная цензором» [8, с. 341]. З огляду на це Жемчужников у перебігу реалізації наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. масштабного мемуарного задуму («Мои воспоминания из прошлого») вирішив свої спомини про Шевченка «возобновить [...] в первоначальном виде, по рукописи того времени» [8, с. 341].

⁸ Подані в цитованій публікації мемуарні матеріали є вразливими під оглядом достовірності – вони «не мають за собою фактичного ґрунту. Імена й прізвища селян та знайомих Тараса Шевченка, які згадано в цих спогадах, в біографії Шевченка не зустрічаються» [2, с. 406]. Автором цитованої зауваги був один з укладачів відповідного видання Михайло Новицький – про це свідчать матеріали його архіву [1. ф. 1, оп. 1. спр. 114, арк. 179, 211 зв.. 229].

У збірниках мемуарів про Шевченка, опублікованих у 1982, 1988 і 2010 рр., відповідний фрагмент спогадів художника і фольклориста подано в автентичному вигляді. Не так пощастило пізнішим, зробленим у 1903 р., додаткам до них. Зокрема, поза всіма названими виданнями залишено лист Жемчужникова до редактора-видавця «Основи» Василя Білозерського стосовно вміщеної у її квітневому числі за 1861 р. Шевченкової поеми «Невольник». Про некоректність такого рішення упорядників збірників слушно писав Богдан Якимович [11, с. 50–51]. Частина купюр у виданнях 1982 і 1988 рр., безсумнівно, було зумовлено приписами радянської цензури [17], однак ледве чи випадає нарікати на неї у випадку з листом Жемчужникова до Білозерського чи деяких цілком нейтральних під ідеологічним оглядом пасажів мемуариста.

Завершуючи присвячені Шевченкові мемуарні уступи, Жемчужников зазначив: «О Тарасе Григорьевиче Шевченко, со времени его смерти, много было писано в различных газетах, журналах, брошюрах и книгах – как в Малороссии, Галиции, так и в России. Самое полное и правдивое о нем сказание написано А. Я. Конисским на малороссийском языке, изданное во Львове» [3, с. 438]⁹. Останнє речення супроводжено авторською приміткою: «Кроме его женитьбы; правдивый рассказ о женитьбе помещен сыном Н. Я. Макарова» [3, с. 438]. Ні в першій цілісній публікації «Моих воспоминаний из прошлого», ні в збірниках мемуарів про Шевченка годі знайти відомості про сина відомого Шевченкового приятеля Миколи Макарова і «правдивый рассказ о женитьбе». Здається, єдину спробу роз'яснити ці реалії читачеві здійснив Якимович. Проте, на жаль, і цей публікатор споминів Жемчужникова про Шевченка навіть не намагався дослідити відповідне питання, а обмежився – у біограмі Макарова-старшого – повідомленням: «Відпустив на волю колишню свою кріпачку Ликеру Полусмакову, з якою поет мав намір одружитися. Його син, очевидно, добре знав подробиці цього епізоду з життя Шевченка» [11, с. 55].

Біографічні відомості про сина Шевченкового приятеля – також Миколу (1863–1917) – дістав від його зятя Івана Голубова Олександр Дорошкевич і оприлюднив іще в 1926 р. Після закінчення Олександрівського ліцею у Санкт-Петербурзі Макаров-молодший перебував у Парижі на дипломатичній службі, на якій, однак, довго не затримався «і вступив актором у якусь мандрівну трупу. Згодом (1889) перебрався в Тифліс, де служив по хліборобству. Тут він визначився як російський громадський

⁹ У виданні 1982 р. цитований пасаж опущено [20, с. 377].

діяч. фейлетоніст, театральний критик, актор, талановитий організатор театру» [4, с. 76]¹⁰.

Публікуючи в українському перекладі («в українському тексті») отриману від Голубова статтю Макарова-молодшого «Последняя любовь Тараса Григорьевича Шевченка (из семейного архива)», Дорошкевич не мав сумніву, що оприлюднює її вперше. Утім, дослідник усе ж вважав за потрібне зазначити: «До речі, є звістка (Киев[ская] стар[ина], 1899, X), що М. Макаров подав якісь відомості про Ликеру в газ[еті] «Кавказ», але цієї газети я знайти не міг» [4, с. 76]. Не випало ознайомитися з тифліським виданням й укладачам найповнішої нині бібліографії шевченкіани, які зазначили, зареєструвавши оприлюднені на сторінках «Літературно-наукового вістника» [7]¹¹, «Киевской старины» [9]¹² і чернівецької газети «Буковина» реферативні замітки: «Переказується стаття М. Я. Макарова в газеті «Кавказ» за 1899 р. (розшукати якої не вдалося) про намір Шевченка одружитися з Л. Полусмаковою» [23, с. 151]¹³.

Публікуючи в єфремовському академічному зібранні творів Шевченка за автографом найраніший з його відомих листів до Макарова-

¹⁰ Мінімальні біографічні відомості про Макарова-молодшого подано також у бібліографії шевченкіани в анотації статті Дорошкевича «Трагедія самотнього чуття. (Шевченко й Ликера)» [24, с. 58] і в покажчикові імен, розміщеному в збірнику «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів» [25, с. 459].

¹¹ З огляду на умови часу опрацювання шевченківської бібліографії публікацію «Літературно-наукового вістника» описано без позначення авторства – її підготував Сергій Єфремов.

¹² Вміщена в в київському журналі реферативна замітка – на відміну від, приміром, опублікованої у «Літературно-науковому вістнику» – не дає виразного уявлення про тифліську статтю. Сумарно характеризуючи її, автор замітки повідомив: «В тифлисской газете «Кавказ» г. Н. Макаров рассказывает известную историю последней любви Тараса Шевченка к простой крестьянке Лукерье». Конкретика обмежується просторою цитатою, щодо якої сказано: «В письме к Макарову от 2 августа 1860 г., сохранившемся в семейном архиве, дается очень резкая характеристика Лукерьи». Саме тому Дорошкевич на підставі відповідної публікації «Киевской старины» лише зазначив, що в газеті «Кавказ» Макаров-молодший «подав якісь відомості про Ликеру». Не знати чому ні в «Киевской старине», ні в «Літературно-науковому вістнику» (де в анотації статті відповідну цитату також наведено), не зазначено, що автором відповідного листа був Василь Білозерський; у газеті «Кавказ» що інформацію подано [12].

¹³ Статтю помилково приписано Шевченковому приятелю Макарову-старшому не лише в цитованій бібліографії. Дивно, але в епістолярному томі академічного зібрання творів Шевченка Єфремов назвав Макарова-молодшого (цитуючи його статтю у відтворенні Дорошкевича) свідком взаємин поета і Полусмакової [31, с. 924]. Укладачі бібліографії шевченкіани, ануючи публікацію Дорошкевича, потрактували наведену в ній статтю про Шевченка і Полусмакову як спогади Макарова-молодшого [24, с. 58].

старшого, Михайло Новицький повідомив, що йдеться про першодрук [31, с. 883]. Дивно не так те, що він не був обізнаний із публікацією Макарова-молодшого на сторінках газети «Кавказ» (саме там уперше оприлюднено лист від 7 лютого 1859 р.¹⁴), а те, що не врахував і студію Дорошкевича, в якій ту епістолу також було відтворено¹⁵. Минуло, однак, небагато часу – і Володимир Дорошенко вказав, що відповідний поетів лист уперше з'явився друком у газеті «Кавказ» від 26 червня 1899 р. [30, с. 142]. Протягом кількох десятиліть шевченкознавці не звертали на це повідомлення уваги, вважаючи місцем першодруку листа єфремовське видання [32, с. 482; 34, с. 607] – аж до шеститомного академічного видання [33, с. 521]. За уважного аналізу усього наявного в науковому обігові масиву інформації про тифліську публікацію можна було висувати, що лист оприлюднив Макаров-молодший у статті, яку згодом повторно надрукував Дорошкевич. Лише нещодавно до наукового обігу запроваджено конкретні відомості, що це потверджують [5, с. 85].

Безсумнівно, Жемчужников мав на увазі саме статтю Макарова-молодшого про взаємини Шевченка і Полусмакової, опубліковану у 1899 р. у трьох числах газети «Кавказ» [12]. Статтю було написано не пізніше жовтня 1889 р, коли Макаров-молодший запропонував редакції «Киевской старины» повідомити умови, на яких вона могла би «приобрести зтот материал» [25, с. 117–118]¹⁶.

Джерела та література

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
2. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників / Упоряд. В. Х. Косян, Л. А. Вікторов, А. І. Костенко та ін. К., 1958. 438 с.
3. Воспоминания о Тарасе Шевченко / Сост. и примеч. В. С. Бородин, Н. Н. Павлюка; предисл. В. Е. Щубравского. К., 1988. 606 с.
4. Дорошкевич О. Трагедія самотнього чуття: (Шевченко й Ликера) // Життя й революція. 1926. № 9. С. 73–89.
5. Дудко В. И. Т. Г. Шевченко и И. С. Тургенев: к истории отношений // Культурная жизнь Юга России. 2008. № 2 (27). С. 83–86.
6. Дудко В. И. До біографії Тараса Шевченка 1857–1860 років: критичні уваги // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Краснодар; К., 2012. Вип. VI. С. 92–107.

¹⁴ Це лист із неповною авторською датою – без позначення року. Макаров-молодший, Новицький і всі пізніші публікатори без обговорення трактували відповідний лист як написаний 7 лютого 1860 р. Насправді він постав роком раніше [5].

¹⁵ Прикметно, однак, що Новицький зафіксував публікацію у студії Дорошкевича іншого листа Шевченка до Макарова – від 6 вересня 1860 р. [31, с. 925].

¹⁶ Відповіді на запит Макаров-молодший не дістав [25, с. 122–123].

7. Єфремов С. Остання любов Т. Г. Шевченка // Літературно-науковий вістник. 1900. Т. IX. № 1. Хроніка і бібліографія. С. 66. Підпис: С. Є.
8. Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Сост. Ю. Н. Подкопаевой; коммент. А. Г. Верещагиной и М. Н. Шумовой; вст. статья и общая ред. А. Г. Верещагиной. Л., 1971. 446 с.
9. К истории последней любви Тараса Шевченка // Киевская старина. 1899. Т. LXVII. Отд. II. С. 25–26.
10. Костенко А. Шевченко в мемуарах: Критичний нарис. К., 1965. 253 с.
11. Лев Жемчужников – ювілейна сільветка: (До 175-річчя від дня народження) / Упоряд. Б. Якимовича. Львів, 2003. 65 с.
12. Макаров Н. Последняя любовь Тараса Шевченка: (Из семейного архива) // Кавказ. 1899. 26 июня. № 165; 29 июня. № 168; 1 июля. № 169.
13. Никитин В. Н. Воспоминания // Русский архив. 1906. Сент. С. 582–669.
14. Олександрів О. Шевченко на Черкащині в спогадах сучасників // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 157–160.
15. Павличко Д. Франко з нами // Наука і культура: Україна. К., 1987. Вип. 21. С. 346–357.
16. Павлюк М. До вивчення мемуарних джерел біографії Шевченка // Збірник праць 25-ї наукової шевченківської конференції. К., 1983. С. 135–141.
17. Павлюк М. Лист до редакції // Слово і час. 2004. № 7. С. 96.
18. Рулін П. Шевченко і К. Б. Піунова // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 126–135.
19. Смілянська В. Л. Біографічна шевченкіана (1861–1981). К., 1984. 224 с.
20. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. К., 1982. 547 с.
21. Спогади про Тараса Шевченка / Уклад. і приміт. В. Бородіна. М. Павлюка, О. Бороня; передм. В. Смілянської. К., 2010. 605 с.
22. Спогади про Шевченка / Упоряд. вст. стаття та комент. А. І. Костенка. К., 1958. 658 с.
23. Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839–1959. Т. 1 / Скл. І. З. Бойко, Г. М. Гіммельфарб, О. Д. Кізлик та ін. К., 1963. 423 с.
24. Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839–1959. Т. 2 / Скл. І. З. Бойко, Г. М. Гіммельфарб, М. В. Булавицька та ін. К., 1963. 603 с.
25. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / ЦНБ АН УРСР: уклад. А. Г. Адамченко, М. П. Візир, І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. К., 1966. 492 с.
26. Хинкулов Л. Тарас Шевченко: Биография. М., 1960. 543 с.
27. Шаблювський Є. С. В Нижньому Новгороді // Кирилок Є. П., Шаблювський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко: Біографія. К., 1964. С. 328–394.
28. Шаблювський Є. С., Смілянська В. Л. Повернення: (Астрахань – Нижній Новгород. 1857–1858) // Т. Г. Шевченко: Біографія. К., 1984. С. 328–385.
29. Шагинян М. Тарас Шевченко. Изд. 4-е. М., 1964. 271 с.
30. Шевченко Т. Повне видання творів. Т. XVI / Зібр. і впорядк. В. Дорошенко. Варшава; Львів, 1939. VIII, 355 с.
31. Шевченко Т. Повне зібрання творів. Т. 3 / За ред. С. Єфремова. К., 1929. XXXVI, 1003 с.
32. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. Т. 6 / Підгот. текстів і комент. М. С. Грудиницької, Ю. О. Івакіна, Л. Ф. Кодацької та ін. К., 1957. 589 с.

33. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. Т. 6 / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна, Л. Ф. Кодацької, С. Д. Попель. К., 1964. 643 с.
34. Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. Т. 5 / Коммент. И. Айзенштока. М., 1956. 647 с.
35. Шмидтгоф Н. Воспоминания о Шевченко // Литературный современник. 1939. № 3. С. 198–204.
36. Юшков Н. Ф. К истории русской сцены: Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгов в своих и чужих воспоминаниях. Казань, 1889. 87 с.

© 2013 р., М. І. Машталір
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)

СПРОБИ СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА Т.Г. ШЕВЧЕНКОВІ У КИЄВІ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (квітень-грудень 1918 р.)

Події 1917 р. в Україні створили якісно інші умови для подальшого розвитку культурно-освітнього життя. Відбувається зростання національної свідомості, робляться «перші кроки» у сфері охорони пам'яток культури в Україні. Разом із тим постає потреба будівництва нових пам'ятників, які б відповідали новій ідеології. До реалізації цієї справи взялися державні установи, громадські та культурні організації. Їх співпраця досить виразно проявилася у спробі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. Зведення монументу українському Кобзареві мало велике значення для поширення національної ідеології. Українська дослідниця В. О. Венгерська з цього приводу зазначила, що «спорудити пам'ятник Шевченку саме в Києві – признати значення Києва, як першої купелі православного християнства ... отримати в руки одне із вірних знарядь пропаганди» [25, 131].

Зазначену проблему частково висвітлювали: І. І. Щитківський [24], О. Левицький [18], А. Хвиля [31], О. Нестуля [29], Г. Рудий [30] та інші науковці, проте, вирішуючи свої дослідницькі завдання, цілісних сюжетів з даної проблеми вони так і не створили.

Метою дослідження є висвітлення планів української влади та громадськості в добу Гетьманату щодо будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві, а також спорудження монументів Кобзареві за межами столиці.

Весною 1918 р. відновилися спроби українського громадянства із залученням гетьманської влади, щодо будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. Про нього подавалося чимало інформації на шпальтах періодичної преси. Так в газеті «Нова Рада» точилася дискусія з приводу

зведення пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Розпочав її український історик, етнограф, письменник О. І. Левицький статтею «Занехаяна справа», в якій зазначалося, що в травні 1918 р. відділ українського пластичного мистецтва при Міністерстві народної освіти звернув увагу на те, що «в столиці немає пам'ятників національним українським героям, або хоч такі пам'ятники й є, як от Б. Хмельницькому, Кочубею, Іскрі, але вони збудовані за царського режиму й мають тенденцію виявляти історію єдиної невідлимої Росії». Висловлювалося думка ліквідувати ці прогалини й збудувати монументи борцям, які «віддали своє молоде життя за державну незалежність» [18, с. 1]. Як приклад, автор наводить спроби будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві, вказує на те, що колись «заборонялося прилюдно молитися за душу славетного Кобзаря». Незважаючи на те, докладалося чимало зусиль, щоб збудувати пам'ятник, який планували відкритий у 1914 р. на столітній ювілей поета, проте цього не сталося. «Маючи власну державу, громадсько-політичні діячі, в першу чергу втратили ту «енергію і запал», що була колись» [18, 1]. О. І. Левицький критикує київський та полтавський комітети по збудуванню пам'ятника Т. Г. Шевченкові, які утворилися у 1906 р. Саме вони мали спільно опікуватися цією справою, зокрема фінансовою стороною. А по суті ніяких зрушень не відбувалося, лише через два роки спромоглися отримати дозвіл на збір коштів. Дописувач цікавився долею та кількістю зібраних грошей. Наприкінці, висловлював сподівання, що справа зрушиться з мертвої точки і монумент Кобзарю буде стояти на «хорошому» місці у Києві. Вважав, що до цієї справи варто було б долучити зазначені вище комітети, Академію мистецтв, відділ українського пластичного мистецтва при міністерстві освіти, а також усіх бажаючих, «яких обходить справа будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові». Зволікання «ображає нашу національну честь, непростенний гріх коли ми забудемо про обов'язок перед пам'яттю нашого великого поета» [18, 1].

На захист комітетів виступив із статтею голова «Об'єднавчого комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченка у Києві» І. І. Щитківський. Він звернув увагу на складну політичну ситуацію, заручником якої став комітет, а також фінансову сторону поставленого питання. Відстоюючи інтереси Київського комітету І. І. Щитківський, зазначив, що він працював активно лише до початку Першої світової війни, після чого, так би мовити пішов у підпілля, боячись розізнити царську адміністрацію, яка будь-якої хвилини могла арештувати рахунки комітету на яких містилися пожертви на пам'ятник Т. Г. Шевченкові [23, 2–3]. Дійсно, слова І. І. Щитківського підтверджуються документально. У 1909 р. два комітети Київський і Пол-

тавський об'єдналися в один – «Об'єднавчий комітет по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченкові». За його пропозицією Київська міська Дума виділила місце під спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові, а у травні наступного року було оголошено міжнародний конкурс на кращий проект монумента Кобзарю. Проте такі дії несподобалися керівнику Київського навчального округу А. Зілову та генерал-губернатору Ф. Трепову. Останній звернувся до міністра внутрішніх справ П. Столипіна з проханням призупинити діяльність організації. Заручившись підтримкою міністра, проводяться репресії стосовно членів комітету [24, 162–163]. Після національно-демократичної революції комітет не міг зібратися, оскільки чекали обрання міської Думи, десять членів якої згідно статуту запрошувалися до комітету. Досить негативно впливали на діяльність комітету чорносотенні часописи «Кіевлянин», «Новое Время», справники, жандарми, губернатори, Синод [23, 2–3].

Відносно фінансового питання, то І. І. Щитківський наводить дані на 1917 р., згідно яких Київським комітетом було зібрано біля 100 тис. крб., що були переведені у цінні папери та містилися у Київському банку, а також готівкою у Київському товаристві взаємного кредиту і Київській міській касі, під відсотки. В свою чергу Полтавський комітет залишив кошти у тих установах та організаціях, які безпосередньо займалися їх накопиченням. Так, Полтавською губернською земською управою було зібрано близько 55 тис. крб. – переведені у цінні папери. На рахунках Золотоношської повітової земської управи зберігалось – 6902 крб. Були також невеликі суми, що знаходилися на рахунках інших інституцій. Проте, як зізнається І. І. Щитківський цих коштів не вистачало для спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові [23, 3].

Варто звернути також увагу на те, як проходив збір коштів на пам'ятник Кобзареві у Києві. Так, окрім пожертвувань від проведення різного роду вечорів та свят, Всеукраїнського збору коштів, були й інші способи. Одним з яких був продаж світлин Т. Г. Шевченка роботи Матєє в кількості 3 тис. екземплярів. Відомий Київський видавець Л. В. Ідзиковський продав їх І. І. Щитківському по заниженій ціні всього – 15 коп. за одну картину. Таким способом, він намагався долучитися до національної справи. Витративши 450 крб. комітет намагався тим самим заробити у декілька разів більше. Отримані кошти повинні були витратитися на упорядкування могили Кобзаря у Каневі та спорудження пам'ятника у Києві [13, 41–42], [14, 446].

Як зазначає О. О. Нестуля: «Занятий пошуками компромісу з діячами українського руху гетьманський уряд не міг не звернути увагу на їх по-

зицію щодо одного з найважливіших питань – збереження національної історико-культурної спадщини України» [29, 144]. Г. Я Рудий в свою чергу аналізуючи періодичну пресу революційного періоду приходять до висновку, що саме «газетна періодика не тільки зробила вагомий внесок у формування громадської думки, а й своїми публікаціями стимулювала активність державних органів щодо розв'язання цієї важливої національної справи... – спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку» [30, 77]. Так, на початку жовтня 1918 р. Рада Міністрів видала указ про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у Києві. Вже 9 жовтня 1918 р. Міністр народної освіти та мистецтва, сенатор М. П. Василенко звернувся до Головноуправляючого справами мистецтва і національної культури в Україні П. Я Дорошенка з проханням у якому зазначалося, що на засіданні Ради Міністрів 8 жовтня голова Ради Ф. А. Лизогуб розглядаючи деякі законопроекти Міністерства освіти підняв питання про пам'ятник Т. Г. Шевченкові, та познайомив Раду з тими труднощами, які виникали з приводу вибору місця для спорудження пам'ятника. Рада міністрів за пропозицією Ф. А. Лизогуба доручила М. П. Василенку «просити П. Я. Дорошенка негайно вжити всіх заходів для найшвидшого здійснення постановки пам'ятника Т. Г. Шевченкові» [1, 9 зв.], [28, 48].

Після чого М. П. Василенко запропонував П. Я Дорошенку терміново розглянути художні й фінансові аспекти будівництва пам'ятника та визначити місце його спорудження [27, 10], оскільки зазначене раніше на перехресті вулиць Караваївської і Великої Васильківської не могло бути реалізоване. Після ґрунтовного опрацювання справи П. Я. Дорошенку рекомендувалося якнайшвидше зробити доповідь в Раді міністрів [2, 1].

Наступного дня до П. Я. Дорошенка з доповідною запискою звернувся відомий український мистецтвознавець та громадський діяч, комісар по охороні пам'яток старовини і мистецтва Київської губернії М. Ф. Біляшівський в якій зазначалося, що справа з постановкою пам'ятника Т. Г. Шевченкові в столиці України досить важлива. Для її реалізації варто створити спеціальну комісію, виключно з фахівців з відділу пластичних мистецтв, на відміну від комісії, що працювала раніше при міському управлінні, до складу якої входили люди, іноді, далекі від мистецтва. Новоутворена комісія, за словами М. Ф. Біляшівського «повинна оголосити відповідний міжнародний конкурс» [3, 2]. Так, окремі українські громадсько-політичні діячі усвідомлювали важливість спорудження монумента Т. Г. Шевченкові у Києві. Вони робили це для увічнення пам'яті Великого Кобзаря, а також, щоб підняти національну свідомість українського населення. Гетьман та проукраїнськи налаштована частина його оточення

добре усвідомлювала, що спорудження пам'ятника Кобзареві, для малоосвіченого сільського населення, що було у переважній більшості, буде наочним прикладом прихильності гетьманської влади до «безсмертного сина» України. А з іншого боку пам'ятник національному «генію» і борцю за волю народу мав без сумніву знаходитися на видному місці у столиці, як засіб пропаганди серед паломників, що тисячами відвідували святі місця у Києві. Його пропонувалося спорудити в кінці Петровської алеї, або ж на Михайлівській площі, на місці пам'ятника княгині Ользі. Проте, як зазначає О. О. Нестуля не всі пропозиції М. Ф. Біляшівського були враховані, технічна комісія заборонила чіпати пам'ятник княгині Ользі, оскільки він міг зруйнуватися [29, 144].

Справи з будівництва пам'ятника розглядалися і в наступні осінні дні. Так, 12 жовтня до І. І. Щитківського було направлено повідомлення від секретарства справ освітніх, відділу пластичних мистецтв, щоб той прибув у відомство з приводу художньої і кошторисної сторони проєктованого монументу, а також висловити власну точку зору щодо місця його встановлення [4, 6]. Через декілька днів (16 жовтня) Ф. А. Лизогуб організував спеціальну нараду на якій розглянули зазначені питання, що стосувалися пам'ятника українському Кобзареві [5, 7]. Наряду комісії було скликано 18 жовтня, у ній взяли участь головноуповноважений справами мистецтв і національної культури П. Я. Дорошенко (голова комісії), представник від «Національного Союзу», член ради міністра фінансів В. П. Мазуренко, голова (створеного, ще до революції) комітету з будівництва пам'ятника Шевченкові І. І. Щитківський, голова господарської комісії в справах Київського міського самоврядування, секретар І. М. Дяков, професор Академії Мистецтв Г. І. Нарбут [7, 13], голова відділу пластичних мистецтв, головного управління професор Г. Г. Павлуцький, товариш голови Наукового товариства О. І. Левицький, член Ради міністра освіти В. П. Науменко, представник товариства «Стара Громада», сенатор Б. О. Кистяківський, В. І. Щербина [6, арк. 8], директор департаменту головного управління П. І. Зайцев, який був обраний секретарем зборів [8, арк. 13]. Голова засідання П. Я. Дорошенко проінформував присутніх про отримання листа від міністра освіти, копію якого запропонував комісії. Після цього учасники засідання проаналізували попередні спроби спорудження пам'ятника українському Кобзареві в Києві, зокрема, фінансову сторону проєкту. В комісії відбулася дискусія з приводу існування комітету у попередньому складі чи його реорганізації. І. І. Щитківський повідомив присутніх про його існування, ліквідувати який мала Київська міська Дума, що видала лише постанову, а всі інші напрацювання по цій

справі передала Українській Центральній Раді. Проте, він не був розпущений. За ліквідацію – виступав Г. Г. Павлуцький, оскільки вважав, що «комітет не проявив належної інтенсивності в роботі». Противником такого розвитку подій виступив сенатор І. М. Дятлов, який зазначив, що «справу і надалі треба заховати в громадських руках, ... залучивши до його складу представників від уряду» [9, 13–13 зв.]. Кистяківський висловився проти ліквідації комітету, пропонував перейти до виконання доручення зробленого комітетом і розглянути справу в цілому. Своєрідний компроміс запропонував В. П. Науменко, як давній член Комітету, він визнав за необхідне «поставити справу з постановкою пам'ятника так, щоби вона була ділом широких кіл громадянства з відповідною участю представників урядових установ» [10, 13 зв.]. [29, 145].

Присутні також не могли знайти спільної думки щодо місця розташування пам'ятника українському Кобзареві. І. . Дятлов висловив міркування, що місто, в якому буде споруджений пам'ятник, зацікавлене в тому, щоб долучити до цієї справи представників міської Думи. В свою чергу Г. Г. Павлуцький скептично поставився, зазначивши, що міська Дума не зможе знайти спільної думки з громадськими організаціями, що входили до складу комітету [10, 13 зв.].

Так, після довгих дебатів, голова засідання поставив на голосування питання про формат, який повинен мати новий комітет з будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченка у Києві. Вирішили, що до його складу повинні увійти представники Київської міської Думи (5 чол.), губернських земств – по 1 (всього 9 чол.), представники від уряду(відповідних відомств) – (5 чол.), Державної Академії Мистецтв, Української Академії наук, Наукового товариства, від органу об'єднання «Просвіт», Українського національного союзу, Товариства українських архітекторів, Товариства діячів українського пластичного мистецтва, Товариства «Стара громада», від органу національного об'єднання Кубані, а також від органу об'єднання закордонної України (Галичини, Буковини й Угорської України) – по одному [11, 14–14 зв.]. Загалом у комітет увійшло 29 чоловік, що представляли урядові органи, органи місцевого самоврядування, наукові та культурні товариства й установи Української Держави та українські громади за її межами [17].

Восени 1918 р. відбувається чимало засідань державних і громадських організацій, мета яких була одна – розглянути на затвердити способи увіковічення пам'яті відомого сина України. Проте, із зміною влади і важкою політичною ситуацією в країні збудувати пам'ятник Кобзареві у Києві не вдалося. Проте ці напрацювання були використані у майбутньому [28, 48].

Незважаючи на незадовільну ситуацію з монументом у столиці, в регіонах країни поступово починають з'являтися пам'ятники Т. Г. Шевченку. За повідомленням газети «Земське діло» 20 травня 1918 р. у с. Дебрівці Нетягайлівської волості на Полтавщині відбулося свято з нагоди відкриття пам'ятника «славному нашому поетові» Т. Г. Шевченкові. Монумент було споруджено на кошти, що були зібрані з поміж селян, а також на гроші Дебрівського споживчого товариства [21, 2]. На шпальтах періодичного видання зазначалося, що пам'ятник «знаходився на міцному постаменті, мав досить цікавий вигляд, коштував – 600 карбованців» [21, 2]. На відкритті були представники від багатьох «Просвіт» Полтавщини, які виголошували промови, хор виконував пісні. На святі був також присутній відомий Кобзар – Іван Ткаченко. Виконуючи Шевченків «Заповіт», присутні плакали. Місцеві жителі були дуже вдячні за підтримку голові Нетягайлівської волосної управи Задорожному, який активно долучився до зведення пам'ятника українському Кобзареві [15, 89]. Подібне відкриття пам'ятника відбулося у с. Діброві на Полтавщині, де місцеві жителі стали його фундаторами [20].

Ще за часів Української Центральної Ради від товариства «Просвіта» в м. Сумах поступило прохання до міської Думи, щоб збудувати пам'ятник Кобзареві [12, 27–27 зв.]. Оголошено було збір коштів. Проте з різних причин реалізувати заплановане не вдалося.

Г. Я. Рудий звертає увагу на значну кількість кореспонденції у періодичній пресі про підготовку та відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Ромнах на Полтавщині [30, 77]. Весною 1918 р. було утворено спеціальну комісію, яка прийняла проект скульптора, уродженця Роменщини І.П. Кавалерідзе [19, 2]. 27 жовтня цього ж року за ініціативи товариства «Просвіта» в місті було відкрито, як вважають дослідники, один із перших пам'ятників Т. Г. Шевченкові [15, 8], загальною вартістю до 43000 крб. На урочистості прийшло близько 25 тис чоловік, серед них був представник П. Скоропадського – осавул Бловатний [16]. Спеціально для цього влаштували грандіозний, як для провінції, концерт участь у якому взяли письменник Микола Вороний, актори Київського державного театру Михайло Микиша, Ірина Стещенко, Олександр Корольчук, Марія Вольгемут, бандурист Данило Щербина. Програма свята включала такі загальновідомі твори: «Мені однаково», «Посланіє до мертвих і живих», «Чирнець» – Т. Г. Шевченка, «Сон в ніч під 26 лютого», «Євшан-Зілля» – Миколи Вороного, «Народня дума на смерть Т. Шевченка», «Калина» – Владислава Заремби, «Сонце заходить» – музика Якова Степового, «Жалібний марш» – Миколи Лисенка та ін. [22], [30, 78].

В свою чергу дослідниця українського мистецтва Н. Кубриш аналізує зовнішній вигляд пам'ятника та задум І. П. Кавалерідзе. Згідно якого, фігура поета зливається з образом гори-кургану. Кобзар приймає її символічну значимість, енергію та міць. У важкий час, як вказує Н. Кубриш, – «земля дає силу селянському сину». Авторський задум включає в себе цілий комплекс характеристик. Так, поряд з соціальним аспектом передавалася нездоланна внутрішня сила поета, його зв'язок з рідною землею. Пам'ятник передавав думку про безсмертя, звільненого від «пут» Шевченкового слова [26, 72].

Таким чином, у добу гетьманату П. Скоропадського державні установи, громадські та культурні організації докладали чимало зусиль задля спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. Проводили спільні засідання комісій, вироблялися плани спільних дій. Періодична преса в свою чергу різнобічно висвітлювала дане питання, подавала відомості про будь-які зміни. Проте, після невдалої спроби будівництва пам'ятника Кобзареві в столиці, періодика того часу присвятила чимало заміток про відкриття монументів Т. Г. Шевченкові в інших населених пунктах України, здебільшого на Полтавщині. Ці статті у пресі давали надію національно-свідомим громадянам сподіватися на продовження нелегкої справи щодо будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 9 зв.
2. ЦДАВО України Ф. 2457. Оп.1. Спр. 37. Арк. 1.
3. Там само. Ф. 2457. Оп.1. Спр. 37. Арк. 2.
4. Там само. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 6.
5. Там само. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7.
6. Там само. Ф. 2457. Оп.1. Спр. 37. Арк. 8.
7. Там само. Ф. 2457. Оп.1. Спр. 37. Арк.13.
8. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 9. Арк.13.
9. Там само. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 9. Арк.13–13 зв.
10. Там само. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 9. Арк.13 зв.:
11. Там само. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 9. Арк.14–14 зв.
12. Державний архів Сумської області. Ф. Р. 2362. Оп. 20. Спр. 1. Арк. 27–27 зв.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. Ф. 2. № 28669. Арк. 41–42.
14. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. К., 1966. 492 с.
15. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / Автор-упорядник: Іванущенко Г. М. Суми, 2010. Т. 1. 280 с.: іл.
16. Відродження. 1918. 30 жовтня.
17. Киевская мысль. 1918. 9 октября.

18. Левицький О. Занехаяна справа // Нова Рада. 1918. 6 (24 травня). С. 1.
19. Пам'ятник Шевченкові в Ромні // Нова Рада. 1918. 19 (6) червня. С. 2.
20. Пам'ятник Шевченкові // Волинська народня газета. Житомир, 1918. 28 серпня.
21. Повідомлення про відкриття пам'ятника Т. Шевченку // Земське діло, 27 липня 1918. С. 2.
22. Сергієвський В. Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Ровнах // Лохвицькое слово. 1918. 1 ноября.
23. Щитківський І. І. В справі пам'ятника Т. Шевченкові // Нова Рада. 1918. 12 червня (30 травня). С. 2–3.
24. Щитківський І. Пам'ятник Т. Шевченкові у Києві та київська адміністрація // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. Кн. 1–2. К., 1925. С. 162–170.
25. Венгерська В. О. Парадоксальні вияви міфологізації та формування національного культу Тараса Шевченка у ХІХ ст. // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 131–132.
26. Кубриш Н. Образ Т. Г. Шевченка у скульптурі Івана Кавалерідзе: від реалізму до модернізму // Українське мистецтво: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. праць. К., 2007. Вип. 7. С. 70–75.
27. Кучменко Е. М. Національно-культурне життя в Україні (1917–1920 рр.). К., 1999. С. 10.
28. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. Полтава, 1993. 90 с.
29. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Полтава, 1994. 238 с.
30. Рудий Г. Я. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики (1917–1941 рр.)). К., 2011. 204 с.
31. Хвиля А. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові: Історичний нарис про будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченкові. К., 1934. 62 с.: іл.

© 2013 р., О. В. Курочкін
(м. Київ, Україна)

СВЯТКОВА ПАНОРАМА УКРАЇНИ ОЧИМА ЕТНОЛОГА

Україна – держава з багатонаціональним складом населення і з широким спектром регіонально-політичних, регіонально-культурних, релігійних, мовних та інших особливостей. Відповідно до цього й святкова сфера сучасної України відзначається значною строкатістю і плюралізмом.

Якщо поглянути на діючий нині офіційний святковий календар нашої країни, то він вражає своєю ідеологічною еkleктичністю, наявністю пам'ятних дат і подій різноманітного змісту і походження. У ньому суперечливо поєдналися і співіснують релігійні та світські, політичні та культурні, національні та міжнародні, селянські та міські традиції. Наша країна сьогодні живе немовби в кількох часових вимірах: за церковним,

переважно православним календарем (свята Різдва, Великодня, Трійці тощо); за радянським «червоним» календарем (Перше травня, Міжнародний жіночий день 8 березня, негласний День чоловіків 23 лютого тощо); за «жовтоблакитним» календарем української державності (свята Конституції, Незалежності, День соборності України та інші). Таку неоднорідну картину маємо вже на вищому офіційному щаблі вітчизняної святкової системи. На побутовому ж рівні, враховуючи етнічну, конфесійну, політичну, професійну, вікову, а тепер вже й класову-майнову мозаїку, українського суспільства, реальна ситуація виглядає набагато складніше.

Зрушення в ідеологічній надбудові суспільства, коли останнє різко змінює вектор свого розвитку, можуть проходити як за революційним, так і за еволюційним сценарієм. Нинішню перебудову святкової системи в Україні варто трактувати як еволюційну форму перехідного процесу, що передбачає поступову зміну святкових традицій, їх модернізацію і закріплення у громадсько-побутовій сфері. Трансформаційний процес, за спостереженнями філософів, включає «і знищення, і переробку старого, і його адекватне відтворення, і гібридизацію старого і нового, тобто змішані форми. Трансформаційний рух є багатоваріантним» [3].

Аналіз процесів, що відбувалися і відбуваються у святково-обрядовій сфері життя українського суспільства доби Незалежності дозволяє виділити такі головні вектори її трансформації. Це, по перше, відродження давніх релігійних і народно-побутових свят та обрядів. По-друге, модифікація святкових звичаїв і стереотипів поведінки, запроваджених в радянські часи. По-третє, творення й утвердження в побуті нових (незнаних раніше на наших теренах) святкових традицій.

Про свято як цілісний і масовий фольклорно-етнографічний комплекс доводиться говорити переважно у минулому часі. Те, що ми сьогодні називаємо яскраво вираженими національними традиціями відзначення свята, включаючи ритуали, церемонії, музику, спів, танок, обрядові символи і атрибути, їжу, напої тощо, формувалося ще в умовах первісно-родового і феодального суспільства. До таких самобутніх традицій з глибокою історією належать: західноєвропейський карнавал, іспанська корида, кельтський Хеллоуїн, різдвяно-новорічне колядування і великодні ігри слов'ян, іудейська Ханука, мусульманська Хіджра, індійські Холі і Дівалі та багато іншого. Починаючи з доби середньовіччя, а особливо у період капіталізму, у зв'язку з розкладом селянської громади з її системою традиційних цінностей, процесами секуляризації, урбанізації та індустріалізації, появою нових соціальних верств і станів, що формують власну культуру повсякдення, з'являються нові традиції святкування –

універсальні стереотипи, що не мають вже чіткої національної прив'язки. Міжнародне поширення мають святкові звичаї парадів, демонстрацій, мітингів, концертів, балів, маскарадів, ярмарків, спортивних ігор та розваг, салютів, феєрверків тощо. Прискорені темпи глобалізації, розвиток Інтернету, технології, транспорту, масова міграція і змішання народів у наші дні окрім вагомого позитиву несуть в собі і певні негативні тенденції. Вони виявляються зокрема в тому, що безслідно зникають, асимілюються окремі мови і етнічні спільноти, переривається зв'язок поколінь, втрачаються оригінальні витвори культури і традиційні форми художнього самовираження. Чимало моделей масового свята сьогодні носять надетнічний, позаетнічний характер.

У сучасних умовах святкові традиції і звичаї національних спільнот України побутують і відтворюються у різних середовищах і з різним ступенем інтенсивності. Спробуємо вибудувати певну типологію свят в залежності від того як вони репрезентують фольклорно-етнографічні компоненти культури. Ця типологія має трирівневу структуру.

На відміну від багатьох країн Західної Європи, де відбулися незворотні зрушення на терені руйнування «сільської цивілізації», в Україні народна художня творчість і традиційна звичаєвість ще не перетворилась на музейні експонати, а продовжує жити у своєму природному оточенні. У багатьох місцевостях нашої країни, особливо віддалених від великих міст і промислових центрів, можна стати свідком і учасником традиційних народних церковно-календарних свят і обрядів, які відбуваються з дотриманням стародавнього канону. Зібрані нами етнографічні матеріали засвідчують, що в багатьох селах Південно-Західного регіону, включаючи Буковину, Поділля, Прикарпаття, Одешину, досі активно функціонує новорічний карнавал «Маланка», який має багатовікові традиції. Важливо відзначити, що це обрядове народне-сміхове дійство перейняли від українців сусідні болгари, молдаване і румуни [4]. В окремих населених пунктах, зокрема, в українському містечку Вашківці та в румунському селі Краснолів (Чернівецька область) яскравий народний карнавал «Маланка» сьогодні збирає багато глядачів, перетворюючись на популярний туристичний атракціон.

Відродження незалежної України викликало хвилю національного та релігійного піднесення, яка стимулювала повернення людей до своїх історичних коренів, до репресованих радянською владою християнських традицій, звичаїв, свят і обрядів календарного циклу. Враховуючи запити основної маси населення країни й радикальну зміну суспільно-історичних орієнтирів її розвитку. Верховна Рада України вже в 1990 р. проголосила

Різдво, Великдень, Трійцю офіційними державними святами і вихідним днем. Таким чином на законодавчому рівні було підведено ризику під 70-літнім періодом панування войовничого безбожництва й закладено фундамент нової системи державних свят української нації.

Офіційний статус головних християнських свят в незалежній Україні суттєво вплинув на характер і форми їх відзначення. Церковні і народно-побутові календарні звичаї та обряди, які в радянські часи вважалися «приватною справою» священнослужителів і парафіян, переслідувалися і заборонялися, починаючи з 90-х років ХХ ст., стали відправлятися широко й відкрито, без жодних адміністративних і цензурних обмежень.

Ознаки національного відродження, що виявляються, зокрема, у поверненні до відзначення релігійно-побутових свят та обрядів, помітні на всій території України, але особливо в західноукраїнських областях. Такий стан речей, – на думку А. Колодного і М. Яроцького, «пояснюється порівняно високим рівнем релігійних потреб громадян цього регіону, для яких релігія стала невід'ємним елементом їхнього способу життя і виявом духовної культури [2]. Немаловажна і та обставина, що західноукраїнські землі пізніше потрапили під прес «соціалістичних перетворень», завдяки чому краще зберегли своє національне обличчя.

Справжнім заповідником обрядової архаїки сьогодні залишається Гуцульщина. Як і колись, різдвяно-новорічні обходи тут нерідко проходять за старим сценарієм й користуються загальною підтримкою місцевого соціуму. Наприклад, у с. Криворівня на Івано-Франківщині, за давнім звичаєм, гурти колядників починають процесію, попередньо отримавши благословіння священника й тричі обійшовши навколо церкви. Всі виконавці на чолі з вагажком – «березою» у традиційних гуцульських строях – барвистих вишитих сорочках, чорних сардаках, чорних гачах, в постолах з червоними сукняними онучами, шапках з «трісунками» (спеціальна прикраса на головних уборах) та обов'язково – з топірцями за плечима, до яких прив'язані дзвіночки. Зазвичай у кожній хаті на Різдво одночасно зі співом колядок виконують старовинний обрядовий танець – «плес» [5], детально описаний у відомій монографії В. Шухевича «Гуцульщина».

Почесне місце в сучасному календарі урочистих дат української незалежної держави, після багатьох десятиліть напівлегального існування, посіло християнське свято Великодня. Нині воно відзначається віруючими і атеїстами в громадському, церковному, сімейному побуті. Немає вже потреби, як це було за радянських часів, сором'язливо називати великоднє печиво, що напередодні свята з'являється в крамницях, «весняним кексом». Без жодних цензурних перешкод тема «свята всіх свят» висвіт-

люється у вітчизняних ЗМІ, масовими тиражами випускаються великодні листівки, конверти, марки, повсюди рекламуються і продаються святкові сувеніри і подарунки.

Державний статус Великодня й ліквідація ідеологічних табу комуністичного режиму не призводять до механічного відновлення архаїчного сценарію народного свята. Надто вже змінилися і самі люди і середовище, в якому вони мешкають. За роки існування колгоспно-радгоспної системи, яка знищила клас селян-одноосібників, забулися і відійшли в минуле давні аграрно-магічні й магічно-очисні обряди наших предків. Стійкішими виявилися звичаї, що мають яскраво виражений естетичний та ігровий зміст, виконують функцію родинної та громадської інтеграції й вшанування предків. У багатьох сім'ях, за давнім звичаєм, готуючись до Великодня, фарбують крашанки і розписують писанки. У карпатських і прикарпатських селах за період Великого посту розписують тисячі справжніх і дерев'яних яєць, які потім продаються в художніх салонах і на ярмарках як чудові мистецькі вироби і сувеніри.

Міцно тримається в побуті, не піддаючись жодним коливанням політичної кон'юнктури, давній народний звичай «проводів», «гробків» (провідування померлих родичів після свята Великодня). На кладовища несуть паски, яйця, інші страви та алкогольні напої, опорядковують могили і влаштовують колективні поминальні трапези. В цей день заведено годувати старців і роздавати милостиню «за упокій душі».

Давне, ще язичницьке коріння має звичай запаловання великодніх багать, які розкладаються на пагорбах чи біля церкви у ніч із суботи на неділю. Замість дров, гілок, ветхих дерев'яних речей тепер найчастіше палять скати від машин і тракторів. Разом з тим в деяких селах Західної України та Поділля зберігається, а подекуди й відновлюється традиція великодніх громадських гулянь, що відбуваються на подвір'ї коло церкви – цвинтарі. Сучасні діти, як і їхні діди-прадіди, залюбки грають у цокане-биття яєць (той, кому вдалося розбити яйце суперника, забирає його собі); влаштовують святковий салют із саморобних самопалів – «моздирів» (тепер їх часто-густо замінюють куповані петарди). У зв'язку з відродженням діяльності УГКЦ та інших християнських церковних громад в багатьох населених пунктах Західної України помітна тенденція, коли люди старшого віку – вчителі, культпрацівники, громадські активісти намагаються передати молодому поколінню досвід проведення молодіжних великодніх ігор, пісень, хороводів, відомих як гаївки, гагілки, ягілки. На початку 90-х років на Старосамбірщині (Львівська область) я особисто спостерігав великодній звичай-гру «Дзвіниця» або «Оберіг». Мистецтво

«будувати вежу» полягає у тому, що на плечі п'ятьох (і більше) міцних парубків стають четверо, на тих троє, а ще вище двоє. Багаторусна акробатична група має не просто стояти на місці, а рухатися навколо церкви, що вимагає від виконавців особливої узгодженості в діях. Подібні піраміди відомі в календарній обрядовості й танцях інших частин Європи (Піреней, Кавказ), що дозволяє бачити в них ремінісценції давнього аграрно-солярного культу.

До пережитків архаїчної святковості, які спорадично збереглися до наших днів, слід віднести також троїцький звичай «водіння куста», детально описаний у с. Сварицевичі на Рівненщині, близький йому за змістом звичай встановлення «ігорного дуба» або «віхи» на Лівобережній Київщині» [7], принесену на нові місця переселенцями з Чорнобильської зони традицію зустрічі й проведів русалок на Зеленому тижні тощо.

Усі згадані вище святкові комплекси та інші подібні архаїзми, список яких можна продовжити, слід віднести до розряду автентичних або «первісного фольклору». Ці острівці збереження народних звичаїв і обрядів, яких з кожним роком стає все менше, потребують спеціального наукового дослідження, а в деяких випадках і охоронних санкцій як резервати традиційної культури.

Враховуючи унікальну і мистецьку цінність згаданих вище фольклорно-етнографічних явищ, правомірно поставитись до них як до пам'яток культури. Такий підхід зумовлює необхідність обліку, документації, всебічного наукового вивчення, а в ряді випадків – застосування й певних захисних санкцій щодо реліктових фрагментів духовного життя. «Традиційна народна культура, яка є виявом індивідуальної чи колективної інтелектуальної творчості, – наголошується в рекомендаціях ЮНЕСКО, – заслуговує правової охорони, подібної до охорони, яка надається творам інтелектуальної творчості» [6].

За нинішніх умов економічної і соціальної нестабільності на шляху від тоталітарного до демократичного суспільства природний механізм трансляції традицій, брутально зламаний ще комуністичним режимом, вже не спрацьовує і тому доводиться вдаватися до інших засобів. Одним з них може бути метод цілеспрямованої реконструкції народних святкових звичаїв і обрядів й їх сценічного показу за участю фахівців науки і культури. У нашій системі це другий рівень презентації фольклорно-етнографічного матеріалу, який вкладається в поняття фольклоризму. Найчастіше він пов'язаний з сучасною фестивальною творчістю.

Фестиваль (франц. Festival, від лат. Festivus – веселий) – огляд професійного або самодіяльного мистецтва у різних сферах культури.

Серед численних музичних, пісенних, театральних, кінематографічних фестивалів, які регулярно відбуваються в нашій країні, свою особливу нішу займають фольклорно етнографічні фестивалі, які називають ще святами народних талантів. Перенесені на сцену автентичні звичаї та обряди остаточно втрачають свою магічно-заклинальну основу і виконують художньо-естетичну функцію.

До розряду традиційних можна віднести сьогодні фольклорні фестивалі «Країна мрій» (Київ), «Живий вогонь» (Вінниця), «Коляда» та «Древлянські джерела» у м. Рівному, які здобули міжнародне визнання. Ці свята стимулюють громадський інтерес до етнокультурної спадщини українців та інших народів світу, який зростає, незважаючи на незворотні процеси редукції національних форм. У Львові, Тернополі, Коломиї та інших західноукраїнських містах у першу декаду січня проходять щорічні публічні конкурси «живих вертепів» за участю аматорів і професійних митців. Змушені в радянські часи ховатися від ока влади та міліції, костюмовані колядники і вертепники сьогодні вільно ходять вулицями сіл і міст, виконують свої традиційні вистави і пісні в школах, ВНЗ, будинках культури тощо.

Найзручнішим місцем для проведення сучасних фестивальних заходів етнографічного профілю слід визнати музеї народної архітектури та побуту. Тут, в обстановці максимального наближеній до природно-культурного середовища, в якому жили наші предки, по-особливому сприймається виконання народних танців і пісень, відтворення традиційних звичаїв і обрядів. Чималий досвід наукового вивчення й презентації святково-обрядових традицій календарного і сімейного циклу нагромаджений у Національному музеї народної архітектури та побуту України, розташованому в селищі Пирогів на околиці Києва. Лише протягом 2012 р. тут було заплановано провести біля 30 святкових імпрез різного тематичного спрямування. Переважають серед них кульмінаційні календарно-церковні події: Вербна неділя, Великодні веснянки, Жнива, Спаси, Покрова, Різдво тощо. Крім того з року в рік у національному скансені влаштовують огляди весільних і родильних обрядів, ярмарки народних майстрів, фестивалі народної кухні, бойових мистецтв та багато іншого. В такому ж ключі працюють й інші українські скансени у Львові, Чернівцях, Ужгороді, Переяслав-Хмельницькому. Широку програму щодо відродження й пропаганди призабутих святкових звичаїв і обрядів давньоруської і козацької доби останнім часом втілюють у життя новостворені етнографічні парки «Мамаєва слобода», «Київська Русь», музейні комплекси на Хортиці, в Батурині, Чигирині, в старовинних замках Луцька, Збаража, Хотина та ін-

ших. За допомогою свят музейні комплекси не лише заробляють додаткові кошти, а й виконують важливу суспільну функцію, сприяючи порятунку народної культури від наступу урбанізації та глобалізації.

Формат фольклорно-етнографічних фестивалів зручний у пропаганді творчої спадщини титульної нації та її окремих локальних, регіональних, етнографічних груп. Вже тринадцять років поспіль на Тернопільщині (в урочищі Бичова Монастирського р-ну) відбувається свято «Лемківські дзвони». У 2012 р. тут зібралося понад тридцять тисяч гостей не лише з різних куточків нашої країни, а й з далекого і ближнього зарубіжжя. Відомо, що саме лемки найбільше постраждали від політики насильницької депортації сталінського режиму, втративши основний масив предковичної території. Тому для розкиданих по всьому світу людей можливість зібратися разом біля символічної ватри, почути власну говірку, пісні, потанцювати і повеселитися в рідному колі є значною подією. Подібні зустрічі обов'язково супроводжуються виступами самодіяльних колективів, демонстрацією народного одягу та етнічних сувенірів. Оцінюючи значення регулярного фестивалю «Лемківські дзвони», депутат Тернопільської обласної ради, сам лемко за походженням, зауважив: «Ми в такий спосіб декларуємо про те, що ми є, і намагаємося зберегти нашу культуру, наші традиції, бо повірте дуже складно через 60–70 років збиратися і все одно зберігати ту автентичність, що була народжена нашою землею і яка сьогодні не знаходиться, на жаль, у складі України» [10].

Трагічну долю лемків, які стали жертвами депортації та акції «Вісла», розділили також значною мірою бойки, надсянці, холмшики, підляшани. Попри насильницьке виселення з українських етнічних земель вони не втратили самобутню говірку, пісні, мистецьку спадщину. Зайвий раз це підтвердив Прикарпатський фольклорно-етнографічний фестиваль «Кличе Зелена неділя», який у 2012 р. вдруге відбувся у селі Рівня Рожнятівського району (Івано-Франківщина). За словами культуролога Анни Киркан цей святковий захід є «своєрідним духовним пам'ятником депортованим з рідних земель» [9].

Свою яскраву специфіку мають гуцульські фестивалі, що регулярно відбуваються на теренах Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей України. Програма цих свят включає конкурси художніх колективів, виставки-ярмарки декоративно-вжиткового мистецтва майстрів з різних куточків Гуцульщини. Особливе враження справляє багатство гуцульських народних строїв: розкішні чоловічі кіптарі, сердаки, кресані, яскраві жіночі хустки і віночки, а також поліхромна традиційна вишивка і ковдри-ліжники. До набору гуцульських спеціалітетів входять також

різноманітні сувеніри з дерева (писанки, підсвічники, топірці, тарелі, шкатулки тощо), вироби місцевої кухні, насамперед овечий сир (бринза), а також троїсті музики тощо.

Лемківські і гуцульські фестивалі останніми роками все тісніше координують свою діяльність з туристично-рекреаційною сферою. Вони чудово «вмонтовуються» в культурну програму відпочинку вітчизняних і зарубіжних гостей Карпат під час лижного сезону взимку і зеленого туризму влітку. Успіх у цій справі значною мірою залежить від рівня інформації та реклами.

Однією з форм реалізації конституційних прав різних національно-етнічних спільнот є свята етнічних меншин, що набули значного розповсюдження в останні два десятиліття. Головними ініціаторами їх проведення, як правило, виступають громадські національно-культурні товариства (зараз їх більше 300 в Україні), що користуються підтримкою центральної і місцевої влади.

Географія свят етнічних меншин відображує географію розселення різних національних груп України. Регулярно збираються на свої свята і фестивалі-собори представники болгарської діаспори, які проживають в Одеській, Запорізькій, Миколаївській та Кіровоградській областях, а також в республіці Крим. У програмі цих зустрічей проходять виставки художників і народних майстрів, презентації пісенних і танцювальних самодіяльних колективів, спортивні змагання і, насамперед, боротьба як улюблений вид спорту болгар, паради національної кухні тощо. Продовжуючи славні традиції предків, болгарська громада в Україні намагається зберегти свою етнічну самобутність: на святах рапортують про відкриття нових пам'яток, рекламують і продають етнічні сувеніри, книжки і журнали болгарською мовою, проводять покази болгарських кінофільмів, організують наукові конференції, присвячені історії та культурі болгар у Північному Причорномор'ї. До участі у всіх цих акціях часто запрошують гостей з Болгарії за рахунок чого зміцнюються дружні контакти між метрополією і діаспорою.

Статус міжнародного набув фестиваль «Болгарські зустрічі», головним завданням якого було зібрати і згуртувати розділених за роки депортації представників болгарської діаспори Криму. У різні роки він проходив у Севастополі, Ялті, Сімферополі, Коктебелі та Алушті. Зберегти і примножити ідентичність болгар Таврії і Бессарабії допомагають також фестивалі «Българи да си останем», «Роднини», «Да трепне българско сердце», «Извор», «Буджакско надсвирване» та інші.

Неповторний колорит народного мистецтва і ремесел, багаті традиції закарпатських виноробів представляють фестиваль «Червоне вино» (Мукачєво), винний фестиваль у Береговому. Тут, на землі Закарпаття, фольклорно-етнографічні свята стають доброю нагодою для демонстрації народних талантів угорців, словаків, румунів, німців, українців, які зуміли зберегти своє національне коріння і разом примножують загальну скарбницю поліфонічної культури України.

За часів незалежності значно пошавились процеси відродження культури кримськотатарського народу, який зазнав жорстоких репресій в роки сталінізму. Це демонструють різноманітні святкові презентації етнічної меншини такі наприклад як фестиваль весільних музикантів «Козлев допуси», що пройшов 2012 року в Євпаторії. Наголошуючи важливе значення даного культурного заходу, голова Меджлісу Мустафа Джемільов підкреслив, що кримські татари змогли зберегти свою національну спадщину і музичний фольклор лише завдяки своїм весіллям. «У суворих умовах спецрежиму, що панували в місцях заслання, весільні татарські пісні нагадували далеку і сонячну Батьківщину» [8].

Збереження і пропаганда кримськотатарського фольклору, мистецтва і народних ремесел – такі завдання переслідує фестиваль «Східні ворота», що відбувається на території колишнього ханського палацу в Бахчисараї. За задумом організаторів, він має стати символічними воротами до східної культури й традиційним місцем знайомства з самобутньою народною творчістю усіх етнічних спільнот, що живуть на кримському півострові.

З року в рік для презентації давніх і сучасних здобутків національної культури збираються представники російської, білоруської, польської, угорської, молдавської, румунської, циганської та інших етнічних меншин України. В цілому ці фестивалі й огляди засвідчують високий рівень толерантності міжнаціональних відносин у нашій країні й характеризують її як розвинуте мультикультурне суспільство. Враховуючи досвід членів об'єднаної Європи, які значно випереджають нас щодо рівня урбанізаційних і глобалізаційних процесів, можна прогнозувати, що фольклорно-етнографічні свята і фестивалі й надалі залишаться зручною й ефективною формою демонстрації здобутків національних культур, способом маніфестування власної ідентичності.

Побіжно згадаємо тут ще одну сферу потенційного використання фольклорно-етнографічних матеріалів у сучасному святковому просторі України. Йдеться про головні державні свята такі як День Незалежності, День Конституції, День Соборності, що покликані формувати відчуття єдності громадян країни. Відзначення їх, здебільшого, обмежується суто

офіційними протокольними заходами: покладанням квітів до пам'ятників, телевізійними зверненнями Президента до співгромадян, урочистими літургіями, концертами, парадами, салютами тощо. Доводиться визна-ти, що сьогодні згадані державні свята ще не виробили свій власний ритуально-художній сценарій, який би набув довершених форм загально-національної урочистої церемонії. Щоб успішно вирішити це завдання, треба, по-перше, подолати шаблони радянської парадності, по-друге, залучити до справи потужний інтелектуально-мистецький потенціал. При цьому слід враховувати ту обставину, що масові свята становлять особливий вид мистецтва, якому притаманні свої закони, виразні засоби і драматургія. «Мистецтво масового свята, вистави, видовища, – наголошує Д. М. Генкін, – це мистецтво високих ідей, цілеспрямованості й громадянського пафосу, яке вимагає в той же час яскравої образності, асоціативності, оригінального сміливого творчого задуму. У мистецтві масових вистав оригінальність, неповторність задуму – перша запорука успіху і зацікавленості глядача» [1]. Під цим кутом зору позитивної оцінки заслуговують експериментальні художні новації останніх років щодо збагачення ритуального сценарію головних свят України шляхом творчого використання державних і національних символів. Мова йде про урочисте пронесення центральними вулицями міст (зокрема Хрещатиком) гігантського державного прапора України, чи виготовленого майстринями-вишивальницями з різних областей найбільшого рушника як символа єдності усіх українських земель. Чудовою знахідкою і окрасою масового свята Незалежності 2012 р. у Києві стали гіперболізовані барвисті писанки, оздоблені геометричними і рослинними орнаментами, характерними для окремих етнографічних регіонів нашої країни. Урочиста процесія з цими національними символами, встановленими на стилізовані чумацькі вози, що рухалася Хрещатиком, вулицею Грушевського, стала яскравою прелюдією до масового святкового гуляння на Співочому полі столиці.

Не можна не помітити ще одну цікаву та обнадійливу тенденцію: з кожним роком на наших масових святах та урочистостях спонтанно і добровільно з'являється все більше людей різного віку в українських вишиванках або прикрашених жовто-блакитними аксесуарами (прапорцями, стрічками, шарфами, хустками тощо). Цей стиль святкової поведінки наочно засвідчує зростання патріотичних настроїв серед громадян України. Відомо, що символи мають великий емоційний вплив на людину і тому їх концентрована присутність на святі допомагає створити атмосферу колективного піднесення.

На завершенні дозволимо собі деякі узагальнення. На всьому пострадянському просторі кардинальні перетворення останніх десятиліть проходять під гаслами звільнення від тоталітарного минулого, деідеологізації всіх сфер духовного і громадського життя. Ця тенденція виявляється у відмові від старих ідеологічних міфів і доктрин, у відході від канонів жорсткої запрограмованості та політичного офіціозу. Повсюдно спостерігається втрата інтересу до свят, звичаїв, традицій соціалістичної доби, пов'язана з втратою інтересу до покладених в їх основу цінностей. Разом з руйнуванням «радянської цивілізації» відбувається прискорений процес розкладу одержавлено-централізованої «соціалістичної святково-обрядової системи», внаслідок чого зникає одномірність єдиного зразкового стандарту, відчуття приналежності до певної «інтернаціональної спільноти» (по суті штучно вигаданої).

Скоріше стихійну ніж усвідомлену відмову більшості українського суспільства від святковості радянської доби можна розглядати як один з напрямків подолання спадщини недавнього тоталітарного минулого.

Джерела та література

1. Генкин Д.М. Массовые праздники. М., 1975. С. 80.
2. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник // За ред. А. М. Колодного і М. Л. роцького. К., 1999. С. 684.
3. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. К., 2003. С. 208.
4. Мойсей А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини. Чернівці, 2010. С. 177–192.
5. Плугатор Г. Коляда з топірцями // Експрес. 2006. 10–12 січня.
6. Рекомендації ЮНЕСКО державам – членам про збереження фольклору // Народна творчість та етнологія. 1990. № 2. С. 6.
7. Чебанюк О. Молодіжний календар у контексті традиційної культури українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Т. 2. Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. К., 2010. С. 139.
8. <http://cessu.crimea.ua/wps>
9. <http://www.radiosvoboda.org>
10. <http://zz.te.ua>

КУБАНСКАЯ НАРОДНАЯ ИКОНА КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX ВЕКА

Предмет исследования данной статьи – станичные иконы правобережной части Кубани, так называемой «кубанской школы» иконописи, которая просуществовала на землях Черноморского, а затем Кубанского войска более ста лет, разделив печальную судьбу создавшего её народа. Оказавшись в момент своего формирования на стыке двух разнородных культур, кубанская икона стала со временем «неудобной» для каждой из них по отдельности. Вначале официальные представители вероисповедной доктрины, чувствуя в ней независимость престолярного эстетического своеобразия, подозревали её в неканоничности. Потом, пришедшие к власти общественные деятели периода социалистической государственности, помня о культовом назначении иконы, отказывались заниматься её сбережением. Наверное, это удел всякого самобытного явления, противостоящего групповой организации человеческого общества.

Задолго до революционных преобразований российского государства кубанская икона оказалась под пристальным вниманием православной церкви, вернее той её чиновничьей части, которая именовалась «духовной консисторией» и которая, отчасти беря на себя государственные функции, бдительно следила за неизменностью духовных и политических стандартов империи. В документах наказного атамана Кубанского казачьего войска Г. А. Леонова имеются, в частности, яркие свидетельства негативной оценки местного иконотворчества как со стороны гражданского, так и духовного начальства: «По поводу дошедших ко мне сведений о появлении в продаже и в большинстве домов жителей станиц вверенной мне области иконописи неправославного характера я просил Ставропольскую духовную консисторию дать заключение...». Слова атамана содержат очевидное противоречие – если кубанские иконы определяются как неправославные, то они никак не могли находиться в «большинстве домов жителей станиц» Кубанской области, которая, как известно по другим документам, в те времена считалась в религиозном плане одной из самых благополучных в государстве по причине отсутствия в ней сект. Из Ставрополя был получен ответ: «существование подобной иконописи среди православного населения весьма вредно и может значительно содействовать распространению штунды» (опасение совершенно излиш-

нее, ведь штундисты сами боролись с иконопочитанием). Наконец, по завершении переписки, соответствующие чины получили распоряжение: «Принять меры к изъятию в продаже упомянутых выше икон, образков и картин религиозного содержания не одобренных русскою цензурою» [1] (последнее определение цензуры как «русской» весьма показательно и способно многое объяснить в неприятии народного творчества казачьего населения Кубани).

Если в царской России власть нередко злоупотребляла доверием церкви, принуждая её к осуждению политически нежелательных для государства явлений (национальное самоопределение – сепаратизм?!), то в советское время, по понятным причинам, эксплуатации подвергалась уже другая авторитетная сила – академическая наука. Выявлению и изучению важнейших духовных памятников Кубани, как ни горько это признать, нередко противилась именно наука, со столичной безапелляционностью утверждавшая в сообществе провинциальных исследователей представление о вторичности кубанской духовной культуры. В 1971 году Кубань посетила московская комиссия Научно-исследовательского института художественной промышленности. Причина визита – постановление Министерства местной промышленности РСФСР «О мерах по дальнейшему развитию народно-художественных промыслов и производства сувениров на территории Российской Федерации». Неожиданно перед членами комиссии возникла проблема согласования национальной политики в этом регионе и ведомственным постановлением об активизации местных народных ремесел. Как и следовало ожидать, доводы большой политики оказались решающими. В разделе общих выводов доклада комиссии на долгие годы было прописано: «В силу того, что население Краснодарского края многонационально и в значительной степени состоит из переселенцев – здесь почти не встречается прямая преемственность традиционной национальной культуры как в художественном творчестве, так и в одежде, и в обиходе. Переселенцы из других районов, как правило, тяготеют к современной городской культуре, к архитектуре, быту и художественной промышленности, в которой наименее выражены национальные признаки»; «Быт и ремесло казачества представлены немногими, чаще всего, эклектическими образцами (например, одежда, по покрою близка черкесской), не несущими художественного начала. Сюда же следует отнести станичную архитектуру с коваными украшениями»; «Очевидно, в крае, где нет ярко выраженных общих национальных традиций в искусстве, нет необходимости стремиться к тому, чтобы сувениры разрабатывались на общей, сугубо традиционной основе» [2]. О последствиях такого от-

ношения говорят следующие факты культурной ситуации в регионе: в Краснодарском историко-археологическом музее – учреждении по самому своему определению призванному заниматься сбором и изучением образцов духовной и материальной культуры Кубани, нет сколько-нибудь серьезной коллекции кубанской народной иконы; целевой же поиск и их закупка в последние годы вовсе отсутствуют. За прошедшее двадцатилетие, не говоря уже о советском периоде, в Краснодарском крае не было организовано ни одной публичной выставки старых икон кубанского письма, а издание красочного альбома с репродукциями лучших образцов местного иконотворчества – как видно дело неопределенного будущего.

Библиографический список литературы о кубанской иконе включает в себя всего две фамилии исследователей. В диссертации В. Н. Анисимовой «Изобразительное искусство в культуре Кубани конца XVIII – начала XX века» кубанская иконопись рассматривается не самостоятельно, а как сельский вариант, примитивный аналог зрелых форм живописного искусства России конца XIX века [3]. Более значительная информация содержится в статье Н. А. Корсаковой «Кубанские иконы» [5], однако и она также не лишена недостатков. Говоря об изготовлении и распространении икон на Кубани в конце XIX века, автор, в частности, почему-то перечисляет ряд магазинов г. Екатеринодара, занимавшихся распространением исключительно привозной российской продукции. Здесь уместно будет вспомнить, что местное население, считая торговлю неприличным для воинов делом, хотя и сдавало постепенно позиции по соблюдению этих правил, всё же в такой традиционной области старалось придерживаться минимальных изменений. Кубанские народные иконы никогда не были отчужденным товаром в магазине. Писались на заказ, о чём свидетельствуют многочисленные надписи карандашом на оборотной стороне досок, когда наряду с обозначением сюжета указывался и адресат, например, – «Евдокие Мишихе в Щербиновку».

Но самый главный недостаток вышеупомянутой статьи, равно как и других исследований на эту тему, отражающих в целом ситуацию с восприятием «кубанки» в сознании некоренного населения края, на наш взгляд, заключается в том, что авторы не дают этнического определения местной иконописи. При описании образцов религиозной живописи используется, главным образом, географический принцип – всякая икона, написанная на Кубани или просто оказавшаяся здесь в силу тех или иных обстоятельств, становится «кубанской народной иконой». Причина кроется, конечно, не столько в личности учёных, сколько в той, привычно-обязательной, приверженности к господствующей в сфере идеологии теории

о титульных нациях в стране. В большинстве случаев за местной иконой лишь формально признается право считаться народной, как изготовленной непрофессиональными мастерами в сельской местности, но кто были эти люди в этническом отношении – всегда остаётся не проявленным. Такая ситуация сама по себе лишь следствие узаконенной нормы, когда этнический принцип различения православной иконы на территории России не предусматривается, хотя за её пределами вполне работает: есть, например, грузинская православная икона. Всё же жизненная проекция этого правила такова, что в России, где сосуществуют различные нации и народности, в области религиозного творчества обнаруживается немало и своих этнических выразителей. Правильно ли «не замечать» национально окрашенные типы народной иконописи внутри самой России? Не целесообразно ли заменить такое несовершенное определение как «икона северного письма» на этническое и более точное «поморская икона» (по последней переписи населения России, поморы и казаки отстаивали своё право называться отдельными народами)?

Нельзя сказать, чтобы проблема национального выражения народного искусства не поднималась раньше. Ещё двадцать пять лет назад в российском учёном сообществе были высказаны следующие мысли: «Этническая специфика произведения – это результат отражения жизни народа и фундаментальных черт его психического склада. Способ художественного овеществления этнического начала представляется, как правило, автоматически. Древнерусский иконописец не был озабочен тем как ему стать русским, он был им. Не было целеполагания. Вместе с тем существует и «этническая преднамеренность», где процесс осознаётся, а само этническое своеобразие становится желанным, ценным. Это наиболее характерно для народов, переживающих период национального пробуждения» [4]. Показательно, что существование подобного концепта в отстранённом, теоретическом виде всё это время не вызывало раздражения в обществе. Чего не скажешь о любой попытке конкретизации этих положений, например, на материале российского казачества. Во всяком случае, из бытующих во мнениях некоторых специалистов определений, относящихся к кубанской иконе, – отрицательный пример воздействия практики «двойных стандартов» – лишь небольшая часть сегодня не нуждается в корректировке.

Последние события в нашей культурной жизни, связанные с беспрецедентным прорывом – проведением в музейном комплексе Российской академии художеств выставки «Народная икона» – показали, сколь приблизительно понимание кубанского духовного феномена столичной

интеллигенцией. «Камень преткновения» всё тот же: неспособность видеть в некоторых видах народных икон проявления «народности» в её изначальном, этническом смысле. Развернувшаяся на страницах журнала «Антиквариат» дискуссия по вопросу систематизации видов народной иконописи, наряду с безусловными достижениями в изучении материала, выявила нивелирующую тенденцию в подходе современных искусствоведов к проблеме. В самом деле, если этнические признаки народной иконы называть «региональными стилистическими пристрастиями», а причину появления этого вида религиозной живописи – альтернативного по своей сути, а в определенных ситуациях даже протестного – объяснять только дешевизной такой иконы, то на какой объективный результат мы можем рассчитывать?

Отдавая должное огромной работе, проделанной всеми заинтересованными лицами в деле популяризации этого возвышенного вида народного искусства, мы, тем не менее, настаиваем на дополнении обозначенной в ходе обсуждения схемы причинно-содержательной типологии народной иконы ещё одним разделом. Обобщив все высказанные на этот счет точки зрения, мы можем сказать, что в разное время, в различных областях России возникали причины, побуждавшие к развитию непрофессионального иконописания. Таких причин было три. Им соответствуют и три типа народных икон. Назовем их в порядке значимости. В первом виде народных икон на главное место выдвигается социальное значение слова «народ» – это та часть населения страны, которая не входит в состав «элиты»: простые, малоимущие люди, проживавшие, как правило, в сельской местности. Чтобы икона была доступна для крестьянина, она не должна быть дорогой, а небольшая цена, соответственно, влияла на упрощенный внешний вид такой иконы. Этот «социальный» вид русской народной иконы – самый многочисленный и имеет распространение по всей территории бывшей Российской империи. Другой вид народной иконы, как его правильно определил вдумчивый автор исследования «Народная икона и старообрядчество» М. Чернов, – «конфессиональный». К этой группе можно отнести различные старообрядческие иконы, написанные в отдалении от административных центров государства. Идентифицирующим знаком альтернативного состава в этом виде народных икон можно считать старообрядческие надписания I. X., как в третьей группе – «этнической», обязательное в любой черноморской казачьей церкви именование одного из евангелистов «Марко», вместо русской огласовки «Марк». Последняя группа народных икон, если не возникла, то развивалась в тесном соотношении с процессом национального формирования отдельных народ-

ностей российской империи, наиболее активными среди которых всегда были кубанские казаки.

Парадокс настоящего в том, что в то время как в области публицистики вопрос этнической природы казачества давно уже не является запретным, в академической науке, применительно к кубанскому оригинальному иконотворчеству, между народной культурой Кубани и казачеством, представлявшим народ в этой местности, до сих пор не поставлен знак равенства. Очевидно, что пришло время восстановить справедливость, возвратив кубанским иконам их подлинное не усеченное имя – казачьи иконы кубанского письма!

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 418. Оп. 1. Д. 565. Л. 1.
2. Труды Научно-исследовательского института художественной промышленности // Библиотека Всероссийского музея декоративно-прикладного и народного искусства. Т. 245. М., 1972. Машинопись. С. 1–3.
3. Анисимова В. Н. Изобразительное искусство в культуре Кубани конца XVIII – начала XX века. Дисс. на соиск. ... канд. культурологии. Краснодар, 1999.
4. Бернштейн Б. М. Несколько соображений в связи с проблемой «искусство и этнос» // Критерии и суждения в искусствознании. М., 1986. С. 137.
5. Корсакова Н. А. Кубанские иконы // Дело мира и любви (очерки истории и культуры православия на Кубани). Краснодар, 2009. С. 257–262.

© 2013 р., О. О. Боряк
(м. Київ, Україна)

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА Й ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНО ПОВУТОВОЇ КУЛЬТУРИ: НА МАТЕРІАЛАХ ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Християнська релігія в усі часи свідчила людям про найважливіше: про Бога, смерть, вічне життя, любов, гріх, сенс земного життя. Спираючись на вчення, церква завжди бачила свою суспільну місію в духовному відродженні народу, формуванні його світогляду. Уже починаючи з другої половини XIX ст., активна культурницька діяльність священнослужителів, які були щонайбільш заглиблені в повсякденну роботу з людьми, стала особливо помітною. Священики прагнули донести до мирян ідеї згубності віри в надприродне, таємниче, передвістя та прикмети – у те, що зазвичай називалося забобонами та марновірством. Бачачи поширеність небажаних для офіційної церкви виявів релігійності, духовна влада де-

кларувала необхідність боротьби з ними. Так, завданням і парафіяльних священників, і благочинних було негайне повідомлення про кожен випадок появи «фальшивих чудес», ушанування несправжніх мощів святих, виявлення «кликуш», босих, удаваних юродивих, чаклунів, інші забобони, «противні церкві святій і височайшим указам» [Див., напр.: 4].

Нині, як засвідчує Ювілейна декларація Української православної церкви (2008 р.), кожна релігія й конфесія бачить свою місію у впровадженні в українське середовище мови, традицій, звичаїв. Українська православна церква підтримує всі намагання зберегти духовну спадщину як дім людського існування і благословляє всі зусилля з розбудови християнської культури. Її основою, як зазначають автори звернення (зокрема чільники УПЦ), мають стати традиційні духовні цінності народу України [6].

Наше завдання – дослідити, якою мірою на початку ХХІ ст. проявляє себе боротьба православної церкви зі «шкідливими своєзвичаями». Для цього було обрано таку приватну сферу поховальної обрядовості, яка побутує нині на теренах Українського Полісся. Важливо підкреслити, що в усіх селах, у яких ми розпочали дослідження цієї тематики, церковні приходи належать до Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП). Наразі нам не вдалося поспілкуватися з достатньою кількістю священнослужителів, щоб з'ясувати ситуацію «із середини», з перших вуст, проте важливість такої роботи нами усвідомлена і в майбутньому буде реалізована.

Дослідники ХІХ ст., які вивчали вплив російської церкви на українське селянство, зазначали, що вже тоді відбувався активний процес церковної уніфікації, унаслідок якої нівелювався специфічний характер організації Київської митрополії. Це проявлялося, зокрема, у численних змінах богослужбових, архітектурних особливостей і місяцеслова. Проводилася боротьба за введення російської вимови серед духовенства тощо [2, с. 248]. Свого часу М. Грушевський стверджував, що, починаючи від середини ХІХ ст., в українське село замість кліру, який дотримувався старих традицій, прийшли вихованці нових шкіл, причому уряд розподіляв «московський елемент» на найбагатші міські парафії, а згодом – і на краші сільські. За його словами, відбувалося викорінювання в церкві всього, що не відповідало «московським зразкам», відтак селянство дедалі гостріше відчувало в духовному стані «елемент чужий і ворожий...» [1]. Наслідок цього – трансформація глибинних шарів духовного життя українського селянства та його самоусвідомлення. Проте ще на початку ХХ ст. у сільській місцевості церковне українство було досить сильним. Так, за свідченням богослова та філософа, протоієрея Василя Зеньковського,

який займав посаду міністра віросповідань в уряді П. Скоропадського, тут «дуже напружено живуть прагнення до вираження в церковному житті свого національного обличчя» [3].

За радянських часів особливого значення надавали атеїстичній пропаганді як засобу подолання релігійності нового покоління «радянських людей». Релігійні обряди та ритуали трансформувалися в бік світськості. У такий спосіб переслідувалася мета послабити вплив церкви на людину, передусім у тих ситуаціях і подіях її життя, які пов'язані зі священними таїнствами – хрестинами, олієпомазанням, шлюбом, а також похоронами. І всетаки, незважаючи на всі зусилля, релігійність не було викорінено. Про це свідчить той факт, що 1984 року, за даними Ради Міністрів СРСР, в Україні кількість поховань за участю церковнослужителів доходила до 70 % (це без урахування можливих занижень «цифри», а також здійснення релігійного обряду таємно) [2, с. 253]. Через 20 років цей показник збільшився: церковним похоронам надавали перевагу 75 % опитаних (для порівняння, хрещенню – 80 %, церковному шлюбу – 66 %) [7, с. 50].

Нині не викликає сумнівів теза, що саме в релігії, особливо національній, у її віровченні, обрядах і церковній організації, закладена модель етнічної цілісності [5]. З набуттям України незалежності проблеми православної спільноти, зокрема й етнорелігійні, почали проявляти себе дедалі гостріше. Давалися взнаки слабкість держави, що тількино постала, рівень національної свідомості, духовне здоров'я нації, загальний стан культури, так само як і неготовність національної еліти вирішувати ці питання. У самому православному середовищі не вистачало одностайності щодо необхідності створення в країні незалежної, самостійної церкви. Відновлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що позиціонувала себе як посправжньому українська, викликало протидію Московської патріархії та її Українського екзархату. З огляду на розгортання національноцерковного руху, Московська патріархія та її Український екзархат одержали новий статус самостійної та незалежної в управлінні частини Московського патріархату, а саме – Української православної церкви (УПЦ), епархії якої розміщуються на території України. Це означало, що тут на найближче майбутнє легітимізували свою діяльність дві українські православні церкви – Московського та Київського патріархату. Конституювання автономної (автокефальної) церкви не відбулося. Варто відзначити, що цей процес здійснювався на тлі глобального постання релігій (зокрема, на Близькому Сході, у Латинській Америці, певною мірою – у Східній Європі), що, за висновками релігієзнавців, відзеркалює глобальну боротьбу за автентичність [2, с. 261].

Відтак мовиться про існування в українському православ'ї специфічної кризи. Вона розгорнулася на тлі інших кризових явищ, притаманних українському суспільству. Це проблемність національної самоідентифікації населення, сегментованість соціуму, різні підходи до оцінок минулого та бачення майбутнього. Варто врахувати, що Україна традиційно належить до країн релігійної культури (разом з Литвою, Польшею, Румунією, Угорщиною), при тому 55 % населення України вважають себе релігійними (з них 32 % зараховують себе до певної конфесії – дані 2009 р. [7, с. 40, 41]).

Крім того, на українських теренах християнство не змогло витіснити давні язичницькі вірування й асимілювалося з ними. Тут закладено підґрунтя проникнення етнічного в обрядові форми християнства і формування його київського різновиду. Усе це разом витворило специфічну форму входження християнства у спосіб життя й ментальність українців – українське православ'я. Додамо, що, коли в межах однієї суспільної спільноти релігійне й етнічне діє в різних напрямках, наслідком цього стає послаблення її складових. Тому міжправославні суперечності на низовому рівні можуть стати конфліктом ідентичностей, адже, декларуючи належність до Київського, а не Московського патріархату, особа проголошує свою ідентичність, яка має український вектор [Див.: 2, с. 260]. Для нас має бути значимим визнання того фактора, що етнічна релігія, висуваючи своїм пріоритетом етнічні цінності, може виступати кращим інтегратором етносу, ніж світові релігії. Для останніх залишаються важливими саме релігійні, а не етнічні цінності. Варто зазначити, що цю ідею досить виразно висловлюють наші респонденти. Для прикладу наведемо запис, зроблений у с. Осова Дубровицького району Рівненської області: «У нас – українська церква [Київського патріархату. – О. Б.], та нас обсуджують – нашу церкву. А Бог один. Вот я сама [читаю. – О. Б.] «Вірую» молитву. Я би в церкві її не вивчила з такою головою, а тепер я «Вірую» молюся так, як мені зрозуміло. А у Дубровиці дві церкви: одна – українська, а друга – руская. І так хоронят – хто ходить в тую, так батюшка української церкви [відспівує покійного. – О. Б.]. Свой розговор – і своя церква. Так у всіх, всіх. А Бог то єдин. У нас вся церква співає «Вірую». І мені це наваритися. А послов'янські я би так не навчилася. Я вже пробувала – плутаю, всьо. Це другий розговор. І зовсім легше слухати»¹.

Усі ці процеси відбуваються на тлі нової культурної реальності, яка отримала назву «постмодернізм». У будьякій галузі суспільного життя

¹ Записано 2011 року в с. Осова Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Тетяни Адамівни Мартинович. 1935 р. н.

дедалі важче функціонувати за стандартною, уніфікованою, кимось нав'язаною схемою. Суспільство стає поліваріантним, воно відмовляється від догм. Характерними є увага до «іншого», заперечення ідеї панування над природою і особистістю, потяг до збереження особливостей буття певного соціуму й індивіда, а відтак – нове повернення до попереднього досвіду, традиційних цінностей, зокрема й до релігійної культури. З другого боку, для постмодерністської реальності притаманні посилення есхатологічних настроїв, віра в надприродні сили й енергетичні сфери, марновірство, пов'язане з культурними практиками як минулого, так і сьогодення. Свідченням цього є зростання інтересу до біоенергетиків, ясновидців, парапсихологів, представників альтернативної медицини тощо. Нині від церковних кіл дедалі частіше можна почути попередження, що суспільству загрожує небезпека відходу від християнства, а відтак – посилення проявів неоязичництва.

Отже, для розуміння сучасних тенденцій впливу православної церкви на трансформацію традиційнообрядової культури українців звернімося до одного з ключових комплексів релігійного обряду – того, що пов'язаний зі смертю людини. Через свою специфіку, він наближений саме до доктринальних форм релігії. З другого боку, комплекс поховальної обрядовості традиційно відзначається беззаперечною консервативністю та, як наслідок, архаїчністю, доброю збереженістю майже повного набору своїх складових, у тому числі й етнічною конотацією. Є всі підстави стверджувати, що на початку XXI ст. він усе ще являє собою своєрідний народнорелігійний анклав. Порівняно з іншими видами сімейної обрядовості (родини, хрестини, а також весілля), поховальна обрядовість продовжує функціонувати в усій своїй варіативності та дає нам свідчення існування живої, а не відтвореної з пам'яті респондентів традиції. Суттєвим є те, що обряд відспівування померлого відбувається не тільки в самому храмі, але й за межами церкви – у хаті померлого, а також на кладовищі, – на відміну від обрядів таїнства хрещення та шлюбу, що проводяться в храмах за своїм каноном. Не виключаємо, що все це в комплексі сприяло тому, що в умовах розгортання антирелігійної боротьби на тлі антинаціональної політики роз'єднання етнічного та конфесійного компонентів саме в поховальній обрядовості продовжують зберігатись елементи самотності, а відтак – національної ідентичності.

Основу емпіричного матеріалу, на якому розглядається заявлена в назві статті тема, склали польові записи, зроблені авторкою в селах Волинської, Рівненської та Чернігівської областей під час експедиційних виїздів 2006–2012 років. Вони були організовані Українським етнологічним

гічним центром Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, а також Державним комітетом захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Міністерства надзвичайних ситуацій України (керівник – Ростислав Омеляшко). При роботі з респондентами питання щодо ступеня впливу священників на побутування традиційної обрядовості ми спеціально не ставили. Проте майже повсюдно ці сюжети виявилися складовою оповіді інформанта за його власною ініціативою. Зауважимо, що ця тенденція особливо виразно окреслилася за останній рік.

Як уже зазначалося, поховальнопоминальна обрядовість у досліджених нами поліських селах загалом і до сьогодні лишається цілісним комплексом, пов'язаним з архаїчними уявленнями про смерть і померлих, їх перехід у потойбіччя й посмертне існування; про тіло та душу, а також різноманітні профілактичні й оберегові реалії, ритуальні страви, специфічну обрядову термінологію тощо. Православний обряд погребіння включає в себе дії до смерті, у момент смерті, безпосередньо після смерті, поминання на третій, дев'ятий, сороковий день і в роковини. Обряд застосовується лише до тих, хто був хрещеним. Самогубці позбавлені відспівування та поминання в церкві літургією, за винятком тих випадків, коли це відбулося за умов психічного розладу людини. Безумовно, участь служителів церкви в поховальному обряді, що включає в себе ключові моменти похорону й поминання небіжчика, є необхідною та повсюдно затребуваною. «Батюшка» з місцевої церкви, який зазвичай добре знав померлого за його життя, стає безпосереднім учасником подій приватного характеру. Саме він у сумні дні опиняється поруч із родиною, разом з ними переживає втрату, знаходить слова потіхи. Щоправда, деякі респонденти висловлювали окрему, часом радикальну думку щодо церковного обряду: «А колись у нас не було батюшки, але не повставали [з могил. – О. Б.], коханенька дочечко, й ті, що з попом, і ті, що без попа. Га? Хіба батюшці за похорон можна гроші брати!? За горе брати гроші!? Воно не положено!»².

В основі поховальної обрядовості, як і всієї обрядовості життєвого циклу людини, здавна закладені певні культурні норми, правила поведінки. Із часом вони стали внутрішніми регуляторами людських дій, а традиція лише підтримувала їх неухильне виконання. Сама участь церковних служителів у поховальному обряді за століття виявилася добре заглибленою в «тіло» обряду. Так, поширеним серед мирян є вірування в те, що «вроде

² Записано 2011 року в с. Балашівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Тетяни Власівни Іванової, 1926 р. н.

покойнік чує, поки батюшка не справить [не виголосить молитву «Отче наш». – О. Б.]. То ж вроді покойнік чує. А чи правда то, чи не правда?»³. Серед церковних атрибутів окреме місце займають ікона, церковні свічки, хрест, який кладуть у руки небіжчика, великий хрест із зав'язаним на ньому рушником, а також хоругви («корогви»), що належать церкві та призначені, зокрема, і для поховальних процесій, свячена вода, якою кропитимуть у хаті, на «могилках». Сюди ж варто зарахувати «вінець» («прохідну») – смужку паперу із зображенням Христа, Богородиці та Іоанна Предтечі, яку кладуть на лоб небіжчика перед погребінням, так само як «розрїшальну» (прощальну) молитву, що її виконує священник, а після відспівування записку з нею вкладає в руку померлого.

Частина поминальних атрибутів призначалася безпосередньо церковнослужителю. У різних, залежно від традиції, варіаціях – це хліб (сіль), хустка, «настілник», рушник (зокрема той, що його підкладали під Євангеліє). Усі вони в той чи інший момент передавалися священнику після завершення ним служби з прощання та погребіння небіжчика. Особливо стійкою ця традиція виявилася стосовно хлібних виробів, адже для церкви хліб був давнім символом спасіння та воскресіння: «Хліб треба пекти обов'язательно, «панахіда» називається. Щоб пара пошла по хаті, і одну буханку ставляють возле того [небіжчика. – О. Б.], на столе, і потом хлібину носять на кладбіще, і потом тее, на обед розрїзають її, а приходять з кладбіща, обідають, і батюшка опять правіт з іконами. І батюшка одну буханку забірають. Починають пекти як тільки помер, а потом і на другий день, щоб батюшці отдать»⁴.

Основні обрядодії поховальнопоминального циклу розгортаються в просторі поза церковною спорудою – у день похорону в церкві здійснюється (якщо здійснюється) лише відспівування померлого. Отже, мовиться про простір хати (якщо священник приходить до хати вчинити заупокійний треб), простір поховальної ходи (від хати до церкви або від хати відразу до кладовища), а також власне кладовище («могилки»), деінде – знову про простір хати, де відбувається жалобний обід. Відразу зауважимо, що майже не було села, де б священник, який, за словами респондента, «одбожував» небіжчика, мав «нейтральне» ставлення до традиційного обряду похорону. Різниця полягає лише в тому, якою мірою представники

³ Записано 2011 року в с. Старі Коні Зарічненського рну Рівненської обл. від Олени Адамівни Ковтунович, 1933 р. н.

⁴ Записано 2009 року в с. Конотоп Городнянського рну Чернігівської обл. від Катерини Григорівни Ляповко. 1940 р. н.

церкви намагалися його відкорегувати. Важливими є також мотивації та тлумачення, на які посилаються священники у власних проповідях задля підкріплення своїх вимог або пропозицій щодо нововведень. На нашу думку, саме специфіка поховальної відправи, здійснення якої можливе за межами церкви (храму), відкриває шлях для інтенсивнішого втручання духовенства в перебіг обрядових дій.

Як засвідчують польові матеріали, священники подеколи перебирають на себе функції контролю за спорядженням труни й, відповідно, тіла померлого. Мовиться про нагляд за відповідними речами, перелік яких із часом майже повсюдно став традиційно усталеним. Так, в одному випадку, коли звичай передбачає вкладати померлому додатковий («на запас») одяг, «...батюшка каже, що не кладіть багато – покойнік у ньому не ходить, але кладуть сорочку, блюзку, сподніцу, фартуха»⁵. Щоправда, різноманітні телевізійні шоу, де глядачів закликають у будьякий спосіб позбавлятися старих, «енергетично негативних» речей, поки що є справді дієвішими, і звичай класти в домовину додатковий одяг продовжує активно побутувати, передусім при похованні людей літнього віку. У другому випадку священник заперечує модерну традицію вкладати в домовину речі та збирати небіжчика в новий одяг і взуття: «Щоб були новие туфлі, тапочкі. А колись старе одівали, а тепер толькі новие, а батюшка сказав, не положено. Батюшка сказав, що мусить стареньке»⁶.

Один з респондентів отримав від священника пораду, що взувати небіжчику на ноги: «А теперь батюшка каже, хай стоїть обув в ногах, а так [ховати. – О. Б.] в носках»⁷. Досить часто він особисто пильнує за церковними свічками, що недогоріли під час відспівування, а також за «мертвою» мотузкою (стрічкою, хусткою), якою перев'язували покійному ноги (руки, шелепу), з тією метою, щоб усе це було покладено в домовину та «йшло» за тілом, а не лишалось «тут», і надалі нікуди не перемішувалося.

Деінде священники застерігають (і, відповідно, перешкоджають) від вкладання в домовину (так само, як і кидання в погрібальну яму) грошей. Цю заборону ми фіксували переважно як констатацію факту: «Каже, то гріх великий кидати [гроші. – О. Б.] за землю. Сказав батюшка, щоб я

⁵ Записано 2011 року в с. Озеро Володимиреського рну Рівненської обл. від Домни Мусіївни Морочинець, 1924 р. н.

⁶ Записано 2009 року в с. Вороб'їв Ріпкинського рну Чернігівської обл. від Ганни Львівни Шалупні, 1932 р. н.

⁷ Записано 2009 року в с. Смяч Щорського рну Чернігівської обл. від Ніни Семенівни Міненко, 1928 р. н.

більш не бачив, щоб кидали у яму гроші»⁸; «А тепер кажуть батюшка, що земля вже куплена (сміється)»⁹. Проте маємо й розгорнуту оповідь: «Батюшка казав, що не ложіть гроші. Як закопуєте на свіжому місці, то гроші не потрібні, а если ти закопуєш і відчуєш, що там покойник був, то тоді можна. І то не в труну, а кидати прямо на землю. Вроде ти скуповуєш у його ту землю. То так він нам толкував. Я знаю, як наша Ганна, поштальонка, вмерла, то її менший син, хтось йому сказав: «Серьожа, сипни гроші». А він взяв да і сипнув. Батюшка заставив – піди, достань їх на верх. Тут свіже кладовище, свіжа земля, тут покойника нема. Той хлопчик поліз, забрав ті гроші. То вже [тепер. – О. Б.] обичай такий, що ложать ті гроші, щоб він [«батюшка». – О. Б.] не бачив»¹⁰. Окремим табу є вкладання в труну пляшки горілки (коньяку), – такий звичай денеде ще існує, хоча дедалі більше засуджується самими респондентами.

У досліджуваному регіоні досі добре зберігся звичай готувати «для душі» в хаті небіжчика певні атрибути. Зазвичай це склянка (баночка) води, рушник, хліб, коливо, що їх виставляли (у різних варіаціях) коло померлого (на столі, вікні, хлібній діжці) з чіткою часовою регламентацією (тримання в хаті від дев'яти до сорока днів) і типовими вербальними формулами мотивування цієї акції (душа ходить / «питається» / вмивається / втирається). Для «утилізації» цих атрибутів традицією визначалися специфічні локуси (зокрема, виливання води під покуть, на «бігучу» воду, у піч тощо). Такі розвинуті форми ритуального шанування померлого є свідченням доброї збереженості в традиційному середовищі архаїчного культу предків. Зауважимо, що з боку духовенства будьякого супротиву обрядовим діям, що їх виконували зі специфічними атрибутами в приватному просторі людини, нами не зафіксовано.

Проте певне втручання в традиційний сценарій простежується під час винесення труни з хати та подальшого проходження поховальної процесії від хати до кладовища. Вимоги стосуються звичаю відкривати двері в хліві під час винесення труни з хати – «щоби велася худоба». Щоправда, респондентка пояснила: «Батюшка каже, що це суєверіє, але

⁸ Записано 2010 року в с. Перекалля Зарічненського рну Рівненської обл. від Любові Іванівни Кучинської.

⁹ Записано 2011 року в с. Балашівка Березнівського рну Рівненської обл. від Тетяни Власівни Іванової, 1926 р. н.

¹⁰ Записано 2010 року в с. Задовже Зарічненського рну Рівненської обл. від Ніни Іванівни Мозарюк, 1931 р. н.

його ніхто не слухає»¹¹. Священики не розуміють дії з негайного повертання ослона, на якому лежало мертве тіло, як тільки небіжчика виносили з хати. За словами інформатора, «батьюшка» наполягає, що «...не треба того робить, не писано в Євангелії такого»¹². Тим часом священик із с. Залужжя у своєрідний спосіб підтримує давній звичай «проші», коли хтось із рідні просить від імені небіжчика пробачення в усіх, хто зібрався на подвір'ї біля труни: «Батьюшка тепер каже: «Як не простіла покойніка [у момент прощання. – О. Б.], то на кладбіше іді, колісь тобі угодно буде, і просі в мертвої прощення, – прості, шо я тобі неправильно зробіла»»¹³. Певна регламентація торкнулася й самої поховальної ходи – від хати до кладовища (або від церкви до кладовища). Так, у с. Видерта священик забороняє поховальній процесії зупинятися на перехресті біля «фігури». Мотивування заборони тим, що церковним статутом передбачені зупинки лише біля церкви та на воротах кладовища, не тільки не знаходять розуміння серед прихожан, але й навпаки, викликають ширій подив: «Не зупиняються ніде – батьюшка не дозволяє! Колісь ставали на роздоріжжі – Євангеліє читали, певчі співали...»¹⁴; «Був у нас батьюшка, той зупинявся, зупинявся там, де хрести стоять по дорозі. Туда дорога і туда дорога. Підходимо, він зупиняється і читає, щось там написане, він читав. Цей не зупиняється! А ми ж привикли. [Мені ж. – О. Б.] 84-й год, я ж помню це все, так же ж було. Тепер перестройка, тепер не зупиняються. Колісь було написане, то ж Біблія, Євангеліє, ніхто ж її не переписував, так воно йде всьо время. Не останавлюється!»¹⁵.

Щодо регламентації поведінки учасниць та учасників похорону на кладовищі, то тут перелік вимог священика можна вважати вже майже усталеним. До нього входить правило, що першим на воротах кладовища має зупинятися саме священик. Повсюдно відома настанова «батьюшки» на кладовищі не поспішати присутнім на похороні одразу до могил своїх рідних, а дочекатися остаточного закінчення прощальної церемонії – його

¹¹ Записано 2012 року в с. Видерта КаміньКаширського рну Волинської обл. від Анастасії Йосипівни Гречковської, 1929 р. н.

¹² Записано 2011 року в с. Мочулки Рівненського рну Рівненської обл. від Ольги Павлівни Гомоль, 1929 р. н.

¹³ Записано 2011 року в с. Залужжя Дубровицького рну Рівненської обл. від Уляни Михайівни Олексієвець, 1928 р. н.

¹⁴ Записано 2012 року в с. Видерта КаміньКаширського рну Волинської обл. від Анастасії Йосипівни Гречковської, 1929 р. н.

¹⁵ Записано 2009 року в с. Озеро Володимирецького рну Рівненської обл. від Дорофії Мусійовича Гайдаша, 1926 р. н.

знаком є «запечатання могили». Останнім часом почастишали розповіді про те, що служителі церкви закликають не роздавати на «могилках» коливо, хліб (на похоронах неодруженої молоді – ще й коровай); не викладати на могилу «мірку» – ціпок, яким вимірювали розмір погрібальної ями під домовину; не закривати щільно могилу вінками¹⁶ тощо.

Аналіз зафіксованих свідчень показав, що, висуваючи до своїх прихожан певні вимоги, священник при тому у своїй аргументації часто спирається на вже добре відомі й давно засвоєні мотивації народного «етикету». Так, свою вимогу не йти до могил померлих родичів до завершення Служби Божої він пояснює тим, що всі вони виходять до ями зустрічати того, кого будуть ховати, а тому могили під час відспівування порожні¹⁷. Своє право (і обов'язок) першим «вступити» у ворота кладовища священник із с. Хотешів обстоює, згадуючи відоме всім односельцям вірування, що похоронну процесію на воротах зустрічає «вартовий» – той, хто в селі помер останній¹⁸.

Щодо обрядів поминального циклу, то вплив православної церкви, за нашими спостереженнями, насамперед торкається проведення після погребіння жалобного «обіду» (інша назва – «вечеря»). У с. Задовже з боку священника простежується спроба дещо відкорегувати традиційну, звичну для селян назву трапези: «Батюшка казав, що треба казати «обід». Бо «вечеря» – то була Тайна вечеря. То не дай Бог таку вечерю стрічати. А більшість у нас кажуть «вечеря». В яку пору не сідають, кажуть ходили «на вечерю»¹⁹. Маємо непоодинокі свідчення, що «батюшка» бере участь у жалобній трапезі, що загалом сприймається прихожанами дуже позитивно. Це пояснюється кількома причинами: священник перед її початком, а також після її закінчення виголошує молитву подяки та «Вічная пам'ять», що, безумовно, дисциплінує проведення «обіду». Одна з респонденток пояснила це так: «Якщо є батюшка, то добре. Встануть [зза столу. – О. Б.]. А якщо нема батюшки, то сидітимуть сутки. Сутки.

¹⁶ Записано 2012 року в с. Качин КаміньКаширського рну Волинської обл. від Лідії Фомівни Дунайчук, 1923 р. н.

¹⁷ Записано 2012 року в с. Запруддя КаміньКаширського рну Волинської обл. від Ольги Аврамівни Шворак, 1942 р. н.

¹⁸ Записано 2012 року в с. Хотешів КаміньКаширського рну Волинської обл. від Тетяни Хомівни Цвих, 1927 р. н.

¹⁹ Записано 2010 року в с. Задовже Зарічненського рну Рівненської обл. від Ніни Іванівни Моцарюк, 1931 р. н.

То батюшка встане, то вже всі встануть. Якось невдобно, вже мусять вставати»²⁰.

До того ж представники церкви повсюдно послідовно проводять політику невживання на такому обіді спиртних напоїв, що, треба віддати належне, їм вдається. Завдяки цьому, поминки, як одностайно твердять інформатори, відбуваються достойно, без зайвого галасу. Маємо численні свідчення, що в цьому питанні священик завжди проявляє наполегливість: «А тепере у нас ніхто не п'є. [«Батюшка». – О. Б.] сказав, що як будете пити водки, я не буду ховать. І на обід не пойду. І хористи [так сказали. – О. Б.], батюшка ж не буде пити водку. Ніякої водки не треба, а то понапиваються і починають співати. Які це похорони? У нас такого немає»²¹. За іншим свідченням, служитель церкви негайно залишає поминки, якщо бачить на столі горілку. Непохитна позиція священика повсюдно зустрічає розуміння та повну підтримку прихожан, передусім жінок: «А тепер горілки вже не п'ють. Це батюшка сказав, і ви знаєте, розумно. Вип'ють, та от так шамроту наробят, що до співів дело іде. А тепер тішина, спокійствие, випили води, і вина нема, нічого нема»²². Щоправда, це нововведення деінде не зупинило вживання алкогольних напоїв на поминках на другий, так само як і на дев'ятий та сороковий день після смерті людини. Також подекуди священик намагається обмежити кількість страв і, відповідно, їх надмірне споживання на поминальному обіді: «...каже, що варить треба три страви – борщ, кашу, ще щось, каже, що треба, щоб три страви було на похороні [...]. Я ж не можу свого батька чи брата [поминати. – О. Б.], щоби не було, що обідати! Дивишся – що весілля, що похорон – одне строять»²³. Як засвідчують наші матеріали, своїх прибічників ця настанова поки що не знаходить.

В обстежених селах і досі обов'язковою поминальною стравою залишається коливо. Його переважно готують з вареної пшениці (варіант – шматочків хліба, печива), які заливають солодкою водою (медом), що свідчить про давнє походження цієї ритуальної страви. Проте у своїх настановах церковні служителі пропонують відмовлятися від колива в

²⁰ Записано 2010 року в с. Старі Коні Зарічненського рну Рівненської обл. від Олени Адамівни Ковтунович, 1933 р. н.

²¹ Записано 2011 року в с. Озеро Володимирського рну Рівненської обл. від Харитини Титівни Ямпольської, 1931 р. н.

²² Записано 2011 року в с. Осова Дубровицького рну Рівненської обл. від Тетяни Адамівни Мартинович, 1935 р. н.

²³ Записано 2011 року в с. Озеро Володимирського рну Рівненської обл. від Дорофія Мусійовича Гайдаша, 1926 р. н.

його звичному вигляді й переходити на уніфікований варіант колива з рису та меду²⁴. Додамо, що повсюдно стійко ввійшов в ужиток звичай споживати на жалобному обіді лише те коливо, що перед тим було освячене («шоб царство небесне було»²⁵). Для цього у випадку, коли священик не приходив правити над покійним у хаті, коливо спеціально забирали із собою в церкву (якщо відспівування відбувалося там) або відразу на кладовище, де його виставляли на сусідню могилу – так, щоб батюшка зміг і його освятити.

Під впливом церкви проведення наступних після похорону поминальних днів також зазнає трансформацій. Насамперед ідеться про заклик відмовитися від давнього звичаю, коли родичі несли померлому на другий день після похорону «снідання». До переліку страв зазвичай входили ті, що залишалися після «обіду», передусім – хліб, сало, пиріжки, а також горілка. На могилу ставили чарку з горілкою (останнім часом – із водою): «На могилки ідем на другий день, «снідання несем» – капельку шо вкусити: ковбаси, коліво обізательно, да по румочці вип'ють, тоді приходим до хати та й до вечора можна сидіти»²⁶. Священик мотивує своє наполягання відмовитися від навідування могили покійного вже на другий день (деінде – також і на дев'ятий день) тим, що в ці дні душа перебуває в хаті: «Я кажу: «Батюшка, а назавтра [після похорону. – О. Б.] на могилки чи можна йти?» [...] А він каже: «Як не хочете, щоб його душа тут була, ідіть на могилки. А душа дев'ять днів в хаті по вуглах, а тоді до 40 днів кругом дому вона ще, а на 40й день душа одходить на небо, на 40й день, кажуть, одправте [службу в церкві. – О. Б.] і ідіть на могилки». Батюшка сказав: «Як до [настання. – О. Б.] 40ка днів хочете, щоб душа [відійшла. – О. Б.] – ідіть на могилки». Так я не ходила – ні на третій, ні на дев'ятий, до сорокового [дня. – О. Б.]»²⁷.

Священики пояснюють своє заперечення цього звичаю також тим, що харчові «приноси», що їх викладають на могилу небіжчика (і там залишають) під час таких відвідань, невдовзі розтягають звідти комахи, сільські собаки, що є неприпустимим: «Батюшка казав: «Нашо воно,

²⁴ Записано 2012 року в с. Полиці КаміньКаширського рну Волинської обл. від Катерини Аврамівни Шиліпук, 1929 р. н.

²⁵ Записано 2012 року в с. Полиці КаміньКаширського рну Волинської обл. від Катерини Аврамівни Шиліпук, 1929 р. н.

²⁶ Записано 2011 року в с. Осова Дубровицького рну Рівненської обл. від Тетяни Адамівни Мартинович, 1935 р. н.

²⁷ Записано 2009 року в с. Тур'я Щорського рну Чернігівської обл. від Катерини Дмитрівни Жовнір, 1929 р. н.

комахи лазять». А воно і так, якщо розібратися з ділом!»²⁸. Тому духовенство майже повсюдно закликає не нести наїдків на кладовище, а обмежитися відвіданням церкви з молитовною пожертвою. Деінде родичі, які приходять на «могилки», лише виливають на могилу трохи горілки (вина), а зерна з колива, дрібні шматочки хліба розкладають на хрестах²⁹. Зауважимо, що нині ця заборона повною мірою не сприймається. Передусім це стосується людей похилого віку, які будучо продовжують дотримуватися давніх традицій. Свідченням цього є сільські могили, на надгробках яких і сьогодні можна побачити залишки «снідання» – одноразові тарілки, ложки, а також чарки, баночки (склянки) з коливом, водою.

Так само мають місце заклики з боку церкви не влаштовувати вдома обід («службу») на третій, дев'ятий і деінде навіть на сороковий день, а замінити його заупокійною відправою та сорокоустром у церкві. В умовах зубожіння сільського населення, особливо літніх людей, ця вимога поступово знаходить розуміння та підтримку в прихожан.

Одночасно ми стаємо свідками того, як унаслідок новацій, що активно насаджуються церквою, відбувається трансформація усталеної віками традиції принесення на кладовище наїдків у визначені календарні дати – поминальні Проводи (переважно перша неділя після Великодня), а також Мертвих (Навський) Великдень, що припадає на перший четвер після Пасхи. За звичаєм, у ці дні селяни з великодніми стравами (хлібом, паскою, крашанками) вирушають на кладовище для того, щоб провести там своєрідну великодню трапезу з померлими. Для цього частину принесених страв викладають на могилах рідних. Церква рішуче виступає проти цього звичаю й наполягає на тому, що подібне «реальне спілкування з померлим» не має нічого спільного з православним вченням. Окрім того, під тиском священиків у багатьох селах відвідання могил поступово переноситься із четверга на неділю після Великодня. Якщо на Мертвих Великдень і вирушають на кладовище, то лише для того, щоб прибрати могили перед Проводами. У частині сіл, де цього звичаю ще дотримуються, уже простежується тенденція на могилі нічого не залишати, натомість те, що із собою приносять (а тепер це переважно цукерки, пиріжки), по

²⁸ Записано 2011 року в с. Мочулки Рівненського рну Рівненської обл. від Ольги Павлівни Гомоль. 1929 р. н.

²⁹ Цього року в с. Стародубівка Першотравневого рну Донецької обл. на місцевому кладовищі ми помітили целофановий мішечок з наїдками, прив'язаний до надмогильного хреста.

дорозі від кладовища роздавати «діткам»³⁰ або будькому із зустрічних³¹ (варіант – розкласти на могилі, а потім забрати з собою³²). В інших селах, де прихожани цієї настанови не сприймають і не відмовляються від давнього звичаю, наїдки намагаються розкласти так, щоб вони були недосяжними для тварин (поширене уточнення: «високо положила»). Для цього крихти хліба, «капельку крашанок» розміщують на самому надмогильному хресті або пам'ятнику (сс. Запруддя, Оленине, Полиці, Сошичне, Стобихва КаміньКаширського рну Волинської обл.). Так само роблять і на Проводи. Подекуди дієвим став заклик церкви не споживати на кладовищі спиртних напоїв – ця вимога отримує розуміння та підтримку особливо сільського жіноцтва. У с. Більська Воля священник, який явно не схвалював відзначення селянами Навського Великодня, вимушений був з тим змиритися: «Батюшка каже: «Як у вас є таке [свято. – О. Б.], то ви і святкуйте»»³³.

Слід відзначити, що згадані вище нововведення, запроваджені священниками на місцях, загалом мають імперативний характер. Про це свідчить лексика, якою у своїх розповідях послуговуються респонденти: «запретіл», «не дозволив», «заборонів». З другого боку, зафіксовані нами (зі слів інформаторів) мотивації заборон, вербалізовані окремими служителями церкви, тісно пов'язані з традиційними народними уявленнями. Так, іти на «могилки» на Мертвих Великдень означає заважати померлим, «бо вони так само там празнують»³⁴, «хай самі справляють»³⁵; на могилу, щільно заставлену вінками, «соненько не світить», тому священник радить швидко прибрати вінки³⁶; на думку служителя церкви, порушення відомої в цих краях заборони після похорону білити в хаті, навпаки, дасть

³⁰ Записано 2012 року в с. Боровне КаміньКаширського рну Волинської обл. від Зінаїди Артемівни Мельник, 1933 р. н.

³¹ Записано 2012 року в с. Оленине КаміньКаширського рну Волинської обл. від Анастасії Карпівни Тарасюк, 1935 р. н.

³² Записано 2012 року в с. Верхи КаміньКаширського рну Волинської обл. від Олександри Євдокимівни Федорович, 1922 р. н.

³³ Записано 2009 року в с. Більська Воля Володимирецького рну Рівненської обл. від Євгенії Володимирівни Кизім, 1922 р. н.

³⁴ Записано 2012 року в с. Качин КаміньКаширського рну Волинської обл. від Лідії Фомівни Дунайчук, 1923 р. н.

³⁵ Записано 2012 року в с. Верхи КаміньКаширського рну Волинської обл. від Олександри Євдокимівни Федорович, 1922 р. н.

³⁶ Записано 2012 року в с. Качин КаміньКаширського рну Волинської обл. від Лідії Фомівни Дунайчук, 1923 р. н.

душі полегшення³⁷. Тлумачення цих заборон у релігійному контексті ми фіксували значно рідше. Передусім воно стосувалося сюжету про прийдешній Страшний суд: на могилі не ставити огорожу й не закривати щільно хвіртки, «бо на Суд Божий довго виходить»³⁸.

Додамо, що дехто з представників церкви активно долучився до боротьби за уніфікацію зовнішнього вигляду кладовища. Так, вони виступають проти того, щоб на хрести люди вивішували рушники, чіпляли вінки («як хомут на шиї»³⁹), натомість закликають прихожан зав'язувати на надмогильних хрестах різнокольорові стрічки. З другого боку, священики звертаються до прихожан із проханням не викидати старі надмогильні хрести, а палити їх у рівчаку за кладовищем – «бо свячене»⁴⁰, або й навіть приносити в церкву, де їх також можна буде спалити⁴¹.

Як бачимо, поховальні обряди, що регламентують специфічні обрядові дії та, відповідно, поведінку їх учасників, безперечно, зберігають яскраві етнічні стереотипи. Індивідуальна подія, багаторазово повторюючись серед етносу, маніфестує спільність етнічної долі, сприяє створенню спільного культурного поля. Тим часом ми стаємо свідками того, як на зміну радянському авторитаризму приходить послідовна наполегливість священнослужителів. Це особливо відчутно в маленьких селах, де кількість прихожан складає декілька десятків людей, переважно похилого віку. Для них особа пастиря є безумовним авторитетом. Активне (або й навіть часткове) «втручання» у сталий сценарій обрядових дій здатне змінити культурні приписи, наслідком чого є зрушення цілісної, усталеної системи.

Не викликає сумнівів теза, що оптимальним для розвитку суспільства є утвердження в суспільній свідомості принципів права на свободу совісті, прагнення до діалогу між різними конфесіями, віруючими й атеїстами. Релігійна сфера сама по собі може стати чинником суспільної стабілізації, адже внутрішня релігійність людини сприяє терпимості, толерантності та поміркованості. Релігійність здатна підтримати супротив суспільства

³⁷ Записано 2012 року в с. Хотешів КаміньКаширського рну Волинської обл. від Тетяни Хомівни Цвих, 1927 р. н.

³⁸ Записано 2012 року в с. Полиці КаміньКаширського рну Волинської обл. від Катерини Аврамівни Шиліпук, 1929 р. н.

³⁹ Записано 2012 року в с. Велимче Ратнівського рну Волинської обл. від Анастасії Герасимівни Вікулич, 1947 р. н.

⁴⁰ Записано 2012 року в с. Полиці КаміньКаширського рну Волинської обл. від Катерини Аврамівни Шиліпук, 1929 р. н.

⁴¹ Записано 2012 року в с. Видерта КаміньКаширського рну Рівненської обл. від Анастасії Йосипівни Гречковської, 1929 р. н.

процесу нівелювання своєї ідентичності та традицій, що є наслідком глобалізації. Зрештою, вона може стати важливим чинником націєтворення, національної консолідації, збереження й розвитку національних традицій.

І, навпаки, упровадження, за висловлюванням В. Єленського, «просто православної» [2, с. 259] культурної спадщини, що супроводжується боротьбою із «забобонами» і «марновірством», закликом не виконувати усталені традицією обряди, може призвести до поступової втрати не лише архаїчної складової поховальної обрядовості, але і її давніх специфічно українських рис – розмаїття образів, дій, вірувань, правил, пересторог. Показово, що на репліку місцевого священика: «Ой, то ваші забобони!», одна з наших інформанток відповіла так: «Я кажу, що те, що робили наші предки, то й ми робимо, не можна – значить, не можна. Ми не знаємо, але наші батьки так робили, і ми так робимо!»⁴². Якщо спроби активного регулювання традиційної обрядовості з боку духовенства триватимуть, то наслідком їх стане втрата українцями свого унікального культурного простору й розмивання власної ідентичності.

Джерела та література

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992. С. 157.
2. Єленський В. Релігія та формування модерної української нації // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. К., 2006.
3. Зеньковський В. Пять месяцев у власти. Воспоминания [Електронний ресурс]. М., 1995. С. 95. – Режим доступу : <http://mnib.malorus.org/kniga/530>.
4. Липковский В. Дело о суевении священника // Киевская старина. 1901. Т. 75. № 12. С. 334.
5. Филипович Л. О. Функции и роль религии в этнических процессах // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. К., 2006. С. 66.
6. Ювілейна декларація УПЦ (первісний проект, 2008 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/confessional_doc/47453.
7. Яроцький П. Релігія у країнах Східної та Центральної Європи після соціалізму // Релігійна панорама. 2009. № 12.

⁴² Записано 2006 року в с. Кам'яне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Єфросинії Іванівни Кус, 1921 р. н.

ВОЛОК: ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ТА СПОСОБИ ЛОВУ

Студіювання матеріальної культури в етнології передбачає вивчення малодосліджених галузей господарства, зокрема рибальства. Потребує з'ясування питання збереження та побутування архаїчних рибальських знарядь у сучасних умовах, виявлення тенденцій до їх зникнення і трансформації форм. Одним з найдавніших рибальських знарядь є волок, яким активно ловили в часи Запорізької Січі.

Історіографічний дискурс розкриває стан сучасного наукового дослідження проблеми і засвідчує, що питання комплексно не вивчалось, а висвітлювалось в загальному контексті студіювання рибальства. Розглядом окремих аспектів волюка займалися такі дослідники, як К. Кесслер [16], О. Афанасьєв-Чужбинський [2], А. Браунер [6], В. Бабенко [3], Н. Заглада [13], М. Горленко [10], М. Глушко [9], А. Дмитренко [12]. Згадані вчені досліджували регіональні особливості будови та способи застосування цього виду рибальського знаряддя.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі польових матеріалів і архівних джерел дослідити будову, види, способи використання волюка, а також його регіональні особливості. Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець ХІХ – початок ХХІ ст.

Волок – це рибальське знаряддя лову у вигляді невеликої сітки для ловлі риби на неглибоких місцях. Відноситься він до рухомих пасток. Волок складається з двох однакових сіткових полотен (крил), до одного кінця яких кріпиться сітковий мішок (визир, гузир, матня, куль), а до іншого – палиці, які служать ручками (мал. 1). Вічка в пастці різних розмірів. Довжина волюка – 4–20 м, крила – 2–8 м, куля – 1–4 м, висота – 1–2 м [3, с. 75; 9, с. 30; 12, с. 80; 15, с. 264; 1, ф. 1-2 (додатковий), спр. 273, арк. 15; 5, с. 175; 7, с. 205; 8, с. 54; 1, ф. 14-5, спр. 748, арк. 12–13; 1, ф. 14-5, спр. 747, арк. 149, 249; 1, ф. 14-5, спр. 737, арк. 13, 57, 133; 1, ф. 14-5, спр. 741, арк. 23, 45, 81, 111, 227].

Волюки за розмірами поділяються на малі (до 10 м) і великі (більше 10 м). В останніх на крилах розташовувались поплавки та грузила. Такі пастки поширені лише на Поліссі [11, с. 89]. За будовою – з матнею і без матні [10, с. 286; 17, с. 146; 1, ф. 14-5, спр. 747, арк. 43]. Переважав перший варіант. Для кращої ловлі пасткою застосовують вантаж. У волюків з матнею всередину кладуть камінь, цеглу чи інший тягарець. До нижньої

частини знаряддя, яке без гузира, прикріплюють ланцюг [1, ф. 14-5, спр. 740, арк. 43]. Таким волоком у кінці XIX ст. ловили раків у Дністровському лимані [6, с. 14]. Рідко трапляється безкрилий волок з поплавками та з грузилами (мал. 2) [1, ф. 14-5, спр. 747, арк. 228].

Волоком ловлять двоє рибалок (рідко четверо і більше), які тягнуть його за дерев'яні ручки до берега чи паралельно берегу так, щоб нижня частина йшла вперед. Через певний час виходять на берег, де вибирають рибу. Така ловля відбувається як вдень, так і вночі. Надзвичайно рідко волоком ловили взимку. Для цього в річці вирубували два ряди ополонок, у які за допомогою шоста, «коромисла» послідовно пропихали снасть під льодом у напрямку широкої лунки [9, с. 30–32; 12, с. 80; 1, ф. 14-5, спр. 747, арк. 102, 170; 1, ф. 14-5, спр. 737, арк. 97, 183; 1, ф. 14-5, спр. 741, арк. 199; 1, ф. 14-5, спр. 740, арк. 122; 14, с. 62; 1, ф. 14, спр. 200, арк. 160; 1, ф. 14-5, спр. 42, арк. 12–13, 34–35; 1, ф. 14-5, спр. 738, арк. 39].

Місця для лову волоком потрібно вибирати без рослинності, з рівним та чистим дном, щоб не порвати снасть [1, ф. 14-5, спр. 741, арк. 239; 1, ф. 15, спр. 152а, арк. 3]. Відсутність таких місць є однією із причин зникнення волака [1, ф. 14-5, спр. 747, арк. 217]. За один раз волочіння пастки потрапляло в середньому одне чи два відра риби [1, ф. 14-5, спр. 748, арк. 13; 1, ф. 14-5, спр. 741, арк. 111]. Волоком ловили й раків [1, ф. 8 – колекція 2, спр. 48, арк. 146].

На Поліссі волоком ловили з човнів на глибині. Таке знаряддя було обладнане додатковими мотузками, які своїми коливаннями вказували на потрапляння риби. Рибалки пливли двома човнами. Кожний з них тримав волок за дрючок, а вищезгадану мотузку намотували на палиць та закидали за вухо. Цей спосіб вимагав великої чутливості, тому на початку XX століття його називали «ловля з телеграфом» [13, с. 39].

Волоком ловлять переважно мирну рибу і рідко хижу. Так український письменник-етнограф І. Франко в оповіданні «Щука» передав особливості ловлі волоком, пишучи так: «Так от я виніс волочок. Ходи, роздягнися! Затягнемо пару разів, то певно буде наша!

Антошко не дуже радо послухав батька.

– Вода холодна! – мовив він.

– Та де тобі холодна! Ади, як пече сонце! Вода як літепло.

– Глибоко там.

– Не бійся! Ти підеш плитшим берегом, а я глибшим. Врешті хлопець роздягся. Полізли в воду, затягли волочок раз – нема щуки; затягли другий раз – нема. Ідуть чимраз у глибшу воду, а батько, знай, шепче та напучає сина:

– Обережно, хлопче! Пильнуйся! Ось тут, під сей корч заставимо. Тут вона мусить бути. Скоро тільки торкнеться в сіті, зараз підіймай своє крило!

– Добре, татку, – мовить хлопець, а сам аж зубами січе та тремтить – не то від холоду, а не то від нервового напруження очікування і зо страху, щоб як-небудь не випустити таку велику шуку.

Обставили корч.

– Уважно, хлопче! – крикнув батько і гуркнув бовтом між гілляки. А шука власне сиділа в тім корчі. Вона бачила рибаків, бачила, як вони затагали сіть, але що якраз була по добрім обіді, вловивши порядного кленя, то й не квапилася втікати. Аж булькіт води від бовта (довга палиця – С.С.) перелякав її, мов удар, і вона шосили вдарила головою в сіть.

– Піднімай! Піднімай! – скрикнув старий батько. – Шука є!

Еге, є! Хлопчище зо страху і з холоду стратив притомність, і замість підняти спідній кінець у правий бік він підняв його в лівий – отворив щуці широкі ворота. Вона тільки булькнула, показала Сарабринові хвіст та й шмигнула, куди очі бачать» [19, с. 73–74]. Отже, як бачимо ловля волоком не є легкою. Про це засвідчує українське прислів'я «Перше в волок подивися, тоді й рибкою хвалися» [18, с. 267], а також розповіді рибалок про те як чорт перешкоджав потраплянню риби до волока. Приміром, рибалка А. Каблов розповідав: «Ловили мы с час, поймали самый пустяк, хотели было идти домой, как вдруг недалеко от нас лягнула, выбрасывалась большая рыба. Мы скорее за волок да на то место. Зашли, вытаскиваем волок – ничего нет. Товарищ и говорит: «цур ему пек! Подем домой». Только что хотели собирать волок, как снова на том же самом месте выбросилась опять рыба. Мы снова за волок и давай заходить. Вытаскиваем волок, – опять нет ничего. Тогда я сказал: «ну его к черту, подем домой!»! Только что это я сказал, как вдруг там как захочет: «ха-ха-ха! а что, поймали»? Мы тогда скорее за волок – и давай Бог ноги» [14, с. 62].

Особливістю волока є те, що ним ловлять для власних потреб. Ця властивість не зазнала змін. Її ще фіксували у ХІХ ст. іхтіолог К. Кеслер [16, с. 8, 91] та етнолог О. Афанасьєв-Чужбинський [2, с. 74, 291].

Сьогодні волоком ловлять рідко. Причини цього такі: 1) його відносять до браконьєрських знарядь; 2) зменшилась численність риби у водоймах; 3) замулення та заростання водойм не дають можливості ним ловити.

На більшій території України це знаряддя лову називається «волоком», «волочок». Винятком є Полісся, де поширені терміни «брєдєнь», «бродник», а також деякі населені пункти: у Чернігові іменували «плавник» [1,

ф. 14-5, спр. 40, арк. 89]; у селі Сокирна (Черкаський р-н Черкаської обл.) волок називали «часаком», який був без матні [1, ф. 14-5, спр. 737, арк. 179]. На Півдні України (Одеська обл.) волок ще іменують «бродяком», «волокушею» та «канкою» [4, с. 31].

Подібне знаряддя існує в різних державах. У Російській Федерації переважає назва «бредень» і рідко зустрічається «волок». Остання поширена у місцях проживання українців, наприклад, Нижнє Поволжя, Кубань. Федір Щербина писав, що ця снасть досягає до 20 метрів, складається вона з крил та матні [20, с. 95, 290].

Отже, волок це рибальське знаряддя лову, яким ловили для власних потреб. В Україні існує два види цієї пастки: з кулем та без куля. Сьогодні бреднем ловлять рідко. По будові він схожий з неводом. Відрізняється від останнього меншими розмірами і замість канатів, якими витягують пастку, має палиці.

Джерела та література

1. Архівні наукові фонди рукописних матеріалів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України.

2. Афанасьєв-Чужбинський О. Подорож у Південну Росію. Історична монографія. Дніпропетровськ, 2004. 469 с.

3. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. 144 с.

4. Берлізова А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подніпров'я // Наукові записки Чернігівського педінституту. Т. 4. Вип. 4. Чернігів. 1958. 82 с.

5. Білецька В. Рибальство в дніпровських порогах // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. Херсон, 2012. С. 157–192.

6. Браунер А. Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда // Сборник Херсонского земства. 1887. № 3. отд. 3. С. 1–52.

7. Великохатко Ф. Риби і рибне господарство річки Інгула // Наукові записки Українського Техніко-Господарського інституту. Т. XXII. Мюнхен. 1971/72. С. 175–208.

8. Веремійчик І. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. Луцьк, 1995. 256 с.

9. Глушко М. Рибальські снасті та способи їх застосування // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2. Овруччина, 1995. Львів, 1999. С. 19–32.

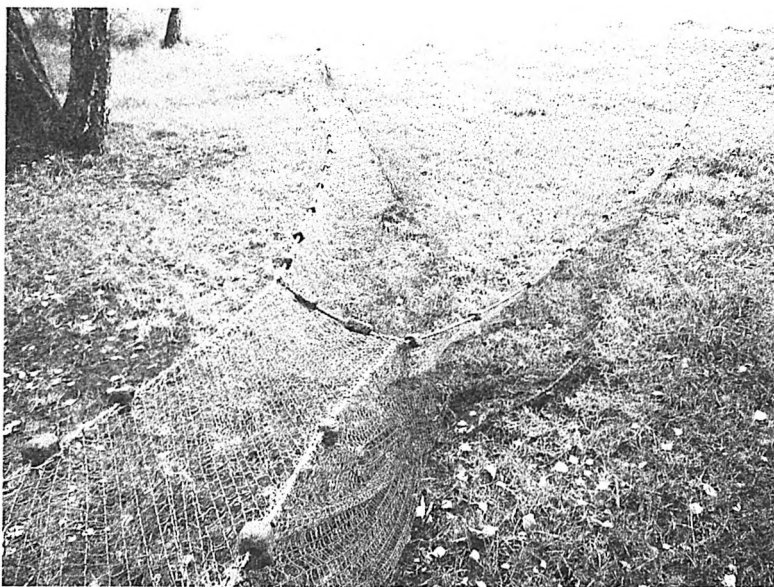
10. Горленко В. Рибальство // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн. 1. Опішне, 1999. С. 285–286.

11. Горленко В. Литвини Північної України – ймовірний уламок нащадків племені літописних сіверян // Пам'ятки України. 2001. № 1–2. С. 85–103.

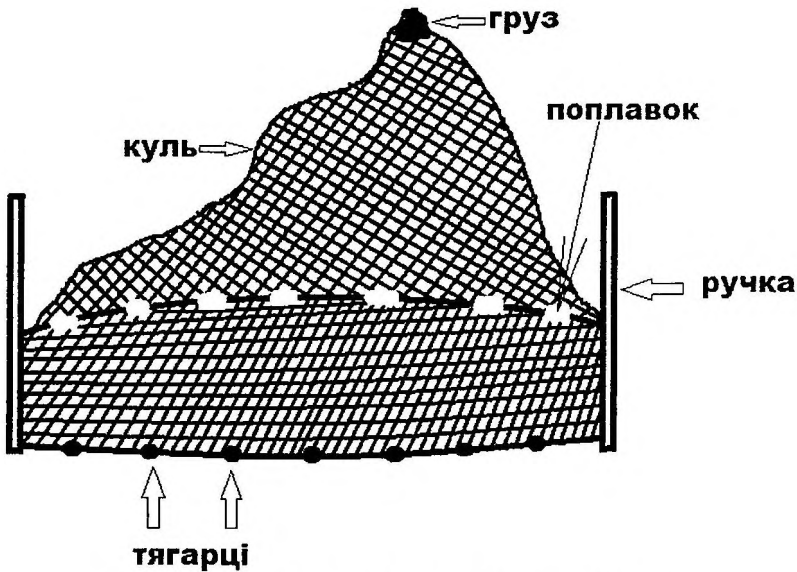
12. Дмитренко А. Присвоєвальні промисли: збиральництво, мисливство, рибальство, бджільництво // Етнокультура Рівненського Полісся. Рівне. 2009. С. 76–82.

13. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (Село Старосілля): Довідник по музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка. К., 1930. 80 с.

14. Иванов П. В. Народные рассказы о домовых леших, водяных и русалках // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 5. Вып. 1. Харьков. 1893. С. 23–74.
15. Исследования о состоянии рыболовства в России. Т. 8. Данилевский Н. Я. Описание рыболовства на Черном и Азовском морях. СПб., 1871. 316 с.
16. Кесслер К. Путешествие с зоологическою целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 году. К., 1860. 247 с.
17. Кстер В. Орудия лова и ловцы района применения Русско-Румынской рыболовной конвенции // Вестник рыбопромышленности. 1915. № 3. С. 131–171.
18. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського: Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич. К., 1989. 480 с.
19. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 21. К., 1979. 501 с.
20. Щербина Ф. А. Собрание сочинений. Серия: Незданные сочинения: в 6 т. Т. 1. Пережитое, передуманное и осуществленное: в 4 т. Т. 1 / Сост., науч. ред., вступ. ст. В. К. Чумаченко. Каневская; Краснодар: Москва, 2008. 504 с.

Мал. 1. Волок. Село Межиснь Ратнівський р-н Волинська обл.
Фото С. В. Сіренка, 2011 р.

Мал. 2. Безкрилий волок. Малюнок С. В. Сіренка

© 2013 р., Л. І. Шаповал
(м. Полтава, Україна)

КИЛИМИ ГОБЕЛЕНОВОГО ТИПУ НА ТЕРЕНАХ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЮ

Килимарство – галузь ткацького ремесла, витвором якого є мальовничі, декоративні, тематичні килими, які є невід’ємним атрибутом хатнього інтер’єру українців. Казкові квіти-птахи нині живуть на килимах Полтавщини, надаючи їм світлого колориту.

Полтавщина із суміжною смугою Харківщини й Київщини, південна частина Чернігівщини, Поділля, частина Волині – той простір, на якому українське килимарство розвивалося від первісних часів. Вівчарство, яке давало сировину, технології обробки вовни та техніка ткацтва сприяли поширенню килимарства в Україні з давніх-давен. Археологічні знахідки свідчать, що мешканці грецьких колоній Північного Причорномор’я й скіфи в побуті користувалися візерунковими тканинами, які можна назвати килимами. Виробами ткацького ремесла й килимарського мистецтва

платили предки данину. Серед різновидів тематичних килимів виокремлюють гобелени, що характеризуються сюжетною композицією виробу.

Актуальність теми статті обумовлена занепадом та відновленням у сучасних умовах килимарського промислу, зокрема, гобеленового мистецтва як виду декоративно-ужиткового мистецтва на Полтавщині. Єдиним центром килимарства на Полтавщині залишилася Решетилівка, яка сьогодні переживає не найкращі часи.

Килимарство, зокрема, гобеленове мистецтво привертало увагу багатьох дослідників: А. Жука [2–5], Б. Жука [6], Я. Запаско [7], С. Нечипоренко [16], І. Полікарпова [17], Т. Кара-Васильєвої [27], Д. Щербаківського [31]. Опис розвитку килимарства на Полтавщині, орнаменторики, композиції, типології полтавського килима-гобелена міститься у працях Я. Риженко [18], Н. Кобилінської [9], Б. Крижановського [10], Г. Кусько [13], І. Сибіберт [19], М. Малика [15], М. Щепотьєвої [30], І. Тесленко [25], Л. Товстухи [26], П. Шевчука [29]. Цікавою є монографія З. Семака [20], де автор висвітлює технологію фарбування текстильних матеріалів рослинними барвниками. Г. Галян подає характеристику килимам, які представлені в музеях Полтавщини [1]. В доробку Т. Супрун [24], О. Луценко [14] наводяться цікаві факти виникнення та розвитку килимарства на Полтавщині. В працях С. Сокальського [22], О. Федорчук [28], Ю. Калязіна [8] зазначаються біографічні дані про сучасних майстрів-килимарів Полтавського краю. Г. Стельмашук [23] та В. Савицька [21] подає змістовну та різнопланову інформацію щодо технології виготовлення килима.

Витоки килимарства на українських землях, пов'язують з тривалим перебуванням кочових народів, які виробляли з вовни тканини, але ці впливи не доведені. Арабський мандрівник Ібн Фадлан у подорожніх записках, що відносяться до 20-х рр. X ст., розповідає, що «під час обряду спалення померлого принесли лаву, поклали її на човен і покрили вишитими килимами, дибаджем і подушками» [7, с. 5]. Перші згадки про килими трапляються в давньоруських літописах. Ці відомості стверджують про те, що в Київській Русі килим був звичайною річчю, яку брали в походи, використовували в князівському побуті, у похоронному обряді, в весільних церемоніях [7, с. 7]. Із XIII–XIV ст. жодних відомостей про виробництво килимів чи ввіз їх на територію сучасної України не знаходимо. Лише з XV ст. (1480 р.) з'являються згадки про привізні килими [7, с. 7]. Східній килим відіграв велику роль в хатньому інтер'єрі Західної Європи. Під час транзиту частина килимів залишалась на Україні за описами замків 1552 р. На межі XV–XVI ст. місцеві килими вироблялись в селянських хатах, в поміщицьких майстернях. До другої половини XVI ст.

відносяться згадки про місцеве килимарське виробництво. Волинська поміщиця Марія Голштанська свідчила, що нею одержані в придане «Юрко коверник, невольник...» [13, с. 27]. Маємо відомості про наявність у XVII ст. килимових фабрик (Лагодів, Дубно, Броди, Львів) [13, с. 26].

XVIII ст. є періодом найінтенсивнішого розвитку килимарства Полтавщини. О. Шафонський в «Описании Черниговского наместничества» 1786 р., вказує на наявність килимарських майстерень у маєтках поміщиків на території Чернігівської та у північних і східних повітах Полтавської області. За картою кустарних ремесел і промислів Полтавської губернії килимові вироби виготовлялися на фабриках: графа Завадовського у Драбові, поміщиків Каневських у с. Келеберді Золотоніського повіту, Булюбаша – в Гриньках Кременчуцького повіту, Масолової – у Новоселівці Полтавського повіту, Ходолеєвої – у Бербеницях і Савицького – у Луговиках Лохвицького повіту, у Решетилівці [4, с. 16]. За матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у Полтавському полку зареєстровано ткачів-професіоналів у Полтаві – 14, у селах: Нижні Млини – 17, Павленки – 3, Яківці – 4, Петрівка – 10, Семенівка – 5, Тахтаулове – 6, Стасі – 3, Гавронці – 6, Пушкарівка – 2, Мачухи – 6, Рибці – 16, Диканька – 9 [11, с. 21]. У першій половині XIX ст. створюються килимові фабрики та майстерні у поміщицьких маєтках Полтавському краю. «Коверні» фабрики були у панів Роменського повіту [4, с. 81]. Коврова майстерня була в с. Малютинці, в поміщиці Селецької в Роменському повіті в Мазаренках виготовляла килими-гобелени на вивіз до Москви [31, с. 41]. А. Арандаренко, в «Записках про Полтавську губернію» зазначав: «з численних коврових майстерень, що були на Полтавщині, називає килимарську фабрику Масолової в Новоселивці, Полтавського повіту; в Лохвицькому повіті – Худоліївка, Бербенці; у Роменському повіті – у Новицької в Слободі» [5, с. 51]. У 1837 р. у Полтаві проходила сільськогосподарська виставка, де були привезено фарби, вовну (пряжу 130 кольорів), серед них – гобелени. На ній виставлено килими фабрики Е. Кулябкиної з Лубенщини, А. Попова Полтавського повіту [18, с. 9].

З другої половини XIX ст. занепадає килимарство, спричинене розвитком капіталістичних відносин, ліквідацією поміщицьких майстерень, заснованих на праці кріпаків, скорочується виробництво килимів в містах. На розвиток художніх промислів негативно позначилась роль скупників, які майже задарма скуповували вироби майстрів. Місце килимів у селянському побуті почали замінити звичайні конопляні рядна й верети. Художники В. Кричевський, С. Васильківський, М. Самокиш, О. Кульчицька виступають на захист творчості народу, його мистецьких

цінностей. Щоб зберегти кращі зразки українського декоративно-ужиткового мистецтва, організовуються етнографічні експедиції, які збирають їх. Завдяки ентузіазму художників, меценатів, представників губернських земств на Україні відкриваються навчально-ткацькі школи, де навчалися килимовій справі [12, с. 15]. Полтавське губернське земство організовувало навчальні майстерні, забезпечувало збут продукції, колекціонувало килими. Заснувало навчальні ткацькі майстерні у Дігтярях (1898 р.), Олефірівці (1902 р.), Скопцях (1910 р.), Решетилівці – Решетилівський ткацький навчально-показовий пункт (1905 р.). Решетилівська ткацька майстерня розмістилася в садибі поміщика Хрипунова. Організовано килимові пункти в Опішні та Полтаві, майстерні в Орлику, Сокілці Кобеляцького повіту [12, с. 5]. Наприкінці XIX ст. у Зіньківському повіті зайнято килимовим промислом до 100 майстерень, у Дігтярях – до 50. Килими продавали у Лебедині, Охтирці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлизаветграді, В. Сорочинцях, Миргороді. Кустарний склад губернського земства направляє на продаж килимові речі до Одеси, Москви, Петербурга, за кордон [5, с. 45]. Однак, ці заходи не вплинули на відродження килимарського промислу, бо земства й меценати більше дбали про прибуток, ніж про долю промислів. На початку XX ст. килимарський промисел зберігався в Миргородському, Зіньківському, Роменському, Полтавському й Прилуцькому повітах Полтавської губернії [4, с. 43].

Окремим жанром українського килима є гобелен, як вид настінного сюжетного орнаментально-тематичного килима. Відзначався він великими розмірами, сюжети запозичувалися з античної міфології чи Біблії. Мистецтво гобелена має давні традиції. Розвиваючись паралельно з народним килимом, гобелен увібрав його стилістику, образність, мотиви. Г. Кусько наголошує, «що гобеленове мистецтво стоїть близько до станкового живопису, використовує його прийоми і методи: глибинно-перспективний спосіб передачі простору, реалістичне трактування зображень, сюжетність. Більше того, перетворення гобеленів у ткани полотна вело до занепаду цього мистецтва. Однією з вимог до гобелена була необхідність його декоративного вирішення. Гобелени, виткані в Україні, відзначаються декоративністю, котра полягає у використанні обмеженої колористичної гами, у колірних і тональних зіставленнях, узагальненні форм» [13, с. 85]. Гобеленове мистецтво відоме у Греції і Римі. Копти прикрашали одяг гобеленовими вставками з реалістичними зображеннями людей, тварин, квітів. Поширення гобелен набув у Західній Європі, особливо у Фландрії і Франції. Назва «гобелен» походить із XVII ст. і пов'язана з розміщенням Паризької мануфактури в готелі Гобелен, котрий був куплений у нащадків

фарбаря Жана Гобелена. Ця назва закріпилась за продукцією мануфактури Гобеленів, а з поширенням килимів у Європі, стала загальноживаною.

Декорування приміщень тканинами популярне в Україні. Стіни палаців і замків, сільських хат оздоблювали гобеленами, килимами. перськими антамбасами, оксамитками, китайками, шовковими і парчевими оббивками. Гобелени на Полтавщині називали «опонами», «коверцями», «диванами», «тапетіями», «перістроматами», – зазначає Г. Кусько [13, с. 85]. Перші згадки про виробництво гобеленів належать до 1659 р. Мануфактура у Бродах, займала провідне місце в Україні крім тих, які функціонували у Львові, Києві, Станіславі, Лагодіві, Сокалі, Уневі, Куткорі, Корці, котрі виробляли гобелени, були виткані з використанням шовкових та золотих ниток, чи з шовку, як це було прийнято у класичному гобелено-ткацтві. Розквіт гобеленового мистецтва в Україні припадає на XVIII – першу половину XIX ст. На суконній фабриці у с. Понурівці Стародубського повіту, що належала таємному радникові Маклашевському, з 1766 р. виробляли килими на зразок французьких гобеленів. Мануфактура для виробництва гобеленів була на Волині. Герби, вміщені у верхніх бордюрах гобеленів мануфактури, які збереглися до наших днів, належали київському стольникові Олізару та його дружині, доньці мінського каштеляна Доміцелі Четвертинській (1720–1743 рр.). Гобелени «а ля Тенірс» розповсюджені в Європі наприкінці XVII – першої половини XVIII ст. копіювали картини побутового жанру фламандського живописця Давида Тенірса. «Гобелени виокремлювались використанням лінійної та повітряної перспективи при передачі простору, живописним трактуванням зображень, були виткані з вовни», – наголошує Г. Кусько [13, с. 86]. Бордюри західноєвропейських гобеленів наслідували різьблені дерев'яні рами, що було викликано характером оздоблення приміщень.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. килимарські мануфактури виникають на Лівобережжі. Є припущення, що у них виготовлені гобелени, які зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Два з них на релігійну тематику з орнаментальними барочними мотивами і виразними рисами народного мистецтва. Третій – цікавий світською тематикою, оригінальною композицією, художніми особливостями. Це монументальний килим (360×225 см) першої половини XIX століття роботи кріпосних майстрів Полтавщини. Композиція гобелена ділиться на три розміщені ярусами сцени. У центральній частині серед трави, біля озера, зображені мисливці з рушницями і собаками. На них підперезані жупани, високі капелюхи, низенькі заковані панські чобітки. Нижче – романтичний пейзаж із вербами й очеретами, в озерці плавають лебеді.

Аналогічний пейзаж зображений у верхній частині. Композиція будується за принципом дзеркальної симетрії. Бордюр відділений від центрального поля тонкою світлою каймою і заповнений орнаментом у стилі бароко. Площина гобелена чорна, зображення кольорів: зелена трава, білі лебеді, рожеві квіти. Тло спільне для центральної частини і кайми, та тоненька світла смужка, що їх розділяє – особливість гобеленів Полтавщини.

Окрему групу в гобеленах Полтавського краю складають композиції образно-асоціативного плану, де тема вирішується засобами орнаментальної та знакової символіки. Орнаментика поєднуються з написами букв, цифр, емблематичними вставками. Майстри для килимів «з гобеленів брали мотиви вензелів, мотильків, пташок, а навіть архітектурних колон і луків», – зазначає В. Пешанський [3, с. 67]. Їх називали «панськими», «двірськими». Мотиви кошика та вазону, наповнених фруктами та квітами, були поширені в полтавському килимарстві. Їх виносили на перший план чи поміщали в центрі килима. Призначались вони для оздоблення приміщень і створювались з урахуванням особливостей архітектури: бароко, рококо, класицизму. Відрізнялись вони від традиційних килимів реалістичним трактуванням зображень, застосуванням об'ємного світлотіньового моделювання, нюансуванням, гамою кольорів, вищою якістю сировини, що споріднює ці килими з гобеленами. На межі ХІХ–ХХ ст. гобеленове мистецтво переживає занепад що було пов'язане із зникненням робочої сили – кріпаків, котрі ткали гобелени на поміщицьких мануфактурах, але виробництво гобеленів повністю не припиняється.

У 1918 р. в складі образотворчого відділу Наркомосу було утворено підвідділ художньої промисловості, який займався організацією праці майстрів. Для розвитку художніх промислів в Україні вагому роль мав Декрет ВЦВК «Про заходи по сприянню кустарній промисловості», що був опублікований у газеті «Правда» від 27 квітня 1919 р. за підписами В. І. Леніна, М. І. Калініна [7, с. 63]. Кустарна промисловість була спроможна задовольнити потреби населення в предметах широкого вжитку, серед яких значне місце відводилось килимам. Для керівництва промислами УРСР було утворено «Укркустпром» і губкустпроми, які зобов'язані були подавати практичну допомогу кустарям. Вони обстежили ряд губерній, що славились художніми промислами, з метою виявлення і реєстрації майстрів, організували замовлення на закупівлю у них виробів [4, с. 10]. Традиційними центрами килимарства були: Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Східне Поділля. Створювалися майстерні та художньо-інструкторські школи, в яких готували кадри для промисловості, а в 1921–1922 рр. були реорганізовані в школи професійного навчання майстрів [17, с. 35].

Відновила діяльність Решетилівська майстерня у 1922 р., що складалась з цехів – ткацького, килимарського і вишивального. Основна маса килимарів працювала вдома на верстатах. Досягнення артілі в галузі килимарства успішно демонструвалися в 1923 р. та у 1927 р. на Всеросійській виставці в Москві [4, с. 45]. Решетилівська артіль неодноразово брала участь у виставках народного мистецтва за кордоном: в Мюнхені, у Парижі – в 1924–1925 рр., у Лейпцігу – в 1928 р. На початку 1920-х рр. у Полтаві виникла художньо-промислова артіль. На місці губернського кустарного складу утворено «Союз кустарів», що діяв як роздавальний пункт, а в 1923 р. на його базі організувалась артіль ім. Лесі Українки. Вона згуртувала майстрів вишивального і килимарського промислів з Диканьки, Великих Будищ, Зінькова, Абазівки. В Опішні існувало виробництво килимів, на базі ткацько-килимарської майстерні-школи [5, с. 12]. З 1924 р. датується початок роботи художньо-промислової артілі «Червоне проміння» в Нових Санжарах; у Зінькові – «Делегатки» (1927 р.), у В. Будищах – Диканської артілі (1931 р.), майстерні в Сорочинцях [8, с. 210]. Основною формою організації праці в артілях Полтавщини залишалось надомництво. В 1920-ті рр. з'являється ряд тематичних килимів-гобеленів із вплетеними в орнаментальний візерунок мотивами радянської емблематики, портретними зображеннями (гобелен «Карл Маркс», автор С. Колос (1927 р., Москва).

Сюжетні зображення на килимах поєднувалися з орнаментальними візерунками. «Килими з сюжетними зображеннями не поодинокі, їх виділяють в орнаментально-тематичну групу, що примикає до гобелена», – зазначає А. Жук [3, с. 66]. До нашого часу збереглися не всі виткані в Україні гобелени, майстерні, які їх виготовляли. Сюжетно-тематичні гобелени створені майстрами в 1930-ті рр.: «Парад червоного козацтва», «Ленін на броневіку» і «Червоні партизани», виткані за картонами художника Д. Шавикіна, «Ленін і діти» – за картоном В. Касіяна, гобелени з портретними зображеннями В. І. Леніна, Г. К. Орджонікідзе, С. М. Будьонного, створені за картонами М. Рокицького, які ввійшли в золотий фонд радянського мистецтва.

Зазначимо, що 30-і рр. ХХ ст., знаменують новий етап у розвитку українського килимарства, зумовлений змінами, що сталися в побуті радянських людей унаслідок індустріалізації промисловості. Розквіту гобелен набув в Україні в радянський час, де він став надбанням народу. Особливо розвинулось гобеленове виробництво у 1930-х рр., коли в Києві організуються спеціальні майстерні. Завдяки, творчій співпраці майстрів з художниками-професіоналами, було виготовлено багато художньо і тех-

нічно довершених гобеленів. Їм притаманні складні сюжетні композиції, ці твори увійшли в золотий фонд українського декоративного мистецтва. Набуває широкого розвитку тематичний килим, який нерідко називають гобеленом. На відміну від західноєвропейських гобеленів, український тематичний килим зберіг техніку гладенького килима, а за своїм змістом і характером художнього виконання органічно пов'язаний з традиціями народної творчості. У створенні тематичних килимів брали участь митці Решетилівки Параска Власенко, Наталія Вовк, Явдоха Демченко, Марія Щур. Серед тематичних килимів виокремлюють портретні килими. Портретні зображення, облямовані орнаментованою каймою-рамкою, розміщені на чистому нейтральному тлі, як у килимі з портретом Т. Г. Шевченка, виконаному решетилівськими килимарницями 1939 р. до 125-річчя з дні народження поета. Портретні килими другого типу наближаються до розглянутих вище тематичних композицій, в них більше декоративного елемента. Під кінець 30-х і на початку 40-х рр. ХХ ст., з'являється третій вид портретного килима, відмінного від двох попередніх. Портретне зображення подається в профіль, трактується силуетно, площинно. Воно становить центральний вузол композиції килима й органічно вплітається в його орнаментальну основу. Виконання портретного килима бачимо у виробках решетилівських килимарниць, виконаних на початку 1941 р. Друга світова війна завдала шкоди народному господарству та культурі республіки. Та вже в березні 1944 р. розпочала виробничу діяльність килимарська артіль імені Клари Цеткін в с. Решетилівка [5, с. 68]. В післявоєнні роки відновила роботу Полтавська артіль, де ткали килими з рослинним орнаментом [24, с. 21]. У післявоєнні роки набувають розвитку орнаментально-тематичні й тематичні килими. Різниця між ними в тому, що, вони оздоблені малюнком, символічного або емблематичного характеру, який посилює тематичне звучання твору. До кращих зразків, слід віднести килими: «Орден Перемоги» (П. Коротич, 1951 р.), килим решетилівських килимарів «Кремль» (1955 р.), «Богдан Хмельницький» (1955 р.), (автор Л. С. Товстуха) та «Ювілейний», витканий 1957 р., автор П. І. Коротич. У 1960-х рр., у зв'язку з зменшенням попиту на килими з рослинним орнаментом, їх випуск скорочувався через високу собівартість квіткових килимів у порівнянні з геометричними [2, с. 32].

Килими – гобелени створювали українські художники у співдружності з майстрами радянського простору за повоєнний період. Географія гобеленового мистецтва в Україні у другій половині 70-х років ХХ ст. розширилась. Над їх створенням працювали майстри Закарпатської, Чернівецької, Вінницької, Херсонської, Кримської областей. З'явилися нові

імена художників, які примножили досягнення гобеленового мистецтва, зокрема гобелени «Лицарям революції», «Батьківщина моя» ялтінських художників С. Джуса і Л. Джус, де тема вирішується через образи 15 дівчат, що символізували багатонаціональну Батьківщину [5, с. 74]. Гобелен «Лицарям революції» відтворює постать В. Леніна, на чолі колони солдатів і матросів, а сюжетні вставки розповідають про становлення Радянської держави. Гобелен «Слава Жовтню» О. Прокопенко розкривав тему через трактовані образи людей. В 60–80-х рр. ХХ ст. перестали існувати осередки килимарства в Опішні, Нових Санжарах, Полтаві, крім Решетилівки.

Після здобуття незалежності Україною занепад килимарства продовжився. 21 червня 2001 р. Президент України Л. Кучма підписав Закон України «Про народні художні промисли» [26, с. 92], згідно з яким охорона, відродження, збереження і розвиток народних художніх промислів є обов'язком держави. Концепція Державної програми відродження народних художніх промислів на 2006–2010 рр. стала одним із заходів державної підтримки килимарського промислу. Із метою підвищення ефективності державного управління у сфері збереження осередків творчості народних майстрів Президент України В. Ющенко підписав Указ від 6 червня 2006 р. «Про заходи з відродження традиційного народного мистецтва та народних художніх промислів в Україні» [17, с. 91]. Сьогодні відроджуються регіональні осередки народного мистецтва, серед яких – Решетилівська професійно-технічна майстерня на місці однойменної фабрики, яка виготовляє витвори мистецтва – килими, налавники, верети, доріжки, гобелени. У наш час посилюється зв'язок гобелена з архітектурою. В ансамблі з виробами декоративно-прикладного мистецтва він частіше займає місце в інтер'єрах громадських споруд – палаців культури, клубів, готелів, будинків відпочинку, концертних залах, обрядових та інших приміщень міста і села.

Отже, Решетилівка – сучасний осередок гобеленового мистецтва Полтавщини. Решетилівські гобелени виготовлялися різноманітними за композицією і колоритом виробу, виконувалися майстрами за власним малюнком. Колорит візерунків будувався на м'яких тональних переходах коричнево-зеленуватих, вишневих, червоних та жовтих тонів, що поєднувалися з вишукано пастельними вохристими, сірувато-голубими та сніжно-білими барвами. Килимарі Полтавського краю створювали сюжетно-тематичні гобелени, в композиціях яких поряд із квітковими мотивами застосовувалися елементи селянського життя й побуту, портретні зображення, емблематика. Творчі здобутки Н. Бабенко та Л. Товстухи зробили їхні постаті найяскравішими серед майстрів народного мистецтва, зокрема

килимарського промислу, а їхні вироби презентували Україну на міжнародному рівні. О. О. Бабенко, С. В. Вакуленко, В. М. Кріль, Є. І. Пілюгін, П. П. Шевчук, О. та О. Левадні – сучасні майстри, члени Національної спілки майстрів народного мистецтва України, які продовжують виготовляти гобелени на Полтавщині. Гобелени, виконані решетилівськими майстрами, відзначаються як мистецькою так і технічною довершеністю.

Джерела та література

1. Галян Г. Про колекцію килимів у зібранні музеїв Полтавського Губернського земства // Титульний етнос: здобутки, втрати: зб. статей. Полтава; Опішне, 2002. С. 99–102.
2. Жук А. Визначний осередок народних художніх промислів // Образотворче мистецтво. 1976. №1. С. 30–33.
3. Жук А. Решетилівські майстри гобелена // Народна творчість і етнографія. 1986. № 6. С. 66–69.
4. Жук А. Українські народні килими (XVII – початок XX ст.) К., 1966. 149 с.
5. Жук А. Український радянський килим. К., 1973. 163 с.
6. Жук Б. К. Метода виображення природи на народних килимах Центральної України в XVIII столітті. К., 1931. 22 с.
7. Запаско Я. Українське народне килимарство. К., 1973. 111 с.
8. Калязін Ю. До ювілею Решетилівського художнього професійно-технічного училища // Исторична пам'ять. 1998. №1. С. 210–212.
9. Кобилінська Н. Килими Полтавщини // Народне мистецтво. 2000. № 3–4. С. 18–20.
10. Крыжановский Б. Орнамент украинских и румынских килимов. Л., 1926. 44 с.
11. Кустарі і ремісники Полтавської губернії по свідченням, зібраним в 1898–1900 рр. Полтава, 1901. 135 с.
12. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. Полтава, 1912. 45 с.
13. Кусько Г. Біля джерела українського килима-гобелена // Жовтень. 1985. №11. С. 25–31.
14. Луценко О. Гектари решетилівського килиму // Край. 2003. № 21. С. 16–17.
15. Малик М. Решетилівське килимарство // Край. 2004. № 5. С. 18.
16. Нечипоренко С. Декоративні тканини та килими України. К., 2005. 432 с.
17. Полікарпов І. Килими та килимові вироби. К., 2006. 112 с.
18. Риженко Я. Килимарство й килими Полтавщини. Полтава, 1928. 16 с.
19. Сибіберт І. Сучасний решетилівський килим // Образотворче мистецтво. 1999. № 7. С. 23–25.
20. Семак З. Фарбування текстильних матеріалів рослинними барвниками. Л., 2005. 336 с.
21. Современный советский гобелен = Modern soviet tapestry: [Альбом] / авт. вступ. ст. и сост. В. И. Савицкая. М. 1979. 215 с.
22. Сокальський С. Слова про мистецтво і майстрів Решетилівки // Решетилівський вісник. 1997. 6 вересня. С. 2–5.
23. Стельмашук Г. Виготовлення килима // Народні художні промисли УРСР. 1986. № 5. С. 21–23.

24. Супрун Т. З історії килимарства на Полтавщині // Край. 2007. № 39. С. 20–21.
25. Тесленко І. Килим – це під ногами шаха. а gobелен – це над королівською короною // Україна молода. 1998. 18 червня. С. 8–10.
26. Товстуха Л. Сучасний стан Полтавсько-Решетилівського килима і його перспективи // Українська керамологія: нац. наук. щорічник. Опішне, 2002. Кн. 2. С. 90–92.
27. Український килим: генеза, іконографія, стилістика: тези і резюме доп. конф. 10–11 квітня, 1998 р. / Автор концеп. і конф. Тетяна Кара-Васильєва; НАНУ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Держ. музей українського народно-прикладного мистецтва. К.. 1998. 92 с.
28. Федорчук О., Бабенко Н.Н. На ниві полтавського килимарства // Народне мистецтво. 1999, №3–4. С. 52–53.
29. Шевчук П. Історичний розвиток та традиції решетилівського килимарства // Решетилівський вісник. 2001. 10 серпня. С. 3–4.
30. Щепотьєва М. Проблеми композиції в орнаменті українського килима (за зб. Харків. музею укр. мистецтва). [Б. м.]: [Б. в.], [Б. р.]. 212 с.
31. Щербаківський Д. Український килим // Народне мистецтво. 1998. №1–2. С. 34–41.

© 2013 г., Н. А. Гангур, М. В. Шарাপова
(г. Краснодар, Россия)

ПЛАХТА-ПОНЁВА, КОРСЕТКА И КОФТОЧКА «МАЛОРОССИЙСКОГО ФОРМАТА»

Одежда отражает самоидентификацию; по ней можно судить о месте проживания человека, его принадлежности к какому-то сообществу, социальном статусе и материальном положении, об идеологических и эстетических убеждениях (идейно-эстетические функции) [39, с. 15]. И если костюм кубанских казаков является одной из форм самоидентификации, то с женским костюмом все обстоит намного сложнее. Одни специалисты в рамках фактографического исследования занимаются поисками «генетического кода» в составе «движущегося этноса» (при этом оставаясь на уровне гипотез), другие (общепринятая точка зрения) манифестируют о завершении «внутриутробной стадии» формирования общекубанского женского казачьего костюма в середине XIX века, рассматривая в качестве такового городской костюм [34, с. 552; 47; 49, с. 47]. В художественной практике канонизируются и массово тиражируются для фольклорных, самодеятельных коллективов городской костюм «казачок» и украинский национальный костюм, причем последний в своих поздних, частью модифицированных формах. Однако по мере углубления исследовательской оптики подобные «натяжки» обнаруживают свою уязвимость. Если для части населения западных районов Краснодарского края, идентифицирующих себя с казачеством, украинский костюм может

быть реактуализирован хотя бы в рамках сценической площадки, то для населения восточных районов – только отчасти. В этой контактной зоне высвечивается весь спектр женских костюмных комплексов (с плахтой, с понёвой, с сарафаном, с бешметом, с домотканой юбкой), принадлежащих к разным темпоральным слоям.

Анализ комплекса одежды можно вести на двух уровнях – элементный состав (компоненты костюма) и костюмные комплексы. Реконструкция костюмных комплексов, как и их компонентов, невозможна без применения сравнительного метода (кросскультурный, компаративный), этнографических аналогий, экстраполяций.

Комплексы одежды отличаются друг от друга определённым устойчивым набором тех или иных компонентов одежды, как правило, чётко привязанным к историко-культурным районам, выделяемым внутри этнической территории [46, с. 18, 21]. У русских выделяют четыре комплекса традиционной женской одежды: с кубельком, с юбкой-андарак, с сарафаном и с понёвой [22, с. 200].

Украинский комплекс одежды с плахтой был специфичен для населения западных станиц, этнически гомогенных (черноморское казачество – украинская этнографическая группа), а также имел локальное бытование и в восточных станицах Кубанской области среди украинских переселенцев.

По особенностям кроя выделяют три основных типа украинской поясной одежды: несшитую, состоящую из одного или двух полотнищ (запаса, одноплатовая дерга); частично сшитую распашную (дерга, плахта) и сшитую глухую (спідниця, андарак, літник) [33, с. 43].

Плахту шили из двух длинных (1,5–2 м) прямоугольных полотнищ, тканых из разноцветной шерстяной пряжи, которые сшивались между собою приблизительно наполовину или на две трети длины специальным, так называемым плахтовым швом. При надевании полотнища перегибались вдвое поперёк шва так, чтобы сшитая нижняя часть (станок) охватывала фигуру сзади, а несшитые концы (крили, криси) верхней части свободно свисали по бокам. На Полтавщине «крылатая плахта» была праздничной одеждой, а по будням носили полуплахту (плахту без внешних «крил», собственно «станок») [18, с. 80, 95].

Плахту ткали в клетку (картата) в технике разноцветного перебора. Иногда дополнительно украшали вышивкой шерстяными, шелковыми, металлическими нитями. Зафиксированы различные названия украинских плахт, обусловленные техникой тканья (закладанка, проста, човникова), формой орнамента (кватирчаства, хрещата, картата, копитаха, баклажка,

підочкова), рисунка (стєпова рожа, стовпаті, мотилівка, реп'яківка, гвоздичкова, рачкова, грушівка, кривуляста) [43, с. 249]. Тканые шёлком или гарусом узоры полтавских плахт имели широкую палитру цветов и не менее широкий спектр названий: «картата», «синятка», «чорнятка», «корпова луска й перець», «стовпата», «шашечки», «полвинчасті», «косарями поткана» etc [18, с. 95]. Узоры, относящиеся к разным хронологическим слоям, испытывали влияние модным тенденций: «из женщин, на половину встречаются в плахтах, но уже более модных узоров: «синятки» и «стовбати»; прежних же образцов «картати» выходят из употребления в местечке [Опошне] и донашиваются в селениях» [26, с. 24].

Украинцы обычно носили плахту с передником из домотканой одноцветной (красной, синей) шерстяной или фабричной ткани либо «узористой» (с набивным чёрным узором). Запаска укреплялась на талии с помощью завязок, пришитых к верхним углам. Её носили самостоятельно в качестве набедренной одежды, надевая поверх рубашки, или в комплекте с плахтой, где она функционально замещала передник.

Д. Святский отметил, что «плахта есть, в сущности, та же понева по форме, но узор ее другой – в клетку, а главное – надевалась она иначе, а именно: сшитой частью покрывалась задняя часть тела, а две свободных полосы спускались позади же, поверх сшитой части, расходясь и образуя, таким образом, сзади промежутки, через который видна нижняя цельная часть. Спереди же привязывалась суконная «запаска» – род фартука алого цвета, которым подпоясывался весь костюм» [42, с. 15]. Ещё ранее А. И. Ригельман указал на генетическое родство двух типов восточнославянской поясной одежды: сельские женщины «носят обыкновенно плахты, т. е. паневы, и спереди запаску, или передник...» [38, с. 86].

Исследование традиционного костюма черноморских казаков выявило бытование запаски и плахты в первой половине XIX века, однако к середине столетия они уже не являлись основными типами поясной одежды среди коренных черноморских казаков, сохраняя какое-то время статус традиционной одежды среди поздних украинских переселенцев [14, с. 101]. Старинные формы украинской национальной одежды в рассматриваемый период активно вытеснялись юбками (сподницами), сшитыми из домотканых или фабричных тканей. В украинском отделе Российского этнографического музея хранятся предметы одежды, собранные В. К. Костко (1907) и Ф. К. Волковым (1911) в Темрюкском отделе (станции Славянская и Старотитаровская) Кубанской области. Среди них два образца плахты из клетчатой шерстяной ткани домашнего изготовления. Первый (60×40 см) – из красной, тёмно-синей и жёлтой

шерсти с введением белой льняной нити в разделку узора (геометрическая орнаментация клеток) привезён в станицу Славянскую из Черниговской губернии, второй старинный образец (1,06×84 см) – из красной и синей шерсти с вышивкой белой нитью бытовал в станице Старотитаровской [5].

В рассматриваемый период и в Украине плахтовый комплекс активно вытеснялся городскими формами одежды – юбкой с кофтой: «Традиционную плахту заменяет городская «спідныця» и разнообразные кофты вытесняют деревенский национальный костюм» [26, с. 24]. К. Трутовский в своих воспоминаниях о путешествиях по Малороссии в конце 1880-х годов писал: «Многое утрачено ... бабы и дивчата вместо живописных плахт и корсетов, надели уродливо сшитые платья и «польты» [44, с. 585]. Другие авторы также отмечают: «запаски сохранились только у старух. У молодежи длинные сподницы и фартухи», или «запаски окончательно «выходят из моды». Только еще летом в жнива или во время огородных работ женщины надевают запаски. Плахт уже совсем не делают» [23, с. 143; 27, с. 361–362].

В начале XX века И. Успенский констатировал, что казачки станицы Дмитриевской (Кавказский отдел) «теперь и в нужде не могут примириться с дедовской патриархальностью в одежде, носить холщовую рубашку вместо ситцевой, грубую плахту – вместо цветной юбки» [45, с. 240]. Станица Дмитриевская была основана в начале XIX века выходцами из Воронежской губернии (Бирючевский уезд). У русских плахта получила распространение в ряде мест Екатеринославской губернии, в Рязанской, Тульской, в Дмитриевском уезде Курской губернии, в Севском, Трубчевском уездах Орловской губернии, в Поречском уезде Смоленской губернии [40, с. 219]. Это расширяет ареал бытования плахтового комплекса, дисперсно включая в него и восточные станицы Кубанской области.

На рубеже XIX–XX веков плахта сохраняла статус национальной одежды, надеваемой только по праздникам, среди украинских переселенцев. Так по свидетельству жительницы п. Яблоновский (близ г. Краснодара) П. В. Грюхановой, родившийся в Украине в 1890 году (ее семья переехала в Екатеринодар в 1899), отец был профессиональным ткачом и изготавливал предметы одежды. Женщины из этой семьи надевали в праздничные дни, отправляясь в церковь, украинскую рубаху из домотканого полотна, яркий лиф (короткая кофта) и плахту [3, КМ 4278].

Понёва – поясная одежда замужних женщин, надевавшаяся поверх рубахи, – характерна для всех южновеликорусских губерний (Рязанская, Тамбовская, Воронежская, Курская, Орловская, Калужская), частично её носили в среднерусской полосе, в Смоленщине и на юго-востоке (Повол-

жье) [21, с. 88–90; 36, с. 179–181]. В некоторых верхнедонских станицах под влиянием славянской колонизации также распространяется комплекс с понёвой [30, с. 41].

Эту одежду шили из шерстной ткани домашнего изготовления тёмно-синего, чёрного, реже красного цвета, с узором в клетку. Понёвы различались по крою, расцветке, технике изготовления ткани и орнамента. По внешнему виду понёвы можно было определить, из какой губернии, уезда и даже селения та или иная женщина.

В этнографической литературе существуют различные типологические классификации поясной одежды. Одни исследователи выделяют три её типа: понёва распашная, понёва с прошвой и понёва-юбка; другие – собственно понёву и понёву-плахту, различающиеся по крою [22, с. 214].

Первый, наиболее древний тип понёвы – понёва распашная, состоял из трёх шерстяных несшитых полотнищ, собранных на шнуре (гашике). Второй – с прошвой (глухая понёва), т. е. четвёртым полотнищем одноцветной, чаще всего синей или чёрной шерстяной ткани той же выработки, или более лёгкой фабричной материи тёмно-синего цвета (китайки). При надевании вставка – прошва располагалась спереди, либо сбоку (слева или справа). Понёва достигала шиколотки, иногда доходила до земли. Тип понёвы с прошвой являлся преобладающим в Воронежской, Курской и Тамбовской губерниях. Праздничные понёвы Воронежской губернии, расшитые оранжевым гарусом, перемежавшимся с продольными полосами, вышитыми зелёной, синей, жёлтой, бордовой шерстью, отличались звучными цветовыми сочетаниями. Причём в некоторых уездах, в зависимости от качества ткани и характера орнаментации, различали по три и даже семи степеней нарядности у понёвы [36, с. 181]. Клетки воронежских понёв нередко расширялись белой шерстью, что называлось «выложить белью», как например, на понёве из Азовского историко-археологического музея-заповедника. Праздничные понёвы декорировались тесьмой, шнуром, полосами узорного тканья etc. Особое внимание уделялось оформлению места соединения полотнищ понёвы. В историко-краеведческом музее станицы Челбасской (входила в Ейский отдел) хранится старинный праздничный костюм переселенки из Воронежской губернии, изготовленный в 1880-е годы. Он состоит из вышитой белой рубахи и нарядной понёвы с прошвой (узорное ткачество, вышивка).

Третий тип – понёва без прошвы в виде юбки, сшитой из четырёх-пяти полотнищ клетчатой ткани, представляет собой более поздний вариант этой одежды, бытовавший преимущественно в Тамбовской и Воронежской губерниях.

Понёва–плахта (снованка, колышка), составлявшая особую группу понёв, по покрою сходна с украинской плахтой. Она шилась из двух длинных полотнищ и в перегнутом виде укреплялась на талии поясом. Ареал её бытования – бассейн верхнего Днепра, Десны, Сейма (Смоленская, Орловская, Курская губернии). Возможно, что упоминаемая И. Успенским плахта, которую носили в «патриархальные» времена казачки станицы Дмитриевской, и есть описываемая понёва-плахта – переходный вид между двумя типами набедренной одежды русских и украинцев, бытовавший в пограничных областях [25, с. 270].

Маркирующая функция понёвы проявлялась в разных ситуациях: в контексте обряда она являлась маркером социального (ношение понёвы свидетельствовало о посвящении девушки в статус невесты) и возрастного статуса человека (надевание понёвы в связи с наступлением половой зрелости) [9, с. 139, 158; 28, с. 607]. Надевание специально изготовленной для определенных праздников понёвы маркировало ситуацию обрядности: понёвы для «великих праздников» – Пасхи и Рождества, понёвы для больших праздников – Троицы (ярко декорированная троицкая понёва), престольных дней деревни etc. Художественно-конструктивное решение и манера ношения этой одежды («в подтычку», во время выполнения домашних и полевых работ, или «в растычку», распустив поневу), регламентировались дресс-кодом (церковь, гости, обряд, траур). Народная «мода» проявилась в разнообразии вариантов и способов оформления этого частично или полностью сшитого прямоугольника домотканины: от использования различных нашивок (блестки, бисер, позумент, ленты), вышивки, прошив из фабричных тканей до моделирования «хвостов», своеобразных «турнюров», создававших новый силуэт, и крепления металлических бренчащих бубенчиков на задней части поневы [21, с. 90].

Таким образом, проведенное исследование показывает, что крестьянская поясная одежда – понёва и плахта, бытовавшие у русской и украинской этнографических групп, вошедших в состав кубанского казачества, исчезают из обихода в середине XIX века. Аналогичные процессы протекали и на соседних территориях. В 50–60-е годы украинские крестьянки – старожилы Ставрополя носили ещё кое-где плахты, но к 70-м годам они полностью исчезли из обихода [32, с. 85].

В середине XIX века основным типом одежды в кубанских станицах становится комплекс с юбкой. В черноморских станицах он широко распространяется уже в первой половине XIX века.

Домотканая юбка как часть женского русского традиционного костюма отмечается только в отдельных областях. Известны два её типа: 1) юбка

(сукня, сукманка, андарак) из шерстной домотканой материи с яркими разноцветными продольными полосами, иногда однотонной (красная, синяя, зелёная); 2) подол (подстава, подставок) – холщевая юбка на вздержке (гашнике) или поясе, с тканым узором по нижнему краю.

Юбки из домотканины были распространены во многих уездах южно-великорусских губерний, в основном у бывших однодворцев. В Воронежской и Тамбовской губерниях юбки делали из тонкой шерсти в широкую полосу (например, белую и красную), украшали вышивкой (настилом) цветной шерстью. Праздничные юбки по подолу декорировали лентами, галунами (юбка с «нарядкой» или юбка с «обнарядкой») [36, с. 182].

Эта поясная одежда, сшитая из полотнищ шерстяного, полушерстяного и полотняного материала домашнего изготовления (спідниця, мальованка, андарак, літник, димка, фартух) в большей степени характерна для народного костюма украинцев (и белорусов) и распространилась у них значительно раньше, приблизительно в конце XVIII века. Андарак – юбка из шерстяной домотканой материи, преимущественно красного цвета, либо полосатой, клетчатой известна на севере Черниговщины, Киевщины, в Полесье и Волыни [33, с. 48, 167; 43, с. 215]. Юбку – летник (літник, летнік) шили из самодельной шерстяной, полушерстяной и полотняной ткани, орнаментированной вертикальными разноцветными полосами [18, с. 135; 41, с. 109; 43, с. 237]. В центральных районах Среднего Поднепровья бытовали юбки, украшенные набивным рисунком – дымки (димка, мальованка).

Появление шерстяной полосатой юбки на Кубани исследователи связывают с поздними переселениями украинских и русских групп, вошедших в состав казачества [22, с. 201]. Полосатые «сподницы» стали традиционными для черноморских казачек. Среди разнообразных по качеству, расцветке и орнаментации тканей доминируют именно полосатые – домашней и фабричной выработки: пестрядь, «тяжина» (набойчатая или тканая материя), ситец, демикотон [14, с. 104].

Названия «летник» и «дымник» зафиксированы в этнографических источниках более позднего времени применительно к юбкам в первом случае из широких, а во втором – из узких полос [3, с. 5]. Будничные юбки были домотканые холщовые и суконные, нередко крашеные, или в цветную полосу. С распространением фабричных тканей, холщовые юбки стали носить в основном в качестве нижних (подол, спідниця).

Полосатые юбки не выходят из моды, но на смену тканям домашней выработки приходят фабричные – ситец и шёлк.

Одним из элементов традиционного женского костюма являлся передник: туникообразный (занавеска, зановеска) и поясной (хвартук, фартук, завеска, опыначка) [1, ф. 482, оп. 1, д. 42, л. 3; 16, с. 130; 20, с. 250]. Основной район распространения туникообразных передников (в его различных вариантах) под названием «занавеска» или «запон» – центральные южнорусские губернии. Занавеска – передник с рукавами или на широких проймах, обычно длинный, достигавший колен. По покрою выделяют две группы занавесок: туникообразные (с рукавами и без них) и на кокетке. Занавески были девичьей и женской одеждой русских крестьянок Южной России (Калужская, Тульская, Орловская, Тамбовская, Воронежская губ.). Девушки надевали занавески на рубахи или сарафаны, в тех районах, где сарафан был девичьей одеждой, замужние женщины – поверх рубахи и понёвы [40, с. 87–88]. Чаще всего с сарафаном носили передник, укреплявшийся завязками выше груди, либо запон с грудкой (с нагрудкой, с грудинкой) – с завязками на талии и дополнительной тесьмой, укреплявшейся на шее, или на лямках. Запоны с небольшой грудинкой бытовали на Дону, они вошли в моду в начале XX века. В это же время они упоминаются и в рассматриваемых источниках: «передник с грудью белый, коленкоровый в семь складок» [2, 1902, № 189, с. 3]. Обращает на себя внимание новомодная деталь – складки, которые появляются и на сарафанах.

Н. А. Дворникова отмечает, что передник не был у кубанских женщин обязательной частью костюма, его надевали главным образом для работы [16, с. 130]. Однако и в ряде уездов Воронежской губернии, в семьях бывших однодворцев, передники носили только в будничные дни во время работы [36, с. 185].

В лексике русского населения линейных станиц (Кавказская, Новомагистральская, Усть-Лабинская, Петропавловская, Преградная) устойчиво бытовали термины «завеска» и «занавеска»: «шитых женских занавесок (передников)» [1, ф. 252, оп. 1, д. 155, л. 92; ф. 482, оп. 1, д. 42, л. 3; 2, 1899, № 101, с. 4]. Лексические градации терминов «фартук» и «передник» особенно заметны в тех случаях, когда они употребляются в одном контексте («фартук, два ситцевых передника»). В этом случае речь идёт о переднике «с грудинкой» [2, 1894, № 78, с. 3; 19, с. 158].

В кубанских говорах зафиксирован диалектизм опыначка /опиначка (ст. Марьянская) в значении фартук без верха, который надевали женщины старшего поколения [8, с. 167]. В украинской лексике запиначка, запиначка – «фартук голубой, зеленый, синий, черный у старших людей» [43, с. 221–223, 250–251]. Однако лингвистические материалы фиксируют

и другие украинские лексемы: запона, запонка, запинанка, запинка, запиало, опиначка, припон, припинка, припиначка etc [15].

У украинцев поясной фартук был единственной формой передника (попередник, попередниця, хвартух, завіска, запонка, запинач, запиначка, запілка, запільчина). Согласно этнографическим материалам, письменным и вещественным источникам, короткий, укрепляющийся на талии передник с немецким названием фартук (носили в основном с юбкой, реже с сарафаном поздних покровов), повсеместно распространяется в станицах и селах Кубанской области уже в середине XIX века. В начале XX века с заковыченным или заключённым в скобки определением «немецкие» фартуки фигурируют в списках вещей, краденых из торговых лавок и частных жилых помещений [1, ф. 454, оп. 4, д. 188, л. 198; 2, 1901, № 71, с. 3; 1902, № 23, с. 3].

В начале XX века вошли в моду вышитые фартуки, которые надевали с праздничной одеждой. Фартуки носили как с будничным костюмом, так и с праздничным. «Завеска», с вышитыми на ней инициалами, в некоторых станицах обязательно входила в свадебный костюм невесты [7, с. 27].

Фартуки (завеска, передник) шились из полотняной материи домашнего изготовления, украшались по подолу тканым геометрическим орнаментом, вышитыми растительными узорами. В музеях Краснодарского края и Республики Адыгея имеются единичные экспонаты описываемого типа поясной одежды. Это изделия домашнего изготовления, украшены сплошь или только по подолу тканым или вышитым геометрическим орнаментом. В характере и способах орнаментации выражаются этнические традиции, морально-этические нормы. В экспозиции Белореченского музея представлен женский передник из тонкой хлопчатобумажной ткани, бытовавший в семье переселенцев из Черниговской губернии [4]. Единственным украшением его является неширокая полоса красного геометрического орнамента (ромбы, розетки). В Гиагинском музее хранятся два фартука – один праздничный, с характерным белорусским орнаментом, другой скромный, в комплекте с рушником, принадлежал девушке (сироте), состоявшей в браке, не освященном церковью. Одна единственная узкая полоска из ромбов и косых крестов, проходящая по низу рушника маркировала её статус (девушка не имела права украсить эти предметы фитоморфными мотивами) [13, с. 14].

Из фабричных тканей использовались: зон, подкладочная материя, бумазея, коленкор, но чаще всего белый и полихромный ситец, например, кубовый (с полихромным цветочным орнаментом на синем фоне). Тёмные однотонные и «цветные» ткани использовались для шитья будничных,

рабочих передников. Фартуки оформлялись оборками, каймами, фестонами: «новый ситцевый полосатый, полосы на нем красные и серые, внизу обшит зубчиками из красного и розового ситца»; «ситцевый темный с желтыми каемками» [2, 1882, № 17, с. 4; 1901, № 36, с. 3; 1903, № 143, с. 4].

Праздничные фартуки имели такой же покрой, как и будничные, но шили их, как и другие части одежды, из более дорогого материала – мадаполама, однотонного кашемира (бордовый, синий, чёрный, красный) и по подолу украшали оборками, прошвами, кружевами. Фартук из Краснодарского археологического музея-заповедника был изготовлен в конце XIX – начале XX века (ст. Родниковская) из белой хлопчатобумажной ткани и декорирован по подолу кружевом [3, КМ 3059].

Сведения о нагрудной женской одежде – корсетке, теплушке в письменных источниках единичны, как и предметы из музейных собраний.

Корсетка (керсетка, кирсетка) – украинская безрукавная одежда, изготовленная из разнообразных по качеству тканей, на подкладке, украшенная бархатными обшивками, пуговками etc. Керсетку часто кроили из того же материала, что и юбку (спидница). Старинные праздничные и свадебные керсетки шились из дорогих привозных тканей. С распространением фабричных материй их крой усложняется. Ф. К. Вовк считает кирсетку более поздним видом женской одежды, развившимся из старинных форм суконных безрукавок путем усложнения кроя (вшивались дополнительные клинья), а также в результате замены тканей домашней выработки на фабричные [12, с. 562]. По мнению Г. С. Масловой, «кирсетку» – безрукавку, состоящую из лифа и пришитой к нему расширяющейся нижней части (с клиньями или прямой со сборами), стали носить не ранее начала XIX века [24, с. 47]. До середины XIX века керсетки кроили в основном из тканей домашнего изготовления, прямоспинными или с двумя–тремя клиньями – «вусами». В зависимости от местных традиций она имела свои отличия в форме, пропорциональных соотношениях верхней и нижней частей, используемых материалах и характере декора, а также в способе ношения [17, с. 763; 33, с. 50–54, 170–174]. В Левобережной Украине неотрезные, приталенные керсетки шили двубортными, линию талии поднимали, декор концентрировался на краю правой полы или в нагрудной части.

«Карсет» («корсет», «кирсет») из ситца, парчи и других тканей, на подкладке, иногда с обшивкой позументом, известен у черноморских казачек в конце XVIII – начале XIX века [14, с. 101]. Однако мы не располагаем сведениями о бытовании «карсета» у них в более позднее время или его модификации в сторону усложнения кроя. Источники зафиксировали

сходную с корсеткой одежду под названием «теплушка». В 1901 году в станице Ладожской у казака Матвея Тырина из дома были похищены разные предметы одежды, среди них «ватное черное приношенное пальто на серой подкладке, такая же теплушка» [2, 1901, № 28, с. 3].

Можно по аналогии предположить, что теплушка – нагрудная будничная одежда девушек и молодых женщин, на вате или подкладке, распашная, длиной до пояса, расширяющаяся книзу, без рукавов, с застежкой. В некоторых деревнях Коротоякского уезда Воронежской губернии холстяные теплушки домашней выработки были распространены в период с 1908 по 1930 годы. По словам местных жителей, мода на них пришла с Кубани [40, с. 326]. Теплушки – безрукавки на вате, сшитые из плиса, бумазеи или шерсти, похожие на корсетки, бытовали и в Слободской Украине (Слобожанщине) [18, с. 110]. Мы сталкиваемся с интерференциальным явлением, источник которого сейчас установить практически невозможно. В этнографическом описании женской одежды сл. Ново-Псков Харьковской губернии отмечается, что вместо «кохты» девушки стали иногда носить с «шарафанами» (спидницами) «кырсыты», «заимствованные у донских казачек девушками, ходившими на заработки в «Донщину» [17, с. 763]. Но одежда под таким названием, тем более в рассматриваемый период не фиксируется у донских казачек (известна «кираса»).

Корсетка (кирсетка, горсет, гирсет, керсет, кырсыт) из фабричных тканей получила распространение во второй половине XIX – начале XX века на территории Среднего Поднепровья и Левобережной Украины. «Летом девушки и молодые женщины носят гирсет, коротенькое пальто без рукавов» [31, с. 22].

Сам термин в различных его фонетических вариациях не выявлен в письменных источниках. Однако одежда такого типа и под таким же названием представлена единичными образцами, как одежда украинских переселенцев (известен источник поступления) в краеведческих музеях Краснодарского края и Ростовской области. Корсетка из чёрной ткани с отделкой полосами тёмно-зеленого бархата (ворот, проймы, правая пола, карман) хранится в Краснодарском историко-археологическом музее-заповеднике (датируется серединой XIX века) [3, КМ 4208/2].

Корсетка – характерный элемент украинского национального костюма, её носили со спидницей и плахтой. Однако в ряде южнорусских губерний (Рязанская, Орловская, Тамбовская, Калужская, Тульская) бытовала близкая по типу безрукавная одежда под названием корсет (нагрудная) и корсетка (верхняя) разная по покрою и материалу [№ 21, с. 103; 22, с. 225–225]. Причем носили её и с сарафаном, и с понёвой, и с юбкой.

У кубанских казачек в различные темпоральные периоды их истории также бытовала безрукавная одежда, называемая «карсетом» (корсет, кирсет) и «теплушкой».

Во второй половине XIX века городская одежда – юбка с кофтой занимает постоянное место в женском гардеробе. Кофта составляла основу как летнего, так и зимнего комплекса. В источниках они иногда дифференцируются на холодные и теплые: «три кофты, из них одна атласная, на вате, другая черная, холодная, а третья брильянтиновая с каймою» [2, 1875, № 16, с. 2; № 38, с. 2]. Демисезонные кофты изготавливали из плотного материала: барашкового драпа, плиса, плюша, шерсти на шелковой подкладке.

Кофточки отличались разнообразием фасонов: кофта с талейкой, кофта с пухлями, матене, кираса, гусарка, гейша [19, с. 158]. Они имели прямой (гейша, матене) или приталенный крой (баска, кираса, казак), прямой узкий или объёмный рукав. Кофты украшались кружевом, пуговицами, вышивкой, оборками, бахромой, аграмантом, сутажом, стеклярусом. Белые кофты чаще всего украшались вышивкой, а также оформлялись красным кантом, фестонами («зубцами»): «кофта белого зону с вышивкой кругом и на рукавах, без подкладки», «белые летние кофты с отделкой» [1, ф.214, оп. 1, д. 112, л. 157; 2, 1875, № 35, с. 2; 1880, № 30, с. 2; 1887, № 9, с. 2; 1892, № 17, с. 6; 1893, № 61, с. 3]. В казачьей среде имели широкое хождение «кохточки» из белой хлопчатобумажной ткани, так называемые зоновые, миткальные [2, 1894, с. 4; 3, КМ 4914].

Кофты шились из хлопчатобумажных, шёлковых и шерстяных тканей: ситца, ластика, бриллиантина, атласа, кисеи, сатина, бареж, люстрина, драпа, кашемира, прюнели, плиса, плюша, кашемира, сарпинки, нанбука, жаконета, кангара, чесучи, бумазеи, миткаля, бархата etc. Превалируют ахроматические тона: белый, серый и чёрный (ситец, шерсть, ластик). Последний прочно «закреплен» за полуатласной хлопчатобумажной тканью – ластиком, очень популярной в мужской одежде (бешметы). Рядом с ними «соседействуют» полихромные однотонные и орнаментированные ткани. Для летнего комплекса широко используется ситец разнообразных цветов и узоров, с преобладанием цветочных.

Урядник Н. П. Дубинкин, описывая празднование памяти Св. Сергия Радонежского в станице Каменнобродской, обращает внимание на наряды «девиц-невест, разодетых в шелковые и дорогие шерстяные разноцветные юбки с бархатными кофтами» [2, 1889, № 180]. Казачки любили бархат – эту ворсовую ткань с мягкой пушистой лицевой поверхностью. Существует много сортов бархата – однотонного, набивного и тисненого. Эта ткань не

выходила из моды и в сельской и в городской среде. Бархатные кофты – чёрные, холодные, с отделкою проходят по описям найденных и краденых предметов одежды [2, 1880, № 40, с. 2; 1893, № 90, с. 4; 1901, № 91, с. 3].

В коллекции Краснодарского историко-археологического музея-заповедника представлена женская кофта с пухлями (название фасона). Она сшита в 1911 году казачкой станицы Старолеушковской А. А. Оноприенко из тёмно-бардового бархата в комплекте с юбкой в 4–6 полок (пиллок) – «парочка». Материал и отделка покупались на ярмарке в станице Павловской. Длинные рукава кофты с широким манжетом собраны у плеча в объёмные, ритмично организованные (задрапированные) складки-сборки – пухлики (укр.: житомир. пулики). Сам принцип организации морщенных складок в месте соединения рукава с плечевой частью характерен для украинских сорочек, что и зафиксировано в названии [18, с. 77, 136; 43, с. 254]. Покрой кофты свободный с цельным лифом. Впереди – от воротника-стойки до середины лифа идет треугольная вставка из желтого гипюра фабричного производства. По краям вставки и до конца кофта украшена золотистой витой ниткой и такое же украшение есть по верхней части манжета. Застежка расположена на центральной части спины, застегивается на крючки с внутренней стороны, подшита кокетка из серой хлопчатобумажной ткани. Этой тканью обшит воротник и все края кофты [3, КМ 5395]. Покрой, отделка, качество ткани этой короткой кофты, надеваемой с юбкой из такой же ткани, позволяют определить ее фасон – «матене».

Термин «матине» (matinee) применительно к одежде употребляется в нескольких значениях. Бархатная, отороченная мехом кофта (голл. *matinee* – «утренний халат»), типично голландский вид одежды, часто встречающийся на картинах голландских живописцев XVII века [11, с. 420]. В России матине в виде широкой и длинной кофты из легкой ткани в качестве домашних туалетов носили в 1880-е годы [10, с. 98].

Кофты – «матене» получили широкое распространение на Дону и Кубани как элемент нарядного костюма замужней женщины. Кофта–«матене» из Старочеркасского историко-археологического музея-заповедника, бытовавшая в станице Обливской, сшита из ярко-красного бархата и отделана на груди и рукавах (в виде манжета) узким чёрным кружевом [6, КП 1788]. А. А. Лебедева характеризует матене как свободного покроя кофту длиннее пояса, распашную, с длинным прямым рукавом, воротом стоечкой. Подол и ворот отделявали кружевом, оборочками. В качестве наглядной иллюстрации автор помещает графическое изображение «матене», бытовавшей в станице Березанской Кубанской области [20, с. 254–255].

По описанию Т. Н. Абрамовой, на Дону «матене» шили на кокетке спереди, пышными сборками на груди, с расширяющейся к низу спинкой, с воротником-стойкой, длинным рукавом с приподнятой головкой. Матене делали длиной чуть ниже талии и носили поверх юбок, отделявали на кокетке, вдоль застежки и по концам рукавов строчками, узким фабричным кружевом, тесьмой. Молодые женщины и девушки предпочитали матене с застежкой по левому плечу и боковому шву на кнопках и крючках. Пожилые казачки носили такие кофты с застежкой на пуговицы и разрезные петли на груди [35, с. 513].

Не меньшей популярностью пользовались и кирасы (кираска, кирас) – кофточки на подкладке, плотно облегающие корпус, с небольшой косой баской (оборкой по нижнему краю), пришитой у талии. Они имели воротник-стойку, длинные рукава с «дулями» – густо собранной головкой, высокой манжетой, туго обхватывающей руку. Кофточки застегивались на мелкие густонасаженные пуговицы и прорезные петли спереди, или на крючках – сзади. На груди и концах рукава кирасы украшались покупным кружевом, гипюром, прошвой, строчками, лентами, большими воротниками типа пелерин, вышитых крупным бисером в тон ткани [19, с. 158; 21, с. 250; 35, с. 513]. Кираса из фондов Старочеркасского музея изготовлена из синей клетчатой (с ворсом) ткани, на косточках; ворот застегивается на боку, ближе к спинке. Кофта украшена черными узкими атласными ленточками и мелкими пуговицами [6, СИАМЗ 3950]. На донских кофтах нередко встречаются косточки на подкладке, иногда корсажный пояс, т. е. по сути – это кофты-корсеты. Другая характерная особенность донских кофт – застежка, проходящая по левому плечу, вдоль проймы и по боку. Появление таких фасонов является своеобразным откликом на европейскую моду середины 1870-х: лиф «панцирь», очень прилегающий, с низкой талией, снабженный косточками и доходящий до бедер, моделировавший тело, как корсет [29, с. 189]. На Слобожанщине под названием «кераса» известна верхняя женская плечевая одежда типа длинной кофты [18, с. 110, 134].

Однако, несмотря на сходные названия, фасон украинских кофт отличался от местных, что и артикулируется в одном из описаний найденных вещей: «кофточка черного ластика, малороссийской формы (курсив – авт.), с красными пуговицами, бумазеевая кофточка на холщевой подкладке такого же формата, с черными пуговицами» [2, 1902, № 94, с. 4].

В письменных источниках мы выявили два названия женских кофт: караса (кираска) и казак: «желтая ситцевая кираса, обшита синей шерстянкой», «теплая кираса»; «одежда состоит: из голубой старой ситцевой

кофточки (кираски) с черными мушками, ситцевой жилетки синей с белыми цветочками, полотняной рубахи, верхней юбки серого цвета ситцевой, нижней юбки бумазеевой черной и красного кушака; на ногах – синие чулки; на голове ситцевый платочек с красной каймой [в реке Ходзь, в 5 верстах от станицы Бесленевской (Майкопский отдел). найдена утопшая женщина, примерно 40 лет]» [2, 1892, № 17, с. 6; 1901, № 26, с. 4; 1902, № 247, с. 3].

Упоминание о «казачке» относится к 1880 году: «серого цвета, с кокосовыми пуговицами, шерстяной», «белый с перламутровыми пуговицами» [2, 1892, № 40, с. 2]. Этот термин применительно к женской одежде употребляется в нескольких значениях: 1) в европейской моде середины XIX века тесно прилегающий, застегивавшийся до шеи и имевший широкую баску жакет; 2) городской костюм, состоявший из юбки кофты, сшитых из одной ткани (казачок), модный в мещанской и купеческой среде; 3) женская лёгкая кофта на подкладке из тонких тканей фабричного производства (баска, казак, казачок), получившая широкое распространение в русской деревне в конце XIX – начале XX века среди девушек и молодых замужних женщин. Она шилась приталенной, распашной, со стоячим воротником, с длинными рукавами, пышными у плеча и узкими от локтя до запястья. Спинка изготавливалась из трёх – шести зауженных к талии кусков ткани, а полы – из одного прямого полотнища, каждая с вытачками. Баска застегивалась на пуговицы или внутренние крючки. Застежка располагалась по центру кофты или с её левой стороны. В последнем случае её правая пола глубоко заходила на левую и застегивалась на восемь – шестнадцать пуговиц. Баска украшалась обычно кружевом, лентами, стеклярусом. Украшением служили также мелкие складки, защипы на груди и широкий волан из той же ткани, что и баска, пришитый к её нижнему краю. Баска надевалась с юбкой, которая обычно делалась из той же ткани, что и кофта [29, с. 199; 35, с. 514; 40, с. 26].

В источниках отмечается только одна характерная и весьма колоритная деталь этой одежды: многочисленные пуговицы – кокосовые, перламутровые. Исходя из контекстуального анализа, можно сделать однозначный вывод, что во всех случаях речь идет именно о кофте-кирасе – в паре с юбкой (облегающий сверху и слегка расширяющейся книзу) или без неё. В казачьей среде она известна преимущественно как кираса, у других категорий населения – под названием «казак» (казачок, баска).

Респонденты отмечают, что кофты определённого покроя были типичны для того или иного района, как например, кофточка (блузка), бытовавшая в начале XX века в семье потомственных казаков Орлов-

ских станицы Удобной. Кофточка (блузка) сшита из хлопчатобумажной белой ткани с отложным воротником, длинными рукавами с манжетами, с декоративными строчками на груди, с застежкой на прорезные петли и пуговицы [3, КМ 4914/1].

Кофты шились преимущественно из однотонных тканей, нередко в паре с юбкой из того же материала. Казачки имели в своих гардеробах широкий ассортимент кофт, сшитых из разных тканей, о чём свидетельствуют материалы судебной хроники. В 1901 году в юрте станицы Хамкетинской, на хуторе, у приказного Евталия Богачева неизвестные злоумышленники похитили вещи, среди них: «кофточка нанбоковая летняя с бахромами, кофточка шерстяная красного цвета, кофточка миткалевая, кофточка ситцевая» [2, 1901, № 151, с. 3]. В станице Курчанской у урядника Корнея Петренко было украдено 20 женских кофточек [2, 1902, № 114, с. 3].

В целом женский костюм оказался довольно лабильным, восприимчивым к различного рода модным новациям (в материале, отделке, крое) и быстро пошёл по пути европеизации. Не удивительно, что основной массив собранного материала по одежде приходится на модифицированные и частью урбанизированные формы одежды. Процесс этот протекал неравномерно, но его поступательный и необратимый характер по пути всё большей модернизации и урбанизации отчётливо проявляется по мере приближения *fin de siècle*. В ходе этого процесса происходит обеднение, упрощение и даже исчезновение некоторых исторических форм одежды.

Многие элементы костюма имели различные названия в зависимости от этнического состава населения. Изогlossen совпадают с территориальными границами расселения двух этнографических групп кубанского казачества. В западных районах устойчиво сохраняются в диалектной форме украинские названия предметов одежды («украинский субстрат»), материалов, что в целом характерно для языковой структуры черноморских казаков.

Итак, во второй половине XIX века в станицах Кубанской области происходил активный процесс замены традиционной одежды новыми, общими для украинцев и русских формами, развивавшимися в значительной степени под влиянием города. Однако мы не можем рассмотреть в диахронии эволюцию костюмных форм, зафиксировать какие-то качественные изменения из-за ограниченности источниковой базы и отсутствия артефактов более раннего времени, так как основной массив вещественных источников приходится на начало XX века. В «Общих выводах» об итогах экспедиционного выезда в апреле-мае 1971 года в Краснодарский край группы сотрудников Научно-исследовательского

института художественной промышленности руководитель Е. Н. Хохлова констатирует: «В силу того, что население Краснодарского края многонационально и в значительной степени состоит из переселенцев, здесь почти не встречается прямая преемственность традиций национальной культуры как в художественном творчестве, так и в одежде, и в обиходе. Переселенцы из других районов, как правило, тяготеют к современной городской культуре в архитектуре, быту и художественной промышленности» [37, с. 1]. Данный вывод бесспорен в одной своей части: не только среди старожильческого (казачество), но и иногороднего населения проходил интенсивный процесс вымывания традиционных элементов костюма под сильным воздействием городской культуры. В её «силовое поле» оказался втянутым даже казачий костюм, «иммунная система» которого оказалась ослабленной.

В середине XIX века в костюме казачьего населения станиц Кубанской области значительно утратились особенности тех мест, откуда это население пришло. «Из переселенцев 1802–1848 годов, приносивших в Черноморию из Малороссии национальную одежду, продолжали носить ее только старики и старухи, а молодежь всегда стремилась одеться по-казачьи, чтобы избегнуть насмешек от старожилой молодежи» [48, с. 423]. С другой стороны дисперсно наблюдается реактуализация отдельных традиционных форм и русского и украинского женского костюма (плахта, косоклинный сарафан, корсетка, очепок, кокошник, сборник), вызванная миграционными волнами «движущегося этноса» из тех же метропольных территорий, откуда шли колонизационные потоки на первоначальных этапах заселения Кубани. Одежда новых групп переселенцев, бытовавшая прежде или бытующая в тот же период у казачьего населения под сходными названиями, воспринимается как чужая, не своя (например, свита со сборами). «Корсет», фиксируемый в костюме черноморских казачек на ранних этапах, возвращается в виде усложненной корсетки в костюме украинских переселенцев, претерпев эволюцию и в метропольных территориях. Но не ясно, вступает ли последняя в «конфликт» (своя – чужая) с типологически сходными формами казачьей одежды (теплушка, пальто летнее), развившимися на местной почве и распространившимися в некоторых метропольных территориях в качестве модных форм («тяплушка», «кырсэт»). Эта культурная интерференция проявилась и на языковом уровне.

Традиционная одежда переселенцев донашивается старшим поколением, а нарядные, праздничные её виды оттесняются в обрядовую сферу. Эти формы сохраняют за собой функцию «своего, родного костюма». Но в

другом культурном контексте у них появляются престижные коннотации. В этот период поиска национальной самобытности, своей идентичности «оживает» интерес к русскому искусству, костюму, с которым прежде всего, корреспондирует сарафан с кокошником (у мужчин косоворотка, поддевка). Ретроспекции, стилизации под «русский стиль», давшие массу эклектичных образцов в народной вышивке, могли послужить причиной «консервации» некоторых форм традиционного костюма, а также их «возрождению» (украинская рубаха с вышитой манишкой).

Хранителем традиций выступали в большей степени малоимущие слои населения, одежда которых относительно долго сохраняла этническую и сословную специфику, однако постепенно и она начинает испытывать влияние общей моды, заметно усилившиеся на рубеже XIX – XX веков. В одежде иногородних заметнее проступали этнические особенности жителей тех районов, откуда шло переселение на Кубань, но и сильнее сказывалось влияние общероссийской городской моды.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Кубанские областные ведомости (объявления канцелярии начальника области и наказного атамана о розыске преступников и похищенного, сыские статьи, о найденных и отобранных вещах).
3. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына. Дневники этнографической экспедиции в ст. Пластуновскую Динского р-на. 1980 г. Инф. А. Г. Бакуленко.
4. Историко-краеведческий музей г. Белореченска. 653/127.
5. Российский этнографический музей. Кол. В. К. Костко. 1130-97; Кол. Ф. К. Волкова [Ф. Вовка]. 2384-47.
6. Старочеркасский историко-архитектурный музей-заповедник.
7. Баранкевич И. А. Костюм невесты в традиционной свадебной обрядности станиц Новорождественской и Фастовещкой Тихорецкого района (пер. пол. XX в.) // Археология, этнография и краеведение Кубани. Армавир-Краснодар, 2000.
8. Борисова О. Г. Кубанские говоры: материалы к словарю. Краснодар, 2005.
9. Вановская Л. А. Семантика русской одежды (на материале Тамбовских говоров). Дис. на соиск. уч. ст. канд. филологических наук. Тамбов, 2003.
10. Васильев А. Русская мода. 150 лет в фотографиях. М., 2004.
11. Власов В. Г. Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства. Т. 4. СПб., 2001.
12. Волков Ф. К. [Вовк Ф. К.]. Этнографические особенности украинского народа: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2. Пг., 1916.
13. Гангур Н. А. Орнамент народной вышивки славянского населения Кубани XIX – начало XX века. Краснодар, 1999.
14. Гангур Н. А., Шаповалова А. В. Традиционный костюм черноморского казачества (конец XVIII в. – 1860 г.). Краснодар, 2011.

15. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003 [Электронный ресурс]. URL: http://www.librar.org.ua/sections_load.php?s=philology&id=2169&start=4 (дата обращения: 03.07.2012).
16. Дворникова Н. А. Русские и украинские традиции в одежде населения бассейна р. Кубани (конец XIX – начало XX в.) // Сов. этнография. 1964. № 1.
17. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. Т. 1. Харьков, 1898.
18. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Т. 1: Лісостеп. Степ. Київ, 2008.
19. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. М., 1967.
20. Лебедева А. А. Дон и Северный Кавказ (область войска Донского. Терская и Кубанская области, Ставропольская губерния) // Крестьянская одежда населения Европейской России (XIX – начало XX в.): Определитель. М., 1971.
21. Лебедева А. А. Северо-западные, западные и южные губернии центра (Псковская, Новгородская, Костромская, Смоленская, Калужская, Тульская и Рязанская) // Крестьянская одежда населения Европейской России (XIX – начало XX в.): Определитель. М., 1971.
22. Лебедева И. И., Маслова Г. С. Русская крестьянская одежда XIX – начала XX в. // Русские. Историко-этнографический атлас: Земледелие. Крестьянское жилище. Крестьянская одежда. (Середина XIX – начало XX века). М., 1967.
23. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Вып. 2. Роменский уезд. Одесса, 1900.
24. Маслова Г. С. Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // Сов. этнография. 1954. № 2.
25. Маслова Г. С. Одежда // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. М., 1987.
26. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статистико-экономический очерк. Полтава, 1889.
27. Милорадович В. Степная Лубенщина // Киевская старина. 1904. Т. LXXXII.
28. Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия. СПб., 2005. С. 607.
29. Нанн Дж. История костюма. 1200–2000. / Пер. с англ. М., 2005.
30. Народы Дона: [Альбом] / Авт. текстов Т. Н. Абрамова, О. П. Добровольский. Т. И. Каневская, В. А. Минноранский. Ростов н/Дону, 2010.
31. Народы России. Живописный альбом. Вып. I: Великорусы. Малороссы. Белорусы. Поляки. СПб., 1878.
32. Невская Т. А., Чекменёв С. А. Ставропольские крестьяне: Очерки хозяйства, культуры и быта. Пятигорск, 1994.
33. Николаева Т. А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Киев, 1987.
34. Очерки по истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / Под общей редакцией В. Н. Рагушняка. Краснодар, 1996.
35. Повседневная традиционная одежда донских казаков / Т. Н. Абрамова // Очерки традиционной культуры казачеств России. Т. 1. М.; Краснодар, 2002.
36. Попова И. А. Лесостепной юго-восток (Орловская, Курская, Тамбовская, Пензенская, Воронежская губернии) // Крестьянская одежда населения Европейской России (XIX – начало XX в.). М., 1971.

37. Проведение научной экспедиции по изучению современного состояния производства художественных изделий в Краснодарском крае и оказание помощи в их дальнейшем развитии // Труды научно-исследовательского института художественной промышленности (машинопись). Т. 2245. М., 1972. (Библиотека Всероссийского музея декоративно-прикладного и народного искусства).
38. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России. М., 1847.
39. Руан К. Новое платье империи: история российской модной индустрии, 1700–1917. М., 2011.
40. Русский традиционный костюм: Иллюстрированная энциклопедия / Авт.-сост. Н. Соснина, И. Шангина. СПб., 1999.
41. Савченков И. Старое и новое в народном убранстве и одежде // Живая старина. Вып. I. СПб., 1890.
42. Святский Д. Крестьянские костюмы в области соприкосновения Орловской, Курской и Черниговской губерний // Живая старина. Вып. I–II. СПб., 1910.
43. Стельмашук Г. Г. Давне вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Луцьк, 2006.
44. Трутовский К. Из воспоминаний о поездках по Малороссии // Киевская старина. 1889. Т. XXVI.
45. Успенский И. Станица Димитриевская: Исторический очерк // Кубанский сборник. Т. VIII. Екатеринодар. 1902.
46. Ушаков Н. В. К вопросу о классификации одежды восточных славян // Памятники культуры народов Европы и Европейской части СССР. Л., 1982. (Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XXXVIII).
47. Царева Л. С. Социально-экономическая повседневность станиц Новой Линии в 1840–1917 гг. (на примере костюма). Дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Славянск-на-Кубани. 2012.
48. Черный Н. Н. Ейский уезд: Статистическое описание // Кубанский сборник. Т. I. Екатеринодар, 1883.
49. Ярошенко И. В. Традиционный бытовой костюм кубанских казаков XIX – начала XX века (из истории развития форм и конструкций). Краснодар, 2010.

© 2013 г., Л. Ю. Брылова

(станция Ленинградская Краснодарского края, Россия)

**«РУБАХА МАЛОРОССИЙСКОЙ РАБОТЫ ИЛИ
С МАЛОРОССИЙСКИМ ШИТЬЕМ НА ГРУДИ...»:
ОРНАМЕНТАЦИЯ НАТЕЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ КАК ИНДИКАТОР
ЭТНИЧНОСТИ (на материале музейных коллекций
Краснодарского края и Ростовской области)**

При знакомстве с материалами этнографических коллекций краеведческих музеев Краснодарского края и Ростовской области, исследователь сталкивается с очевидным фактом: превалирование нательной,

преимущественно женской одежды (рубахи) в музейных собраниях, причём последняя нередко репрезентирует весь костюмный комплекс. Специалист по одежде восточных славян, даже без привлечения учётной документации, атрибутирует многие из них как «украинские». Украинский «феномен» обнаруживает себя во всём многообразии субэтнических вариантов (встречается и западноукраинский тип). В качестве сигнала этноопределителя выступает не столько покрой, сколько характер декора и принципы его размещения на отдельных частях рубах.

В контексте обозначенной проблемы актуализируется оппозиция казачья/не казачья, русская/малороссийская (рубаха, вышивка), причём первая выступает в латентной форме. В 1910 году Новодонецкое станичное правление (Кавказский отдел) поместило объявление в газете «Кубанские областные ведомости» о розыске хозяев к вещам, отобраным у цыган. Среди них фигурируют рубашки: новая женская холщовая малороссийской работы (курсив – авт.), другая такая же проношенная, 90 коп.; русская женская (казачья), 25 коп.; три приношенные русской работы женские рубашки (станки ситцевые, а подставки холщовые), 45 коп.; четыре женские, из них одна новая (станки ситцевые, а подставки холщовые), 1 р.; две (станки сарпинковые, подставки холщовые), 50 коп. [2, 1910 № 154]. Это редкий пример, когда рубахи противопоставляются по этническому и сословному признаку. По словам респондента, в станице Новорождественской казачки не вышивали рубахи: «Мы ж казаки, у нас вышитых ни было. А это украинцы вышивали. Вышивали подставки красными и черными нитками [верх ситцевый]. Под юбкой не видно. А тогда оденут юбку клинную, а спереди приподнимут, чтоб, это ж по-украински пидтычка была ж видать» [3, АК № 969].

В западных районах Кубани нижняя часть рубахи называлась по-украински «пидтычка». В этих же районах, а также среди жителей Лабинского и Баталпашинского отделов, кроме русского слова «рубаха», был широко распространен термин «сорочка». В восточных районах бытовали старые русские термины: нижняя часть рубахи называлась «подол», «подстава», «подставка», верхняя – «стан» [1, ф. 252, оп. 2, д. 612, л. 163; ф. 482, оп. 1, д. 42, л. 3; 2, 1910, №№ 154, 164; 21, с. 130]. У украинцев праздничная и обрядовая сорочка обязательно должна быть цельной (додільна); одну или две «додільних» сорочки из тонкого льняного полотна готовили для больших праздников, а также к смерти [22, с. 180; 23, с. 229]. Рубаха, сшитая из двух частей, рассматривается как более позднее явление, вызванное практическими соображениями [33, с. 36]. В конце XIX века во многих селах Харьковской губернии

женщины носили составные сорочки: верхняя часть (станок) кроилась из тонкого льняного полотна, ситца или миткаля, а нижняя (пидтычка) – из пенькового полотна [22, с. 763].

На Кубани цельнокроенные рубахи изготавливались из холста разного качества и белых хлопчатобумажных тканей – ситца, миткаля (зон, ланкорд), коленкора, бязи. В рассматриваемый период старинные целиком холщевые рубахи (скрозные, додольные) надевались во время полевых работ [27, с. 157]. В летнее время сорочка практически являлась единственной нательной одеждой: «женщины ходят босые, в одних рубахах, без верхнего плагья» [16, с. 138]. В цельнокроенных «додольных» рубашках, с поясом в старину ходили как мальчики, так и девочки до 15 лет (и даже старше). «Юбку одевали как 18 лет стукнет, а до этого так и бегали девочки, и мальчики» [3, АК 956].

Документы свидетельствуют о широком бытовании составных рубах, в которых верхняя часть была сшита из тонкого полотна или хлопчатобумажных тканей (ситец, сарпинка, кумач, бриллиантин, бязь), а нижняя – из холста («рубахи ситцевые с подставками», «рубаха брильянтиновая с холщевой подставкой, такая же – с подставкой из голландского холста; бязевая с холщевой подставкой; ситцевая с такою же подставкой») [1, ф. 252, оп. 2, д. 612, л. 193; ф. 482, оп. 1, д. 42, л. 3; 2, 1892. № 17, с. 6; 1880, № 41, с. 1; 1899, № 143, с. 3; 1910, № 64]. В музейных коллекциях часто представлены верхние части таких рубах – станы (станки), декорированные вышивкой, нередко их называют ошибочно кофтами или блузами украинского фасона. Однако это определение корреспондирует не столько с фасоном, сколько с декором.

В рассматриваемый период богатая цветочная орнаментация, выполненная крестом красными и чёрными бумажными нитками, широко распространилась в северо-восточной части Украины, а также у русских Курской, Воронежской и других областей [30, с. 46, 53]. Исследователи украинской народной одежды констатировали на рубеже веков широкое распространение в декоре женских сорочек красно-чёрных узоров, вышитых крестиком по канве с печатных образцов [17, с. 199]. В конце XIX века входит в моду расшивка крестом всего поля широкого рукава букетами красных цветов с чёрными листьями. В русских сёлах Курской губернии, население называло их «рубахами украинского фасона» [37, с. 146]. В музейных собраниях можно встретить образцы таких сорочек или их верхних частей (станки), как впрочем, и более поздние стилизации под «украинский фасон». Обращает на себя внимание одна колоритная деталь – пышно орнаментированные рукава, собранные в густую сборку

у наплечий и запястья (типично для большинства районов Украины). Композиция орнамента и его размещение на рукаве имеет разнообразные решения, тесно связанные с покроем рубахи. Вышивка располагается на плече, ниже плеча, по стволу рукава и на манжете. Вверху рукава, на плече или немного ниже вышивка идет рядами, а по стволу орнамент распределяется по-разному. В основном это отдельные элементы, преимущественно цветы, распределяемые более или менее свободно либо горизонтальными и вертикальными рядами. «Рукава и полики всегда расшиты, а в более нарядных сорочках и помережены. Вышивка делается без канвы, прямо по полотну, преимущественно белыми нитками гладью, иногда и красными. <...> Узоры своеобразные малорусские, состоящие, главным образом, из прямых линий. Рукав возле плеча обыкновенно вышивается поперек каким-нибудь широким узором, а от него идут вышитые полосы вдоль рукава, иногда же этих последних нет, а вместо них вышиваются отдельные небольшие разбросанные по рукаву рисунки, преимущественно цветов, ягод и т. п.» [36, т. XLI, с. 281]. В одних случаях композиция из одиночных букетов цветов сгущается, элементы почти смыкаются друг с другом, а в других наоборот разряжается. Цветочных рядов, организованных по принципу метра (равномерного чередования элементов), может быть два и три. Фитоморфно-лиственное наполнение букетов также организовано по-разному: от геометризма и симметрии форм до почти живописной их трактовки. Именно так решены букеты на рукавах станка рубашки из Азовского историко-краеведческого музея, где превалирует не линия, а пятно, видны наплывы и разрывы форм, «случайность» наклонов и поворотов цветов [4, АКМ 14455]. Аккордно воспринимаются массы красного цвета, оттеняемые чёрными «движками». Букеты на рукавах «станка» из Белореченского музея (ст. Бжедуховская), транспонированные из рушниковой вышивки, являются миниатюрной версией популярного в украинском народном текстиле мотива «вазона» [6]. Эти букеты иногда так разрастаются, что заполняют всю нижнюю половину рукава рубахи, диссонируя с другими частями орнамента (несоразмерность, пропорциональные издержки, нарушение принципа соподчиненности). Но в большинстве случаев вышивальщицам удается этого избежать (но не избыточности декора) за счет сочетания «отдыхающих» и «работающих» частей, разряжения орнаментальных рядов. Акцент делается на плечевую и верхнюю части рукава, в нижней части свободно «разбросанные» букеты смягчают линейный принцип организация орнамента в бордюрах. Композиция из разбросанных по всему полю рукава отдельных цветов – «розкидна» часто встречается

на полтавских рубахах [29, с. 61–62]. Такие нарядные рубахи носили с безрукавкой – «корсетом», что и демонстрируют женские костюмы в экспозиции Тихорецкого историко-краеведческого музея и Ростовского областного музея краеведения. «Летом «девчата» носят «карсеты», т. е. короткую верхнюю одежду без рукавов из фабричной материи; рукава холщовой или «коленкоровой» рубашки при этом роскошно вышиваются гладью или крестиком» [13, с. 516].

Как видно из приведённых примеров, в декоре женских сорочек доминируют фитоморфные мотивы, чаще всего представленные букетами в их различных модификациях. Зооморфные (орнитоморфные) встречаются исключительно редко. Так, например, два ряда пав, заключённых в орнаментальные бордюры и торжественно шествующих друг за другом, охватывают центральную часть рукавов «станка» из Гиагинского краеведческого музея [19, цв. ил. 76]. Пава – птица семейного счастья, поэтому она часто вышивалась на свадебных рушниках. Узор под названием пава-птица представлен в кубанской рушниковой вышивке в разных композициях, техниках и стилевых решениях. Обобщённая трактовка образа птицы, с характерными признаками иконографии павы – хохолок, пышный хвост, присуша и русской и украинской вышивке [24, с. 47]. Для чёрно-красной вышивки крестом характерна тенденция к натуральности и дробности формы. Детально прорабатывается изящный хохолок и особенно пышный веерообразный хвост, покрытый затейливым узором. «Интернациональная» природа описываемых узоров не исключает наличие общего источника (печатные образцы).

Все рассмотренные примеры вышитых комплексов на женских рубахах могут быть объединены в один широко распространённый топокомплекс – рукавно-плечевой (вышивка размещается на рукавах и плечах). Вкупе с богатой растительной орнаментикой он и породил метафору «украинский фасон». Это определение в равной степени распространяется и на другой топокомплекс – нагрудно-рукавный (вышивка размещается на груди и рукавах), представленный единичными образцами. Так богатую растительно-орнитоморфную орнаментику на рукавах рубахи из Северского историко-краеведческого музея дополняет широкая манишка с вышитыми на ней крупными цветами маков, в окружении листьев, бутонов и плодов (коробочки) [19, цв. ил. 8 а, б].

Для атрибуции сорочек, нередко попадавших в музейные собрания «по случаю» («*sine anno et loco*» – без года и места), имеет значение и анализ техник вышивки. Рубахи украшались преимущественно вышивкой крестом. Самым характерным признаком вышивки сорочек конца XIX – первой

половины XX века была чёрно-красная гамма цветов и растительный тип орнамента. В двухцветной вышивке соединялась красная и чёрная (реже – синяя, серая) заполочь в разных соотношениях. Преобладание одного из цветов зависело от назначения рубахи, возраста владелицы и этнических традиций. «Интернациональная», повсеместно распространившаяся в рассматриваемый период вышивка крестом, не может служить индикатором этничности (этноопределителем). Различают несколько её разновидностей: полукрест, или роспись, крест двусторонний, простой, или русский крест, крест прямой и косой, удлинённый, двойной (болгарский) и др. В первой четверти XX века в вышивке был очень популярен крест разреженный (рассыпной). Ажурные узоры, вышитые чёрными нитками на белом полотне (*blanc et noir* – франц. белое и чёрное), создававшие иллюзию кружева, назывались «обманка» (*trompe-l'oeil* – обманчивая видимость) или «фальшивое кружево». Рубахи с такими узорами в двухцветной или трёхцветной гамме (с введением красного в разделку узора) встречаются в музейных коллекциях Краснодарского края [20, с. 104–105 ил.]. В Динском районном историко-краеведческом музее хранятся две рубахи из домотканого полотна. Одна – цельнокроеная, декорирована на рукавах и подоле растительно-геометрическим орнаментом, вышитым чёрными нитками в технике «крест». Поперечное (вверху рукава) и продольное (ствол рукава) чередование узких орнаментальных полос из калиновых веток («ламана гілка») и ромбов с восьмилепестковыми розетками, выполненными разреженным крестом, создает эффект ритмического чередования обрамляющих и заполняющих частей. В последнем качестве выступает геометрический орнамент в технике «обманки», ассоциирующийся с кружевными прошивками. Вторая рубаха – составная, вышивка располагается плотными рядами в виде двух широких бордюров на плече и в верхней части рукава «станка», в средней части узор разрежается, утрачивая свой ковровый характер, и россыпь цветочных веточек, также покрывающих «фальшивое кружево» бордюра, в шахматном порядке заполняет пустое пространство, оставляя свободной нижнюю часть рукава. Вышивка в технике «обманки» широко применялась в декоре женских сорочек на Полтавщине [26, с. 92, 101]. Но даже без учёта этого, по характеру размещения орнамента, рассматриваемые сорочки могут быть с полным основанием отнесены к «украинскому типу». Вышивка на станке женской рубашки из Славянского историко-краеведческого музея (х. Сербино) по стилистике близка «динскому» (и также *tricolor*), но декор концентрируется только в верхней части рукава (верхнерукавный топокомплекс) [9, СМ 739].

Другая техника – мережка, как и широкое ее использование в декоре женских и мужских рубах, характерна для украинцев [36, т. XLIII, с. 448]. Мережкой оформляли подол сорочки, ею соединяли разные детали кроя и размещенную на них орнаментацию (плечевую вставку и рукав): «плечи иногда бывают вышиты «мережкой» (узорчатыми вышитыми дырочками)...; конец подола обшивается рубцом или «мэрэжкой» [22, с. 762, 763]. Однако на выявленных в музейных собраниях предметах мережка встречается редко и только как вспомогательный элемент узора. Вышивка крестом заметно потеснила (если не вытеснила полностью) традиционные техники. В начале XX века В. Милорадович отметил: «Одежда за небольшими исключениями однообразна по всей волости. Рубашки конопляные, редко льняные, расшитые красными и черными крестиками и розами, у старух встречаются еще мережаные подолы, молодежи же опускающим низко исподницы нет необходимости в мережке» [32, с. 361–362].

Оставили свой слабый след на единичных образцах и другие вышивальные техники – «белым по белому» («білим по білому») и «вирізування» (вырезывание), характерные для декоративной системы полтавских сорочек [26, с. 92–93]. Такие сорочки в конце 1980-х годов можно было ещё встретить в сундуках украинских переселенцев и изредка в музейных собраниях [10, СИАМЗ 21125; 20, с. 104 ил.].

Мужские рубахи представлены не в таком объеме, как женские, причем многие из них датируются 20–40-ми годами XX столетия. Различные типы рубах отличаются друг от друга кроєм (туникообразная или с полками, пришитыми по утку), характером разреза для надевания рубахи, фасоном воротника, украшениями.

В конце XIX – начале XX века на Кубани мужчины носили туникообразную рубаху – косоворотку с разрезом ворота, расположенным на левой стороне груди, и со стоячим воротником. До середины XIX века такую рубаху называли «с косым воротом» или «русская рубаха» [25, с. 138–139; 35, с. 43]. Первое название, наряду с другими, устойчиво сохраняется и в более позднее время: «одет в сарпинковую белую, с синими клетками рубаху, с косым воротником и одной пуговицей на нем»; «в ситцевую рубаху-косоворотку с голубенькими цветочками; воротник коей на шее застегнут на одну пуговицу, на груди же рубаха расстегнута»; «теплая черная бумазеевая рубаха и синяя ситцевая – обе с обшлагами и боковыми воротниками»; «рубаха мужская ситцевая красного цвета, застегнутая с левой стороны ворота на пуговицы, крепкая и перепоясана в поясе шнурком» [1, ф. 482, оп. 1, д. 60, л. 34; 2, 1901, № 234, с. 3; 1902, № 225, с. 3; 1903, № 11, с. 3, 1910, № 184].

Одновременно на Кубани бытовала и рубаха с прямым разрезом ворота (сорочка), являвшаяся типичной для украинцев. По мнению А. А. Лебедевой, украинский тип рубахи бытовал на Кубани до середины XIX века [28, с. 234]. В начале XX века среди сельской молодежи появилась под влиянием города рубаха с кокеткою, но широкого распространения она не имела. Косоворотку носили представители различных сословий и сословных групп (казаки, крестьяне, мещане, рабочие). В период утверждения идеологии славянофильства и распространения «русского стиля» она стала своеобразным символом «русскости», одной из форм ее визуальной репрезентации.

Шили рубаху из домотканого белого полотна или фабричных шёлковых, хлопчатобумажных гладкоокрашенных тканей (красных, синих), иногда украшали вышивкой. В музее станицы Бриньковской хранится рубаха-косоворотка, изготовленная из домотканого льняного полотна, воротник, нагрудная планка, низ рукавов и подол которой декорирован узкими полосами геометрического орнамента, вышитого чёрными нитками в технике «крестик» [8, БМ 0107]. В рубахе из Азовского музея-заповедника жёсткий ахроматизм (белый – чёрный) отступает под натиском аккордно звучащего в растительных «зарослях» орнамента ярко-красного цвета. Широкая орнаментальная полоса из ритмично организованных «стелющихся» листьев, цветов с разными наклонами поворотов, и небольших геометризированных розеток, заполняющих пространство между ними, проходит по низу рубахи и краям рукавов. В верхней части рубахи (узкий воротник-стойка, планка) движение растительных форм ослабевает, ритм переходит в метр, особенно в левосторонней планке на груди. Распределение декора корреспондирует с композиционным приемом – «тяжелый низ, легкий верх». Но обращает на себя внимание другое – незамкнутая в бордюр полоса из растительных элементов кажется сошедшей с рушникового поля, то есть транспонированной из одной системы в другую [4, АКМ 20963].

Характер декора и способы оформления рубах имели свои традиции у различных этносов и этнических групп восточных славян, выступая в качестве этнодифференцирующего признака, что отражено и в документах: «рубаха белая холщовая с русской вышивкой (курсив автора) на воротнике (ворот), груди и рукавах»; «в белой полотняной рубахе, воротник которой, грудь и края рукавов вышиты малороссийским узором»; «в белую рубаху, с малороссийским шитьем на груди» [2, 1887, № 41, с. 3; 1910, № 54]. В отдельных случаях в источниках для характеристики одежды разыскиваемого человека употребляется определение малороссийская

(метонимия). Например, «одет в пиджак и штаны черного сукна, малороссийскую рубаху, длинные сапоги и картуз» [разыскиваемый 23-х летний казак с. Хорошего Озера, Борзенского уезда, Матвей Кириченко] [2, 1889, № 35, с. 4]. В начале XX века В. А. Бабенко так описывает украинский и русский «фасоны» рубахи: «Мужская сорочка малороссийского покроя приготавливается из домотканого грубого полотна с очень широкими и просторными рукавами, оканчивающимися на месте «обшлаг» сборками «чехлами». Ворот такой рубахи невысокий стоячий или же отложной и застегивается вместо пуговицы ленточкой. Стоячий ворот украшается вышивкой, грудь по краям «пазухи» тоже. Бывают же и рукава вышиты на плечах и на «обшлагах». У парней принято носить рубахи с вышитой всей грудью. Рубахи почти всегда вбираются в штаны. <...> Русские носят рубахи с более узкими рукавами, так называемую косоворотку со вставными красными подплечниками. Великорусская косоворотка надевается уже «на выпуск» поверх портов и подпоясывается шерстяным с кистями или же кожаным узким с металлическими пуговицами пояском» [15, с. 61, 64].

Во многих кубанских станицах (Ново-Рождественской, Воронежской, Новодмитриевской и др.) распространены были рубахи с чёрно-красной вышивкой крестом, расположенной по прямому разрезу ворота, на груди и на обшлагах [28, с. 237]. Подол украшался не всегда. «Русский стиль» узнается по графической прорисовке узора – скупой геометрический орнамент (часто обыгрывается мотив ромба в различных вариациях) располагается на воротнике-стойке, узкой планке, прикрывающей прямой нагрудный разрез, обшлага и подол [5, ЕМ 8511/2; 8, БМ 0108]. По характеру орнаментации этот тип рубахи имеет много общих черт с косовороткой.

Казачи обычно носили рубахи по-украински заправленными в штаны, но старообрядцы и некоторые линейцы носили рубахи навыпуск и обязательно подпоясывались. «Подпоясывались обязательно, только старики могли ходить по дому и работать в поле без пояса, да в станице Владимировской (Лабинский отдел) существовал среди молодежи обычай выходить на гулянье, повесив пояс через плечо или держа его в руках» [21, с. 128].

Декоративный строй рубахи зависел от её назначения, имущественного статуса владельца и этнических традиций. В документах встречаются не мало лапидарных описаний рубах с фиксацией отдельных орнаментальных зон: «одет в две холщовых рубахи с вышитыми красной и черной бумагой воротниками»; «в полотняную белую, с вышитыми обшлагами и воротником рубаху»; «мужская белая рубаха с вышитым нагрудником»;

«в холщевую, вышитую на рукавах, груди и воротнике рубаху»; «в белую рубашку с вышитой грудью и воротом», «из белой бязи рубаха обшита на груди и по краям рукавов красною узкою вышивкою»; «в белой коленкоровой с вышитой грудью рубашке» [2, 1887, № 41, с. 3; 1889, № 34, с. 6; № 47, с. 3; 1892, № 52, с. 3; 1895, № 218, с. 2; 1896, № 30, с. 2; 1902, № 22, с. 3; № 52, с. 4; 1903, № 6, с. 3].

Нагрудная вышивка располагалась узкой полоской вдоль бокового разреза, в виде двух более или менее широких полос по бокам прямого разреза или делалась широкой («манишка») и сочеталась с боковым разрезом ворота, или с прямым (накладывалась на прямой разрез). В рассматриваемый период рубахи «с вышитой грудью», или манишкой фиксируются в одежде иногородних: «... в верхней [коленкоровой] рубашке воротник, обшлага и манишка вышиты голубою и красною заполючью» (казак Лубенского уезда Полтавской губ.) [2, 1891, с. 4]. Подобного типа рубахи, но относящиеся к более позднему времени, можно встретить в музейных собраниях. Так, мужская сорочка из Славянского музея, принадлежавшая коренному жителю станицы Анастасиевской Дмитрию Семикоровко, наследует традиционные для украинцев характер орнаментации и цветовую гамму, хотя сшита в 1929 году из тонкого желтоватого шелка (креп) [9, СМ 1030]. Геометрический орнамент из чередующихся ромбов и восьмилепестковых розеток располагается на воротнике-стойке, в виде двух нешироких полос по бокам прямого разреза и на узких манжетах. Вышивка выполнена нитками мулине четырех цветов (тетрахроматизм): насыщенный голубой, ярко-красный, чёрный и светло-коричневый (охра красная). Последние два цвета гармонируют с обертонами – красным и синим, оттеняя их активное звучание. Примерно этими же годами датируется рубашка из Тимашевского музея, сшитая из светло-охристого шелка [11]. Нарастает полихромия геометрического орнамента, составленного из городчатых ромбов и восьмиугольных звёзд: красный, синий, голубой, зеленый, чёрный, приобретающего плотный, почти ковровый характер заполнения на широкой манишке. Независимо от кроя, украинские сорочки можно разделить на три группы: с пазушным разрезом без застёжки и с застёжкой, с застёжкой, прикрытой манишкой. Каждая группа в свою очередь подразделяется на три подгруппы: сорочки без воротника, с воротником-стойкой и с отложным воротником. Каждая подгруппа имеет два варианта: сорочка с прямыми рукавами без манжетов и с рукавами, собранными в манжеты [18, с. 175–176]. Последние чаще всего встречается у украинцев и белорусов, у русских – редко.

Все мужские рубахи, выявленные в этнографических коллекциях краеведческих музеев Дона и Кубани могут быть отнесены к пазушно-нижнерукавному комплексу (вышивка на воротнике, спереди на становой и в нижней частях рукавов). Они сшиты из домотканого полотна или фабричных тканей светлых тонов (охристых) и репрезентируют декоративную систему оформления рубах, характерную для украинцев. Чаще всего встречаются сорочки с воротником-стойкой, широкой манишкой, с прямыми рукавами без манжетов и с рукавами, собранными в манжеты. Полихромия наиболее характерна для геометрического орнамента, а для растительно-фитоморфного – двуцветная чёрно-красная гамма. Сорочки с отложными воротниками составляют немногочисленную группу и относятся к более позднему времени. Но при внимательном знакомстве с материалом обнаруживается, что это более поздняя стилизация под «украинский стиль».

В орнаментации мужских рубах также применялся прозрачный шов – «мережка». В начале XX века Б. Познанский, отмечая косность в сохранении костюма в ближайших к Киеву сёлах, писал: «мужчины малороссы по сию пору в мережанных сорочках, поломах или полстяных брылях...» [34, с. 182]. Респондент И. А. Демченко, описывая праздничную мужскую рубаху, особо подчеркивает: «Выбелена, льная, чистая, красивая, расшитая, везде мережки» [3, АК 956]. «Жениху должна быть рубашка вымереженная с манишкой, холстовая рубашка, тут и манишка вышитая, тут и размереженный воротничок», – отмечает другой респондент [3, АК 666]. Мережка нередко комбинировалась с другими швами, как дополнительный акцент узора. В Тихорецком городском историко-краеведческом музее хранится комплекс предметов (рушники, женские и мужские рубахи), принадлежавших вышивальщице М. А. Беда, переселившейся в 1920-е годы из Киева. Среди них заготовка для мужской рубахи: воротник-стойка, манишка в виде двух нешироких орнаментальных полос (гирлянды «маков», вышитых красными и чёрными нитками), соединенных узкой полосой геометрического орнамента из чередующихся элементов – восьмилепестковой розетки и Z-образной фигуры (сигма), выполненных мережкой [12].

Характер орнаментации на мужских рубахах в основном геометрический: ромбы, кресты, розетки. Растительный орнамент в рассматриваемый период встречается реже, хотя цветочные узоры, как в русской, так и в украинской вышивке в это время начинают вытеснять искони традиционные геометрические формы [31, с. 53]. В 1901 году в станице Павловской у крестьянина Захария Клименко были похищены вещи, среди

них несколько «бумазеевых рубах с вышитыми цветами» [2, 1901, № 258, с. 3]. Бумазея – тёплая мягкая хлопчатобумажная ткань часто использовалась для пошива мужских рубах. Она окрашивалась в разные цвета, в конце XIX века русские фабрики выпускали её полосатой, клетчатой и узорной [14, с. 22].

Уже в середине XIX столетия имущая часть казачества использует для шитья рубах фабричные материи. Холст домашней выработки постепенно переходит в разряд бельевых тканей, предназначенных для нижнего белья (рубахи, исподние штаны). Однако пользование фабричными тканями и степень обеспеченности ими находились в прямой зависимости от имущественного положения семьи. «Достаточные носят рубаху серпинковую, ситцевую и кумачовую, с разными вышивками (курсив автора), смотря по состоянию, и штаны парусинные или суконные разных цветов. На праздники казаки надевают тонкие американовые, ситцевые рубахи...» [39, с. 652]. Наиболее состоятельные шили из покупных тканей не только праздничную, но и повседневную одежду. Бедняки же только в редких случаях покупали недорогие фабричные ткани. «Белье составляет ситцевая в праздники и холщевая в будни рубаха» [16, с. 138].

Проведенные исследования показали, что процессы трансформации традиционных типов одежды повлекли за собой изменение семиотического статуса мужской рубахи [38, с. 23]. Традиционная белая рубаха, декорированная вышивкой, всё более понижалась по шкале престижности (нарядности). Функциональная дихотомия произошла и на понятийном уровне: «верхняя» (из цветной фабричной ткани) и «сподняя» (из простого белого холста). Холщевая рубашка в комплекте с нижними штанами (сподники, подштанники) переходит в разряд нательной домашней и рабочей одежды. Женская рубаха также из повседневной плечевой одежды все более становилась или только домашней (рабочей), или нижней нательной одеждой, на которую чаще всего надевали кофту городского фасона.

Многочисленные фото-источники дают наглядное представление о степени распространенности тех или иных видов мужской и женской одежды в конце XIX – начале XX века. Казаки репрезентируют свой традиционный костюм (черкеску с бешметом), под которым скрывается «сподняя» рубаха, а женщины и девушки в кофтах и юбках, выглядят совсем по-городскому. Украинский костюм, включая и расшитую рубаху, можно увидеть на постановочных фотографиях («малороссийские сцены»). Даже казаки, отдавая дань моде, потянулись к европейскому костюму (пиджачная пара), на что сетуют в своих «очерках» дореволюционные бытописатели. Женщины в этом отношении оказались намного

радикальнее и поспешили уже в середине XIX столетия по возможности (это затронуло в первую очередь имущий слой казачества) освободиться от «патриархальных» форм одежды и приобщиться к новинкам европейской моды, и если не к дорогим элитным образцам, то хотя бы к их более дешевым эрзацам. Развитие индустрии готового платья, торговли, маркетинговые стратегии способствовали тому, что даже в отдалённых уголках Российской империи женщины могли выбирать и заказывать по каталогам понравившиеся образцы тканей, одежды, отделочных материалов. Этим объясняется тот факт, что в этнографических коллекциях региональных музеев мы можем найти предметы городской одежды – юбки, кофты, аксессуары, но традиционные формы (запаски, плахты, понёвы, запоны) обнаружить исключительно трудно. Даже те, которые попали в музей «по случаю» или в ходе собирательской работы, принадлежат поздним переселенцам (20–30-е годы). И рубахи «украинского фасона», не составляют исключение. Правда, представлены они в значительно большем объёме и ассортименте, вынуждая исследователей задаваться одним и тем же вопросом: какую трансформацию претерпела украинская сорочка после переселения черноморского казачества на Кубань и последующих организованных переселениях в Черноморию более ста тысяч малороссийских казаков из Полтавской, Черниговской и Харьковской губерний.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Кубанские областные ведомости (объявления канцелярии начальника области и наказного атамана о розыске преступников и похищенного, сыскные статьи, о найденных и отобранных вещах).
3. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции 1996 г. Научно-исследовательского центра традиционной культуры Государственного научно-творческого учреждения «Кубанский казачий хор». Тихорецкий р-н, ст. Новорождественская. Инф. Демченко И. А. АК № 956; Инф. П. М. Кривошанова. № 969; ПМ КФЭЭ-94. Лабинский р-н, ст. Каладжинская. АК № 666.
4. Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник.
5. Ейский государственный историко-краеведческий музей им. В. В. Самсонова.
6. Историко-краеведческий музей г. Белореченска. БМ 652/126.
7. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына.
8. Музей станицы Бриньковской.
9. Славянский историко-краеведческий музей.
10. Старочеркасский историко-архитектурный музей-заповедник.
11. Тимашевский музей семьи Степановых. КМ 9779/14.
12. Тихорецкий городской историко-краеведческий музей. ТМ 1100.

13. Абрамова А. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии (Этнографический очерк) // Живая старина. Вып. III–IV. СПб., 1905.
14. Андреев П. П. Русский товарный словарь. СПб., 1889.
15. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905.
16. Близнюков П. Станица Бесленевская Кубанской области // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 6. Тифлис, 1888.
17. Булгакова Л. Деякі конструктивні та художні особливості традиційних сорочок Полісся першої половини ХХ століття // Народознавчі Зошити. 1996. № 2.
18. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етнографічний аспект. Львів, 2005.
19. Гангур Н. А. Орнамент народной вышивки славянского населения Кубани XIX – начало XX века. Краснодар, 1999.
20. Гангур Н. А., Шаповалова А. В. Традиционный костюм черноморского казачества (конец XVIII в. – 1860 г.). Краснодар, 2011.
21. Дворникова Н. А. Русские и украинские традиции в одежде населения бассейна р. Кубани (конец XIX – начало XX в.) // Сов. этнография. 1964. № 1.
22. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. Т. 1. Харьков, 1898.
23. Зеленін Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991.
24. Кара-Васильева Т. В. Традиційне і нове в Полтавських рушниках // Народна творчість та етнографія. 1981. № 5.
25. Кирсанова Р. М. Костюм в русской художественной культуре 18 – первой половины 20 вв. (Опыт энциклопедии). М., 1995.
26. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Т. 1: Лісостеп. Степ. Київ, 2008.
27. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. М., 1967.
28. Лебедева А. А. Дон и Северный Кавказ (область войска Донского, Терская и Кубанская области, Ставропольская губерния) // Крестьянская одежда населения Европейской России (XIX – начало XX в.): Определитель. М., 1971.
29. Манучарова Н. Д. Художні промисли Української РСР. Київ, 1953.
30. Маслова Г. С. Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // Сов. этнография. 1954. № 2.
31. Маслова Г. С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник. М., 1978.
32. Милорадович В. Степная Лубенщина // Киевская старина. Киев, 1904. Т. LXXXII.
33. Николаева Т. А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Киев, 1987.
34. Познанский Б. Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. Т. III. М., 1905.
35. Рабинович М. Г. Древнерусская одежда IX–XIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986.
36. Степовой Н. Малорусская народная одежда // Киевская старина. Киев, 1893. Т. XLI, май; Т. XLIII, декабрь.
37. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционной-бытовой культуры (XIX–XX века). М., 1988.

38. Шарапова М. В. Традиции и новации в одежде восточнославянского населения Кубани второй половины XIX – начала XX века. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Астрахань. 2012.

39. Шахов Д. Воронежская станица: Статистико-этнографическое описание // Кубанский сборник. Т. 1. Екатеринодар, 1883.

© 2013 г., Т. Ю. Федина
(г. Краснодар, Россия)

АКТРИСЫ ПЕРЕДВИЖНЫХ УКРАИНСКИХ ТЕАТРОВ В ВОСПРИЯТИИ КУБАНСКИХ ЗРИТЕЛЕЙ (конец XIX – начало XX века)

О ведущей украинской актрисе, гордости национального театра М. Н. Заньковецкой написано немало, но многие актрисы того времени, безусловно одаренные и известные, хотя и не такие яркие, как жемчужина украинского театра, до настоящего времени остаются в театральной литературе как бы в тени. Между тем их творчество заслуживает внимания исследователей, в том числе и краеведов. Их служба в передвижных театрах была отягощена гонениями со стороны властей, всевозможными бытовыми неудобствами, житейскими трудностями ещё в большей степени, чем театральная жизнь актеров-мужчин.

Народная артистка УССР **Анна Ивановна Борисоглебская** (1868–1939) писала о гастрольной жизни дореволюционных лет: «Без ужаса и содрогания не могу вспоминать свою молодость <...> голод, холод, нищета, при мне трое детей, сама без мужа. Преследование украинского языка, театра <...> сколько актов украинской пьесы, столько актов русской пьесы надо ставить, причем русской раньше, а уложиться нужно было к 12 часам ночи, иначе приходила полиция и опускала занавес. Через это публика переставала ходить. Сборов нет. Наставал для актеров голод. Голодали целыми семьями. Актерское творчество падало, так как желудок бунт поднимал. Развивалось сильное малокровие, головокружение, иногда падаешь в бессилии от истощения» [7, ф. 217, оп. 1, д. 71, л. 11–11 об.].

Актрисы нередко подвергались унижению. Один из таких эпизодов описывает в своей статье «Об уважении к сценическому искусству и его деятелям (к бенефису артистки Лучинской)» общественный деятель, журналист, писатель К. П. Злинченко, вступаясь за честь и достоинство женщины. Один их «финансовых воротил» города, в котором проходили гастроли украинской труппы, прислал Лучинской приглашение в кабинет,

для того чтобы она «уследила его слух своим пением». Возмущенный муж актрисы (актер той же труппы) отправился к неудачливому поклоннику. Он заявил, что его жена – театральная актриса и не ходит по вызову. Но тот продолжал настаивать на своем приглашении, уверяя, что ему хочется послушать её пение и что он хорошо за это заплатит. Теряя терпение, муж актрисы посоветовал финансисту прийти в театр и послушать её пение в зрительном зале. Автор подчеркивает, что у актрисы есть «человеческое достоинство», о котором никто не должен забывать [7, ф. 217, оп. 1, д. 1, л. 1].

Следует отметить, что непростая жизнь актрисы украинского передвижного театра была обусловлена и особенностями репертуара. Женские роли в украинском театре несли большую смысловую нагрузку. Во многих популярных, востребованных театром пьесах главными героинями были женщины с драматической, а порой и трагической судьбой. Исполнение таких ролей требовало большой эмоциональной отдачи от актрис. Здесь не могло быть и речи о схематичности образа, его поверхностном исполнении. Чуткий зритель не потерпел бы неискренности от актрис, игравших на сцене полюбившихся ему героинь, которые много страдали и несли на своих хрупких плечах тяготы судьбы. Как свидетельствует кубанская пресса тех лет, зрители многократно смотрели одни и те же пьесы в постановке разных передвижных театров, снова и снова приходили в театр, едва ли не наизусть знали полюбившиеся монологи. При такой социальной нагрузке национального театра, как никогда, возростала ответственность исполнителей.

Не следует также забывать о синтетической природе украинского театра, требующей от исполнителя, помимо драматического дарования, хороших вокальных данных, особой музыкальности, пластичности. Поэтому нельзя не отметить всестороннюю одаренность лучших актрис малороссийских трупп, их способность исполнять не только драматические роли, но и успешно выступать в опереттах и операх.

Незаурядным комедийным дарованием была наделена природой известная украинская актриса **Анна Петровна Затыркевич** (1864–1871). Издатель, критик и журналист А. С. Суворин в книге, посвященной украинскому театру, называет Затыркевич в числе тех театральных деятелей, которые «смело могут конкурировать с самыми выдающимися артистами русскими» [9, с. 144]. Её имя, по мнению автора, стоит в одном ряду с такими корифеями украинской сцены, как Кропивницкий, Садовский, Заньковецкая.

Ей посчастливилось играть в ведущих украинских труппах – Кропивницкого, Старицкого, Садовского. В издании «Корифеи украинской сцены», вышедшем в свет в 1901 г., сообщалось, что актриса А. П. Затыркевич-Карпинская оставила театр в 1898 г., чтобы «не доиграться до старости» [3, с. 144]. Но в дальнейшем Анна Петровна снова вернулась на сцену – блистала, украшая своим талантом и мастерством театральные труппы под руководством А. З. Сулова, Т. П. Калиниченко. Бывала она и в Екатеринодаре – осенью 1904 г. успешно выступала в Северном театре в составе труппы Т. П. Калиниченко, летом 1910 г. – на сцене Летнего театра в труппе под руководством Д. А. Гайдамаки и А. З. Сулова.

О том, что талантливую актрису почитала кубанская интеллигенция, свидетельствует тот факт, что её юбилей в 1913 г. не остался незамеченным. «Кубанский край» поместил в разделе «Театр и музыка» заметку, в которой сообщалось, что 25 апреля исполняется 30 лет со дня поступления актрисы на сцену. «Юбилейный комитет по организации чествования юбилярши, – говорилось далее, – предлагает всем желающим присоединиться к этому чествованию, присылать свои приветствия на имя комитета по адресу: Петербург, театр «Пассаж»» [12]. Украинская интеллигенция Кубани без промедления откликнулась на призыв поддержать одну из ведущих актрис украинского театра. Через день в разделе «Местная жизнь» было опубликовано сообщение: «Городской театральной комиссией послана на имя украинской артистки А. П. Затыркевич по случаю 30-летнего юбилея служения на сцене телеграмма на украинском языке». В телеграмме было сказано: «Многоуважаемая Ганна Петровна! Ваше имя стоит в рядах пионеров духовного возрождения края. Ваша работа на родной сцене – все годы Вашей великой славы – искренне приветствуется нами» [4].

Ефросинья Филипповна Зарницкая (1867–1936), настоящая фамилия Азгуриди, получила музыкальное образование в школе Общества изящных искусств в Одессе, а первый опыт сценической деятельности – в труппе М. Л. Кропивницкого. В период с 1894 по 1912 г. она играла в различных украинских труппах. В составе Товарищества малорусских артистов под управлением А. З. Сулова Зарницкая успешно выступала на сценах Петербурга. По просьбе руководства Общества им. Т. Г. Шевченко украинские артисты дали спектакль в его пользу в зале Кононова. Была выбрана оперетта «Черноморцы» (Кухаренко – Старицкий). 31 января 1900 г. спектакль прошёл при большом стечении публики. «Все исполнители имели значительный успех, – сообщал петербургский корреспондент «Киевской старины», – но особенно хороша была г-жа Зарницкая, доказавшая своей умной, веселой и бойкой игрой, что ей по

плечу не только сильные драматические роли (ее официальное амплуа). Выгодному впечатлению, производимому артисткой, много способствуют ее музыкальность и умение обращаться со своим сильным голосом, позволяющие ей успешно исполнять самые трудные арии» [8, с. 158].

В начале XX в. Зарницкая была частой гостьей Кубани. Сюда она приезжала как ведущая актриса Товарищества украинских артистов под управлением С. А. Глазуненко. В основном главные роли в спектаклях доставались А. Е. Беляевой, жене Глазуненко. Но в отдельных спектаклях блистала Зарницкая, например, в «Марусе Богуславке» М. Старицкого. В 1904 г. в период гастролей Товарищества малороссийских артистов под управлением С. А. Глазуненко и А. З. Сулова на сцене Северного театра в Екатеринодаре она выступила в заглавных ролях в опере «Наталка Полтавка» И. П. Котляревского [7, ф. 641, оп. 1, д. 3255, л. 67] и исторической пьесе «Гандзя» И. Н. Карпенко-Карого [Там же, л. 97].

В 1910 г. Зарницкая выступала на екатеринодарской сцене в спектаклях товарищества Глазуненко и Сулова. В популярной в то время оперетте «Тайны гарема» Валентинова она играла француженку Терезу. «Если кто и заслуживает внимания и похвалы, – писал о спектакле рецензент «Кубанских областных ведомостей», – то только г-жа Зарницкая, очень бойко, чисто «по-опереточному» проведшая свою изящную партию» [6]. В «Запорожце за Дунаем» актриса исполнила роль Одарки, её партнером был лучший исполнитель роли Карася Сулов [2].

Дарование **Любови Павловны Линицкой** (1866–1924), по мужу – Загорской, наиболее полно раскрылось в труппе А. К. Саксаганского (1892–1909). Гастроли этого театрального коллектива в Екатеринодаре (1909) оказались в центре внимания кубанской прессы. Много писали рецензенты и об успехе Линицкой. «Кубанские областные ведомости» так оценили исполнение актрисой роли Варьки в пьесе «Бесталанна»: «Г-жа Линицкая богато одаренная артистическая натура: в ее исполнении такая масса огня и страсти, так хорошо и художественно проводится ею роль <...> влюбленной Варьки» [10]. «Новая заря» не менее восторженно отзывается о другом спектакле. «Г-жа Линицкая (Гандзя) бесподобна. Талант ее огромный, редкий. В одно и то же время она опьяняет ласками, волнует, захватывает восторгом. И вот уже муки, вот уже страдания и смелая смерть в шумных волнах. Сильны и сердечны вызывания публики: дрожит зал от аплодисментов» [1]. В бенефис Линицкой 9 июля 1909 г. труппа Саксаганского с большим успехом исполнила пьесу «Кума Марта».

«Кубанские областные ведомости» не только восторгались актрисой, но и критиковали её – в тех случаях, когда трактовка роли казалась

рецензенту неверной. Например, в пьесе И. К. Карпенко-Карого «Суета» Линицкая сыграла роль Наташи. В представлении рецензента её героиня – «интеллигентная, светская девушка с манерами и приличным воспитанием». Актриса же сыграла «грубо» и поэтому оставила «неприятное впечатление» [6].

Одной из лучших актрис украинского театра была **Юлия Степановна Шостаковская** (1871–1939), жена антрепренера и режиссера Дмитрия Абрамовича Гайдамаки (настоящая фамилия Вертепов, 1864–1936). С труппой под управлением Гайдамаки она неоднократно бывала на Кубани. С 27 мая по 1 июля 1901 г., как извещали афиши, «товарищество малороссийских артистов под управлением Гайдамаки и с участием Ю. С. Шостаковской» гастролеровало в Новороссийске [2]. 12 июня в свой бенефис Шостаковская играла Марусю в исторической драме Мирославского «Мазепа». Кроме того, она исполнила роль Хиври в оперетте «Сорочинская ярмарка». К сожалению, местная пресса о гастролях театра не писала, и информацию о спектаклях в настоящее время можно почерпнуть только из афиш, хранящихся в театральном музее им. А. А. Бахрушина.

В 1910 г. участие Шостаковской в гастролях труппы Гайдамаки и Суслова в Екатеринодаре не осталось незамеченным прессой. «Новая заря» с восторгом писала об исполнении актрисой заглавной роли в пьесе «Маруся Богуславка» М. П. Старицкого. Актриса «провела свою роль безукоризненно», «играла с большим подъемом, вполне завладев вниманием зрителей, даривших исполнительницу самыми теплыми аплодисментами» [11].

Данная публикация завершает серию статей, посвященных украинскому театру конца XIX – начала XX века. В своем исследовании мы стремились раскрыть малоизвестные страницы творчества выдающихся деятелей украинского театра, связанные с гастролями на Дону и Кубани.

Источники и литература

1. «Гандзя» др. Карпенко-Карого // Новая заря. 1909. 29 июня. № 808.
2. Государственный центральный театральный музей им. А. А. Бахрушина. Отдел афиш и программ. Фонд «Дореволюционная провинция». № 147Д.
3. Корифей украинской сцены (с 8 портретами). К.. 1901. 192 с.
4. Местная жизнь // Кубанский край. 1913. 27 апр. № 997-95.
5. Нусик. «Суета» Карпенко-Карого // Кубанские областные новости. 1909. 16 июля. № 154.
6. Нусик. Театр и искусство // Кубанские областные новости. 1909. № 148.
7. Российский государственный архив литературы и искусства.

8. С. Н. Малорусская труппа в С.-Петербурге (Корреспонденция из С.-Петербурга) // Киевская старина. 1900. Май.

9. Суворин А. С. Хохлы и хохлушки. СПб., 1907. 114 с.

10. Театр // Кубанские областные ведомости. 1909. 24 июня. № 134.

11. Театр и музыка // Новая заря. 1910. 26 июня. № 1093.

12. Юбилей А. П. Затыркевич // Кубанский край. 1913. 25 апр. № 995-93.

©2013 г., И. И. Ващенко

(г. Краснодар, Россия)

РОЛЬ ВЫПУСКНИКОВ УКРАИНСКИХ ВУЗОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ КУБАНИ ПОСЛЕВОЕННОЙ ПОРЫ

За три четверти века сложился устойчивый, различимый на общероссийском культурном фоне эстетический феномен, имя которому «кубанская школа живописи». Краснодарское отделение Союза художников СССР было сформировано вскоре после образования Краснодарского края, как его обязательная структура. Однако краснодарским художникам на начальном этапе формирования несказанно повезло: вместо шумных, политически ангажированных, но творчески беспомощных АХРРовцев, у истоков организации стояли выпускники Императорской Академии художеств, парижских и берлинских академических студий и Строгановского училища. Кроме того, в конце тридцатых годов большевистская партия, проводя силами своих опричников из НКВД особенно вдумчивую «селекционную» работу, по счастливой случайности, не успела дотянуться до Краснодарской организации.

После войны основу Краснодарской организации составили фронтовики, успевшие закончить местное художественное училище или учившиеся в нём после демобилизации. С ними были связаны первые серьезные успехи кубанской живописи: со Всесоюзной выставки был приобретён в фонды Государственной Третьяковской галереи пейзаж Граера Аракеляна, большое тематическое полотно «Колумб Российский. Григорий Шелехов на Дальнем Востоке» краснодарца Григория Булгакова было признано лучшей картиной 1958 года. Наметилась также устойчивая тенденция после окончания художественного училища поступать в творческие ВУЗы. Наряду с традиционными столичными художественными институтами, куда стремились амбициозно настроенные вчерашние фронтовики, всё чаще стали привлекать внимание новые высшие учебные заведения более близкой по климату и этническим корням соседней Украины, прежде

всего, Харьковский художественный институт (с 1963 года – Харьковский государственный художественно-промышленный институт).

Первым, кто ещё в довоенные годы приехал учиться в Харьков, был Евстафий Ильич Чичкан (1910–1988), выпускник Краснодарского художественного техникума 1935 года. Он был в числе первых членов Краснодарского отделения СХ СССР, участвовал в освобождении Краснодара в феврале 1943 года, сообщив телеграммой на Урал, председателю правления военной поры М. П. Богоявленскому о том, что здание художественного музея, где собирались художники, по счастливой случайности, осталось целым. Не расстававшийся в окопах с блокнотом и карандашом художник Чичкан, после войны стал большим мастером плаката и художником-станковистом, автором тематических офортов и линогравюр, но наиболее тонкие работы были связаны, прежде всего, с живописью. В его творческом наследии остались многочисленные натюрморты с цветами и плодами щедрой южной земли и наполненные «барочной пышностью» пейзажи.

Бывший штурман фронтовой авиации, получивший тяжёлое ранение правой руки. Виктор Михайлович Крысин (1924–2001), смог, тем не менее, закончить художественное училище, а в 1960 году с отличием – Харьковский художественный институт. Виктор Крысин стал автором большеформатных тематических холстов, выполненных им в сравнительно редкой для Юга страны творческой манере – в технике «сурового стиля». По его мнению, наиболее подходящей для создания произведений о недавней войне и успехах «построения коммунизма на отдельно взятой территории Кубани».

Его картины на авиационную тематику «Аэроклубовец», «Над Днепром», «На побывку», а также наиболее его известное, автобиографически пережитое произведение «Между боями», участвовавшее во многих всесоюзных и республиканских выставках, стало затем подлинным украшением собрания живописи метода «социалистического реализма» в Краснодарском художественном музее имени А. В. Луначарского¹.

Творчески близким к художественным пристрастиям В. М. Крысина был выпускник Краснодарского художественного училища и его товарищ по институту заслуженный художник РСФСР Александр Александрович Калугин (1929–1984). Он не только много сил отдавал работе преподавателя в художественном училище и на вновь созданном художественно-графическом факультете Краснодарского пединститута, а также в должности

¹ Ныне – Краснодарский художественный музей имени Ф. А. Коваленко.

руководителя Краснодарского отделения СХ СССР, но, прежде всего, вдохновенно работал над большими холстами на историческую тематику.

Живописец выезжал на сельские плэнэры, где писал пейзажи, особенно часто его родной станицы Бейсугской. Героями его портретов были сподвижники знаменитого Алексея Майстренко, создателя среди болотистой и заброшенной кубанской поймы образцового рисосовхоза «Красноармейский», где были построены добротные жилые коттеджи, ипподром и даже первая в стране сельская картинная галерея, а её сотрудницы были посланы учиться на искусствоведческий факультет Ленинградской академии художеств.

Вслед за майстренковской сельской галерей стали возникать подобные картинные собрания в других станицах и городах края. На одну из недавних встреч с сотрудниками Привольненской сельской галереи были приглашены оставшиеся в живых герои той далекой трудовой страды. Возле одного из ярких по образному решению калугинских портретов остановилась его былая героиня – знатная доярка Мария Гавриловна Черных, маленькая и пожилая женщина, совершенно несопоставимая в своем облике с былинной мощью свершений.

Ещё один фронтовик Виктор Андреевич Онищенко (1925–1997), окончивший Харьковский художественный институт в 1957 году, деятельно участвовал во многих творческих командировках «на передний край битвы за урожай», писал портреты ветеранов войны и труда, которые берегаются теперь в сельских галереях. Его сокровенной творческой сутью были пейзажи кавказских предгорий, особенно написанные в окрестностях Горячего Ключа, где была его «заповедная» дача, поместившаяся почти рядом с Домом творчества. Он часто встречался с молодыми художниками, приезжавшими на двухмесячные творческие потоки из разных регионов страны. Формально он ими не руководил, но его присутствие на пленэре, привычка писать вместе с ними помогали им понять колористическое своеобразие южной природы, во многом, близкое французскому импрессионизму.

Если его старшие товарищи по институту предпочитали работать, используя новомодные столичные стилевые приёмы, писали эффектные тематические картины и портреты, то В. А. Онищенко остался в истории кубанской живописи одним из самых тонких мастеров пейзажа, его особенной «светоносности», характерной только для «серединой» сорок пятой параллели.

Во многом похожая с ним творческая судьба была у заслуженного деятеля искусств Кубани, крупнейшего на юге России портретиста

Григория Устиновича Кравченко (1930–2006). Своенравного, «циганистого» с виду и по характеру студента, уже обременённого семьей, даже отчисляли из института на два года. «Отлучение» пошло ему на пользу. После окончания Харьковского художественного института в 1959 году, он был оставлен профессорами живописного факультета ещё на год для углубленной творческой работы. После окончания стажировки его дипломная картина и работы последнего года участвовали на Первой всесоюзной выставке дипломных и творческих работ, где заслужили внимание прессы и публики.

В 1962 году Григория Кравченко пригласил преподавателем на худграф Краснодарского пединститута его основатель и декан Георгий Васильевич Беда, имевший потрясающее чутьё на художническую талантливость и человеческую одаренность. За пятидесятилетнюю историю художественно-графического факультета именно Г. У. Кравченко до последних дней оставался самым популярным и уважаемым его преподавателем и крупнейшим мастером портрета. Он не любил писать «командиров производства» или партартов «с человеческим лицом», зато с потрясающим сходством писал простых людей, передавая всегда «не заёмную» человеческую душу.

Признание пришло только в последнее десятилетие его жизни, небольшая ретроспектива живописных портретов и пейзажей, написанных Г. У. Кравченко, была показана в рамках Международного экономического форума в Чикаго. «Портрет бригады сталеваров Краснодарского станко-строительного завода имени Седина» был приобретен для одного из самых престижных американских музеев за сумму в несколько десятков тысяч долларов. Станки, выпускавшиеся сединским заводом, стоили меньше. Произведениями краснодарского живописца заинтересовались московские галеристы, они стали зримым олицетворением метода «социалистический реализм» для многих иностранных коллекционеров.

Харьковского выпускника 1960 года Георгия Михайловича Кошельникова (1926–1999) также пригласили в Краснодар на преподавательскую работу. Он запомнился студентам как автор живописных, главным образом, женских портретов, написанных с использованием тонких лессировок. Кроме того, Кошельников прошёл в Харьковском художественном институте очень серьезную подготовку в качестве художника-станковиста, он освоил и умело преподавал различные техники офорта, линогравюры и литографии, был в Краснодарском отделении СХ СССР непревзойденным мастером классической акварели, автором большеформатных пейзажей Предкавказья, Русского Севера и Средней полосы России.

Студенты почитали за большую честь и везением для себя возможность попасть к Г. М. Кошельникову на пленэрную практику. Он оставил свою школу акварельной живописи в Краснодаре. Его акварельные пейзажи и станковые графические листы стали гордостью многих частных коллекций, их качественным художественным мерилom.

Лучшим новороссийским художником-графиком был выпускник Харьковского художественно-промышленного института 1965 года Федор Дмитриевич Молибоженко (1927–1980). Он возродил славу кубанского экслибриса, начатую далекие двадцатые – тридцатые, был награждён дипломами и премиями на различных международных конкурсах книжной графики и экслибриса. За успешное участие в выставке 1977 года был даже удостоен звания «Почётный гражданин г. Сливена» (Болгария). Его филигранные произведения были вырезаны в технике ксилографии или торцовой гравюры. Они вошли в состав многих европейских собраний книжного знака.

Также большую популярность получили графические серии краснодарского художника, выпускника 1971 года Харьковского художественно-промышленного института Владимира Павловича Солодовника (род. в 1937 году). Его серии, отпечатанные в 1987–1988 годах на знаменитой творческой даче «Челюскинская», «Голоса плавней» и «Красная книга» принесли художнику всероссийскую известность.

Наряду с ненавязчивой назидательностью их отличает яркая запоминающаяся образность и умелое «комплексное» использование различных графических техник. Кроме графических серий художник создавал фирменные знаки, иллюстрировал сборник стихов Сергея Есенина. В последние годы художник перешёл к пейзажной живописи, недавно показанной на персональной выставке в Краснодарском художественном музее имени Ф. А. Коваленко и посвященной его семидесятипятилетию.

Выпускник 1973 года Харьковского художественно-промышленного института краснодарский художник Константин Николаевич Трапицын (род. в 1948 г.) отличается даже среди быстрых в освоении новых идей коллег редкой технической и тематической разносторонностью. Он пишет картины маслом, создает монументальные росписи в технике левкаса, вырезает полихромные рельефы – сграффито, выкладывает мозаики и витражи, преподает живопись и композицию. Он также воспитал серьезным художником-графиком дочь Ольгу, победительницу краевого конкурса – биеннале.

Его однокурсник по Харьковскому институту, сочинский художник-монументалист Яков Ноевич Яхнин (род. в 1948 г.) – автор многих ро-

списей санаториев, пансионатов, детских лагерей и библиотек в городах Сочи, Туапсе и поселке Лазаревском. Его новые творческие идеи ждут воплощения в интерьерах сочинских олимпийских объектов.

В Киевском государственном художественном институте (с 1997 года – Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры) краснодарские студенты появились в середине 1960-х годов, первой была Лидия Алексеевна Самокиш (род. в 1941 г.). Её в далеком ставропольском селе Архгир отыскал профессор Г. В. Беда и после двух лет обучения на краснодарском худграфе отправил доучиваться в Киев. Окончив в 1969 году институт, Лидия Самокиш вернулась в Краснодар и быстро стала «заметной величиной» в изобразительном искусстве Кубани.

Её тематические полотна, пейзажи и портреты всегда узнаваемы, они наделены яркой и узнаваемой творческой манерой с фольклорной составляющей, по-своему переосмысленной импрессионистической техникой письма в живописи и графике. Художница, начав преподавать в Краснодарском художественном училище, быстро стала его главной достопримечательностью, воспитав два поколения кубанских художников. Она создала свою самобытную школу внутри рождающейся кубанской художественной традиции.

В 1973 году, после окончания графического факультета Киевского государственного художественного института, в Сочи переехал Евгений Анатольевич Черный (род. в 1943 г.), став одним из самых деятельных участников «эпохи кубанского книгопечатания семидесятых годов», когда возникло Краснодарское книжное издательство, появился грандиозный Дом книги и стояли, дежурившие по ночам, очереди за книгами из серии «Библиотека всемирной литературы», а кубанские художники книги и каллиграфы двух поколений участвовали в самых престижных международных выставочных проектах.

Евгений Черный пишет большие акварельные серии в технике «alla prima», создает традиционные линогравюры или использует новые, композитные по своей сути приёмы печати: цветная гравюра на жести, высокая печать с офортной доски. Его серия офортов «Мой город – курорт», показанная в 1979 году на международной выставке в Будапеште, получила европейское признание.

После окончания Краснодарского художественного училища на учебу в Киев уехал Владимир Тимофеевич Андриющенко (род. в 1953 г.). Живописный факультет Киевского государственного художественного института он окончил в 1981 году. Вернувшись домой, он продолжил творческую династию кубанских живописцев из семьи Андриющенко,

став мастером пейзажа и большого цикла натюрмортов, построенных на различных культурологических ассоциациях, написанных в намеренно «скупой» цветовой гамме, придающей картинам гранитную весомость и эпическую мощь.

Владимир Андрюшенко уже четверть века преподает в Краснодарском художественном училище, пленэрные этюды и живописные эскизы его студентов были признаны лучшими на последней Всероссийской выставке студенческих работ и на региональном конкурсе «Молодая палитра».

Особенное место в советской графике занял заслуженный деятель искусств Кубани Владимир Владимирович Вторенко (1952–2005), выпускник Краснодарского художественного училища и Украинского полиграфического института имени Ивана Федорова (с 1994 года – Украинская академия печати). Владимир Вторенко создал серию киноплакатов для «Мосфильма», успешно участвовал в создании десятков мультфильмов, попав в «Мировую энциклопедию мультипликации и диафильмов». Вернувшись на Кубань и поселившись в маленьком городке Белореченск, он продолжил сотрудничество с крупнейшими столичными и региональными издательствами. Его иллюстрации к учебнику «Родная Кубань» являются не только первоклассными акварелями, они полны точными, скрупулезно найденными историческими деталями. Наследники Корнея Чуковского только ему доверили иллюстрирование повестей, сказок и дневниковых записей великого детского писателя.

Сочинские санатории с начала семидесятых годов украсились монументальными росписями, смальтовой мозаикой, экстерьерной керамикой и витражами выпускницы 1969 года Львовского государственного института прикладного и декоративного искусства Виталии Абрамовны Засекиной (род. в 1942 г.). Её мощная и одновременно тщательно выверенная в деталях пластика придала городу-курорту неповторимое обаяние, создав целое направление сочинской ландшафтной скульптуры, продолженное затем десятками последователей.

Её коллега по ремеслу, выпускник 1959 года того же Львовского института Николай Николаевич Уманец (род. в 1931 г.) стоял у истоков одной из самых ярких страниц кубанского искусства – самобытной, показанной на многих всесоюзных выставках продукции завода «Краснодарский фарфор», который недавно отметил полувековой юбилей. В заводском музее, в краснодарских музейных фондах сохранились замечательные авторские разработки расписных фаянсовых форм, фарфоровые сервизы и скульптура из шамота, созданные Николаем Уманцом, участником крупнейших всесоюзных и зарубежных выставок, подтверждавших

славу Краснодару – центра художественного ремесла и, прежде всего, краснодарского фарфора.

Три поколения кубанских живописцев, графиков и мастеров декоративно-прикладного искусства, получивших в разные годы высшее профессиональное образование в Украине, его затем всемерно упрочили высокими творческими достижениями, не только подтвердив статус города Краснодара как культурного центра Юга России. Они стали подлинной основой Краснодарского отделения Союза художников СССР, а потом и Российской Федерации, придав неповторимое своеобразие всему кубанскому изобразительному искусству.

©2013 р., О. О. Васянович

(м. Київ, Україна)

ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА СУЧАСНИЙ СТАН ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕТНОМЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

Народна метеорологія як невід'ємна складова системи народних знань у минулому відігравала важливу роль у землеробському житті українців, адже погода безпосередньо впливала на успішне проведення сільськогосподарських робіт, тобто на добробут селянина. Нині жителі України продовжують спостерігати за погодними змінами, проте вже покладаються не на власний досвід, а на інші джерела, зокрема друковані та електронні засоби масової інформації. І хоча громадяни, головним чином, звертаються до професійних прогнозів, у ЗМІ можна віднайти і традиційні чи новітні народні метеопрогнози. Етнографічний матеріал різних народів, які проживають на одній території, сформований у процесі тривалої господарчої діяльності за тісного зв'язку з природою, відображає специфіку бачення світу представниками традиційного, доіндустріального суспільства. Вивчення сучасної етнокультури, зокрема традиційного народного досвіду у сфері життєзабезпечувальної діяльності, вимагає уважного, критичного ставлення до різних джерел з метою виявлення особливостей цього етнографічного матеріалу. Засоби масової інформації (телерадіопрोगрами, газети, журнали, Інтернет тощо) нині займаються поширенням різноманітних відомостей, у тому числі й тих, що стосуються народної культури. Їхній вплив на суспільство є надзвичайно дієвим шляхом здійснення просвітницької місії, адже у пресі трапляються статті про календарні, сімейні звичаї і традиції, ремесла та

промисли тощо. Це певною мірою стосується і народних знань, зокрема етнометеорології.

З метою визначення рівня презентації народних метеорологічних знань нами раніше було опрацьовано всеукраїнські та регіональні газети, інтернетсайти, програми телепередач [2–6]. Аналізуючи сучасні електронні та друковані ЗМІ, вдалося помітити, що метеорологічні прикмети посідають там вагоме місце. Пропонованою статтею ми спробуємо визначити, як через друковані засоби масової інформації метеорологічної практики впливають на стан збереження традиційних етнометеопрогнозів, простежити етнокультурні паралелі в цій царині народних знань. Переважно з цієї метою нами була проаналізована рубрика «Прикметі вір, але й перевірі» у газеті «Сільські вісті» за останні кілька років.

Під час аналізу було помічено, що народні метеорологи із Черкащини, Донеччини, Дніпропетровщини використовують народні методи прогнозування погодних змін. Трапляються і досить новітні авторські системи, побудовані на багаторічному спостереженні за погодою. *За східним календарем, від Півня владу перебрав Червоний Собака. Дві третини «собачих» років були посушливими [21, 2006, № 13]. Взаємопов'язана циклічність між місяцями проявляється через чотири місяці (меркуріївська зв'язка) [21, 2008, № 15]. За прикметою про 113-й день, у квітні вони [опаді. – О. В.] найімовірніші протягом першої декади [21, 2008, № 40].* Дніпропетровський аматорпрогнозист В. Некрасов передбачає погоду, орієнтуючись на багатовікові цикли активності Сонця та Місяця, космічний простір навколо земної кулі і навіть положення останньої та кут нахилу в сонячній системі [14]. Науковці стверджують, що досить точними є метеопрогнози на період до 48 годин; помірною точністю відзначаються прогнози погоди від двох до п'яти днів; більш-менш точними є прогнози на строк від п'яти до тридцяти днів: дуже приблизні характеристики погоди можна зробити на період понад місяць [20]. Натомість В. Некрасов дає прогноз на рік з великою вірогідністю [14]. Навіть професійні метеорологи зауважили, що його прогнози, зроблені щодо цьогорічної весни, виявилися правдивими [16]. Читачі газети «Сільські вісті» з Донецької та Кіровоградської областей також відмічають точність прогнозів В. Некрасова [15].

Крім прогнозів погоди, у газетах трапляються короткотермінові чи довгострокові прикмети, які, на думку редакторів газети, повинні викликати довіру в читачів, адже запропоновані метеорологами практиками. Найчастіше вони різнопланові, підібрані відповідно до того чи іншого місяця. *А за цими прикметами можна прогнозувати квітневу погоду: первоцвіт розпускається – до тепла; уранці проти сонця туман – дощу*

не буде; якщо квітневий дощ починається з великих крапель – то ненадовго тощо [1, 2011, № 38]. Інколи вони підібрані тематично, наприклад, спостереження за Місяцем: *молодик жовтий і товстий – весь наступний місяць буде мокра погода; повний Місяць світлий та чистий – на хорошу погоду; а темний і невиразний – на негоду; узимку молодик з'явиться «стоячи» – на морози, «лежачи» – на відлиги* [1, 2010, № 12]. Подібні прикмети наявні й у інших народів України, зокрема росіян Харківщини. *Биває ждѣом ми: Месюшка нараділєся – будєт дождѣ'. Єслї месюшка ровний так, а не загнутий, то даждлївий будєт месєц. А єслї ведро удєржїтца, то будєт суха*².

Довгострокові прогнози погоди можна віднайти майже до кожного дня календаря. Хоча метеорологіяпрактики послуговуються найважливішими з них, які є своєрідними вузловими точками для визначення погоди наступних місяців або сезонів. Аналіз газетних статей засвідчив, що найчастіше вони звертаються до таких свят, як Стрітєння (15 лютого), Явдохи (14 березня), Сорок святих (22 березня), Семена (14 вересня), Покрова (14 грудня), Ганни (22 грудня) та ін. *Якщо на Стрітєння півень води нап'ється на порозі, то на Явдоху віл напасється на дорозі. Якщо на Стрітєння тепло, то весна не забариться* [26, 2010, № 12]. *14 березня [на Явдохи. – О. В.] був гарний погожий день. Літо завбачую тепле, подеколи спекотне і вологе* [1, 2011, № 38]. *Що ж до Сорока святих, то якщо цього дня тепло, то стільки днів утримається така погода, а якщо холодно – бути ще сорока приморозкам* [26, 2010, № 24]. *Пригадую Семенів день. [...] А прикмета говорить, що який цей день – така й осінь* [26, 2010, № 115]. *Згадаймо погоду 14 жовтня, на Покрову. Стояв погожий, сонячний день, зрідка пролітало тонке павутиння. Розпочнеться зима морозними днями зі снігопадами, потім настануть холодні малосніжні дні* [1, 2010, № 140]. *Є доволі правдива прикмета: яка Ганна до обїду – така зима від початку до середини, а яка з обїду до вечора – така зима від середини до завершення* [1, 2010, № 12]. Метеорологи розуміють, що для більшої точності прогнозів необхідно їх перевіряти у різні дні. *8 листопада – Дмитра, 14 листопада – Кузьми й Дем'яна, 24 листопада – Федора. Ці дні були теплі, подекуди з невеликим дощем і туманом. Тож у січні матимемо відлиги, навіть помірне тепло, а опадів небагато – на*

¹ Записав О. Васянович 19 вересня 2007 р. у с. Тополі Дворічанського р ну Харківської обл. від Анастасії Прокопівни Полянської, 1916 р. н.

² Записав О. Васянович 17 вересня 2007 р. у с. Піски Дворічанського р ну Харківської обл. від Пелагеї Федорівни Обухової, 1924 р. н., та Ліди Тимофіївни Михайлової, 1938 р. н.

підтвердження цього завбачення і Катерина (7 грудня), і Юрій (9 грудня) були з такою ж погодою [1, 2011, № 1]. 1 серпня (Мокрини), 16 серпня (Антоня), 17 серпня (Явдохи), 19 серпня (Спаса) підказали, що жовтень очікується помірно теплим із хвилями похолодань [1, 2011, № 112].

Переважає більшість календарних метеопрогнозів ґрунтуються на принципі прикріплення до календарної дати, тобто до сонячного календаря. Проте серед довгострокових прикмет українців наявні й такі, що не мають постійних дат. Це дні, які пов'язані з Великоднем та іншими святами, що прикріплені до місячного календаря. *А весна нині буде рання. Паска ж бо 4 квітня, а коли такий ранній Великдень, весна зазвичай пізньою не буває* [26, 2010, № 1].

За народним уявленням українців, дві половини року взаємовпливають одна на одну, тому в народній творчості багато порівнянь зими та літа, весни та осені. У землеробському календарі усі складові пов'язані: одна пора року визначається за іншою, а кожен місяць утворює пару з протилежним йому місяцем другого півріччя. *Якщо жовтень теплом радує, квітень холодам лякає* [21, 2008, № 40]. *І нині відчуваю, що в січні 2010 року чекають нас люті морози. А пам'ятаєте торішнє літо з шаленою спекою? От і позначиться вона на подальшій зимі з протилежною точністю* [26, 2010, № 1]. У різних регіонах частіше прогнозували літню погоду за зимовою. *Який січень для середини зими – такий липень для середини літа* [1, 2010, № 75]. *За характером розвитку погодних умов лютому відповідає серпень* [21, 2008, № 15]. Інколи, навпаки, прагнули передбачити зимову погоду за літньою: *Якщо влітку нагрієшся, то взимку змерзнеш* [1, 2011, № 137]. Проте одразу видно, що головним критерієм тут є протиставлення одних метеорологічних явищ іншим, які складають певні пари: мороз, холод – спека, дощ – сніг.

Деякі свята народного метеорологічного календаря утворюють пари зі святами через півроку. Підтверджують тезу про те, що літню погоду можна визначити за зимовою, і прикмети, які припадають на головні свята зимового періоду. Так, за погодою зимових святців Різдва, Нового року та Водохрещів етнометеорологія практики передбачають метеорологічні особливості дня Петра – головного найбільшого літнього свята, яке припадає на першу половину липня. *Головний місяць зими був досить холодним. Особливо шаленіли морози після Маланки. [...] Отже, початок липня буде помірно теплим, а потім спекотним* [21, 2006, № 75]. Подекуди існують і зворотні прогнозування: від свята Петра до Різдва. *Пригадую день Петра і Павла 2007 року. Вважаю, що за цим днем можна завбачити погоду Новоріччя та Різдва Христового* [26, 2008, № 1]. *«Якщо на Петра спека,*

то на Різдво мороз» – ця прикмета справджується майже завжди, і не дивно: спекотне літо віщує люту зиму [26, 2010, № 75].

У метеорологічному календарі українців склалися диференційовані пари персоніфікованих свят, які позначають початок і кінець певних господарських занять, періодів, але присвячених одному святому. Найважливішими є дні Святого Миколи Чудотворця («весняного» – 22 травня, «зимового» – 19 грудня), які фіксують початок теплого та холодного сезонів. Народні метеорологи звертаються до прикмети: *Який Микола весняний – такий і зимовий [21, 2006, № 141].*

Метеорологиаматори, прогнозуючи погоду, користуються також і фенологічними спостереженнями, тобто відмічають залежності між термінами прояву явищ у живій природі та певними змінами атмосферних умов. Українці сформуvalи низку прикмет, за допомогою яких вони прагнули дізнатися про суворість зими. Деякими із цих прикмет послуговуються народні прогнозисти. *Прикметою на прохалодну, дощову осінь і морозну зиму є рясний урожай горобини. Відчув це й колорадський жук, який влітку за спекотної сухої погоди зарився глибоко в ґрунт. На підтвердження такої погоди й шишки на ялинах густо розмістилися від верхівки до середини. Нинішній рік був урожайним, то слід чекати суворої зими [1, 2008, № 116]. Восени, спостерігаючи за падолистом, українці передбачали прихід та суворість зими. Падолист минув швидко і дружно, вже у першій декаді листопада дерева звільнилися від листя повністю. Ця прикмета нагадує нам, що зима буде суворою [1, 2010, № 140]. Перелітні птахи, прилітаючи навесні та відлітаючи восени, мов би передчували настання теплої чи холодної погоди. Занадто рано відлетіли ластівки, хоча стояли теплі, погожі дні, було багато комах. Це – до ранніх великих холодів [1, 2010, № 115].*

Спостерігаючи за живою природою, українці багато разів перевіряли на практиці прикмети погоди, щоб скласти прогнози на все літо. Деякі з них використовують у своєму прогнозуванні нинішні метеорологиаматори. *Коли цвіли і розвивалися сади, літало багато хрущів; рясно вродила малина; не барилася і зацвіла завчасу липа; на полях спостерігалася багато дикого маку; ластівки прилетіли з запізненням; постійно оновлювали свої тенета на землі і рослинах павуки [21, 2006, № 75]. Нині раніше, ніж звичайно, розпочнуться «котячі весілля» – і це теж ознака ранньої весни [26, 2010, № 1]. Липа зацвіла на тиждень раніше звичайного стану – це одна з прикмет на подальше тепло, аж до спеки [1, 2010, № 75]. При влаштуванні гнізд та нір тварини також діють інстинктивно і відчують, від чого треба берегтися: від спеки, холоду, вологи тощо. Ластівки гнізда*

будували в затінених місцях, уникаючи південної сторони, підказуючи цим, що буде багато спекотних днів [1, 2010, № 62].

Останнім часом науковці дедалі частіше звертаються до традиційного досвіду народів у сфері життєзабезпечувальної діяльності. Сейсмологи та метрологи виявляють інтерес до традиційних способів прогнозування природних явищ. Найпоследовніше народний досвід прикладного характеру можна розглянути на прикладі агрометеорологічної практики українців. Оскільки читачами газети «Сільські вісті» переважно є люди, які працюють на землі, народні метеорологічні практики у своїх прогнозах звертають увагу на передбачення майбутнього врожаю. *А врожай завбачую добрий, про це говорить зимова погода, яка поки що провіщає сприятливу для хліборобів весняну та літню погоду* [26, 2010, № 1]. *Два дощики у маю – певно бути врожаю. Май холодний – не будеш голодний. Холодний май – добрий урожай* [1, 2010, № 51]. *Ліс розвився до Юрія, а зозуля вперше кувала в зелені дерев. Це прикмета на добрий врожай* [1, 2010, № 62].

В окремих статтях фахівці з наукового метеопрогнозування досить скептично ставляться до народних передбачень, але автори об'єктивно наводять різні погляди. Зокрема, 76-річна вінничанка Людмила Грушко повідомила: *«Хай кажуть, що хочуть, але Покрова не бреше. Щороку навлісно помічаю, і щороку прогнози справджуються. От яка погода буде цього дня, таку і зиму варто очікувати»*. Методист Вінницької обласної станції юних натуралістів Олена Демчик зазначає: *«Народні прикмети тепер рідко здійснюються. Ми разом зі школярами проводимо дослідження за народними прикметами протягом усього року. І ми помітили, що зараз переважно ці прикмети не збуваються. Колись їм можна було вірити, а зараз, на жаль, ні. Справа у нестабільних кліматичних умовах на Вінниччині та в Україні останніми роками. На це вплинули низка екологічних негараздів, природні катаклізми і особливо діяльність людей. Тому ці народні прикмети зараз у першу чергу мають народознавчий, а не прикладний характер»* [8]. Отже, сучасне метеорологічне прогнозування, яке побудоване на інструментальних спостереженнях, позитивно оцінює лише деякі народні метеорологічні прикмети.

Народні метеорологічні практики відстоюють своє право на прогнозування погоди, мотивуючи це тим, що вони не сліпо використовують народні прикмети, а враховують усі особливості того чи іншого природного явища. Є прикмета *«Багато жолудів на дубах – на холодну зиму»*. *Пам'ятаю, восени 2001 року їх було обмаль. Але... Навесні того року помітив, що дерева уражені шкідниками. Тож яких жолудів слід було чекати? Зима*

2001–2002 була суворою. Отож використання народних прикмет завжди має бути не сліпим, а творчим, відповідно до обставин [21, 2008, № 103]. Відрадно, що у статтях газети «Сільські вісті» міститься приписка: «Такий перебіг погоди можу віднести до центральних областей України і частини території областей, які з ними межують» [1, 2010, № 1].

Останнім часом неабиякої популярності набувають передбачення погоди народного метеоролога з багаторічним стажем Володимира Лиса [11; 25]. Він, користуючись давніми способами передбачень, пропонує свої прогнози для Луцька та найближчих районів Волині. Зокрема, ретельно записуючи погоду від 26 грудня до 6 січня, він домагається більш-менш точного її прогнозування на наступний рік. Майже по всій Україні було поширеним передбачення погоди на 12 місяців року за 12 днями перед Різдом, які пов'язані з днем зимового сонцестояння. Ця метода пов'язує кожен день з певним місяцем: 26 грудня – січень, 27 грудня – лютий, 28 грудня – березень і т. д. Кожні найменші зміни погоди зумовлюють зміни протягом місяця: сонячна погода віщує гарну погоду, сніг – опади, мороз – спеку, відлига – похолодання тощо³. І хоча сам автор методики зауважує, що його передбачення справджуються лише на Волині, передрукування статей популярне і в інших регіонах України. Так, у газеті «Донеччина» навіть не подано коментар про можливу неточність прогнозу для Східної України [9]. Подібним чином прогнозують погоду й інші народні метеорологи, зокрема вчитель с. Морочне Зарічненського району Рівненської області Володимир Чуйко [19].

На шпальтах газети «Сільські вісті» з'явилася навіть пропозиція започаткувати постійну рубрику «Прикметінформ: прикметний потік не втратив свій лік», щоб дописати *пращурівський прогностик новітніми погодними прикметами* [21, 2008, № 27]. Проте подальший аналіз газетних публікацій засвідчив, що ця пропозиція не знайшла відгуків у дописувачів. Наші записи, за незначним винятком, також практично не дають новітніх метеопрогнозів. *У цій хаті був наву́к. Єк він там наснуєтси собі в куточку, там сидєт. Ми з мамою через якісь чєс дивимоси вжє тут. Ми не б'ємо. Сиди там. Вжє і погода у нас виходит – вжє там у вікні наснує. Ми самі з мамою преконали по тому навукові. Шо єк видко шо зима, холод – отам, на печі снує⁴. Діти як кричать на вулиці, галасують крєпко, то знай, шо цє вжє будє доц. Як ото вони вжє виробляють,*

³ Електронний ресурс. – Режим доступу : www.volyn.com.ua

⁴ Записав О. Васянович 8 липня 2012 р. у смт Верховина Верховинського рну Івано-Франківської обл. від Ганни Дмитрівни Гавришук, 1934 р. н.

особенно вечером, кричать³. На інтернетфорумах вдалося помітити деякий процес творення новітніх метеорологічних прикмет, які переважно не мають жодного наукового обґрунтування. Літаки літають – до ясної погоди [12]. Деякі з них мають гумористичний характер. *Я кажу – хочу спати, буде дощ. А мій чоловік – якби дощ падав, коли ти спати хочеш, то би не переставав. Якщо сніг іде – то в Олександрівці зима. Якщо помити машину, то до вечора обов'язково піде дощ. Якщо ввечері піде дощ – то зранку буде болото* [13; 17; 18; 23].

Своєрідним етнокультурним впливом на українські метеопрогнози можна вважати запровадження в Україні, починаючи від 2004 року. Дня бабака, який припадає на 2 лютого. Ініціаторами проведення свята стали харківські журналісти та екологи, які запропонували відзначати його за аналогією до американського дня. На території біостанції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна у смт Гайдарі Зміївського району Харківської області, де біологи займаються розведенням і вивченням бабаків, тепер щороку прогнозують погоду наступної весни. Суть прикмети полягає в тому, що коли бабак, якого розбудили й дістали з його будиночка, не побачить власну тінь, то це віщує ранню і теплу весну. Якщо ж на вулиці сонячно і бабак побачить тінь, то весна буде пізньою і холодною [24]. Львівські екологи від 2009 року також почали прогнозувати погоду за допомогою бабака Мишка, проте перемістили прогноз із 2го на 15 лютого [10]. У народі ж існує інша прикмета, пов'язана з цією тваринкою: Просвітив байбак – ховай у загінок сіряк! [7]. що загалом має певні відмінності від новітньої прикмети. Метеорологаматори досить негативно ставляться до прогнозування за бабаком. *Простіше не турбувати цих гарних звірятко – нехай собі сплять, і пам'ятати прикмету: Коли день другого лютого сонячний – на пізню весну, а коли хмарний – на рашню* [1, 2010, № 12].

Водночас традиційні народні метеопрогнози, які передбачали погоду в загальних рисах (наявність опадів, вітру, морозу, гарної погоди тощо), не задовольняють сучасних вимог українців до визначення погоди, тому більшість з них дедалі частіше довіряє прогнозам Гідрометеоцентру, які звертають увагу на основні характеристики погоди та атмосферні явища (температуру погоди, атмосферний тиск, швидкість вітру, вологість повітря тощо). *Все ото відзначували, а тепер не відзначусмо, бо маємо*

³ Записав О. Васянович 19 червня 2004 р. у с. Андріївка Черняхівського рну Житомирської обл. від Надії Васиївни Степнюк. 1937 р. н.

телевізора, книжки⁶. Однією з причин недовіри до народних метеопрогнозів інформатори називають кліматичні зміни, які відбулися упродовж останніх років. *Клімат не стоїт на місці⁷. То вже й це си зачало переміни. Так нема стабільно ск колис було⁸*. Жителі Гуцульщини неодноразово згадували про існування давніх барометрів, які використовували для визначення погоди. *Колись люди робили дідо да бабу, да хатку таку. Дідо виходив на погоду, баба – на дощ. Я так того хотіла, да дідо помер і не зробив мені⁹. Він мав якес таке, шо в него виходив чоловік на погоду. То в Австрії, за Франца Йосифа служив, та й відти дес виніс. Єк підходить чоловік, то буде погода, а єк жінка, то буде дощ. Але то лиш чула, але не виділа. Але це страшенно давне¹⁰*. Подібний саморобний барометр зафіксовано в літературі. Зазначено, що основну роль у механізмі відіграє відповідно скручена кишечка молодого ягняти, яка стискається або розслабляється у суху і вологу погоду [22].

Отже, як засвідчив аналіз друкованих та електронних засобів масової інформації, етнометеорологія посідає вагоме місце серед сучасних дослідницьких проблем галузі народних знань. Інтерес до цієї ділянки народної культури закономірний і зрозумілий, оскільки має прикладний аспект із широкими можливостями використання багатогранного і багатвікового досвіду українців на практиці. Аналізуючи сучасні польові матеріали з різних регіонів України, можна помітити деякий скептицизм інформаторів, головним чином, нав'язаний ЗМІ, стосовно раціоналізму народних метеорологічних знань. За незначним винятком, сучасні ЗМІ майже не презентують етнокультурні паралелі в царині етнометеорології. Натомість метеорологіпрактики, спираючись на традиційний досвід українців у прогнозуванні погоди, певною мірою сприяють популяризації цих знань, підштовхують населення до перевірки на практиці народних прикмет. Аналіз широкого масиву традиційних знань у сучасному інформаційному просторі становить інтерес як для етнології, оскільки розширює нашу

⁶ Записав О. Васянович 4 липня 2012 р. у с. Устерки Верховинського р ну Івано-Франківської обл. від Марії Петрівни Танасійчук (Недоходюк). 1937 р. н.

⁷ Записав О. Васянович 8 липня 2012 р. у смт Верховина Верховинського р ну Івано-Франківської обл. від Ганни Дмитрівни Гаврищук. 1934 р. н.

⁸ Записав О. Васянович 21 липня 2012 р. у с. Ільці Верховинського р ну Івано-Франківської обл. від Анастасії Василівни Хлопачук. 1935 р. н.

⁹ Записав О. Васянович 8 липня 2012 р. у смт Верховина Верховинського р ну Івано-Франківської обл. від Ганни Дмитрівни Гаврищук. 1934 р. н.

¹⁰ Записав О. Васянович 8 липня 2012 р. у с. Яворів Косівського р ну Івано-Франківської обл. від Василини Іванівни Калинич. 1931 р. н.

обізнаність із духовною культурою етносу, так і для різних галузей природознавства завдяки їх науковопрактичній цінності.

Джерела та література

1. Бойко В. Прикметі вір, але й перевірі // Сільські вісті. 2008. № 116. 2 жовтня. С. 4; 2010. № 1. 5 січня. С. 4; № 12. 2 лютого. С. 4; № 51. 6 травня. С. 4; № 62. 1 червня. С. 4; № 75. 1 липня. С. 4; № 115. 5 жовтня. С. 4; № 140. 2 грудня. С. 4; 2011. № 1. 5 січня. С. 4; № 38. 5 квітня. С. 4; № 112. 4 жовтня. С. 4; № 137. 1 грудня. С. 4.
2. Васянович О. Метеопрогнозування українців у сучасних інтернетресурсах // Матеріали до української етнології. К., 2009. Вип. 8 (11). С. 264–268.
3. Васянович О. Народні метеорологічні знання українців в електронних та друкованих засобах масової інформації (аналіз джерельної бази) // Народна творчість та етнологія. 2010. № 4. С. 69–75.
4. Васянович О. Народні метеорологічні знання українців у сучасних друкованих засобах масової інформації / Одещина // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. О., 2010. С. 78–81.
5. Васянович О. Календарні метеопрогнози українців у сучасних засобах масової інформації // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. О., 2011. С. 27–37.
6. Васянович О. Народні метеорологічні знання українців у друкованих та електронних засобах масової інформації // Українська етнокультурна спадщина в сучасному інформаційному просторі / НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2012. С. 117–141.
7. Весна – початок Нового року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gomnyu.info/sikavo/207berezenprykmety.
8. Вчені кажуть, що народні прикмети сьогодні неактуальні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://20minut.ua/НовиниВінниці/news/134507>.
9. Лис В. Вікно відчинив, а навстріч – листя зелене... // Донеччина. 2008. № 6. 25 січня. С. 4.
10. Львівський бабак Мишко проспить до Стрітіння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.tochka.net/ua/107992lvovskogosurkamishkurazbudyatnasretenie/>.
11. На Новий рік ітимае дощ. Народний синоптик Володимир Лис прогнозує мокрий листопад і теплий грудень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=137128&eid=241>.
12. Народні прикмети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.lvivport.com/showthread.php?t=34424>.
13. Народні прикмети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.lvivport.com/showthread.php?t=34424&page=2>.
14. Нечипоренко М. Зима знає свою пору // Сільські вісті. 2011. № 139. 1 грудня. С. 4.
15. Нечипоренко М. Весна і днем красна // Сільські вісті. 2012. № 40. 3 квітня. С. 4.
16. Нечипоренко М. Чого від літа чекати? // Сільські вісті. 2012. № 64. 1 червня. С. 6.
17. Олександрівські народні прикмети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.olexandrivka.info/forum/37592-1>.
18. Прикметі вір, але й перевірі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedagogika.at.ua/forum/29238-1>.

19. Савуляк Р. Чуйко чує, де погода ночує. Захоплення сільського вчителя виручає полішуків, до яких не долітають офіційні метеопрогнози [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/68/116/0/5030/>.

20. Скоробагатко С. Прогноз зі «знаком якості» // Сільські вісті. 2010. № 51. 6 червня. С. 4.

21. Спас В. Прикметі вір, але й перевірі // Сільські вісті. 2006. № 13. 2 лютого. С. 4; № 75. 4 липня. С. 4; № 141. 5 грудня. С. 4; 2008. № 15. 5 лютого. С. 4; № 27. 4 березня. С. 4; № 40. 3 квітня. С. 4; № 103. 2 вересня. С. 4; 2010. № 51. 6 червня. С. 4.

22. Сявавко Є. І. Традиційні народні знання // Гуцульщина. Історикоетнографічне дослідження. К.. 1987. С. 266.

23. У які прикмети вірять водії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4post.com.ua/auto/10871.html>.

24. Український бабаксипноптик Тимко тепер має колегу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/53001>.

25. Якименко М. Тасма кухня погоди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/1230644340.html>.

26. Ярига І. Прикметі вір, але й перевірі // Сільські вісті. 2008. № 1. 3 січня. С. 4; 2010. № 1. 5 січня. С. 4; 2010. № 12. 2 лютого. С. 4; № 24. 2 березня. С. 4; № 115. 5 жовтня. С. 4.

©2013 р., Г. Б. Бондаренко
(м. Київ, Україна)

КОЗАЦЬКИЙ ФОЛЬКЛОР. ЗАБУТИЙ ПРОЕКТ

Легалізація теми козацтва в українській науці, що відбулась із здобуттям державної незалежності в Україні, активізувала дослідження історії козацтва. З'явився ряд державних та громадських інституцій (Інститут козацтва Інституту історії НАНУ, його регіональні відділення в Запоріжжі, Одесі, Нікополі, Харківський науково-дослідний інститут козацтва, Інститут суспільних досліджень (Дніпропетровськ), Інститут Українського Вільного Козацтва ім. А. Кущинського (м. Лохвиця Полтавської області) та ін. Результатом діяльності цих та інших центрів з вивчення козацтва в Україні та за її межами стали серії видань «Козацька спадщина», присвячених окремим подіям та історичним постатям козацької доби, двотомна «Історія козацтва», енциклопедії, навчальні посібники, документальні фільми тощо. Що стосується українських етнології та фольклористики, то на сьогодні ще відсутні ґрунтовні дослідження з етнографії козацтва, козацького фольклору, що сприяє поширенню псевдонаукових робіт, присвячених в основному козакам-характерникам, міфології козацтва. Причини цієї відсутності не лише у недостатньому фінансуванні наукових

проектів. На нашу думку, появі етнографічних праць з козацької тематики перешкоджає і травматичний досвід дослідників минулого.

На початку 30-х років з усіх бібліотек країни було вилучено двотомне видання: «Українські народні думи» (т. 1, К., 1927, т. 2, К., 1931) підготовлене до друку відомим науковцем, донькою Михайла Грушевського, Катериною Грушевською, а сама вона згодом була репресована. При підготовці до друку етнографічного дослідження Агатангела Кримського «Звенигородщина: Шевченкова батьківщина: з погляду етнографічного та діалектологічного» цензурою були вилучені матеріали про козацтво. Та навіть в такому урізаному вигляді у 1930 р. був надрукований лише єдиний авторський примірник. Автора праці позбавили роботи, звільнивши з посади секретаря Української академії наук. Вчений зі світовим ім'ям впроголодь проживав у м. Звенигородці, а згодом був репресованим. У 2009 р. у видавництві «Вертикаль» у Черкасах, за примірником, що чудом зберігся у Звенигородському краєзнавчому музеї робота «Звенигородщина: Шевченкова батьківщина: з погляду етнографічного та діалектологічного» була перевидана. Матеріали про козацтво краю так і залишились неопублікованими, зберігаючись в архіві А. Ю. Кримського Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (од. зб. 681, арк. 340–362). У 2004 р. Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України здійснене перевидання двох томів «Українських народних дум» Катерини Грушевської за оригіналами 1927 та 1931 рр.

Втім, і в більш близький до нас час, українські науковці, що мали сміливість займатись козацьким фольклором чи етнографією, ризикували залишитись поза межами науки, а їх проекти підлягали забуттю. У даній розвідці йтиметься якраз про такий проект. На початку 60-х років минулого століття Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР була започаткована серія видань «Українська народна творчість». Вийшло 25 томів середнім обсягом по 30 друкованих аркушів і накладом до 7 тис. примірників, у яких представлені різні жанри усної народної творчості: дитячий, календарно-обрядовий фольклор, прислів'я та приказки, легенди та перекази, співанки-хроніки, весільні, жартівливі, пісні. У 1961 р. з'явився 1-й том серії [3], до якого увійшли думи про турецьку неволю, лицарську смерть козака, про Хмельниччину. У 1982 р. до 1500-річчя Києва у видавництві «Дніпро» було опубліковано невеликий за обсягом збірник [2], у якому також були представлені твори часів козаччини. Втім, академічне видання козацького фольклору, яке за задумом тогочасних українських фольклористів мало складати об'ємний том, що

вміщав би всі пісенні жанри козацької тематики з різними варіантами записів та науковими коментарями до них, історіографію вивчення питання, паспортизацію записів так і залишилось на рівні проекту. Про існування такого проекту дізнаємось з польових щоденників відомого дослідника народної творчості, кандидата філологічних наук Андрія Мефодійовича Кінька (1911–1985). У його матеріалах «Подорож на Звенигородщину та Богуславщину» (рукопис, 95 арк.), що зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, зазначено: «Мета подорожі – збирання козацьких пісень до чергового тому «Української народної творчості», 50 томів. З архівів ми використали майже 1000 відомих і маловідомих зразків без мелодій, коментарів» [1, арк. 10]. За свідченням колег, впродовж 1968–1970 рр. дослідження козацького фольклору було плановим навантаженням науковця, до якого він ставився з надзвичайною увагою. Про це свідчать занотовані А. М. Кіньком на сторінках того ж польового щоденника, концептуальні засади майбутнього видання, серед яких зазначено системний характер дослідження, знання жанрових законів, особливостей виконання та характеру сприймання фольклорного твору. Передбачалось детальне висвітлення ідейно-естетичного впливу кожного твору на те чи інше середовище його побутування, простеження зворотнього зв'язку. З цією метою після кожної записаної пісні вченим фіксувалась відповідь її виконавця на питання «Чому вам подобаються козацькі пісні?». Отримані оригінальні оцінки народної творчості представниками народу, роздуми про значимість пісні у їх житті. Такі як, наприклад, це свідчення селянина із с. Тепліївка Богуславського району Київщини, фронтовика О. Ф. Холостого: «Пройдуть століття та ще й великі, а козацькі пісні нагадуватимуть про боротьбу за волю, адже довго точилася вона. Наш народ боровся! Його татарин на вірвовку ловив і шляхта садила на палю, а він нікому не дав у кашу наплювати» [1, арк. 17].

Перш ніж перейти до подальшої характеристики наукового проекту, хотілося б зауважити, що зацікавлення козацькою тематикою у житті А. М. Кінька було не випадковим. Він сам походив з давнього козацького роду, свого часу приписаного до Кобеляцької та Ново-Санжарівської сотень Полтавського полку. Приналежність родини до козацького стану його діду Івану Наумовичу, що перебував на службі при царському дворі, вдалось зберегти до 1917 року. Свої перші наукові студії у царині фольклору А. М. Кінько розпочав ще аспірантом Київського педагогічного інституту імені О. М. Горького (сценарій документального фільму про виконавців фольклору «Народні таланти», 1938 р.) і продовжив у фрон-

тових окопах, записуючи солдатський фольклор. Це стало темою його кандидатської дисертації (1946 р.), якій після захисту було надано гриф секретності через наведені у ній оповідання, пісні, приказки та притчі її рядових учасників, з яких поставав правдивий і страшний образ війни, далекий від офіційного глянцю. Серед подальшого доробку А. М. Кінька праці «Богдан Хмельницький у народній поезії» (К., 1954), «Українські народні ліричні пісні» (К., 1960), «Добрий вечір, дівчино! Приспівки, триндички, дрібушки, коломийки, співаночки, козачки, частушки». (К., 1968), «Билинна слава Києва» (К., 1983). З 1963 по 1970 р. вчений провадив систематичне експедиційне вивчення фольклорної спадщини Шевченкового краю. За спогадами сина науковця – Т. А. Кінька, його батько, залюблений у козацьку історію та фольклор, власним коштом здійснював експедиції на Черкащину, Полтавщину, Київщину і після того як залишив роботу в ІМФЕ (у 1972 р.). Він все життя підтримував обдарованих виконавців фольклору, товаришував з кобзарями, багатьом з них замовив у знайомого кравця пошити «правдиві» козацькі смушеві шапки, такі, які завжди носив і сам.

Козацькі пісні найбільше побутували в центральних районах Лівобережжя та Правобережжя, де відбувались важливі воєнні дії, але були поширеними по всій Україні. Універсальний характер цього жанру народної поезії та почуттів, що вона висловлювала, відзначають і самі виконавці. Саме запропонований А. М. Кіньком принцип зворотнього зв'язку, дозволив виявити та зафіксувати враження від козацьких пісень у носіїв фольклору. У рідному селі Тараса Григоровича Шевченка Моринцях Звенигородського району Черкаської області від В. Х. Шкільного фольклорист записав пісню «Ой гай, мати!», у якій розповідається про від'їзд з України молодого козака, який збираючись, можливо і на смерть, за народним звичаєм, просив у громади прощення:

Виїзджавши, шапку зняв
Низенько вклонився
Ой, прощайте добрі люди
Може з ким сварився
Хоч сварився, не сварився
Аби помирився [1, арк. 25]

Розмірковуючи про цю ж саму пісню, що побутувала і в с. Дешки Богуславського району Київської обл., мешканець села Явдоким Селіверстович Науменко каже: «Цю пісню вся Україна знає. Кожен від'їзджав, кожен прощався. А жили люди громадами» [Там само]. Надзвичайно цікавими

є етнографічні деталі, що знаходимо у коментарях до окремих пісень. Сюжет пісні «Ой у лузі та ще й при березі», записаний А. М. Кіньком у селах Моринці, Вільшана та Шевченкове (колишня Керелівка) її виконавиці М. І. Маломуж-Олійник та В. Т. Олійник (с. Шевченкове) вважали відображенням давнього звичаю, що зобов'язував покритку народжувати дитину поза домом – «в зеленій діброві». Експедиційні записи фіксують і історико-краєзнавчі відомості, що відображають глибину історичної пам'яті народу. Інформатори згадують про історичні межі краю: «Колись за нашими полями під Боровиковим проходила межа між землями Турції та Речі Посполитої. У Лисянці і стовп стояв з написом. І нині поле під Боровиковим називають Турським» [1, арк. 24].

На фото Кінько А. М. 1964 р. 2. (з архіву Т. А. Кінька)

**Виконавці фольклору М. І. Маломуж
Олійник та В. Т. Олійник (с. Шевченкове)
фото Кінька А. М., 1968 р.**

Фольклорній експедиції А. М. Кінька вдалось зафіксувати і побутування козацьких пісень у суто чоловічому виконанні, що є свідченням архаїчності даного жанру. Пісня «Ой ходив донець сім год по Дону» відома у всіх обстежених населених пунктах, у с. Шевченковому чоловіками виконувалась у більш лаконічному варіанті з опущенням подробиць про сімейне життя козака. Виконавець І. П. Клименко зауважив, що «донцями називали наших козаків-запорозжів, які ходили на Дін і діяли спільно з донськими козаками» [1, арк. 68]. У польовому шоденнику А. М. Кінька вміщено багато його наукових коментарів: про тематичний перегук окремих козацьких пісень з билинами, героїчними колядками, про значення особи виконавця фольклору тощо.

За вимогами радянського часу кожне наукове видання мало розпочинатись з цитат класиків марксизму-ленінізму. Андрієм Мефодійовичем до улюбленого проекту були підібрані навіть ці потрібні цитати – одна з творів Леніна, що писав про козацькі пісні як «полные удали и отваги», а ще з творів М. Г. Чернишевського та Т. Г. Шевченка. Можемо припустити, що біографічний спомин Кобзаря про те, що в «колись козацькім краї людей зробили козачками» була найбільш суголосною з настроями самого дослідника, що до останку життя зберігав вільнолюбство, тому й Інститут покинув не з власної волі. Долю зібраних та підготовлених А. М. Кіньком до друку матеріалів про козацький фольклор нам поки що не вдалось установити. Сучасні науковці зрідка послуговуються експедиційними матеріалами вченого як джерельною базою. Однією з останніх публікацій, у якій йшлося про експедицію 1970 р., була стаття Віталія Охманюка «Етномузичні традиції Черкаської Звенигородщини: ХХ століття – стан дослідження, перспективи», опублікована у «Наукових записках Волинського національного університету ім. Лесі Українки» (вип. 5, Луцьк, 2010).

Джерела та література

1. Кінько А. М. Подорож на Звенигородщину та Богуславщину / [матеріали експедиції «Фольклор Шевченкового краю» (перекази, розповіді, пісні). Черкаська обл., Київська обл., 1970 р.] // Відділ рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5, № 412а. Рукопис.
2. Думи. Історико-героїчний цикл. / Упоряд., приміт. О. І. Дей; вступ. ст. М. П. Стельмах. К., 1982. 159 с.
3. Історичні пісні: Збірник / Упоряд., вступ. ст. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко; за ред. М. Т. Рильського, К. Г. Гуслистого. К., 1961. 1067 с.

©2013 р., В. В. Задунайський
(м. Донецьк, Україна)

ПІСНЯ «ОЙ НА ГОРІ СІЖОК ТРУСЕ» ЯК ВИЯВ КОЗАЦЬКОЇ МОДЕЛІ ПОВЕРНЕННЯ ДО ЗВИЧНОГО ЖИТТЯ ПІСЛЯ БОЮ

Українська козацька спільнота впродовж багатомісячної історії здобула визнання як на ратному полі, так і в повсякденному житті. При цьому, дуже важливою для козаків завжди була потреба перенести свої відчуття у царину пісенної творчості, яка часто виявляла й певні духовні цінності та відповідні потреби цієї спільноти.

Все це залишилось актуальним і для чорноморських козаків та їх нащадків-кубанців. Найяскравішим проявом цього і в наш час залишається збереження та поширення певної пісенної спадщини як всесвітньовідомим Кубанським козацьким хором, так і пересічними мешканцями Краснодарського краю та нащадками кубанських козаків, і шанувальниками цієї царини їх спадщини у будь-якій країні [7; 8].

До пісенних творів, які мають певний військово-філософський зміст, варто віднести й пісню «Ой на горі сніжок трусє», що у репертуарі Кубанського козацького хору виконується в якості пісні чорноморських козаків [2].

Аналізу пісенної спадщини чорноморців-кубанців присвячено багато фахових досліджень, в яких аналізується той чи інший аспект згаданого мистецтва з точки зору мовознавців та фольклористів [11]. Попри це, поза увагою дослідників все ще залишається військово-козацький зміст філософсько-прикладного характеру певних творів. Щодо представників вітчизняної й зарубіжної історіографії, то вони зазначену проблематику поки що не опрацювали [10; 13; 9; 1; 4]. Не є виключенням і праці автора, в яких розглянуто важливі аспекти військової історії українських козацьких формувань на Кубані впродовж ХІХ–ХХ ст., але пісенну спадщину не проаналізовано [5].

З огляду на зазначене у пропонованій статті й буде здійснено спробу виявити військово-козацький зміст філософсько-прикладного характеру цієї пісні, що і є метою цієї розробки. Зрозуміло, що основним джерелом представленої статті є текст пісні «Ой на горі сніжок трусє».

Розпочнемо наш огляд з подання тексту згаданої пісні. Відразу слід зазначити, що віднайдені нами варіанти цієї пісні є досить подібними, відрізняючись лише деякими деталями. Спочатку пропонується варіант пісні, віднайдений та опублікований українським науковцем-фольклористом Надією Супрун-Яремко:

Ой на горі сніжок трусє,
Та-ра-ра.
Ой на горі сніжок трусє.
Ой там козак коня пасє,
Та-ра-ра.
Ой там козак коня пасє.
Собі й коню огонь крясе,
Та-ра-ра.
Собі й коню огонь крясе.

Собі воду нагріває,
Та-ра-ра.
Собі воду нагріває.
Свої рани промиває,
Та-ра-ра.
Свої рани промиває.
Ой ви, рани кровавіє,
Та-ра-ра.
Ой ви, рани кровавіє.
Чем ви, рани, рубаніє?
Та-ра-ра.
Чем ви, рани, рубаніє?
Острой саблѡй рубаніє,
Та-ра-ра.
Острой саблѡй рубаніє [18].

Досить подібним до першого варіанту є й той, який оприлюднив та поширив представник кубанської козацької пісенної громади Григорій Пономаренко [15]. Зазначений варіант пісні подається як такий, що зберігався у станиці Фастовецькій. Підкреслимо, що пісня подається російською абеткою, згідно з авторським оригіналом:

1. Ой на гори снижок трусэ,
Ой на гори снижок трусэ, та-ра-ра,
Ой на гори снижок трусэ.
2. Пид горою жито ростэ,
Пид горою жито ростэ, та-ра-ра,
Пид горою жито ростэ.
3. Ой там козак коня пасэ,
Ой там козак коня пасэ, та-ра-ра,
Ой там козак коня пасэ.
4. Шабэлбкою огонь крэшэ,
Шабэлбкою огонь крэшэ, та-ра-ра,
Шабэлькою огонь крэшэ.
5. Шапчкою роздуває,
Шапчкою роздуває, та-ра-ра,
Шапчкою роздуває.
6. Свої рани промыває,
Свої рани промыває, та-ра-ра,

- Свои раны промывае.
 7. Ой вы раны кровавые,
 Ой вы раны кровавые, та-ра-ра,
 Ой вы раны кровавые.
 8. Гострой шавльей рубанные,
 Гострой шавльей рубанные, та-ра-ра,
 Гострой шавльей рубанные.

Досить подібним до попереднього варіанту є й той, що пропонується кубанським фольклорним колективом «Народні пісні». При цьому, згаданий варіант різниться дещо зміненою першою строфою «Из-за горки снижок трусэ» та наявністю додаткової строфи «Воды соби нагривае» (співається тричі) [16].

Незначні відмінності має й варіант пісні, записаний згаданим фольклорним колективом від зберігачок пісенної спадщини Пилипенко та Матлашевої. Тут використовується термін «Шавелькою» замість «шавльей» та «Тэплой воды нагривае» замість «воды соби нагриваэ», а також додається строфа «коням раны промывае» [17].

Насамкінець згадаємо й варіант пісні, зафіксований на платівці Кубанського козацького хору за 1983 р. (мається на увазі видання «Кубанские народные песни 1983 г.; Песни черноморских казаков», в якому під номером 10 вміщено пісню «Ой, на гори снежок трусэ» у виконанні Ю. Кихаєва, тривалістю 1 хвилина і 56 секунд [2]). Цей варіант є подібним до усіх згаданих раніше й у той чи інший спосіб співвідноситься з ними. Можливо, саме його оприлюднення та масове поширення вплинуло на згадані варіанти.

Ще раз наголошу, що головну увагу у пропонованій статті присвячено аналізу саме військово-козацького змісту філософсько-прикладного характеру цієї пісні, а не мистецькому чи мовному контексту зазначеного твору і його місцю в українській чи кубанській козацькій пісенній спадщині. Для чіткішого уявлення змісту пісні «Ой на горі сніжок трусэ» подамо її у вигляді строф без повторів та підспівів у опосередкованому варіанті:

1. Ой на горі сніжок трусэ.
2. Під горою жито росте.
3. Ой там козак коня пасе.
4. Шавелькою вогонь креше
5. Шапочкою роздуває
6. Собі воду нагривае.

7. Свої рани промиває,
8. Ой ви, рани криваві!
9. Чим ви, рани, рубание?
10. Гострой шаблєю рубание.

Якщо уважно прочитати наведений текст, звернувши увагу на послідовність дій, то вимальовується цікавий сюжет. Перший рядок стосується опису зимового (можливо й осіннього) дня, коли йде сніг. Цим наче проводиться вододіл між життям під час бою та після нього, бо під час смертельно-небезпечного зіткнення воїн мусив максимально поєднатися душею й тілом з бойовим дійством й не відволікатись на інші аспекти буття.

Інакше кажучи, для козака, як і для будь-якого фахового воїна вповні логічним і виправданим є намагання під час бою відсторонитись від повсякденності, щоб жити боєм й мати вищі шанси вийти переможцем із смертельного двобою з ворогом, застосовуючи усі наявні засоби [6].

Саме тому, лише після закінчення бою воїн може й повинен «переключити» свою свідомість на прояви повсякденності, зокрема, на погоду й місце. З огляду на це, перший рядок згаданої пісні й є саме таким: «Ой на горі сніжок трусє». Отже, козак, виживши в бою, лише після його завершення звернув увагу на те, що на горі йде сніг.

У другому й третьому рядках йдеться про можливість і потребу випасання коня. Інакше кажучи, передбачено-закладено дію щодо випасання коня після завершення бою. Такий підхід для кіннотника є цілком виправданим, бо під час кінного бою кінь стає змореним і розігрітим, а тому після завершення бойового зіткнення взимку (чи восени) необхідно в першу чергу подбати про здоров'я коня (витерти, проходити, нагодувати та напоїти). До речі, кінь для козака-лицаря був більше ніж засобом для пересування – він був справжнім бойовим товаришем [12, с. 59–60].

У наступних 4-5-6 рядках описано розпалювання вогнища та нагрівання води. При цьому, характерним є кресання вогня шаблею, що підкреслює епічно-героїчне значення цього дійства для козака-воїна, одною з ознак приналежності до відповідної спільноти й була холодна зброя [12, с. 70–72]. Саме розпалювання вогнища взимку було необхідністю як для обігріву й лікування, так і для харчування воїнів під час походу.

Вповні логічним є й 7 рядок, у котрому описано процедуру промивання ран. Сам факт отримання й лікування ран є доволі показовим, бо засвідчує, що козак-воїн пройшов важке бойове випробування. До того

ж, цей рядок підкреслює порядок дій, згідно якого воїн лише після завершення бою та опікування конем має звернути увагу на свої поранення.

У 8-9-10 рядках йдеться про міркування з приводу самих поранень та того, у зв'язку з чим вони отримані. Наголошу, що підкреслення рубаного характеру поранень та засвідчення факту нанесення їх шаблею свідчить не лише про участь козака у самій гущавині рукопашного бойового зіткнення, в якому виживають найзавзятіші, найбоєздатніші та найшасливіші козаки. Факт застосування шаблі є її ознакою шляхетного бою, бо саме така зброя вважалась «чесною» й лицарською під час кінного бою [14]. Тобто, козак бився широко, завзято, вправно і шляхетно з подібним ворогом.

Наспівування 10 рядка може співвідноситись не лише з власними ранами козака, але й з умовними ранами козацького товариства, включно з пораненнями, які призвели до загибелі воїнів-товаришів. За таких обставин тут виявляється й філософське тужіння за загиблими козаками-побратимами.

Якщо в цілому проаналізувати зміст пісні, то логічним є припущення, що тут подається своєрідний опис відновлення козака-воїна після важкого бойового зіткнення. При цьому, окрім утилітарного опису моделі відновлення воїна після бойового зіткнення, можна припустити й наявність певної філософської складової, що співвідноситься з формуванням образу уявного воїна-козака та певного військового товариства, що взаємопов'язані та взаємозалежні. Такі підходи щодо формування уявленої спільноти вповні відповідають як пріоритетам творення певних національних структур (згадаймо сентенції Бенедикта Андерсона [3]), так і реальні громади учасників певної історичної події.

Окремо слід зауважити, що пісня «Ой на горі сніжок трусє» співається в якості стройової пісні, а не філософсько-містичної історичної пісні чи думи. Така реальність може бути пояснена як подальшою трансформацією тексту й співу в умовах уніфікації військової служби Кубанського козацького війська, так і певним «кодуванням», здійсненим зберігачами козацької первинної пісенної спадщини або їх нащадками.

Таким чином, представлений аналіз пісні чорноморських (пізніше кубанських) козаків «Ой на горі сніжок трусє» засвідчує багатовимірність її змісту, зокрема, наявність ймовірної філософсько-прикладної козацької моделі повернення воїна до звичного життя після бою. Такі обставини обумовлюють додаткову вагомість української козацької пісенної спадщини в житті військово-привілейованої козацької спільноти. Представлена стаття не вичерпує зазначеної тематики, а лише заохочує до її поглиблення представників вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Джерела та література

1. Авраменко А.М., Фролов Б.С., Чумаченко В.К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва. Нариси. Т. II. К., 2007. С. 364–414.
2. Альбом-платівка: «Кубанские народные песни 1983 г.: Песни черноморских казаков. № 10».
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2 вид. К., 2001. 271 с.
4. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. Львів-Донецьк, 2009.
5. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Донецьк, 2006. 335 с.
6. Задунайський В. Посібник-настанова з козацького бойового мистецтва. Частина I. Донецьк, 2008. С. 9.
7. Задунайський В. Дешо про моє молодече козакування // Спогади про молодіжний козацько-просвітницький рух на Донеччині (1984–2009 рр.) / Вступ. слово. ред. упоряд. та ком. В. Задунайського. Донецьк, 2010. С. 12–13.
8. Задунайський В. Молодіжний козацько-просвітницький рух на Донеччині (1984–2009 рр.). Донецьк, 2011. С. 28.
9. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. Краснодар, 2003.
10. Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. М., 2009.
11. Українці Кубані та їхні пісні / Упор. Надія Супрун-Яремко. К., 2005. 784 с.
12. Фігуриний Ю. Історичні витюки українського лицарства. К., 2004.
13. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. I–II. Краснодар, 1992.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Львів, 1991. С. 166.
15. <http://kuban2.16mb.com/songs.htm/> Песни Григория Пономаренко.
16. <http://music.lib.ru/n/narod/alb10.shtml> (mp3,2876k)
17. <http://music.lib.ru/n/narod/alb11.shtml> (mp3,2008k)
18. <http://nashe.com.ua/song/17561>.

©2013 р., Л. Г. Боса

(м. Київ, Україна)

ЗАПОРОЗЬКА СПАДЩИНА У КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ МЕШКАНЦІВ ПОДНІПРОВ'Я

Землі колишніх Вольностей Війська Запорозького – край, який ніколи не був пустою. Існує численна наукова література, яка стверджує цей факт. Але й по сьогодні історія Степової України – поле змагань різних наукових концепцій, різних образів краю, різних ідентичностей.

У ХІХ ст. край «новоосвоєних» Російською імперією земель надзвичайно приваблював мандрівників, науковців, письменників. Багато хто з них (як, наприклад, Йоган-Антон Гільденштедт) вперше дізнався про

попередників цієї колонізації – мешканців козацьких зимівників та хуторів, яких адміністративно зселяли з власної землі. Серед широкого кола дослідників був і Олександр Афанасьєв-Чужбинський, який на відміну від багатьох своїх колег стверджував, що «цей народ різко відрізняється від свого північного собрата типом, мовою, одягом, способом поведінки, мораллю та звичаями... [1, с. 6] Закидав дослідник їм і в упередженості щодо ролі козацтва: «Тим же, хто займається історією і бачить в козацтві, особливо в запорожцях, буйну розпусну вольницю, можна вибачити, бо вони бачили малоросів, можливо, лише на столичній сцені, а історію цього народу вивчали побіжно по надрукованих в різні часи компіляціях, де майже нічого не говориться про внутрішній побут краю» [1, с. 11]. Його висновки ґрунтуються на власних дослідженнях природи, матеріальної та духовної культури Подніпров'я, що були узагальнені у «Подорожі у Південну Росію», яка складалася з двох частин: «Подорож на Дніпровські пороги і на Запорожжя» та «Подорож по низинах Дніпра». Тож, Дніпро, за висновками автора, відіграє особливу роль у культурогенезі українців. Якщо вона (ріка) відігравала велику роль у древності і потім продовжувала бути театром багатьох подій майже до кінця минулого століття, то й у майбутньому їй належатиме не менш, якщо не більш важливе значення [1, с. 68]. Зі сторінок книги постає перед нами розкішний природний і культурний ландшафт колишнього Подніпров'я, який на сьогодні безповоротно втрачений через руйнівну господарську діяльність людини, як під час імперської колонізації, так і в радянський період великих будов, що найбільше призвело до незворотних змін в екосистемі України. Затоплені штучними морями знамениті дніпровські пороги, козацький Великий Луг, історичні місця п'яти Запорізьких Січей, безліч колишніх козацьких зимівників... Тим більшої наукової і духовної цінності набувають свідчення мандрівника про край, в яких присутні небайдужий погляд письменника та обдарування і вміння науковця-етнографа.

В праці Афанасьєва-Чужбинського чітко виписаний маршрут, за яким він мандрував. Тож частину цього шляху пройшла і наша експедиція (2011–2012 рр. ІМФЕ НАН України): від легендарної Капулівки, околиць Нікополя, Мар'янського, Грушівки (нині село Ленінське, створене з людності, переселеної після затоплення Каховським водосховищем) вниз по Дніпру через Нововоронцовський, Бериславський р-н до Каховки Херсонської обл.

Отже, сучасні південні райони Дніпропетровщини та північна Херсонщина у пониззі Дніпра складають центр історичної території Вольностей Запорізьких: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Нова

(Покровська, Підпільненська) Січ – адміністративні і військові центри запорозького козацтва в різний час, які на сьогодні затоплені Каховським морем. Як доведено, останній кошовий отаман Петро Калнишевський на той час вже досить масштабно заселяв землі навколо Дніпра, що нижче порогів, створюючи багатогалузеві господарства. Багато родин, почувши про вільні землі, прибули в край головним чином із Чернігівщини, Київщини, Полтавщини. І навіть подальші процеси імперської колонізації, радянської колективізації, організованого голоду, депортацій, індустріалізації не змогли знищити пам'ять про легендарне минуле.

Сучасні мешканці сіл і маленьких містечок цього краю – здебільшого нащадки селянських переселень з кінця XVIII ст., разом з представниками колишніх козацьких родів – вважають себе «корінними». Тут часто прибульців називають «заплати», не зникає також давня традиція повсюдно давати вуличні прізвиська. *«Тому що вуличні прізвиська давали..., адже на території нашій були оці козацькі поселення, в які люди приходили – і забували свої імена справжні. Їм обов'язково давали прізвисько отам, на Січі. І оце, мабуть, традиційно бажання людей обов'язково якось когось по-вуличному назвати. Але крім того, дуже багато, зараз уже скажемо словами капутівськими: заплати. А тоді це ж були: Карнаухи – ряд вулиця, Забутній ряд. Їх треба було якось назвати. Ті – пердуги, ті – шмани, ті – парапети, ті – ... Всі були. Той Керенський, той ще якось...»* (БГО).

Апостолівський та Нікопольський райони – справжнє перехрестя козацької слави, про що писали Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Дмитро Яворницький, Яків Новицький, Андріан Каченко та ін. Серед населення дотепер побутують перекази про козацьке минуле краю. Вони найчастіше пов'язані з місцевою топонімією, хоча більшість ландшафтних об'єктів, носіїв цих топонімів, знищені штучним морем. Відтак, логіка самої мандрівки краєм привела і до необхідності записувати спогади про місцевість Великого Лугу до затоплення його Каховським водосховищем. Майже в усіх оповідях можна простежити міфологему «втраченого раю». Наприклад, Володимир Саламаха з Капулівки, нащадок козацького роду Михайла Неліпи – джури Івана Сірка, процитував такі рядки з власного вірша: */ Своє життя провів я у раю / І назва тому раю – плавні / Як прийде час, туди я попливу / І там моя зупинка крайня...* (СВМ). Більшість респондентів вважають будівництво Каховської ГЕС трагедією: *«Взагалі це було дуже страшно. Тому що люди в тій місцевості були воїнами. Я схилиюсь до думки, що коли робили це Каховське водосховище воно не скільки збитків принесло економічних, а історичних. Мабуть у ті часи був такий напрямок – знищити усе...»* (ПТМ).

Так, можна було пересвідчитися, що і голодні роки в цих місцях люди легше переживали, тож і переселення вони сприймали часто як бажання влади позбавити їх найбільшої опори в житті: *«Люди казали, що це їх так зганяли з місця, щоб вони йшли робити на заводи. А це ж колишня козацька вольниця... Треба було стерти пам'ять тих, хто вижив у голод, адже ці ж землі не дали багатом померти»* (СДД).

У селі Коробки Каховського району в родині місцевої інтелігенції, пенсіонера Миколи Матвійовича Лашкула ми почули розповіді про те, що серед місцевої каховської інтелігенції здавна велися розмови, що Каховську ГЕС було збудовано задля стратегічних військових цілей, а населення дуже негативно сприймало будівництво. Море будувала величезна маса тих, кого 1954-го звільняли з Гулагів. Називали будівельників: каналоармієць, зек. На сьогодні потужність Каховської ГЕС дуже мала, струму ледве вистачає на постійне відкачування води у водосховище. Нині це водосховище – відстійник нечистот з отруйною водою. Це екологічне лихо є одним з найбільших джерел захворюваності та смертності населення. Також землі засолюються, стають зовсім непридатними для обробітку, відбуваються постійні підтоплення, обвалення берегів. Сучасних міських мешканців краю Лашкули назвали *«Иванами, не помнящими родства»* (ЛММ).

Інший респондент з Нікополя пропонував нам проаналізувати локалізацію всіх атомних станцій в Україні, які «розташовані в сакральних місцях» і висловив думку щодо зумисного наміру влади позбавити українців історичної пам'яті (СВА). Проте, спілкуючись з респондентами, ми відзначали непоодинокі усвідомлення мешканцями належності їхнього краю до джерел козаччини. *«Ми із вольних»* – таку відповідь неодноразово отримували на питання щодо родоводу. Це були як старші люди із Усть-Кам'янки, Костромки, Кам'янки, Осокорівки, Качкарівки, так і досить молоді, наприклад, родина Павлюченків із Зеленодольська: *«Бабуся казали, що походимо з давнього роду з Грушівки. Дуже зажиточні були, бо були землі гарні. Це козацькі зимівники, то люди не бідні, то рід не з простих. Прабабуся розповідала, навіть коли прийшла радянська влада на село ... Пам'ятає як все забирали»* (ПТМ).

Свого часу Яків Новицький згадував про особливе ставлення до знавців старовини в запорозькому краї. Щось подібне ми зустріли в мальовничій Усть-Кам'янці, в родині Подольських. До місцевого мудреця «діда» Подольського за порадою звертаються мешканці всього Апостолівського району. Чоловік пишається своєю козацькою шаблею, яку нам шанобливо винесла його дружина. Микола Павлюченко, керівник молодіжного ко-

зацького товариства, з яким ми перебували в цьому селі, називає знаючих старших людей: «наші діди». Це мешканці з колишніх затоплених сіл Грушівка та Кут – дід Галушка, дід Свитка та дід Кабак. Саме про таких «дідів» розповідав і Афанасьєв-Чужбинський, називаючи імена Дмитра Величка, Данила Кутового (по вуличному Сиса).

Бериславський район Херсонської області теж має винятково багату історію. Нині про це нагадують безліч різних пам'яток, серед яких Святовведенська дерев'яна церква в Бериславі часів козаччини XVIII століття, залишки Кам'янської Січі в селі Республіканець, пам'ятний знак на честь 500-ліття першої згадки про козацтво на місці колишньої фортеці Тягинь тощо. Саме під Бериславом поховано було Костя Гордієнка, сподвижника Мазепи. Проте Афанасьєв-Чужбинський вже у середині XIX ст. спостерігав занепад пам'яті про часи козацтва, що було пов'язано, на його думку, не тільки з колонізаційними процесами, а в першу чергу з запровадженням кріпацтва. Так, описуючи поруйновану могилу Костя Гордієнка, кошового отамана Кам'янської Січі, він зазначає байдужість місцевого населення до цього вандалізму, який суперечив самій основі української традиції: «Але в колишній козацькій палестині повсюдно порушують прах степових лицарів і освічений поміщик і неосвічений селянин і дикі череди тварин» [1, с. 251] Так і в Капулівці розорювалася могила Івана Сірка, і потрібно було йому не один раз просити господарів, на чийй землі знаходилося поховання, про її збереження. Автор з боєм фіксує нищення козацьких хрестів, які повсюдно використовувалися для фундаментів навіть у тих господарів, яких він вважав найбільше лояльними до українства, як, наприклад, барона Штігліца. «Маєток цей належав барону Штігліцу... управителі-німці, хоч і прекрасні люди, але для них взагалі все одно чи риють могилу свині чи розкопує селянин. Вони займаються тільки дотриманням порядку у маєтку, залишки ж старовини для них справа байдужа. Якби це лежав який-небудь німецький лицар або принаймні людина, яка носила німецьке прізвище, а то Запорожець. Чи варто тривожитися про подібні дрібниці!» [1, с. 207] Чи треба дивуватися і тій байдужості основної маси прийшлого населення щодо зникнення безлічі захоронень під водами штучних морів при будівництві ГЕС на Дніпрі вже у XX ст. Та й сьогодні ставлення до українських святинь не відповідає загальноцивілізаційним нормам. На те є неспростовані докази, що заслуговує окремої теми. Тим цікавішими є свідчення меморіальної діяльності громадськості та окремих ентузіастів по збереженню цієї пам'яті, з якими пощастило зустрітися під час експедиції.

Правозахисне козацьке товариство «Базавлуцька Січ» із м. Зеленодольська Апостолівського р-ну привернуло увагу конкретними справами по відновленню й упорядкуванню старовинних козацьких кладовищ, молодіжною спрямованістю роботи. В свою чергу об'єднання «Пошук» із с. Кам'янки проводить досить професійну краєзнавчу роботу, записуючи на аудіо- та відео носії спогади старожилів про часи колективізації, голодомору, переселення з затоплених Каховською ГЕС сіл. І в той же час чули нарікання на нерозуміння важливості їхньої справи як органами влади, так і байдужим загалом. Таких «білих ворон», як вони себе називали, виявилось не так вже й мало під час нашої подорожі. Як правило, це були люди, чий роди, переживаючи суспільні катастрофи, зберігали міцні сімейні традиції, віру. Можливо, це і надавало їм силу залишатися самими собою в складних ситуаціях, не втрачати гідності, бути активними: *«Мабуть, ті речі, які от мене турбують, вони в мені живуть, і хочеш-не хочеш ти з ними якось (ну не завжди воно якось тобі і комфортно, але ти мушиш щось виконувати, якийсь хрест тобі давали). Я до чого веду? Оці могили – це не просто... Ми зараз якось з ними цей зв'язок устанавлюємо»* (ПМП). Якщо ця діяльність містить багато спонтанного, але надзвичайно живого, то проект створення динамічного музею Чортомлицької Січі має солідну підтримку наукових і бізнесових кіл не тільки місцевих, а й столичних. Але в будь-якому випадку це – свідчення непоодиноких спроб підтримати козацьку традицію у свідомості мешканців краю. *«Ми хочемо зробити цей музей – «Чортомлицька Січ» – музей під відкритим небом. Це як історико-культурний комплекс. І відновити, відродити ті ремесла, які в Січі безпосередньо були задіяні. І це не тільки виготовлення кахлів. Це і гончарство, яке процвітало тоді, і саме головне ковальство. Ну якщо ви знаєте, за всіма історичними традиціями і спогадами, то на ремісничо-торговому передмісті Чортомлицької Січі було більше ста кузень. А це для виготовлення тих же підков, тому що коней треба було підковувати, і облаштунки, і ці ж самі шаблі – ковалі повинні були робити...»* (МВВ).

Проблеми створення природного українського культурного середовища продовжує бути актуальною в містах Півдня України і часто побутує в досить еkleктичних формах. Особливо нагадувала про себе козацька тематика в містечку Бериславі, де нам пощастило бути присутніми на святкуванні Дня міста у товаристві місцевого козацтва. У Каховці вдалося познайомитися з одним із молодіжних лідерів, Олександром Зігранцем (псевдо Згіка), який також надавав активну допомогу у проведенні святкування Дня міста Каховки. У неофіційному середовищі каховської молоді він користується неабияким авторитетом саме через його байкерські ініці-

ативи, про це говорили навіть випадкові наші співрозмовники. Олександр організував і кілька років вже проводить у місті міжнародний фестиваль байкерів «Тачанка». З його слів ми зрозуміли, що Каховська Тачанка у свідомості сучасної молоді втрачає суто радянський ореол і набуває функціональних ознак символу безкінечного руху, що відповідає латинському прислів'ю «завжди у русі». Розповідаючи про історію, ритуали, символи байкерів, він стверджував, що дорога як символ, і фестиваль як дійство, надзвичайно приваблюють молодь; цікавиться історією краю, відчуває себе в першу чергу патріотом міста. У свій час ним організовано міський конкурс старовинних родинних фото. Мріє провести й етнофестиваль, адже «відчуває, що тема України і козацтва не розкручена серед місцевої молоді». Вважає своїм обов'язком сприяти цій розкрутці, адже «ми всі українці», хоча «мова спілкування в Каховці – російська» (ЗОВ).

Каховські «байкери» та зеленодольські «січовики» хоча й видаються, певним чином, антиподами, але енергія, оптимізм, неформальне середовище, пошуки дієвих форм роботи – це те, що є спільним, що завжди притаманно молоді, і на що варто орієнтуватися всім, хто працює з нею. Відтак і тема козацтва може бути сучасною і актуальною, адже саме слово «козак» в народному сприйнятті передусім ототожнювалося з почуттям станової честі. Повага до вільної особистості цінувалася дуже високо і формувалася з дитинства.

Тож на традиційну ментальність українства значний вплив мала етнокультурна система козацтва, пік якого припав саме на XVII–XVIII ст. Козацький тип характеру і козацький тип культури стверджували мужню особистість та ідею волі. Цікаво, що нові поселенці сприймали цей тип культури і як свій власний. Віддаючи належне дослідникам XIX – поч. XX ст., які переконливо доводили козацький український характер формування крайової ідентичності та самосвідомості населення Полудневої України, нами зроблено спробу простежити її тенденції і на сучасному етапі.

Джерела та література

1. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Подорож у Південну Росію. Дніпропетровськ. 2004. 469 с.

Респонденти:

БГО – Балобан Галина Олегівна (Марценко). 1970 р. н., родом із с. Капулівка Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса у м. Нікополі у листопаді 2012 р.

ЗОВ – Зігранець Олександр Васильович, 1975 р. н., родом із м. Каховка Записала Л. Боса у м. Каховка Херсонської обл. у вересні 2011 р.

ЛММ – Лашкул Микола Матвійович, 1935 р. н., родом із с. Інгутешь Кіровоградської обл. Записала Л. Боса у с. Коробки Каховського р-ну Херсонської обл. у вересні 2011 р.

МВВ – Муштаренко Володимир Володимирович, 1959 р. н., родом із м. Нікополя. Записала Л. Боса у с. Капулівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ПМП – Павлюченко Микола Петрович, 1970 р.н. Записала Л. Боса у м. Зеленодольськ Дніпропетровської обл. у червні 2012 р.

ПТМ – Павлюченко Тетяна Миколаївна, 1971 р. н. родом із с. Мар'їнського. Записала Л. Боса у м. Зеленодольську Дніпропетровської обл. у вересні 2011 р.

СВА – Сандул В'ячеслав Андрійович, 1938 р. н., родом із м. Нікополь Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса у м. Нікополі у листопаді 2012 р.

СВМ – Саламаха Володимир Михайлович, 1938 р. н., с. Капулівка Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса у с. Капулівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

СДД – Синиця Дмитро Дмитрович, 1956 р. н., родом із смт. Горностаївки Херсонської обл. Записала Л. Боса у м. Києві, 2011 р.

Иллюстрації к статті Курочкина О. В.
«Святкова панорама України очима етнолога»

**Иллюстрации к статье Шаповал Л. И. «Килими гобеленового типа
на теренах Полтавського краю»**

**«Крестьянский быт»
Полтавский краеведческий музей**

**«Голгофа»
Полтавский краеведческий музей**

**«Охотники на охоте»
Полтавский краеведческий музей**

**Иллюстрации к статье Ващенко И. И. «Роль выпускников
украинских вузов в художественной жизни Кубани
послевоенной поры»**

Кошельников Г. М. Старица. 1990.

Крысин В. М. Между боями. 1975

Калугин А. А.
Весна пришла. 1965

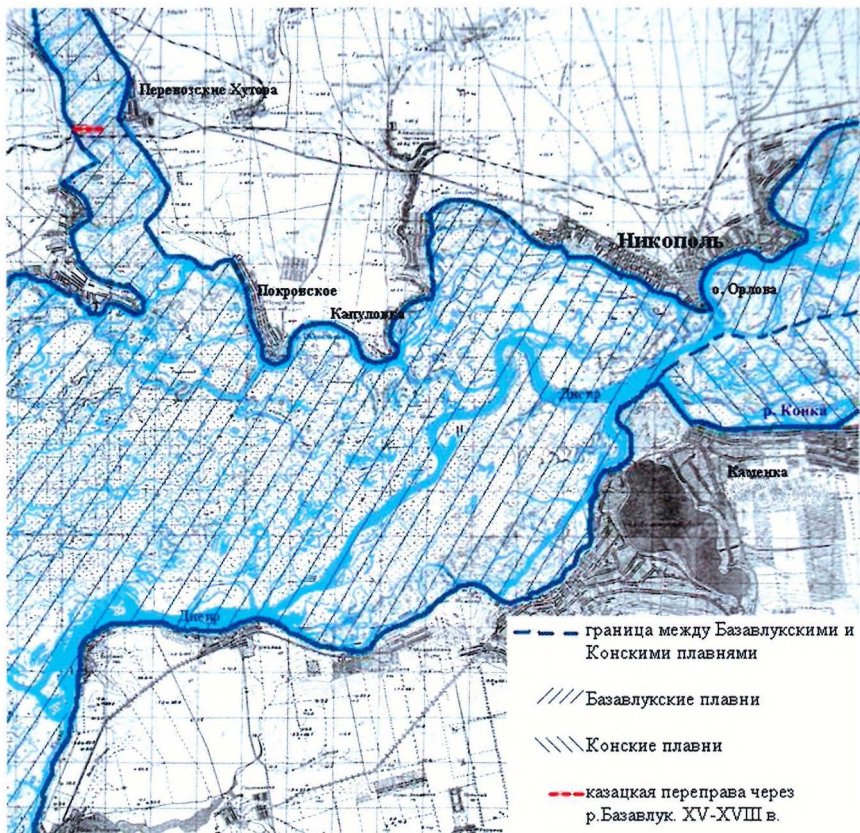

Чичкан Е. И.
Гребешки. 1980

Иллюстрации к статье Боса Л. Г. «Запорозька спадщина у колективній пам'яті мешканців Подніпров'я»

Козацький цвинтар у с. Ленінське. Над селом Грушівка, затопленим Каховським водосховищем. Апостолівський р-н, Дніпропетровської обл. Червень 2012 р.

Затоплені плавні. Фрагмент топографічної карти.

**Иллюстрации к статье Фролова Б. Е., Чернышова А. В.
«Жалованные знамёна императоров Павла I и Александра I
Черноморскому казачьему войску»**

**Полковое знамя, пожалованное императором Павлом I войску Черноморскому в 1801 году.
Лицевая сторона**

**Полковое знамя, пожалованное императором Павлом I войску Черноморскому в 1801 году.
Оборотная сторона**

Навершие к полковому знамени, пожалованному Павлом I войску Черноморскому

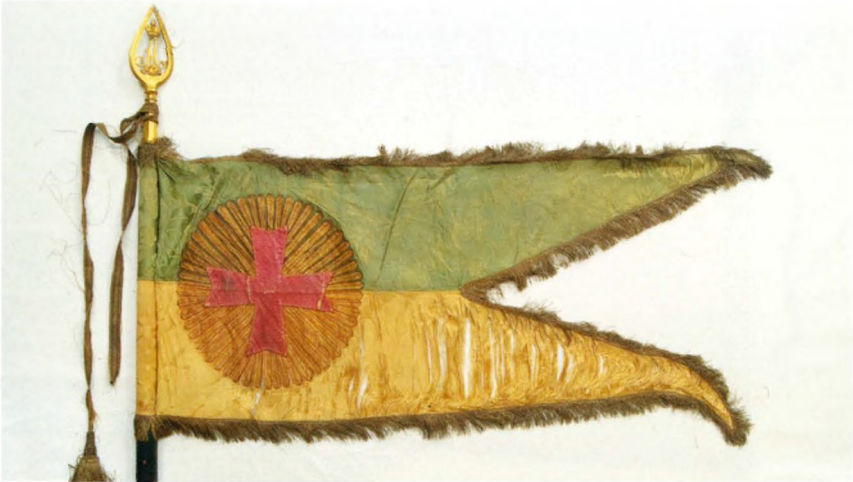
Полковое знамя, пожалованное императором Александром I войску Черноморскому в 1803 году. Лицевая сторона

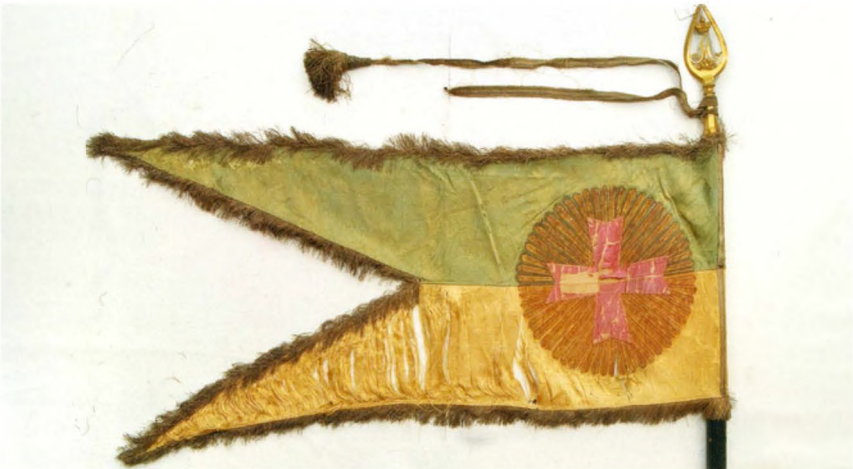
Полковое знамя, пожалованное императором Александром I войску Черноморскому в 1803 году. Обратная сторона

Навершие к полковому знамени, пожалованное Александром I войску Черноморскому

Полковое знамя, пожалованное императором Александром I войску Черноморскому в 1803 году с обратным расположением полос. Лицевая сторона

Полковое знамя, пожалованное императором Александром I войску Черноморскому в 1803 году с обратным расположением полос. Обратная сторона

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

© 2013 р., В. А. Брехуненко
(Київ, Україна)

ВІД ОЧАКОВА ДО БІЛГОРОДА: УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В ТУРЕЦЬКИХ ФОРТЕЦЯХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XVI – середина XVII ст.)

Північне Причорномор'я «засвітилося» в козацькій історії майже відразу. Уже на зорі опанування Степового Кордону Європи християнськими козацькими спільнотами українські козаки протоптали сюди стежку. Перші їхні суходільні та водні походи були спрямовані саме на цей регіон. Найраніші заходять ще в кінець XV ст. У 1492 р. козаки поблизу гирла Дніпра захопили турецький корабель й попутно пограбували татар. У 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей скаржився великому литовському князеві на часту появу козацьких човнів під Очаковом, де козаки «багато лиха чинять». У 1502–1504 та 1510 рр. головним об'єктом атак козацької флотилії ставала Таванська переправа на Дніпра [19]. Відтоді й українські козаки спеціалізувалися в постійних набігах на ногайські улуси Північного Причорномор'я та в походах під Очаків, Білгород, Кілію. Дніпровсько-Бузький лиман був основними воротами українських козаків для виходу в море, а відповідно й ареною найчастіших сутичок з ворожими флотиліями.

Та найважливіша складова стосунку козаків до теренів Північного Причорномор'я випливала з комплексу позаконфронтаційних контактів з мусульманськими сусідами. І заторкувала вона проблему появи та вкорінення козацького сліду в регіоні, вклинення тут спершу козаків, а пізніше за ними й інших прошарків українського населення, поновного розширення українського ареалу за рахунок поступової колонізації земель вглибині Степового Кордону Європи. Зазвичай вважалося, що перші помітні обриси цього процесу з'являються у XVIII ст. Однак є усі підстави відсунути початки в XVI – першу половину XVII ст.

Відправним пунктом інтересу українських козаків до опанування Північним Причорномор'ям було традиційне світоглядне переконання в українському світі щодо належності цього регіону до «своїх», але втраченої території. Напередодні старту «козацької версії» з опанування Степу українська еліта дивилася на цей обшир не інакше як на «свою» природну

територію, а не як на «чужий» регіон, який слід приєднати до властиво «своєї» землі. Поява тут у XIII ст. татар, а пізніше турків не витравила в неї на довгі століття прагнення «закрити» прилеглу ділянку Кордону на власну користь. На українському фланзі претензії на Степ ніколи не вигасали. Західна зона Степового Кордону постійно була об'єктом претензій українських еліт, а потім і державної машини Великого князівства Литовського. І з другої половини XIV ст. вже простежується просування українського населення на південь. А в успішніші часи, як-от Вітовтові, державні чинники спромогалися поширити свій контроль навіть над чорноморським узбережжям [4; 2]. У середині XV ст. черкаський намісник Свирид відмежував землі Київського князівства по лінії «від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею... – по Овечу воду; а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну» [1].

Правда, руйнівна хвиля татарських набігів останньої чверті XV ст. посунула прикордоння далеко на Північ, а поширення в 1538 р. влади турецького султана на Буджак, завершила справу. Однак це не змінило уявлення українських еліт про південний кордон з мусульманськими сусідами. Ці уявлення були органічно засвоєні литовськими та польськими чинниками. Як добре показав Д. Колодзейчик, верхівка Великого князівства Литовського ніколи не погоджувалася зі втратою Північного Причорномор'я й постійно нагадувала про це Туреччині та Криму [28, s. 127–130]. Невипадково король із султаном майже століття ніяк не могли демаркувати відповідний кордон. Не зійшлися сторони вже під час першої спроби розмежування, зробленої в 1538–1542 рр.: турки воліли провести кордон по р. Саврань, опоненти – по р. Кодима. Згідно з актом розмежування 1633 р. кордон проліг ще південніше по Сухому Ягорлику й далі півколом до Овечого Броду на Південному Бузі (докладно про вимоги сторін під час першої спроби демаркації 1538–1542 рр. див.: [32]. Розмежування 1633 р. найгрунтовніше розглянув М. Крикун [7]). Показово, що в усіх випадках за Польсько-Литовською державою номінально мала залишитися значна частина прилеглого Поля, а отже й козацьких країв.

Тверду позицію обстоювали в Литві та Короні й у стосунках з Кримським ханатом. У 1550 р. колишній литовський посол до Криму Михалон Литвин (Венцлав Міколаєвич) так описав межі Великого князівства Литовського: «...до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра до рубежів і Тавані, переправи Дніпра» [30]. Аналогічні вимоги мав висувати в Бахчисарі

посол Речі Посполитої Флоріан Олешко в 1605 р., а також посла в 1610, 1620, 1622 рр. [31] Коли в 1578 р. кримський гінець висловив у Кракові вимогу хана, щоб обидва береги Дніпра були його, таку позицію якийсь невідомий шляхтич у листі до коронного маршалка назвав абсурдною [25].

У 1624 р. калга Шагін-Гірей вів мову про кордон по «Вовчій Воді» (притока Самари), як *«за предків наших учиненій»* й обіцяв королю віддати землі по Дон включно з примосковським полем, й увесь правий бік Дніпра до моря. Щодо фортець Білгород, Тягиня і Кілія, король буде ними володіти, якщо виб'є звідти турків (Лист кримського калги Шагін-Гірея до Зигмунта III 27 жовтня 1624 р. [27]). У листі до коронного гетьмана С. Конецпольського калга навіть погоджувався на ліпший для Варшави варіант: *«...ці три замки взявши, вам віддамо, тільки в тому нам братерство вчинить, щоб дніпрові козаки до нас прийшли»* (Лист Шагін-Гірея до коронного гетьмана С. Конецпольського, 1624 р. [33]).

Як цілком правомірні претензії Варшави сприймалися у близькій до цих земель Молдові. Коли в середині 1620-х рр. турки задумали будувати замок навпроти Іслам-Кермена, молдовський господар Мирон Могила відмовляв Гасан-пашу, наголошуючи, що той *«грунт власне має належати Короні»* (Реляція посла Речі Посполитої до Гасан-паші О. Ходимирського від 14 вересня 1627 р. [6, с. 318]). Аналогічну переконаність висловлював господар і в листах до польських адресатів (Лист молдовського господаря М. Могили до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 15 жовтня 1627 р. [6, с. 322]; лист молдовського господаря М. Могили до серадського воєводи М. Пшерембського від 15 жовтня 1627 р. [6, с. 325]).

Свої права на Лівобережжя Дністра Варшава підкріплювала нагадуванням про чинші, сплачувані татарами за використання тутешніх пасовиськ (Лист до брацлавського хорунжого С. Хмелецького від 5 серпня 1626 р. [24]. Див. також: [28, с. 129]), а також – що особливо важливо – посиленням на надання цих земель, зроблені не тільки польськими королями, а й руськими князатами (Лист до брацлавського хорунжого С. Хмелецького від 5 серпня 1626 р. [24]). Зрештою, позицію підкріплював той факт, що мешканці прикордоння поширили свій господарський промисел до низзя Дніпра й Бугу. Як висловився коронний гетьман С. Жулкевський в одному з листів, *«звикли на рибу для звіра в ті пустелі ходити, де Дніпро з Бугам у море віддаються»* (Лист С. Жулкевського до членів трибуналу в Пйотркові від 26 вересня 1614 р. [6, с. 141]).

Черговий спалах полеміки стосовно кордону в Полі виник у зв'язку з відбудовою фортеці Кодак над дніпровським порогами. У Туреччині та Криму появу твердині розцінили як замах Варшави на те, щоб просуватися

в глибину Поля й зображали в барвах «*ставлення замку на ґрунті його милості цісаря оттоманського*» (Лист молдовського господаря В. Лупула до короля Речі Посполитої Владислава IV від 26 жовтня 1639 [28, s. 558]. Див також: лист кримського хана Бегадир-Гірея до С. Конєцпольського від 29 вересня 1639 р. [28, s. 555], лист невідомого з Бахчисарая до С. Конєцпольського від 29 листопада 1639 р. [22]). Це змусило Річ Посполиту по новій освіжити контраргументи. При цьому в її позиції з'явився раніше не використовуваний доказ, козацький.

Цілком прогнозовано в центр обґрунтування безперспективності претензій мусульманської сторони було поставлено короля тогочасних доказів – чинник старовини. «*Те, щоб мав бути (Кодак. – В. Б.) на ґрунті цісаря турецького, ніколи бути не може, бо відколи люди почали в тих краях мешкати, пращури наші володіли усім Дніпром*» [29, s. 593]. – читаємо в меморіалі коронного гетьмана С. Конєцпольського послу до Туреччини В. М'яковському. Турки ж, як і татари, з'явилися в тих краях недавно, «де зараз Крим генуезці тримали» [29, s. 594]. Гетьман уїдливо відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей в Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каміннях. Натомість попри всю гостроту козацького питання в річпосполитсько-турецьких стосунках коло підстав Речі Посполитої було заокруглене власне тим, що «*як би собі козаки погодилися* (на належність тих теренів мусульманській стороні. – В. Б.), *які від віків на Дніпрі мешкають*» [Там же].

Тож українське козацтво, верхівка якого походила переважно зі вчорашньої дрібної шляхти та військово-служебної людності прикордоння, перебувало через неї під потужним впливом зазначених вище ідей. Не дивно, що козаки територію вглибині Степового Кордону у тому числі й Північне Причорномор'я почали розглядати не тільки як об'єкт військових промислів, а й як «свою».

Власну «козацьку землю» українські козаки, як добре відомо, повсякчас розміщують на «Україні». Однак просторове наповнення останньої зазнає змін. Спершу претензії козаків, очевидно, не виходили за рамки прикордоння і свою територію – «Україну» – вони локалізували на ньому. Але шонайпізніше на зламі XVI–XVII ст. уявлення козаків про те, де вони мають природне право чутися вдома й користуватися правами й вольностями, охопили величезний простір від Білорусі до Чорного моря, про що дуже чітко висловився гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р. Розгніваний тим, що під час перебування основного контингенту козаків на Інфлянтській війні були спустошені їхні маєтності, гетьман вдався до окреслення території, на якій

козаки мають бути вільні від будь-чийх зазіхань. *«Почавши від Могильова, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші»* [20]. Іншими словами козаки, на той час уже стан, воліли реалізовувати свої станові прерогативи якщо не на всіх розташованих по християнський бік Степового Кордону українсько-білоруських землях, то принаймні на їхній значній частині, сфокусованій на Дніпро та його допливи.

Що ж до земель, розташованих по інший бік Кордону, то, козаки вже однозначно сприймали їх як резерв для розширення своєї території. Видно це не тільки з промовистого одкровення гетьмана І. Куцковича. Свого часу С. Наливайко пропонував осадити козацьке військо в міжріччі Бугу та Дністра на південь від кордонів Брацлавського воєводства (докладніше по цей проєкт див.: [17]).

При цьому стимули для козаків виходили навіть з протилежного боку Степового Кордону. У 1622 р. очевидно під впливом ролі козаків у Хотинській війні можливість порозуміння з ними розглядав турецький султан. що і вилилося у чутки нібито він пропонував їм перейти до нього в підданство й осісти в Білгороді та околицях на засадах збереження устрою та участі навзамін у війнах, які вестиме Порта. Московит Григорій, який вийшов із кримського полону, говорив у Розрядному приказі про те, що султан нібито закликав козаків переселятися в околиці Білгорода і що *«черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королевича, як упросить у короля і у поляків, що на черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах, а тільки поляки розпочнуть на черкас наступати, і черкаси за неволю підуть до турецького царя»* (Допитові свідчення вихідця з полону Григорія від 29 вересня 1622 р. [14]).

Ці перші чутки про поширення серед українських козаків думок про те, щоб перебраться до мусульманських сусідів у випадку складання в Україні непереборних обставин в подальшому доповнюються іншими даними. Двома роками пізніше афонський старець Мелетій заніс до Московії вістку, що козаки нібито писали калзі Шагін-Гірею, *«що в них хоче бути з королівськими і польськими людьми міжусобиця, бій за віру, і тільки їх поляки оселять, і він би, Шагін-Гірей, прийняв їх усіх до себе в Крилу»* (Відписка путивльських воєвод А. Головіна та І. Осипова до московського царя Михайла Федоровича від 29 листопада 1624 р. [11]). Наступного року з'являються прямі згадки вже про переміщення українських козаків до Криму. Після поразки козацького повстання під Куруковим туди відійшло 4 тис. випищиків на чолі з гетьманом Олефіром [18, с. 52–53]. Подальша доля цього загону невідома. Швидше всього, він підтримував союзника козаків калгу Шагін-Гірея, військово-політична спілка українських козаків

з яким і створювала сприятливий ґрунт для переміщення випишиків на територію ханату. Після ж поразки козацько-татарського війська у 1627 р., найімовірніше загін, як передбачав Б. Флоря [18, с. 53], повернувся разом із калгою на Запоріжжя.

Наприкінці 1630–1640-ві рр. фіксуються нові випадки, до всього на тлі схожих обставин. Як і в середині попереднього десятиліття, каталізатором козацьких порухів знову став відкритий збройний конфлікт із Варшавою. У лютому 1638 р. козаки, які вийшли на *«государеве ім'я»*, говорили у Севську, що після поразки під Кумейками *«багато козаків пішло на Запороги і на Дон, а інші пішли у Волоську землю і в Крим»* (Допитові свідчення українських козаків у Севську від 8 лютого 1638 р. [3, с. 186]). У червні 1638 р. під час другої фази чергового повстання відродилися чутки про ймовірність переселення козаків до османських володінь. Козаки нібито були готові *«відійти до турецького царя»* і навіть *буцим «послали всі із Запорог до нього посланців своїх, щоб він, турецький цар велів їх, решту черкас, прийняти, і турецький цар дав їм місце для проживання»* (Відписка путивльського воєводи до московського царя Михайла Федоровича від 20 червня 1638 р. [12]). Не завадив ні конфесійний чинник, ні суперництво з мусульманськими сусідами за Степовий Кордон. У козацькій свідомості переселення до султанських володінь розглядалося як цілком прийнятний варіант розв'язання проблеми випишиків. У тому ж таки 1638 р. цим інструментом скористалися козаки загону полковника якогось Тараса, які всі пішли *«до турка в Крим»* (Б. Флоря вважає, що під Тарасом слід розуміти Тараса Трясила [18, с. 57]). Під 1641 р. згадуються козаки, *«які пішли служити до турецького султана»* (Допитові свідчення лучанина М. Богданова від 2 травня 1641 р. [9], а в 1646 р. ті, які в Криму навчали татар стріляти з піщалі [18, с. 59]).

Відсутність в українських козаків ментальних пересторог для переміщення у скрутних обставинах на терени мусульманських сусідів добре усвідомлювали по християнський бік Степового Кордону. Недарма після козацьких поразок 1637 р. у Москві передбачали, що козаки можуть відійти *«в Азов, на Дон і в Крим»*, а в клятві, яку мусили приймати у Московії при перехрещенні вихідці з України містилося зобов'язання *«до турецького султана, і до кримського царя, і до Ногаю, і в литовську сторону, і ні в які інші держави не від'їхати»* (Грамота московського царя Михайла Федоровича білгородському воєводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. [3, с. 196]).

Брак непрохідних світоглядних бар'єрів між козаками й мусульманськими сусідами чи не найкраще демонструє поява такого явища, як

потурнацтво, котре, схоже, стало першою формою вкорінення козацького сліду на чорноморському узбережжі в турецьких містах фортецях Очакові, Білгороді, Тягині. Як зворотний бік допливів тюркського елементу в козацькі лави потурнацтво відбивало іманентну здатність козаків мігрувати на терени, контрольовані мусульманськими опонентами й інтегруватися в тюрські середовища. У свідомості українських козаків не було табу на перехід до табору опонентів та на інтеграцію в нього. Релігійний кордон відігравав дуже важливу роль у формуванні моделі співіснування на Степовому Кордоні, але не був здатен роз'єднувати безповоротно. Потурнаків мусульманські сусіди навіть потім могли використовувати проти їхніх колишніх побратимів, як колишнього запорожця Тимофія Данилова, про якого московський посланець у Криму І. Спешньов повідомляв у 1626 р.: «...переїхав він із Запорог в Перекоп третій рік. І нині государ в кінці квітня послав його перекопський князь на Дніпро для язиків. І вони, государ, побрали язики на Дніпрі біля Гусиного перевозу та на Самарі» (Відписка дворянина І. Спешньова до московського царя Михайла Федоровича від 28 травня 1616 р. [5, с. 100]). Так само часто ходив на «руські краї з татарали» Кузи Ромодан, «перекинчик з козаків, який мешкав в Очакові» (Лист невідомого до коронного гетьмана С. Конецпольського від 28 березня 1638 р. [29, с. 487]).

Типовість випадків потурчення українських козаків сумнівів не викликає. Як про буденну справу писав про потурнацтво С. Жулкевський: «Турки козакам нічого не можуть вчинити інакше, як наші українні замки опанувавши. Ці, що в Константинополі радять це, добре знаючи від козаків, яких одних з потурчених, інших із в'язнів мають» (Лист коронного гетьмана С. Жулкевського до коронного секретаря від 9 січня 1617 р. [21]). Або ж в іншому листі: «Турки інформовані від самих козаків, яких немало в неволі швидко потурчилось» (Лист коронного гетьмана С. Жулкевського до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 20 лютого 1617 р. [23]). У лютому 1640 р. коронний гетьман С. Конецпольський напучував у меморіалі посла до Туреччини В. М'яковського «застерегти її те, щоб перекинчиків не приймали... яких є сила в Очакові» [29, с. 595]. Важливо, що С. Жулкевський розрізняє потурчення запорожців через неволю і шляхом добровільного переходу. В останній спосіб «побусурманилися» і деякі козаки, які брали участь у спільних з татарами військових операціях, зокрема в часи союзницьких відносин з братами Магмет- і Шагін-Гіреями. Калга Шагін-Гірей про це прямо пише у своєму листі до Війська Запорізького від 26 серпня 1626 р.: «те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною

на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені» [26].

Безпосередні спонуки до переходу козаків у табір вчорашніх опонентів могли бути різними. Одна з них – втеча від покарання старшини. Про її поширеність, а можливо й про домінування, свідчить та обставина, що до такого кроку українські козаки вдавалися не тільки в Україні, а й перебуваючи на Дону. На випадки втеч українських козаків з Дону до Азова через непорозуміння з донцями останні час від часу нарікали, кваліфікуючи перебіжчиків як зрадників Війська Донського (Відписка московських послів до Туреччини С. Протасєєва та М. Данилова до московського царя Михайла Федоровича, травень 1613 р. [10], приказний запис за 1658 р. [13], допитові свідчення донського отамана М. Лук'янова від 1 грудня 1657 р. [15]). Механізм потурчення перебіжчиків добре описав коронний гетьман С. Конєцпольський в інструкції послу до турок М. Бегановському: *«Коли який лотр між козаками знайдеться, який або на морі бунтує, або слухняним бути не хоче, по полях снує, опиниться на морі, чекаючи, що його або біля Очаківської скелі стіймають, або, уникаючи кари від полковника, втече до Очакова, зараз йому шана цісарська наступає, зараз того, який мав бути на палі, трактують за велику людину, тих таки на підданих його королівської милості насилають, звідки множитья сваволя і на їхні звичайні проступки не так рішуче наступати мусить. Треба тоді цей звичай скасувати, а тих, які від нас для збродні тікають, або нам відіслати, або карати на горло, бо інакше не буде ради» [29, с. 642].*

До співпраці з мусульманськими сусідами проти свого колишнього соціуму нерідко підштовхували й обставини полону. Так, у 1615 р. два в'язні козаки, які потрапили до татарських рук під Ян-Керменом *«били чолом царю (кримському ханові. – В. Б.), щоб не велів їх стратити, а послав би з ними своїх багатьох людей, і вони таємно приведуть на черкас на сторожі»* (Статейний список московських послів у Криму І. Спецнєва та Б. Нєстерова, 1615 р. [5, с. 85]). У 1646 р. донці звітлювали Посольський приказ, що, як на Урмаметові улуси *«ходило запорізьких козаків тисяч з сім, і від них, запорізьких козаків, перейшов в улуси перебіжчик, і їм, улусним людям, про прихід тих запорізьких козаків говорив»* (Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича від 12 травня 1646 р. [16]). Траплялося полоненики звалювали вину за свої морські й сухопутні походи на короля й шляхту (Статейний список московських послів у Криму Ф. Челюскіна та П. Данилова, 1616 р. [5, с. 102]).

Усі ці рухи українських козаків вимощували дорогу до пізніших переселень, внаслідок яких відбудеться перенесення Січі до ханських володінь

після Полтавської катастрофи 1709 р., а також поява поселень у гирлі Дніпра, Очаківському Степу, Правобережжі Дністра та в Криму [8]. Без сумніву, упродовж другої половини XVII ст. виходи козаків на територію мусульманських сусідів не припинялися, ставши продовженням традицій попередніх часів та предтечею масового переміщення козаків у XVIII ст.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. СПб., 1848. С. 99.
2. Войтович Л. Стени України у другій половині XIII – середині XIV ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т. 1. Київ, 2006. С. 47.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 1. М., 1953.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IV: XIV–XVI віки відносини політичні. Київ, 1993. С. 317–318.
5. Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Львів, 1998.
6. Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. Львів, 1908.
7. Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії в 1633 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XV–XVIII століттях. Львів, 2008. С. 302–326.
8. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. Запоріжжя, 2009. С. 12–14. 27–40.
9. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 79. 1641 № 1. Л. 225.
10. РГАДА. Ф. 89. 1613 № 1. Л. 217.
11. РГАДА. Ф. 123. 1624 № 19. Л. 10.
12. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Белгородский стол. Стб. 98. Л. 97.
13. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Владимирский стол. Стб. 62. Л. 135.
14. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Приказной стол. Стб. 9. Л. 55–56.
15. Русская историческая библиотека. Т. XXIV. СПб., 1906. С. 254.
16. Русская историческая библиотека. Т. XXVI. СПб., 1909. С. 3.
17. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. Київ, 1998. С. 224–237.
18. Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. М., 1995.
19. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханом (1515–1540). Київ, 2006. С. 229–231.
20. Archivum Głowne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Zamoyskich. № 3036. S. 41.
21. AGAD. Extranea IX Polen 67. Vol. 115.
22. AGAD. Zbiór Komierowskich 57/74. S. 174–175.
23. Biblioteka Jagiellońska. № 109 (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf. 2030. S. 74.
24. Biblioteka Jagiellońska. № 211 (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf. 1033). S. 483.
25. Biblioteka Ossolińskich. № 3169 / III (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf. 9932. S. 39).
26. Biblioteka PAN w Kórniku. № 341 (Biblioteka Narodowa. Oddział mikrofilmów. Mf. 2629). S. 214.

27. Gołębiowski Shahin Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska. T. 2. 1852. S. 19.
28. Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles) Études à la mémoire de Mihail Guboglu*. Braïla, 2007. S. 127–130.
29. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648. Kraków, 2005.
30. Michalonus Lituani de moribus Tartarorum. Lituatorum et Moschorum fragmina X. *multiplici historia referta*. Basle, 1615. P. 24.
31. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. Warszawa, 2004. S. 128, 158, 223–226, 246.
32. Veinstein G. L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatаре 1538–1544 // *Passé turco-tatar present soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen* Louvain–Paris, 1986. S. 123–155.
33. Zbiór Branickich z Suchej. № 155 /181. S. 16.

© 2013 р., Д. В. Тоїчкін
(м. Київ, Україна)

КЛИНКОВА ЗБРОЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: МЕТОДИ ПРАКТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У нашій статті на прикладі зразків клинкової зброї розглянуто процес дослідження речових джерел, які становлять фундамент історичного зброєзнавства. Під *історичним зброєзнавством* розуміємо спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає історичні закономірності виникнення та розвитку: ручної зброї, військової техніки та військового спорядження впродовж всього існування людства, їх виготовлення, поширення та застосування, а також розробляє методи дослідження всіх видів зброї як пам'яток матеріальної культури та мистецтва.

Відповідно *зброєю* будемо називати знаряддя, які використовують в процесі ведення збройної боротьби, з метою нанесення ушкоджень, матеріальних втрат супротивникові, його ліквідації, поразки. У зброєзнавстві та інших науках історичного циклу – військової історії, археології, історії мистецтва тощо, зброєю розглядають як речове історичне джерело й характеризують як спеціалізований інструмент ведення бою, призначений для нападу й захисту.

Основою досліджень у зброєзнавстві, як і в будь-якій спеціальній історичній дисципліні, є вивчення окремих типів та видів його джерел, а також розробка спеціальних методів роботи з ними, що пов'язані з дослідженням характерних ознак зброї та актуалізацією властивої їм історич-

ної інформації, що сягає поля загальної історії. Вивчення власної історії кожного зразка зброї (укладання провенансу) конче необхідна справа для з'ясування питань походження, мігрування та, зрештою, встановлення її історичної цінності.

За типом-видовим складом комплекс історичних джерел зброєзнавства спільний з іншими галузями історичного джерелознавства. Це, насамперед, речові, зображальні, текстові (усні, та писемні) джерела.

Пріоритетність залучення джерела того чи іншого типу завжди залежить від мети кожної конкретної роботи, проте жодне історико-зброєзнавче дослідження не може обійтися без аналізу численних речових пам'яток, що складають основу джерельної бази зброєзнавства. Так, при укладанні визначників, каталогів, облікових карток тощо, саме на конкретних зразках – предметах озброєння і зосереджується основна увага дослідників. У зброєзнавчих дослідженнях ширшої проблематики, скажімо історії функціонування зброї в певні періоди, весь аналіз писемних та іконографічних джерел обов'язково має спиратися на фундамент з попередньо визначеного корпусу речових джерел.

Зброєзнавство структурно пов'язане і переважно послуговується теоретико-методологічними принципами та методами дослідження історичного джерелознавства. Скоригувавши їх до вирішення зброєзнавчих завдань, ми отримуємо таку методологічну схему роботи з даними речовими джерелами: 1) пошук, виявлення, підготовка до вивчення зброєзнавчої пам'ятки; 2) технічне дослідження пам'ятки (візуальний огляд, виміри, визначення застосованих при виробництві матеріалів, виробничих технік і технологій, а також клейм, зображень та написів); 3) з'ясування походження пам'ятки (коли, звідки надійшла до місця зберігання), хронологічне датування (час появи), національна приналежність, ким використовувалася (рід військ, конкретна особа та ін.); 4) остаточна оцінка значення пам'ятки як історичного джерела та доцільності його введення у науковий обіг. Докладна атрибуція та каталогізація пам'ятки; 5) подача (публікація) матеріалу для подальшого аналізу загально-історичними, статистичними та ін. дослідницькими методами.

Як пристрій, пристосований для ведення бойових дій, зброя розвинулася із перших предметних засобів для полювання й фактично супроводжує людство від часів його утвердження на землі. На сьогодні важко віднайти сферу людської діяльності для якої історичні дослідження зброї не мали б значення – тут і військова історія, історія розвитку науки і техніки, мистецтва, дипломатії й міжнародних відносин та багато іншого.

Зброя, як складне комплексне джерело зі своєю специфікою, передбачає залучення до її досліджень як загальноісторичних методів так і конкретних методик різних наукових галузей – інших спецдисциплін, археології, історії мистецтва, а також методів низки точних, природничих та гуманітарних наук. З їхньою допомогою перехресний аналіз предметів озброєння дозволяє актуалізувати максимум джерельної інформації, що зрештою призводить до вірних висновків. На основних таких методиках ми зупинимося далі, принагідно відзначаючи їхню джерелознавчу цінність, та ілюструючи висновки наочними показовими прикладами.

На сьогодні речову джерельну базу зброєзнавства складає величезний та досить неоднорідний масив предметів, що охоплює значну кількість різновидів ручної холодної вогнепальної й невро-балістичної зброї¹ та військової техніки різних часів та народів. Пропонуємо розглянути холодну зброю, як найбільш давній, цінний для історичної науки у вивченому нами періоді та водночас показовий джерельний матеріал. Для його характеристики звернемося до класичних історико-джерелознавчих методик, насамперед комплексу спеціальних історичних дисциплін.

Серед характерних ознак, за якими атрибутують стародавню зброю, чільне місце належить символам. Знаки, нанесені на клинки, ефеси та піхви часто є найяскравішою та найприкметнішою ознакою декоративного оформлення зразків. Усі виявлені нами зображення можна класифікувати за змістовим навантаженням, поділивши їх на тавра, емблеми, герби чи окремі гербові фігури, а також ряд інших знаків, які несуть цінну інформацію. Продемонструємо наскільки ця інформація, пов'язана з символікою, емблематикою та епіграфікою, може бути корисною і додати чи внести корективи в атрибуцію зразків клинкової зброї.

Геральдичні знаки

Надзвичайно важливе значення для атрибуції зброї мають геральдичні знаки та символи на оправі та клинках. Нагадаємо, що зображення гербів на особистих речах та військових предметах було поширеною практикою серед шляхти Речі Посполитої у XVI–XVIII ст.

Як приклад можна навести експонат з Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького (далі – ДнІМ), який ми вже розглядали у попередніх працях [13]. Мова йде про шаблю з інв. № О-249 (КП-2394) з клинком типу «шамшир» та руків'ям, подібним до ятаганного. Герб

¹ Невро-балістична зброя – зброя, дія якої заснована на використанні енергії дуги, що розпрямлюється.

Дуніних-Борковських на срібній гарді відкритого типу, постбарокова орнамента оправи, походження пам'ятки, нарешті, інформація іконографічних джерел спонукали нас тоді висловити припущення про можливу приналежність цього предмету комусь із членів української гілки родини Дуніних-Борковських першої пол. XVIII ст. Водночас незвична форма ефесу викликала чимало запитань, підважуючи датування «зверху», власне переносючи його на кінець XVIII ст.

Подальша дослідницька робота дозволила розставити усі крапки над «і». Так, титул графів Священної Римської імперії, закріплений у вигляді корони на родинному гербі, належав представникам польської гілки Дуніних-Борковських тільки від 1818 р. [16] Наскільки нині відомо, українські Дуніни-Борковські у родових гербових зображеннях, зокрема на речах повсякденного вжитку, використовували тільки дворянську, можливо навіть нашоломну корону; в окремих випадках вона відсутня взагалі. Врешті розширений аналіз декору та додаткові мистецтвознавчі консультації дозволили датувати декор досліджуваної зброї початком XIX ст. Навряд чи можемо говорити і про більш давню оправу кінця XVIII ст. до якої пізніше додали герб: виріб має цілісний, завершений вигляд. Відтак експонат, на нашу думку, слід датувати першою третьою XIX ст. Судячи з усього, шаблю оправлено невдовзі після отримання представниками польської гілки Дуніних-Борковських графського титулу, за задумом виробника – на кшталт «старої» зброї в орієнтальному й постбароковому стилі.

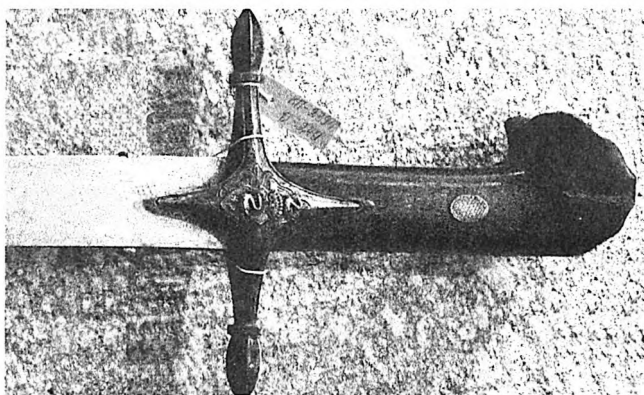

Фото 1. Родинна шабля Дуніних-Борковських, перша пол. XIX ст. ДНІМ, інв. № О-249

Як бачимо ідентифікація геральдичних символів у ряді випадків дозволяє встановити не тільки родову приналежність зброї, але й точно

датовати її. У цьому відношенні геральдика має значно більший потенціал, аніж вивчення художньої стилістики декору оправ, та ремісничих технік її виконання значення яких для атрибуції зразків розглянемо далі.

Сакральні й загадкові символи

На клинках іноді зустрічаються такі написи, що при першому погляді нагадують письмо, однак не відповідають алфавітам жодної відомої мови. Зауважимо, що знаки подібні до досліджуваних добре відомі в історичній науці. Згідно з найкраще обґрунтованою на сьогодні теорією, незрозумілі символи мають кабалістичне, астрологічне або алхімічне походження. Інші можуть бути ієрогліфами (єгипетськими, китайськими) та знаками східних мов (турецькими, арабськими, перськими), форма яких була дещо переосмислена й змінена європейськими майстрами, які не знали на цих алфавітах. Так виникли складні каліграфічні переплетення, що нічого спільного з письмом не мали. На практиці ж зазвичай маємо справу з еkleктичною мішаниною різних типів зображень.

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігається кавалерійська солдатська шабля XVIII ст., клинок якої прикрашений такими символами.

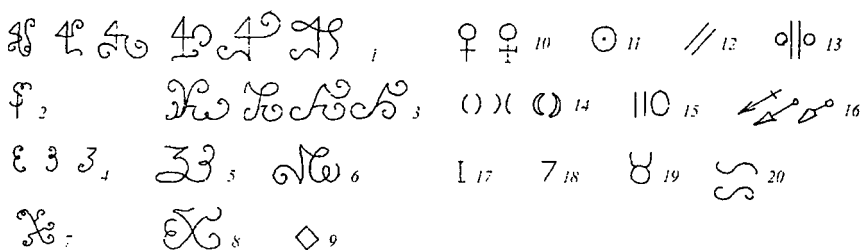
Фото 2. Баварія, остання чверть XVIII ст.² НМІУ, інв. № 3-398

Історія появи таємного письма сягає XVIII ст. У цей час в Європі, поряд з астрологією та алхімією, великої популярності набуло містичне вчення Кабали, не в останню чергу пов'язане з розвитком масонського руху. До алхімічної, астрологічної та кабалістичної символіки слід додати знаки, що частіше за інші зустрічаються на лезах т. зв. «мамелюкських» шабель французьких гвардійців Імператорської охорони (остання тре-

² Наш висновок щодо походження зброї заснований на морфології ефесу та клинка. Їхня конструкція повторює баварську шеволежерську зр. 1788 р. та російську легкокавалерійську зр. 1809 р. шаблі. Атрибуція зброї як баварської кавалерійської солдатської шаблі ґрунтується на сукупності ознак. Серед них – пряма форма другого кінця кінця з великим комоподібним закінченням, прості дерев'яні шійки руків'я, форма верхів'я та форма передньої дужки в місці їхнього поєднання, а також довжина клинка, що за спостереженнями фахівців, у російських зразків зазвичай вища.

тина XVIII – перша чверть XIX ст.). Ці своєрідні піктограми нагадують єгипетські ієрогліфи. Зауважимо, що остаточну розшифровку давньоєгипетського письма здійснив Жан-Франсуа Шампольон у 1824 р., але за часів Бонапарта ця робота тільки розпочиналася. Європейські ремісники намагалися відтворити ці знаки не тільки не розуміючи їх змісту, але навіть не уявляючи як вони виглядають у дійсності. Деякі з них дійсно повторюють ієрогліфи, інші зображують голови священних тварин – бика, kota, та ін., але виконані у вигадливій, непритаманній оригінальному єгипетському письму манері.

Для кращого розуміння подібних зображень наведемо невелику пояснювальну табличку з алхімічними, астрологічними та кабалістичними символами. Їх зафіксували французькі дослідники, виявивши попередньо на європейських клинках XVIII–XIX ст. Сучасна наукова інтерпретація дозволить дати пояснення знакам, виявленим при атрибуції зброї з українських колекцій.

Таблиця 1³. Знаки, зафіксовані на французьких клинках 18-19 ст.

1 – астрологічний знак Юпітера, алхімічний відповідник олова; третій знак зліва може означати тужне середовище; 2 – астрологічний знак Сатурну, алхімічний відповідник свинцю; 3 – літера «К», від «Кабала» (ймовірно перший символ ліворуч – комбінація знаків стихії Вогню – Овна та Лева, праворуч – зодіакальні знаки Козерога, алхімічний відповідник процесів ферментації); 4 – випалена мідь, літера «Е», або цифра «3»; чотири такі символи означали процес фільтрації; 5 – Те ж саме, що й (4), в іншому написанні; 6 – не визначено; 7 – Свинць (?); 8 – Меркурій (частина жезлу) – алхімічний відповідник ртуті, або зодіакальний знак Діви, алхімічний відповідник процесу дистиляції, або алхімічний знак «питного золота», можливо сірки; 9 – сурма чи діамант (октаedr, астрологічний відповідник стихії повітря та перетину шляхів Марса й Землі); 10 – астрологічний знак Венери, алхімічний відповідник міді; 11 – астрологічний знак Сонця, або алхімічний знак золота (у розенкрейсерів також позначав імператорську владу), інше тлумачення – знак сірки; 12 – не визначений; 13 – мідний шафран чи зодіакальний знак Близнюків (?); 14 – астрологічний знак Місяця, або алхімічний знак срібла; 15 – число «110» (?); 16 – зодіакальний знак Стрільця (алхімічний відповідник процесів пом'якшення) та астрологічні символи Марсу (алхімічний відповідник заліза, нахил стрілки ліво-вниз – ошурки); 17 – символізує цифру «1»; 18 – символізує цифру «7»; 19 – зодіакальний знак Тaurus (алхімічний відповідник процесу закріплення та кам'яної солі); 20 – Зодіакальний знак Водолія, алхімічний відповідник процесів примноження

³ З нашими змінами, доповненнями та коментарями на основі матеріалів: 19, s. 111: 3, с. 256–305; 12, с. 350–357; 17, р. 236–239, 338–343.

Можемо визначити аналізований загадковий напис як своєрідний оберіг, містичний зміст якого передано астрологічними, алхімічними та, ймовірно, кабалістичними символами.

Фото 3. Напис на зовнішньому боці клинка

Сатурн (свинець) / Не визначено. Можливо комбінація Овену (випалювання) та Лева (довга тепла обробка) – зодіакальні знаки стихії вогню, що в тогочасній літературі зазвичай зображували поряд / Юпітер (олово) / випалена мідь, літера «Е», або цифра «3» / Сірка, Золото чи Козерог (ферментація, бродіння).

Напис переповнений також маленькими позначками, розташованими серед основних символів. Після другого символу йде діагонально розташовані знизу – місяць, коло (сіть, золото, нуль, або небо), зверху Венера (мідь). З боків третього знаку знаходяться дві заглавні літери «І» (можливо цифри «1»). Праворуч від четвертого символу, знизу – дві паралельні риски. Закінчується рядок двома вертикально розташованими символами: нижній – коло (сіть, золото, нуль, або небо), верхній – місяць в останній фазі.

Напис на внутрішньому боці клинка відрізняється від зовнішнього тільки наявністю перед першим знаком двох вертикально розташованих паралельних рисок.

Ідентифікувати у «написах» можемо хіба що окремі знаки. Інтерпретація ж тексту все-рівно залишається непевною⁴. Щоправда, іноді у сполученні символів можна помітити закономірності. Це усталені в астро-

⁴ Знакова система самої тільки алхімії занадто складна, аби вірно трактувати вирвані з контексту символи. Адже від самого заснування середньовічної науки її маргінальне положення відстоювали самі адепти, прирівнюючи себе до жерців, а результати своїх експериментів – до одкровення майже біблійного рівня, про яке (*Ars Sacra* – священне мистецтво), за висловом творця класичного підручника з алхімії А. Пернеті, слід говорити тільки мовою таємних знаків та недомовок, аби не нашкодити тогочасній суспільній свідомості, яка не готова до прозріння. Відтак звичайною стильовою особливістю «алхімічної мови» була її темність, абсолютна незрозумілість для невтаємничених. Окрім того, у численних трактатах та підручниках з астрології й алхімії пропонувалася величезна варіативність стилів написання знаків. За пишним декоративним оформленням людини нетямущій було практично неможливо вирізнити справді важливі контури. Необхідно враховувати спотворення ремісниками форми знаків, значення яких вони

логії поєднання знаків, що відносились до різних стихій та планетарних домів. Очевидно, що вони можуть також відображати хід та результати алхімічних експериментів.

Відзначимо, що робота, пов'язана з реконструкцією окремих символів, у подібних посланнях має цілком конкретне джерелознавче спрямування: взявши до уваги декоративний стиль оформлення відновленого «тексту», є реальні шанси в майбутньому виявити першоджерело, з якого було скопійовано знаки, а, відтак, встановити принаймні період виконання цих написів на клинку. Відтак, зможемо встановити нижню межу датування зброї.

Переходячи до аналізу зображень, повернемося до образів небесних тіл та міфічних постатей, які супроводжують таємне письмо. Найбільшу увагу серед них привертає Місяць з людським обличчям в оточенні зірок з шістьма променями.

У системі середньовічних сакральних символів Місяцю (алхімічний відповідник – срібло) завжди відводилося визначне місце⁵. Сприйняття Місяця в людській подобі жінки (на протигагу Сонцю-чоловіку), міцно укорінилося в окультній, астрологічній та алхімічній іконографії. Таке поєднання зазвичай передавали шляхом зображення обличчя посередині кола небесного тіла, перетворюючи його у такий спосіб на людську голову. Причому цей символ, як виявилось, є реанімацією більш давніх кельтських ковальських тавр, відомих ще до нашої ери.

В астрологічних підручниках та настановах Місяць постійно зображують в оточенні двох шестипроменевих зірок. Донині добре відоме значення, яке астрологія надає шести зірковим променям. Насамперед це відображення одного з астрологічних аспектів (тобто взаємодії, взаємного розташування астрологічних домів), а саме Гармонійного, – т. зв. «Секстиля» [1]. П'яти- шести- та семипроменеві зірки активно використовувалися астрологами, алхіміками та представниками численних окультних братств, зокрема масонами та ілюмінатами. Останні ймовірно запозичили їх від іудейських общин сефардів, які після вигнання з Іспанії наприкінці XV ст.,

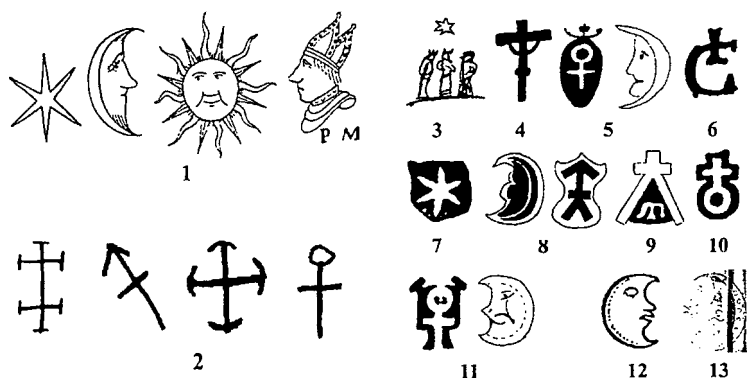
навіть чи розуміли, відтворюючи їх на власний розсуд з недосконалих копій на вимогу замовників, часто ще більших неуків.

⁵ Місячний серп набував різного значення в залежності від свого положення. Найчастіше його ототожнювали з чарою, сосудом з рідниною, водоюмищем – загалом до місячної царини відносили будь-які рідини та пов'язані з ними процеси. Як втілення жіночого початку, Місяць іноді зображали у вигляді античної богині Діани. Звідси й сприйняття лука зі стрілами як «зброї Місяця». З часом образ трактувався вже у християнському контексті: Місяць став одним із цілої низки символічних уособлень Діви Марії.

розійшлися по всій Європі. У відомому «Кругу станів» розенкрейцерів кожний з шести станів людської природи відповідав планеті (металу), центр же відповідає «царю», як земному носію найвищої гідності, а також Сонцю (золото). Отже, шестикратність могла означати й семикратність, якщо в центрі фігури розміщували крапку (звідси й сім крапок у гексаграмі). Відзначимо також прямий «сакральний» зв'язок між шести- й п'ятипромінною зіркою (пентаграмою), виникнення якого в Європі науковці відносять до XVI ст. про що свідчать археологічні артефакти [8].

Ще одним джерелом поширення шестипроменевої зірки виступає міська геральдика Західної та Центральної Європи XIII ст., що, очевидно, пов'язана з прийнятим у церковній іконографії зображенням Віфлеємської зірки (частіше її зображали восьмипроменевою), а також царським родоводом Ісуса Христа. Про потужний вплив біблійної традиції на зброярську справу свідчать й окремі клейма.

На таблиці наведені встановлені «сакральних» клейм відомих європейських майстрів, що працювали у період XVI–XVIII ст.

Таблиця. 2⁶. Клейма зброярів із зображенням сакральної символіки.

1. Петер Муніх (Peter Munich) старший та молодший, династія клинкових майстрів. Золінген, др. пол. XVI – др. пол. XVII ст.; 2. Конрад Польс (Conrad Pöls, Pauls). Золінген, 1594–1605; 3. Віллемс Пауль. Золінген, 1640–1670; 4. Генріх Коль старший. Золінген, 1560–1620; 5. Клеменс Стамм. Золінген, кін. XVI ст.; 6. Невідомий майстер з виготовлення стволів. Аугсбург, кінець XVI ст.; 7. Кристіан Спорг (Christian Sporg), майстер з виготовлення обладунків. Інсбрук, 1464–1485; 8. Ганс Салінген (Salingen). Гамбург, поч. XVII ст. Поряд, ймовірно, клеймо полірувальника з Мюнхена, поч. XVII ст.; 9. Петраджоло та Томазо Місалья (Missaglia), династія майстрів з виготовлення обладунків. Мілан, кінець XIV–кінець XV ст.; 10. Невідомий клинковий майстер. Італія, близько 1500 р.; 11. П'єтро Антоніо Фурмігано (Furmigano), клинковий майстер. Падуя, др. пол. XVI ст. та (або?) Педро де Вельмонте (Velmonte), клинковий майстер. Толедо, XVII ст.; 12. Хуан Мартінес Старший (Martinez), королівський клинковий майстер. Толедо. Сер. XVI ст.; 13. Касеньярі (Cassaignard), династія полірувальників. Нант, сер. XVII – поч. XIX ст.

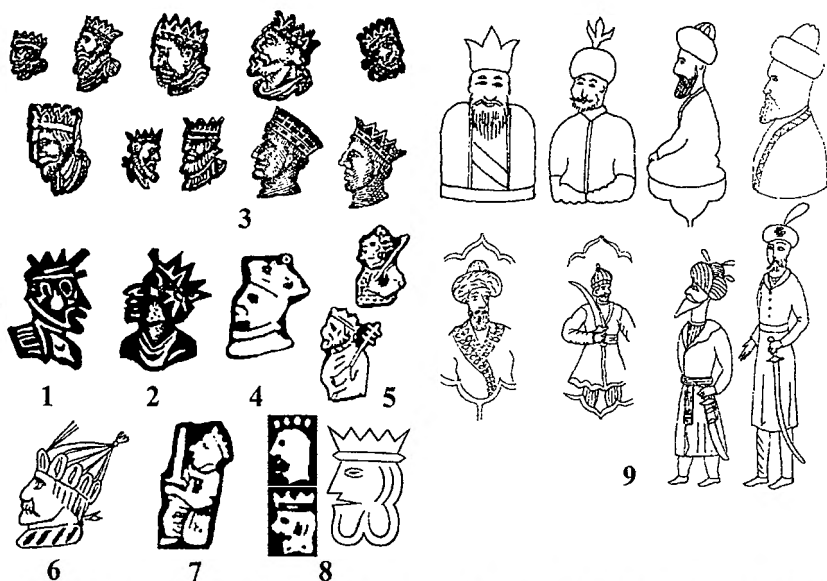
⁶ Таблиці виконані на основі матеріалів праць: 4, с. 489–538; 15, р. 129–162; 19, р. 203–215; 18, р. 2; 9, с. 30–43; 10, с. 38–43; 2, с. 202.

Нарешті, при дослідженні зброї, її атрибуції слід зважити на потужний культурний та науковий вплив мусульманських країн. У східному декоративному мистецтві та державній символіці, аналізовані варіанти небесних тіл грали провідну роль. У той самий період наука, а саме алхімія, протягом тривалого часу була найзручнішим посередником у діалозі арабської та латинської культурно-історичних традицій [12, с. 154].

Відтак відзначимо ще одну доволі неординарну функцію системи сакральних символів, яку вони почали виконувати від XVI ст. Зростаюча популярність астрології та алхімії призвела до того, що окремі символи почали прийматися відомими династіями зброярів за виробничі клейма. Так, численна армія європейських майстрів, що докладала руку до виготовлення зброї, отримали додатковий стимул для нанесення подібних знаків на клинки – окрім модних «наукових» тенденцій у декорі, вони також мали демонструвати замовнику високу якість виробів.

Можна бачити, що знаки місяця з людським обличчям приймалися за клейма майстрами в усій Західній Європі. Втім, в оточенні двох шестипроменевих зірок, наскільки нам відомо, символ зустрічається тільки серед виробничих знаків клинкових майстрів династії Мюнхів (Munich), які працювали у Золінгені від половини XVI – до другої половини XVII ст. Зауважимо, що людське обличчя цього клейма може бути не лише даниною «вищому знанню» чи моді на нього, але мати своєрідне походження. Адже іншим клеймом майстра була «голова єпископа», виконана в профіль. Очевидно в людському обличчі Місяця та єпископа вгадуються одні й ті самі риси.

Поряд із міфологізованим «місяцем Мюнїха», що став шаблоном для відтворення поколіннями зброярів Європи і навіть Азії, на клинках з'явилося декілька інших характерних сюжетів. Насамперед це постаті європейського монарха, зображеного зазвичай як «голова в короні», східного султана та єпископа, а також арматур – художніх композицій, створених на основі зображень предметів озброєння.

Таблиця 3. Клейма італійських та золінгенівських майстрів, та зображення на кавказьких клинках вельможних осіб.

1. Невідомий мечник, близько 1530 р, Італія. 2. Матіні Антанні (Matinni Antanni), близько 1550 р., Італія. 3. Майстри династії Вундес (Wundes), 1479–1777, Золінген. 4. Петер Коль (Peter Kohl, Coll. Koel), 1657–1712, Золінген. 5. Клеменс Теше молодший (Clemens Tesche), 1638–1700, Золінген. 6. Йоганн Олліх (Johann Allich, Joannes Aolligs), 1620–1650, Толедо. 7. Якоб Брош (Jacob Broch), 1650–1700, Золінген. 8. Майстри династії Вейерсбергів (Weyersberg, Wirsberg, Wirsperch), 1444–1945. Золінген-Нюрнберг-Штейр-Златоуст. 9. Зображення на кавказьких клинках (с. Амузги, Дагестан, XVIII- пер. пол. XIX ст.).

Ця символіка «неба й людей» набуває яскравого, майже феєричного виразу в іншому зразку шаблі (також з колекції НМІУ).

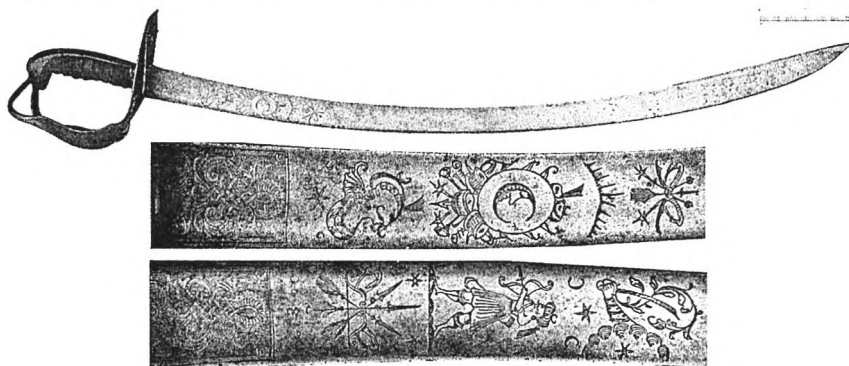

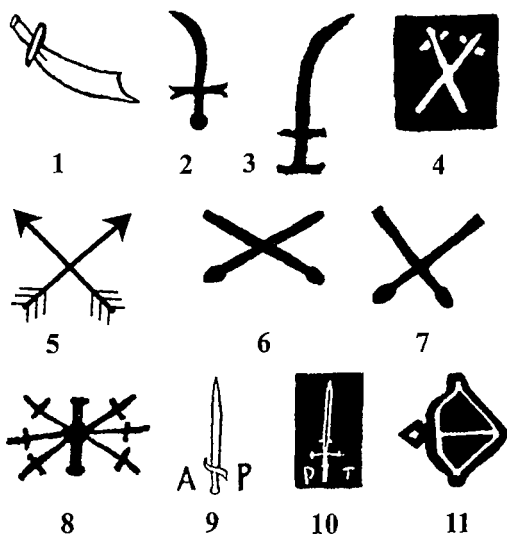
Фото 4. Шаблі гусарська, зразка 1827 р. Австрія – Російська імперія, пер. пол. XIX ст. Інв. № 3-410

Образ людини в чалмі – султана, з'явився на клинках не випадково, його витоки слід шукати серед виробничих клейм золінгенівських та італійських зброярів, на яких зображали можновладців. З XVI ст. постать «людини в короні» використовували декілька ремісничих династій клинкових майстрів для підтвердження якості своєї продукції (Табл. 3, № 1–8).

Зображення монархів виконувалося з варіаціями, іноді замість голови поставав поясний профіль можновладця з атрибутами влади. Деякі німецькі майстри віддавали перевагу постаті єпископа – зокрема згаданий Петер Мюнїх-старший та Йоганн Олліх (Табл. 3, № 6). Очевидно саме велич, одіозність й водночас дотепність алегоричного образу монарха (єпископа) – неодмінного персонажа середньовічного театру, пісенної та усної народної традиції, стали засадничими у подальшому творчому розвитку «королівської» теми. Із часом «монарх» «зжив окремим життям» – його купували й продавали (так у 1774 р. Петер Вундес продав це клеймо Вейєрбергам), саму фігура почали зображати у різноманітних позах, врешті до нього долучили образ східного «колеги й супротивника» – султана, поява якого на клинках, на наш погляд, не мала жодного відношення до позначення виробничих чи власницьких прав, принаймні на початковому етапі.

Про високий «королівський» статус людини в чалмі свідчать не тільки оточуюча символіка, але й підписи, що періодично супроводжують це зображення. Своєю популярністю «султан» зобов'язаний не тільки європейцям, що намагалися надати клинкам східного колориту, особливо модного за наполеонівських часів, але й кавказьким зброярам, ушлавленим вільними інтерпретаціями західноєвропейських клейм. Саме на Кавказі це зображення набуло найвищої популярності, ймовірно як мусульманська альтернатива «християнському монарху» (Табл. 3, № 9).

Арматурі, тобто художні композиції, створені на основі предметів озброєння, відомі ще з античних часів. Їх укорінення в європейському мистецтві розпочалося у часи Відродження, найбільшого ж розвитку арматурі отримали на початку XIX ст., ставши невід'ємною складовою стилю ампір. Утім, перша поява на клинках зображення мініатюрних композицій зі зброєю насамперед пов'язана все з тими саме виробничими клеймами (Табл. 4).

Таблиця 4. Клейма золінгенівських майстрів із зображенням зброї.

1. Вільгельм Бойгель (Wilhelm Beugel), 1684–1720; 2. Клеменс Кірш (Clemens Kirsch), 1720–1742; 3. Тільманси (Tillmans), династія клинкових майстрів. 1750–1760; 4. Герман Кайсер (Hermann Keisser), 1625–1660; 5. Йоган Конігс (Johann Konigs), 1587–1607; 6. Герман Штоль (Herman Stoll, Stoff), 1600–1627; 7. Йоган Теше (Johannes Tesche), 1627–1642; 8. Вільгельм Вейєрсберг III-ї (Wilhelm Weyersberg III), 1620–1690; 9. Абрахам Патер (Abraham Pather), 1780–1781; 10. Петер Арнольд Теше (Peter Arnold Tesche), 1751–1793; 11. Йоган Келер (Johannes Koller, Keuller), 1618–1624.

Лучник у тюрбані зображений, очевидно, задля збереження «східного колориту», наслідуючи сцени полювання вельможних осіб, що часто зустрічаються на перських та індо-перських клинках.

Зображення зігнутої правиці з мечем, що виходить з хмари, було надзвичайно поширеними у символіці європейських прапорів XVI–XVII ст. та як зброярські клейма (напр. Петера Мюнixa молодшого). Його інтерпретують як «руку Господа», яка, згідно з середньовічними апокаліптичними уявленнями, має покарати невірних. Втім, існує ще одне тлумачення, також глибоко укорінене в середньовічному світогляді, пов'язане з уявленням про два божественні мечі – духовний та світський, що відповідають церковній та державній владі. Саме єдністю та суперництвом цих «мечів» позначений хід європейської історії протягом століть. Очевидно, «божественна рука» в обладунку мала символізувати саме об'єднання світської та духовної влади, ідеї, відомої у західноєвропейській літературі ще у IX ст. Просуваючись на схід, вона згодом потрапляє на терени України та Росії. Так на малюнку титульної сторінки книги Лазаря Барановича (1593–1693), архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського, «Меч духовний

еже есть глас божий» (видана у Києві 1666 р.), хрест на державі, представлений у вигляді меча, а сама держава спирається на «духовні» мечі царя Давида та апостола Павла (Старий та Новий заповіти відповідно) [6].

Пізніше концепція єдності світської та духовної влади та відповідної символіки ще більше укорінюється в Центрально-Східній Європі та Російській імперії. Так у Польщі «рука Господа» розглядалася як «особливий знак короля», у Росії з XVIII ст. символ почали активно використовувати у символіці військових прапорів [6]. З часом символ став настільки популярним, що перетворився на геральдичну фігуру та увійшов до найбільших друкованих збірок символів, що поширювалися Європою.

У підсумку відзначимо, що оздоблення дослідженої шаблі демонструє нам завершальний етап розвитку європейської клинкової символіки, характерної для XVII–XVIII ст. Можемо бачити, що таємничі знакові системи, їх сакральний зміст поступово відходять у минуле, натомість спостерігаємо перенасиченість художніх композицій популярними образами, їх підкреслену декоративність.

До другої великої групи символів нанесених на зброю відносяться **написи** (епіграфіка). За змістом можемо їх поділити на підписи майстрів та відповідальних осіб, знаки власної чи корпоративної приналежності, дарчі, уславлюючі, релігійні та повчальні сентенції.

На східних клинках найчастіше зустрічаються написи трьох типів: ім'я зброяра, ім'я правителя за якого зроблено напис, вислів із Корану, на пошану можновладця, іноді – магічний нумерологічний знак (т. зв. «бедух»). На якісні клинки, що пережили не одне покоління власників, могли додавати нові картуші з датами й іменами нових правителів. З прізвищами майстрів нерідко усе виглядає ще складніше, бо поряд зі справжніми побутовали «легендарні» імена, які століттями незмінно підтверджували якість усе нових і нових клинків.

У НМІУ експонується шабля, атрибутована як особиста зброя курінного отамана Задунайської Січі Івана Голінька.

Фото 5

Шабля, перша половина XIX ст., Туреччина (клинок), XIX ст. (ефес XX ст.), Інв. № 3-59.

١٥٦ درمون

(номер 561).

Відзначимо, що номери зброї, приписаної до військових підрозділів, виробничо-торгівельні тавра, так само, як емблеми родів військ, зображення державних символів й герба, починають з'являтися на турецькій зброї від часів військових реформ Селіма III (р.п. 1789–1807) [5, с. 108].

На спинці клинка при п'яті османо-турецькою мовою гравійоване тавро: *رد زدنات الو مع عم درمع عن اسرت* (Терсане-і Аміре, Імперський Арсенал).

Терсане-і Аміре (морський арсенал Золотий Ріг) – головний морський арсенал у Стамбулі, де знаходилась суднобудівна верф та військово-морська база. Від 1861 р. частину арсеналу було відведено для виробництва та ремонту стрілецької зброї [5, с. 54].

До другої групи написів належать кириличні тексти розмішені обабіч клинка.

На зовнішній стороні великими літерами на рікасо уздовж штаби гравійовано:

ИВАНЪ ГОЛЫНЬКО АТАМАНЪ КВРЕНА И^ОГО

На внутрішній стороні:

СЪЧИ ДВНАЙСКОЙ ЗАПОРОВСКОЙ

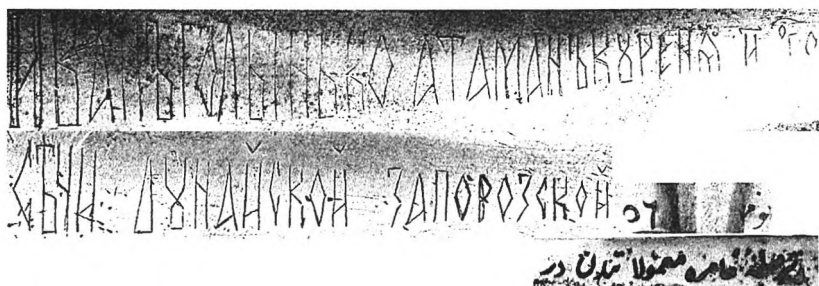

Фото 6

Датування та походження зброї встановлене за виробничими клеймами, підтверджує можливість приналежності зброї козаку Задунайської Січі. У даному випадку джерельна цінність цього напису полягає у його значенні, як писемного джерела для поповнення персональних списків козацької старшини, адже досі такого прізвища серед курінних отаманів виявлено не було. Можливість підробки XIX ст., тут невисока, адже такий напис міг додати зброї ціни тільки у більш пізні часи. Утім всерйоз розглядати цей напис, як ім'я та прізвище історичного персонажа, можемо лише після детального палеографічного аналізу. Додамо, що за стилісти-

кою напис майже не відрізняється від напису на шаблі військового судді Війська Запорізького Павла Головатого з колекції Державного Історичного музею (ГИМ, м. Москва, РФ).

Фото 7.

За висновком московських фахівців, палеографічні особливості напису, не тільки не відповідають прийнятим у XVIII ст., але свідчать про більш пізнє виконання літер. Перші ж достеменні відомості про раритет відносяться до 1926 р., коли напис уже з'явився. Схоже на те, що обидва написи виконані у першій половині XIX ст.

Як приклад значення палеографічного аналізу давніх написів для атрибуції зброї згадаємо про скандально-відому шаблю Мазепи з колекції Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, Росія) щодо якої була розгорнута ціла медійна кампанія. Зауважимо, що цей зразок зброї дійсно має високу історико-джерельну цінність, його непростий історичний шлях неодноразово зафіксований у писемних джерелах. За типом шабля відноситься до т. зв. гусарських карабелъ (так звана «козацька шабля»), яких збереглося чимало від XVII ст. Виробництво: Російська імперія –

Україна, від поч. XVIII ст. (оправа, клинок) – перша пол. XIX ст. (оздоблення, напис).

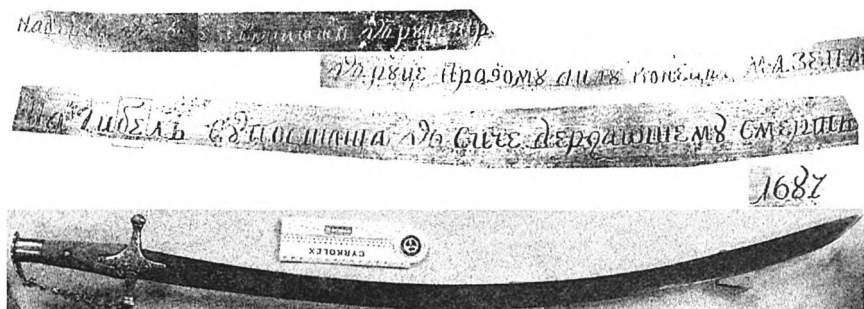

Фото 9. Фрагменти напису на «мазепинській» шаблі не притаманні рукописній традиції XVII–XVIII ст.

Фрагменти напису на «мазепинській» шаблі не притаманні рукописній традиції XVII–XVIII ст. а) У слові «гибель» літера «б» виконана у манері, що з'являється лише від XIX ст.; літера «е» виконана у вигляді грешкої «сигми», що очевидно є невдалою спробою стилізації «під старовину»; б) у слові «смерть» елемент літери «р» не заокруглений до мачти, а розгорнутий назовні; в) у слові «дерзаюшему» літера «ю» виконана у нехарактерний спосіб, розташування перемички порушене. «На гибель супостата въ сиче дерзаюшему смерть 1687» «Надежда въ Бозе а крипость въ руце правому дилу конечь Мазепа»

На спинці клинка при п'яті гравійовані три симетрично розташовані геометричні фігури, що являють собою стилізацію містичної символіки, звичайної на європейській зброї кінця XVIII – початку XIX ст. На зовнішній та внутрішній бічних площинах клинка відповідно знаходяться виконані скорописом написи:

«На гибель супостата въ сиче дерзаюшему смерть 1687»

«Надежда въ Бозе а крипость въ руце правому дилу конечь Мазепа»

Впадає в око, що написи ніби випадають із загальної стилістичної концепції декоративного оформлення шаблі. Зокрема на них повністю відсутнє золочення, яким густо вкриті усі інші декоративні елементи. Очевидно саме цей факт разом з недбалим виконанням літер призвів ще перших дослідників цієї зброї до думки про «погано протравлений підробний напис».

За змістом напис у найбільш загальній формі суміщає традиції польської меморіальної клинкової епіграфіки з гаслами та на честь правлячої особи.

Нагадаємо, що напис з іменем правителя на клинках центрально- та східноєвропейської зброї зазвичай не свідчив про її приналежність саме цій вельможній особі. Іменем власника особисту клинкову зброю нерідко

підписували саме у Московії XVI–XVII ст. Загалом лексична форма дослідженого напису стоїть дещо осторонь від відомих у Речі Посполитій та московських меморіальних написів, являючи свого роду «проміжний» українізований варіант.

Серед істориків-палеографів немає одностайної думки щодо походження напису. Так О. Лазаревський зауважував, що форма літер напису південноросійська, саме така, яку ми бачимо у написанні, наприклад, універсалів того ж таки Мазепи [11]. Ми вирішили продовжити розпочату знаменитим істориком роботу, залучивши до вивчення проблемного тексту фахівців з Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У процесі прочитання тексту у ньому було виявлено елементи абсолютно не характерні для скорописів XVII–XVIII ст. Зауваживши зазначені особливості, напис слід було б датувати принаймні серединою XIX ст.⁷ Не слід забувати й про те, що форма літер очевидно у повній мірі відповідає задуму виконавця, адже напис виконано у техніці протравлення, яка не потребувала роботи штихелем, нерідко пов'язаної з певним спотворенням літер.

Зауважимо, що вивчаючи оздоблення зброї, окрему увагу приділяють дослідженню декоративного стилю, в якому вона оформлена. При цьому зосереджують увагу на орнаментальних мотивах та окремих декоративних елементах, адже кожний географічний регіон та хронологічний період характеризуються оригінальними художніми стилістичними, зазвичай дослідженими у мистецтвознавстві. Так детальний мистецтвознавчий аналіз дозволяє стверджувати, що «шабля Мазепи» є продуктом ремісничої діяльності на протязі понад сто років.

Найдавнішим видається ефес – барокова орнаментика його деталей цілком типова для мазепинських часів. Верхів'я та гарду з каріатидою й великою неоренесансною мушлею у центрі виконано у стилі німецького бароко кінця XVII– поч. XVIII ст. На відміну від клинка та ефеса орнаментика металевої оправы піхів виконана у так званому стилі регентства – при збереженні основних барокових рис вони стають легшими, з'являється певна витонченість. Оправу піхів, ймовірно за все, виготовили вже у 20–30-х рр. XVIII ст.

Найбільша ж інтрига звичайно зосереджена у клинку, який орнаментовано у стилі рококо-2 та підписано, ймовірно, уже у першій половині

⁷ З персонального спілкування з провідним науковим співробітником відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Іванового О. А.

XIX ст. На зовнішній та внутрішніх сторонах клинка при п'яті повторюється медальйон з арматурою. Він, та розташований нижче геометричний орнамент у вигляді фігурної решітки – розміщені на тлі, розробленому поперечною та повздожньою штриховкою. Далі розташовано композицію з медальйоном в пальметах та фігурними решітками, далі зображено квіткову вазу з рослиною. Орнаменти виконані травленням, доведені позитивним обронним⁸ гравіруванням, та золочені амальгамним способом. Зауважимо, що фігурним решіткам у цьому виконанні, взагалі усьому оточуючому антуражу притаманна симетрія, характерна для стилю рококо-два, що розквітнув у Російській імперії першої половини XIX ст. Отже, схоже на те, що на відповідність мазепинським часам може претендувати тільки ефес.

Припускаємо, що шаблю у її нинішньому вигляді «заготували» вже у XIX ст. і не «для Мазепи», як вважали Ф. Жиль та Є. Кеммерер, а для Миколи I, причому використали старовинний ефес та оправу піхв. У результаті російськими зброярами був фактично реконструйований зразок, який за формальними ознаками цілком міг належати Івану Мазепі.

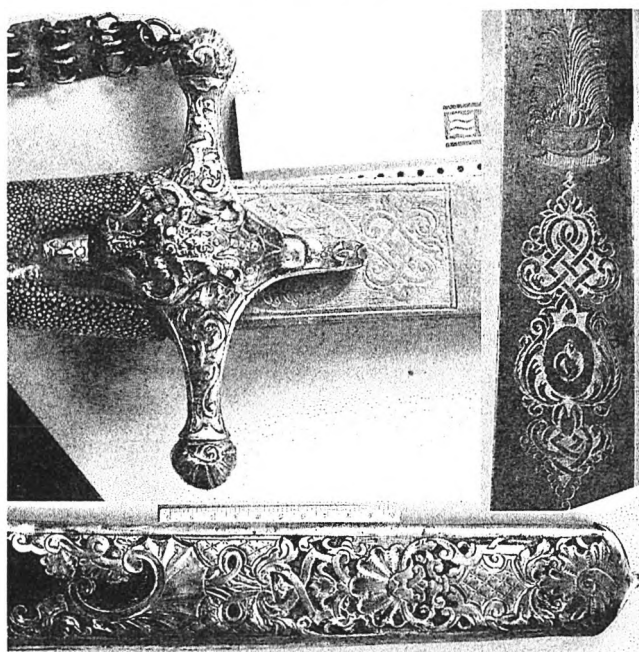

Фото 8.

⁸ Оброн (обронне гравірування) – реміснична техніка. різновид гравірування при якому різцем створюють рельєф або об'ємну скульптуру з металу.

І все ж питання походження «шаблі Мазепи» не можна вважати вирішеним остаточно. Звісно шабля не є повністю автентичним виробом кінця XVII – поч. XVIII ст. Утім морфологія клинка та декор ефесу, сама незвичайна доля шаблі (згадаємо хоча б факт її піднесення російському імператорові), постійні згадки у найстаріших описах про приналежність зброї Мазепі, усе ж залишають нам шпарину для припущення, що за всім цим стоїть щось більше, аніж незграбна спроба «порадувати» першого колекціонера Росії, прекрасного знавця давньої зброї, засновника арсеналу Царського Села імператора Миколу I звичайною, хоча й витонченою російською роботою XIX ст. у стилі «а-ля Мазепа». Врешті й сама форма ефесу не є випадковою: гусарські карабелі не могли не бути поширеними у колах найзаможніших представників козацької старшини наприкінці XVII ст., про що свідчить не тільки іконографічний матеріал та сама назва зброї, але незмінно представницьке оформлення шабел ь цього різновиду, що зберігаються майже у кожному значному музеї України. Цілком припустимо, що окремі частини добре відомої на той час, пошкодженої особистої зброї когось із шляхетних послідовників Великого гетьмана, або навіть його самого, справді отримали нове життя у розкішному «імперському» оздобленні.

У будь-якому разі одне можемо сказати напевне: легендарна доля раритету цілком відповідає духу суперечливої постаті Мазепи, ставши невід’ємною частиною сучасної мазепіани.

Окрім палеографії та мистецтвознавчого аналізу важливе значення має технічний спосіб оздоблення зброї, безпосередньо пов’язаний з традиційними ремісничими техніками. До основних таких технік відносяться: гравірування, таушування, насічка, протравлення (для клинка); карбування та всі похідні від нього техніки створення рельєфних зображень на м’якому металі, емальювання, інкрустація, лиття, штампування й тиснення (для ефесу).

Їх ретельний аналіз дозволяє точніше датувати виріб, зрідка навіть встановити місце його виготовлення. Адже хоча ремісничі техніки й були подібними у всіх розвинутих людських спільнотах, вони все ж мали певні особливості, пов’язані з місцевими традиціями та періодами поширення певних тенденцій у різних географічних регіонах. Так, на теренах Османської імперії трудомістка техніка таушування наприкінці XVII ст. поступилася простішій насічці, одночасно поширившись по всіх регіонах функціонування цієї зброї.

Говорячи про важливу джерельну інформацію, яка актуалізується через дослідження ремісничих технік, необхідно згадати про ковальські прийоми за допомогою яких виготовляли клинки.

Загалом аналіз технологічних схем та ковальських прийомів й матеріалів виготовлення клинків, що відрізнявся у різні часи у різних історико-географічних регіонах, надає важливі матеріали для досліджень історії техніки у різноманітних масштабах й ракурсах – від окремих суспільних груп до цілих народів, причому дослідження навіть дуже давніх зразків часом знаходять підтвердження у писемних джерелах.

Відомо, що у битві при Секстових водах у 102 р. до н. е. – проти-стоянні римлян тевтонам й кимврам – варварам доводилося розпрямляти мечі ногою, аби вирівняти клинок після удару. У той же час Плутарх відзначає ефективність кельтських мечів, зауважуючи, що у кампанії проти галлів Юлій Цезар був змушений був поспіхом наказати виготовити для більшості своїх людей спеціальні залізні шоломи. Цей текст може сказати набагато більше про історію технологій зброєзнавцю, який працює з методиками природничих наук.

Експерименти у напрямі виготовлення клинків з оптимальними якостями почались від самих часів винайдення сталі. Їх напрям був обумовлений нібито взаємовиключаючими якостями, що мають бути притаманні якісній клинковій штабі – твердістю та пружністю.

Відтак перший напрям був пов'язаний з виготовленням зварних пакетів у яких клинок нагадує такий собі багатощаровий пиріг, до якого, доречі, відноситься т. зв. дамаська сталь. Виявити це можна зазвичай за допомогою спеціального портативного металографічного мікроскопа зі збільшенням до 400 разів. Найкраще побачити структуру можна на поперечному зрізі клинка. Зайве говорити наскільки рідкісною є така нагода. На Фото 10 бачимо один з таких експонатів – нагородна зброя з колекції ПОКМ, чи не єдиний відомий на сьогоднішній день підписний клинок з дарчим написом українському козаку – абсолютна більшість написів на відомих клинках стосуються донців. Чітко видно лінію т. зв. наварного леза (лезо з підвищеними показниками твердості наварювали на м'яку пружну штабу).

Повну технологічну схему клинку можна визначити не псуючи експонат за допомогою сучасного портативного рентгенівського апарату, що дозволяє розрізнити метали різної густини. Саме так свого часу була встановлена зміна технологій виготовлення середньовічних мечів від дамаської штаби (III–XI ст.) до накладок, а також виявлена більшість клинкових написів.

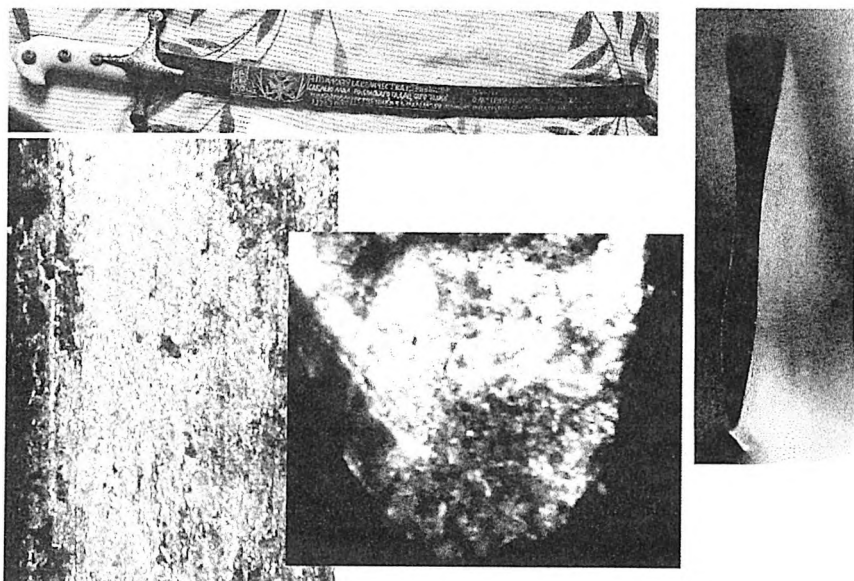

Фото 10

Інший спосіб, який завжди комбінували зі щойно описаним – досягнення на окремих ділянках штаби необхідних параметрів за допомогою термообробки, т. зв. диференційного загартування. У результаті різні частини штаби набувають різної твердості. Визначити це можна за допомогою сучасного неруйнівного приладу – портативного ультразвукового твердоміра, що фіксує такий фізичний параметр сталі, як її мікротвердість.

До найбільш ґрунтовного способу встановлення матеріалу клинка відноситься повноцінний металографічний аналіз, що дозволяє визначити кількісне співвідношення різних фазових станів сталі, що утворились у процесі різних режимів термообробки. Таке дослідження дозволяє повністю реконструювати спосіб термообробки сталі та сам процес її отримання. Проте він досі вимагає знищення експонату, власне поперечного зрізу клинка.

Останній напрям, у якому рухалась давня емпірична наука, найцікавіший та найбільш прогресивний, пов'язаний з попереднім виготовленням сталі з належними характеристиками, яку потім можна перетворити на якісний клинок.

Тут ми власне непомітно переходимо до проблематики матеріалознавства, якому у зброезнавчій методології належить видатне місце. Найбільш давній спосіб отримання заліза та сталі у тістоподібному вигляді із за-

лізної руди – сиродутний процес давав надто посередні результати, залізо потрібно було довго й дуже ретельно очищати від домішок та насичувати вуглецем. Інший спосіб, відомий від XIV ст., полягав у відборі зайвого вуглецю у чавуну (це двостадійний процес – т. зв. крична переробка). Після довгого очищення багаторазовими проковками утворювалась т. зв. рафінована (покращена) сталь, що є найбільш масовою сировиною для середньовічних клинків. Від 1784 р. цей процес був значно удосконалений, змінившись так званим пудлінгуванням (Г. Корт).

Але справжнім ноу-хау давніх майстрів була лита тигельна сталь, найбільш відомим різновидом якої був легендарний булат – унікальний, досі неперевершений матеріал, що суміщає надзвичайно високі твердість та пружність. У Європі тигельний процес заново відкрили у 1740 р. (Гентсман), булат у 1840 р. (Аносов). У 1885 р. процес тигельної плавки був об'єднаний з кричною переробкою у технології бесемежування. Від того часу технологічні процеси ще кілька разів змінювалися. Різновиди сталі, отримані за різними процесами, мають різні фізичні властивості та хімічні характеристики, що дозволяють їх ідентифікувати, одночасно датуючи виріб та визначивши технологічний рівень суспільного виробництва.

Звісно докопатися до суті технологічного процесу можуть тільки фахівці-металознавці. Історику тільки потрібні фотографії макро- та мікроструктури (власне – хороший фотоапарат та портативний металографічний мікроскоп).

В історичному аналізі сталі величезну роль відіграє елементний аналіз, що дозволяє визначити кількісний вміст мікродомішок хімічних елементів у виробі. Адже більшість домішок при відновленні металу переходили з руди і їхні сполуки характерні для конкретних рудоносних районів. Отже це ключ до визначення походження зброї, її датування, навіть локалізації сировинної бази та дослідження торгівельних зв'язків. Окрім того, вміст певних домішкових елементів суттєво впливає на характеристики сталі. Для здійснення такого аналізу у польових умовах нині використовують новітні портативні неруйнівні прилади, засновані на класичних матеріалознавчих методиках – рентгенофлуоресцентної та електроемісійної спектроскопії. Прилади цих двох типів доповнюють один одного – перший здатен проникнути у товщу металу, інший працює тільки з поверхнею шаром, проте дозволяє визначити відсоток вуглецю, отже встановити режим термообробки.

Закінчуючи огляд матеріалознавчих методик неможливо не згадати про безцінні сучасні неруйнівні прилади, які дозволяють нефаківцю проводити гемологічний аналіз та оцінювати проби дорогоцінних металів.

Нагадаємо, що система пробіювання та таврування виробів із золота й срібла має давню історію, нерозривно пов'язану з історією науки, техніки та мистецтва.

Завершимо огляд власне класичними зброезнавчими методиками.

Визначення технічних параметрів зброї.

Важливість встановлення розмірів окремих частин зброї дослідники зрозуміли ще у процесі перших фахових зброезнавчих студій. Нині системи вимірів стали більш детальними, що обумовлено сучасними дослідницькими завданнями.

Параметри, довжини зразка та клинка перші в історії вимірів зброї, пов'язувались зі зростом та вагою власника, його фехтувальними уподобаннями та іншими важливими факторами.

Вважалося, що кавалерійські шаблі зазвичай були довшими за піхотні. Довжина клинка мала бути такою, аби кавалерист, сидячи на коні й тримаючи ефес над головою, міг закрити клинком своє тіло (голову й тулуб). Опустивши зброю вниз, вершник мав діставати вістрям землі, хоча б і нахилившись [14, с. 26].

Інші характеристики клинка впливають на розподіл ваги зброї та інші її бойові якості. Надзвичайно важливою є кривизна клинка, що визначає конкретне функціональне призначення шаблі як січної різальної та колольної зброї. Пряміший клинок означає більшу придатність для уколів, й меншу для різання. Відповідно змінюється техніка його використання в бою.

Важливими для атрибуції зброї та оцінки її бойових характеристик є довжина кильйонів L , перехрестя R , а також ефективна довжина руків'я N (від одноручного до півтора- та дворучного). Суттєво допомагає в уточненні походження зброї така типологічна характеристика як різниця товщин при основі руків'я (n_1) та верхів'ї (n_2).

Має значення також наявність нахилу руків'я який може виступати «компенсатором кривизни», впливаючи на розподіл різальних, рубальних та колольних характеристик зброї. Шабля з нахилом руків'я в бік леца стає більш придатною для колольних ударів, зберігаючи різальні властивості, проте значно знижує можливості для виконання правильного рубального удару [14, с. 36]. Саме бажанням посилити січні властивості зброї пояснюється конструкція зразків східного походження, що мають пряме руків'я та пряму ділянку клинка при п'яті.

Типологічна характеристика зразка пов'язана з поширенням певних морфологічних типів зброї, що з'явилася в культурно та економічно пов'язаних між собою історико-географічних регіонах. Під «усталеним типом» ми розуміємо найчастіше повторюване поєднання клинка та оправи (насамперед верхів'я та гарди) визначеної форми в окремому регіоні світу протягом певного хронологічного періоду. Для визначення повноцінності типу необхідно також, щоб ідентичні морфологічні характеристики були неодноразово виявлені та зафіксовані в історичних джерелах різних видів – насамперед, звичайно, речових.

У сучасній методиці визначення бойової придатності зброї та технологій виготовлення клинка важливе місце займає оцінка комплексу *механіко-кінематичних* характеристик взятого на облік зразка. Слід зазначити, що найкращі, варті довіри розробки цієї проблематики були виконані саме у період доджерельного функціонування довгоклинкової зброї, коли у таких дослідженнях була нагальна практична потреба: успішно випробувані у ході реальних бойових дій зразки приймали на озброєння та впроваджували у виробництво.

Найбільш важливими параметрами вважаються наступні.

Вага свідчить про тактичні характеристики та бойову придатність зброї. Тут варто зауважити, що надмірне збільшення ваги пов'язане зі зменшенням сили удару клинка. Адже значно зменшується сама його швидкість. Відтак, для збільшення практичної сили удару доцільніше підвищувати його швидкість, відповідно зменшуючи вагу зброї [14, с. 32]. Звичайно, у справі полегшення клинка існувала певна межа, порушення якої також негативно впливало на силу удару та міцність клинка. Загалом значення ваги мало бути таким, аби забезпечити швидке виконання необхідних фехтувальних прийомів та завершального удару відповідної сили й типу.

Навряд чи показник ваги звичайної шаблі може надавати навіть опосередковану інформацію про фізичну статуру власника. Проте він може бути корисним як ознака, що опосередковано свідчить про регіон походження зразка, навіть при визначенні її хронології. Так, вага східних шабел, поширених в Україні у XVII–XIX ст., знаходиться в межах 600–1000 г, тільки зрідка перевищуючи цей показник. На відміну від них європейська зброя зі складними чашкоподібними ефесами частіше важить від 900 до 1000 г.

Надзвичайно важливе значення при оцінці характеристик зброї має визначення центру її ваги та центру удару. Для забезпечення максимальної ефективності рубального удару центр ваги мав би розташовуватись на основній робочій ділянці клинка [14, с. 33]. На практиці так бувало рідко,

адже шабля – не теслярська сокира. Окрім рубання, нею кололи, різали та фехтували, що вимагало перенесення центру ваги ближче до руків'я [14, с. 157], хоча б і з певними втратами в ефективності рубального удару.

Центр удару – спеціально передбачена конструкцією зброї ділянка клинка оптимальна для нанесення удару. Коли напрям удару пролягав через зазначене місце, його енергія не розпорошувалася, а рука фехтувальника не отримувала відчутного струсу.

Розташування центру удару залежало від довжини зброї та відстані від центру ваги до вісі обертання (фактично – зап'ястка руки фехтувальника). Його часто виділяли помітною позначкою на обуху, особливо коли клинок мав елмань – її основа зазвичай знаходилась біля центру удару, утворюючи розширення, що було придатне для нанесення декору.

Форма поперечного перерізу клинка однозначно дозволяє оцінити проникаючу ефективність леза, а це прямо пов'язано з культурою виробництва зразка, технічним рівнем його виконання. Так, найпримітивніша, й відповідно найпростіша у виконанні форма клину має найгірші проникаючі властивості.

Морфологічна характеристика шаблі, що одночасно є її своєрідним словесним портретом, конче необхідна для введення кожного зразка у науковий обіг. Вона складає свого роду кістяк, що допомагає зробити перші, найзагальніші висновки про походження експонату, одночасно надаючи матеріал для подальших, більш спеціалізованих досліджень, зокрема виконаних із залученням методів суміжних галузей історичної науки.

У результаті дослідження зразка клинкової зброї описаними вище зброєзнавчими методами, укладається відповідна схема, зразок якої представлений нами на малюнку.

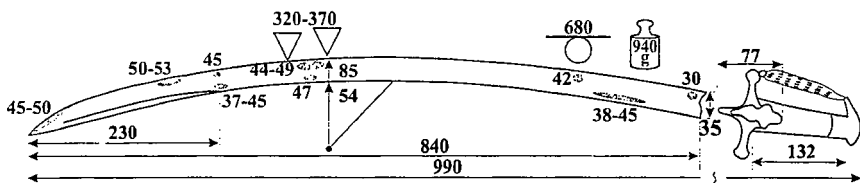

Схема 1

Для верифікації гіпотез висунутих на основі аналізу написів та зображень на зброї, обов'язково потрібно залучити додаткові джерела різного виду, насамперед *словесні* та *зображальні*.

В історичному дослідженні будь-якої спрямованості писемні джерела традиційно відіграють провідну роль. В історико-зброєзнавчих студіях

їх значення також зберігається, проте зміщується у площину верифікації та коригування попередніх висновків, отриманих у ході роботи безпосередньо з речовими джерелами. При дослідженні персональної зброї, словесні джерела у вигляді документів та клинкової епіграфіки часом починають відігравати першочергову роль, дозволяючи атрибутувати предмет з надзвичайною точністю. Верифікація історичної легенди, встановлення історичної долі пам'ятки, обставини, за яких придбана зброя, та багато чого іншого залишається практично недосяжним для вивчення у будь-який інший спосіб, окрім аналізу писемних джерел. При цьому використовують не тільки офіційні документи, але й матеріали особового походження – від листів до спогадів та щоденників.

Особливе місце в історико-зброєзнавчому дослідженні посідають зображальні джерела. За певних умов твори живопису, гравюри та фотодокументи можуть надати досліднику готову відповідь на цілу низку спірних питань, зокрема щодо приналежності персональної зброї.

Питання про «правдивість» художника, що зображав особу або поле бою тощо, вочевидь необхідно вирішувати в кожному конкретному випадку окремо. Стосовно використаних у нашій роботі живописних творів зауважимо, що переважна більшість їх відноситься до жанру «сарматського» портрету, наріжним каменем жанру якого була правдивість з елементами гіперболізації. Зображені предмети озброєння хоча й вимагають критичного ставлення, здебільшого відповідають реальним зразкам та не дають підстав для серйозних сумнівів щодо їхньої коректності.

Інша проблема пов'язана з розглядом книжкових репродукцій, виконаних у другій пол. XIX ст. Хоча можливості фотографії як наймовірної точного документа були визнані ще в середині століття, однак виготовлення фотографічних зображень, що підлягали тиражуванню за допомогою фотомеханічного друкарського процесу, певний час було пов'язано з художньою обробкою пластин. Окрім того оригіналами репродукцій нерідко були майстерно виконані гравюри, що після створення негативу, виготовлення типографських пластин та друку, мало відрізнялися від фотографії. Усе це значно утруднює аналіз фотодокументів та репродукцій, хоча серед них часом трапляються видатні у технічному відношенні роботи [Див. напр.: 7].

Яких би переваг не надавало залучення писемних та зображальних джерел, все ж не варто забувати, що у центрі історико-зброєзнавчого дослідження завжди залишається саме речове джерело – предмет озброєння. Зосередження основної уваги на писемних, чи зображальних джерелах може перемістити працю дослідника від галузі історичного зброєзнав-

ства до царини інших дисциплін історичного або мистецтвознавчого спрямування.

Джерела та література

1. Айч А. Астрологический аспектариум. М., 2003. С. 21.
2. Аствацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. СПб., 2004.
3. Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов. / Пер. с нем. М., 2000.
4. Бехайм В. Энциклопедия оружия / Пер. с нем. СПб., 1995.
5. Богданович Б. Холодное оружие Османской империи и Албании. М., 2011.
6. Вилинбахов Г.В. Символика меча в русской государственной геральдике XVII – первой четверти XVIII вв. // Геральдика: материалы и исследования: сборник научных трудов. Л., 1987.
7. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. К., 1898. 86 с.
8. Кулаков В. И. Символика Нового мира [http://www.simvolika.org/article_003.htm]; стаття розміщена на сайті регіональної громадської організації «Академия русской символики МАРС» (м. Москва, Росія).
9. Кулинский А. Н. Немецкие клинки и клейма: Справочник. СПб., 2000.
10. Кулинский А. Н. Холодное оружие немецких государств: Справочник. СПб., 2000.
11. А. Л. [Лазаревский А.] Сабля Мазепы // Киевская старина. 1883. Т. 5. №1. С. 213.
12. Рабинович В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры. М., 1979.
13. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброрознавче дослідження. К., 2007. С. 189–191.
14. Федоров В. Г. Холодное оружие. СПб., 1905. Репринт. М., 2008.
15. Bezdek R. H. German Swords And Sword Makers. Edged Weapon Makers from the 14th to the 20th Centuries. Boulder, Colorado, 2000.
16. Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1. T. 2. Warszawa, 1900. S.34.
17. The Continuum Encyclopedia of Symbols. N.Y., 1996.
18. Gyngell D.S.H. Armourers Marks. Being a Compilation of the Known Marks of Armourers Swordsmiths and Gunsmiths. London, 1959.
19. Lhoste J., Buginé J. Armes Blanches Françaises. Symbolisme. Inscriptions, Marquages. Fourbisseurs, Manufactures: 3-e impression. Éditions du Portail, 2009.

© 2013 р., В. С. Старостін
(Дніпропетровськ, Україна)

ЗАПОРОЗЬКЕ МІСТО: ОБРИСИ ПРОСТОРОВОЇ МОДЕЛІ

Для традиційного українського міста XVIII ст. характерним є чіткий поділ на кілька містобудівних структур, які взаємодіють між собою і за типологічними ознаками згруповані у три основні масиви: замок, місто та передмістя. Додатковим структурними елементами часто виступають монастирі, які інколи мають власні слободи. Необхідною складовою міста

є також і економічно та юридично залежна від нього сільськогосподарська округа. Питання із структурним поділом містечка цієї доби є набагато менш вивченим. На основі наявних планів можна лише завважити, що населені пункти із рангом «містечко» мали менше складових частин ніж місто. Як правило у них існувало невелике укріплення, безпосередньо до якого прилягав базар із церквами. Чітко визначеної межі між центральною частиною та периферією не існувало. Село (слобода) мало ще більш просту планувальну структуру у якій укріплення було повністю відсутнє. Хоча нерідкі випадки, коли слободою, за традицією, називали досить укріплений населений пункт, який фактично, а подекуди і офіційно вже мав ранг містечка [5; 6; 18; 21; 25; 26].

Для поселень у межах Вільностей існує фактично лише одне означення – слободи. В. О. Голобуцький зауважив, що пересічно в слободі було від 100 до 150 дворів. Разом із тим зустрічаються і слободи в 200, 300 і навіть більше дворів і слободи у 4–10 дворів. «Великі слободи мали укріплення й тому являли собою своєрідні оборонні пункти для слобідського населення». Ці великі слободи були центрами паланок [8, с. 212]. Тобто В. О. Голобуцький зафіксував певну градацію між слободами в межах Вільностей. Але, на жаль, далі цих визначень класифікація населених пунктів Запорозжя не зрушилась.

Наявні картографічні матеріали по значних поселеннях в межах Вільностей свідчать, що містобудівну структуру, подібну до традиційної структури українського міста безумовно має лише Січ. Вона поділялась на чотири містобудівних частини – Кіш, торгово-ремісниче передмістя (базар, Гасан-Баша), Новосіченський ретраншемент та приміську слободу із козачими дворами та хуторами, а довкола неї існувала розгалужена система зимівників [14, с. 165]. В цілому як місто чи містечко, хоча і досить «дивне» сприймали Січ і сучасники [2, с. 21]. Показовим в цьому сенсі є і зауваження Ф. Щербини щодо того, що «черноморці при устроїстві своїх перших поселень придерживались того, що виработала в этом отношении раньше Запорожская Сечь». Хоча зміни у суспільних відносинах та характері нового війська зумовили формування «под оболочкой старых форм» інших порядків. Як одну із реалізованих «старых форм» він зазначає і структуру міста Катеринодару, спорудженого за зразком Січі із виділенням великої фортеці в якій розміщувались: собор, військово управління та курені для холостих та служилих козаків [33, с. 530, 531].

За наявними мапами паланочних центрів Новий Кодак та Самарчик (Новоселиця) помітно, що їх структура має спрощений характер і у ній відсутній замок, але разом із тим наявні укріплення значно перевищують

за розмірами укріплення містечок [20; 22, с. 40; 25, с. 86]. Щодо інших населених пунктів Вільностей існують лише згадки про спеціально влаштовані базари (Кам'янське, Петриківка), невеликі укріплення (паланки).

Стосовно Самарчика (Новоселиці) аналіз картографічних матеріалів, виконаний із залученням джерельної бази, дозволяє визначити структуру населеного пункту як доволі складну. Так можна зазначити, що у ньому все ж присутня структура одиниця, яка виконувала функції замку – паланка. В турецькій мові слово «паланка» означає укріплення, фортеця. За академіком А. Г. Гільденштедтом: «Паланка значит установленний пушками окоп, в котором живёт полковник» [8, с. 75]. А запорозький старшина Чернявський у 1766 р. вказував, що паланкові укріплення склалися «из одного палісадником оградённого двора» [34, с. 855].

В Самарчику безумовно існувала досить укріплена паланка. Так у 1745 р., під час конфлікту між паланочною старшиною та гарнізоном Усть-Самарської фортеці, паланка згадується саме, як укріплення із гарнізоном [1, с. 373, 377, 378]. В пізніших документах Війська паланка часто відділяється від Самарчика (Новоселиці). Так на допиті Степана Поляшенка останній показав, що в селі Самарчику він «жил в дядка, и по разним обивателям тамошнім, и пры паланкы» [4, с. 225]. Паланка вказується і як місце утримання злочинців, до відсилки у військову пушкарю [4, с. 223] і навіть мала усе необхідне для їх утримання, включаючи ланцюги [3, с. 380]. Окрім цього враховуючи щорічну ротачію паланочної старшини паланку можна визначати і як резиденцію полковника та писаря. Цікаве формулювання щодо паланки зустрічається під 1753 р. у листі депутатів від Полтавського полку, у якому вони просять про висилку малоросійських обивателів із «населившоися при Самарчику слободи» [3, с. 61, 63]. Тобто під назвою Самарчик вони вказують саме паланку відділяючи її від слободи. Це окреме існування паланки та слободи зафіксовано ландкартами, складеними інженер-підполковником Бібіковим на яких паланка вказана при березі р. Самара, а слобода («слободка») на схід від неї на досить поважній відстані [10; 11].

Локалізувати паланку можна у східній частині міста на високому місі р. Самара [24, с. 192]. Але ніяких докладних відомостей, ані про її розміри, ані про укріплення, ані про споруди на її території на сьогодні не виявлено. На Бібіковській мапі 1749 р. паланка позначена символом ідентичним позначенням рядових російських редутив по Дніпру та Самарі. Натомість у 1750 р. її виділено особливим значком (червоний прямокутник у рамці). Швидше за все десь біля паланки, чи можливо і власне у ній, знаходилась і перша Самарчицька церква Святої Трійці. Вірогідно,

що як укріплення паланка мала значення лише в перші роки створення слободи, а в подальшому існувала як її адміністративне осердя, резиденція полковника і паланкової старшини. Опісля ліквідації Січі вона швидко втратила і адміністративне значення. Хоча на місцевості її ще визначали. Так новомосковський старожил М. І. Гаркуша згадував, що хлопцем (приблизно у 1820-х роках) ще бачив «около бывшей Самарской паланки место нахождения тогдашнего управления – разрушившиеся землянки, которые назывались по фамилиям лиц, их занимавших: Воскобойниковы, Захитные, Брилевые, Калениковы» [23, с. 156]. Це збереження, далеко не капітальних руїн, свідчить, що на 1820-ті рр. район розташування колишньої паланки належав до периферії міста.

Район прилеглий безпосередньо до паланки за планами кінця XVIII ст. можна безумовно визначити, як середмістя. З боку річки його обмежували високі берегові схили, а з суходолу – лінія укріплень, споруджених у 1730-х рр. Дата спорудження укріплень на сьогодні не встановлена. Можливо, що їх було зведено російською армією під час кампанії 1736 р. для укріпленого табору при переправі. Так на мапах, які фіксують рух армії під час походу на Крим у 1736 р. при Самарі вказується велике укріплення (укріплений табір), яке можна локалізувати саме на мису в центральній частині сучасного м. Новомосковська [14, с. 125–127]. В усякому разі оборонні вали було споруджено під час цієї війни у складі оборонної лінії по р. Самара. Саме у кампанію 1736 р. російською армією під проводом фельдмаршала Б. Мініха Богородицьку фортецю (Стара Самара) та Усть–Самарський ретраншемент було посилено просторими ретраншементами і було розпочато влаштування ще одного опорного пункту – Самарського монастира [29, с. 109].

Запорозькі укріплення, навіть у самій Січі, ніколи не були значними. Так І. Георгі при описі Нової Січі зазначає, що «вокруг всего селения сделан был земляной насып и на оном в нескольких местах стояли пушки. ... козаки никогда не полагали защитою своею надежною сей окоп, но уповали на мужество и храбрость свою в поле против неприятелей своих» [8, с. 74]. А Микита Корж, оповідаючи про спорудження фортеці у Новому Кодакі зазначав: «Чудно й дивовижно, що на тому самому місці, де була така величезна розбудова ще не так давно, заледве сліди її видко» [27, с. 271]. Збереглося також досить багато інформації про те, що запорозькі достатньо недбало ставилися до підтримання укріплень у належному стані і вали власне запорозьких фортець були в значній мірі зруйновані вже на 1760-ті рр. Саме через незначність та поганий стан

укріплень вони не зазначені на пізніших мапах міста їх обриси можна відновити виходячи лише із структурних особливостей міста.

У сучасному місті лінія укріплень визначається по схилам мису р. Самари, Парковому провулку, вулицях Українській, Радянській, М. Головка, Бойовій та Барикадній [24, с. 191]. Враховуючи характерні особливості аналогічних значних фортець, розташованих у межах Вільностей (Січ, Новий Кодак, Усть-Самара, Стара Самара) можна стверджувати, що круті схили мису були укріплені мінімально, а на деяких ділянках можливо взагалі не мали спеціально споруджених оборонних споруд. Лінією валів місто було прикрите лише із півночі і заходу з боку відкритої рівнини. Розміщення і кількість розкатів (бастіонів) на сьогодні локалізувати неможливо. Виходячи з орієнтовного плану укріплень їх було не менше трьох: біля стариці р. Самари (район сучасної вул. Комсомольської біля Міського парку), на повороті укріплень (район перехрестя сучасних вулиць Радянської та 152-ї дивізії) та на виході укріплень до південного схилу мису (район перехрестя сучасних вулиць Радянської та М. Головка). Брами локалізуються відповідно до напрямків головних шляхів, які проходили через місто. Північна брама розташовувалась на Білевському (Харківському) шляху по сучасній вулиці Комсомольській, до неї ж виходила і найбільш придатна до проїзду гілка Злодійського та Кодацького шляхів. Південна брама розташовувалась на узвозі до перевозу через річку Самару на Кримському шляху (сучасна вулиця Бойова). Західний в'їзд швидше за все не є первісною брамою. Він виник вже у другій половині XVIII ст. для скорочення шляхів від Царичанки та Нового Кодаку до перевозу.

На мапах 1749 та 1750 рр. цей район означений, як не забудована територія між «паланкою» та «слобідкою». На мапі 1782 р. його забудова вказана досить дивним чином. Згідно із нею це велика незабудована ділянка по периферії якої розташовано п'ять невеликих кварталів і церква. За планами міста кінця XVIII ст. картина виглядає цілком протилежним чином. В цьому районі знаходиться понад 20 дрібних кварталів з густою сіткою вулиць та провулків. Загальна планувальна структура мальовнича, віялоподібна із розходженням вулиць від мису р. Самара у крайній західній частині району. Найбільш значимою одиницею планувальної структури безумовно виступає довгий майдан між північною та південною брамами (у складі сучасної площі Перемоги). Хордове розташування цього майдану по відношенню до радіальних вулиць підтримано кількома, фактично паралельними йому вулицями, як на захід, так і на схід від нього [24, с. 192]. Безумовно, що подібні зміни характеру забудови не могли відбутись протягом десятиріччя, яке минуло між часом створення цих планів.

Пояснення щодо особливості відображення району на ранніх мапах можна знайти визначивши його функції за часів Нової Січі.

В цьому відношенні цікавими є згадки про Самарський базар. Він визначається не лише як місце торгівлі і певний центр де наймаються на працю і призначають зустрічі. Базар згадується і як житловий район Так у 1771 р. Кіш видає наказ «всех жительствоующих в здешнем Самарском базаре своими домами холостых козаков переписать на реестр» [8, с. 299]. Взагалі базар, як складова частина великого населеного пункту згадується у багатьох документах січового архіву. Це місце концентрації торгівлі, шинків. По відношенню до с. Кам'янського навіть є згадка про спеціально спорудженні комори [4, с. 198]. Саме на Самарському базарі було обрано місце для спорудження нової церкви Святої Трійці, прохання про спорудження якої було подано 21 травня 1774 р., а місце освячене 2 червня 1775 р [28, с. 417]. Існують відомості, що задля її спорудження на цьому місці ктиторами було придбано і знесено декілька садиб [19, с. 43]. Виходячи із структури власне Січі, Самарський базар можна цілком ототожнити із районом окресленим лінією укріплень, тобто із тією частиною Самарчика (Новоселиці), яка, за картографічними матеріалами 1790-х рр. може бути визначена як традиційне «місто». Тобто цей район формувався і означався за взірцем головного населеного пункту Вільноштей. Причому подібний розвиток району був первісним, закладеним ще у 1740-х рр. Можливо, що саме через особливості забудови, яка фактично складалась із рядів невеликих дворів, майстерень, шинків та комор, цей район на початку 1780-х рр. сприймався як великий майдан забудований торговельними рядами. Тож на мапі 1782 р., яка є не планом міста, а мапою повіту на якій населенні пункти позначено досить схематично його і вказано саме як майдан без зайвої деталізації.

Згідно планів міста кінця XVIII ст. слободи, вже означені як передмістя (форштадти) визначаються дуже чітко і складають три планувальні масиви:

- на захід від центральної частини, між міськими укріпленнями та заплавою р. Животилівка, з плануванням, яке продовжує схему планування центральної частини (традиційна назва: Кушівка);

- на південь від центру, на першій надзаплавній терасі та островах у заплаві р. Самари, з достатньо виразним віялоподібним плануванням з центром біля Самарського перевозу (традиційні назви: Поділ Перевал та Глоди);

- на північ від центральної частини, вздовж берега р. Самари, з яскраво вираженим лінійним плануванням (традиційна назва: Воронівка);

– на схід від центру на пониззі під мисом кілька хаотично розкиданих садиб (традиційна назва: Матня) [24, с. 193].

Окремих згадок про Кушівку, як складову частину слободи Самарчик (Новоселиця) за часів Нової Січі не виявлено. Натомість виходячи з розташування «слободки» на мапах 1749 та 1750 рр. і враховуючи характер місцевості (західніше знаходиться обширна заплава р. Животилівка, яка є не забудованою і сьогодні) можна зробити висновок, що Кушівка і є первісною слободою Новоселиця. Осадження її можна відносити до 1740-х рр. Під час вже згадуваного конфлікту 1745 р. вказується лише власне паланка, як окреме укріплення. Досить показовим є і запит полковника Федіра Вовка до Кошу, опісля конфлікту: «чи жить нам з козаками в паланце по давньому, чи як и нам поступать» [1, с. 373]. Цілком можливо, що рішення про осадження слободи при паланці було прийнято саме після цього конфлікту, для посилення паланки і підкріплення влади полковника потугою населення. На мапах 1749 та 1750 рр. для її означення використано позначку, яка ідентична для означення слобод Малоросійських полків. У документах 1751–1753 рр. с. Самарчик (Новоселиця) ще вважається новонаселеним, чи навіть новонаселяємим [3, с. 774]. На мапі 1782 р. її вказано у вигляді трьох кварталів. На «куток» її перетворило злиття формованих довкола Самарського базару поселенських районів у єдиний населений пункт. Відносно походження назви можна зазначити, що у 1759 р. на посаді козачого отамана села Новоселівки зафіксовано козака Данила Кушовського [30, с. 1, 52]. Скільки років він обіймав цю посаду і скільки років взагалі проживав у слободі наразі невідомо, але цілком вірогідно, що «куток» міг завдячувати йому своєю назвою.

На сьогодні усталилася думка, що в урочищі Глоди знаходилася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Самарська паланка. Під 1762 р. дійсно згадується «стара паланка», яка локалізується нижче Новоселиці в районі Поділ, Перевал, Глоди [35, с. 11]. Але час, коли паланка розташовувалась в цьому районі не означається. Укріплення у районі Глодів безумовно існували. За А. Джусовим у 1950-х роках до них навіть водили шкільні екскурсії [9, с. 53]. Ним же зафіксовано і орієнтовне місце їх розташування: берег протоки, яка відділяє Глоди від Перевалу ліворуч від сучасного мосту [9, іл., с. 2, 3]. Але мапи 1749 та 1750 р. зазначають, що в цьому районі розміщується «новопостроенный» редут. Тож визначитись щодо того, залишки якого саме укріплення зберігались у Глодах неможливо. Окрім редуту на мапі 1750 р. в районі Перевалу зазначено також млин на р. Самара. Перша згадка про Поділ відноситься до 1770 р., коли це вже було помітно залюднене місце. В усякому разі полковник, надав

у ньому «пристойное число хат» із печами для випічки хліба на команду донських козаків у 516 чоловік [17, с. 8]. Мапою 1782 р. Поділ і Перевал фіксуються у вигляді двох груп кварталів: перша група із двох кварталів на шляху вздовж берега р. Самари, друга група із чотирьох кварталів у крайній південній частині містечка. В пізніший час зафіксовано існування в цьому районі невеликого кладовища, яке розташовувалось при березі одного з самарських протоків біля переправи до урочища Глоди [9, іл., с. 2, 3]. Походження назви Поділ пояснюється розташуванням району під мисом на якому розташовувалась паланка та Самарський базар. Назву Перевал ймовірно зумовлено розміщенням в цьому районі значного і часто використовуваного броду через р. Самара. Походження назви Глоди на сьогодні не встановлено.

Феодосій (Макаревський) називає Воронівку присілком, передграддям, передмістям, форштадтом Новоселиці. Він зазначає, що тут у землянках та мазанках постійно жили сімейні козаки. Тут же були і господарства паланочного начальства [28, с. 543]. «Новоселицкая Вороневка» згадується у документі під 1759 р. в зв'язку із тим, що місцевий житель Микита Безверхий наймає козаків для сінокосу [4, с. 246]. На мапі 1782 р. Воронівка вказана, як група із п'яти хаотично розташованих кварталів. На пізніших планах міста помітно, що її планувальна структура сформована двома чинниками: руслом і заплавами р. Самара та гілками Білевського шляху. У 1794 р. указом з Головного управління Катеринославського намісництва передмістя Воронівка було реорганізоване у державну казенну слободу, до якої мали переселити казенних поселян із Новоселиці, перетвореної у місто Новомосковськ. Первісне облаштування нової слободи завершилось вже до кінця 1795 р. Але фактично виділення її було суто формальним і в подальшому Воронівка одночасно визначається і як окрема слобода і як передмістя Новомосковська [28, с. 543, 544].

Матня, як окремий район міста згадується лише у ХІХ – на початку ХХ ст. За А. Б. Джусовим цей район було ув'язано із планувальною структурою Поділу, але, разом із тим, існував узвіз який поєднував його з власне містом. До цікавих особливостей Матні можна віднести існування тут, безпосередньо на березі р. Самара, невеликого кладовища [9, іл., с. 2, 3]. Разом із тим, назва Матня, напряму асоціюється із «длиннейшим и вострейшим рогом, Матнею зовомым», який розташовувався між Новою Січчю та річкою Базавлук [2, с. 21].

У 1749 та 1750 р. на північ від паланки і вище неї по течії р. Самара вказується «Пришивний» редут. Доля цього укріплення на сьогодні невідома. На мапі 1782 р. в цьому районі зазначено окремий населений

пункт – «Д. Удалая». На 1795 р. це поселення вже вказується в межах повітового міста (у складі Воронівки) і, в подальшому відоме, як Решетилівський (Решетняків) Кут [24, с. 194].

Самарський Пустельно-Миколаївський монастир являв собою структуру цілком окрему від паланочного центру. Відновлення монастиря було розпочато ще у 1726 р., а дерев'яна Троїцька церква була споруджена у 1732 р. На мапі 1739 р. монастир позначено, як невелику, оточену частоколом ділянку, що в плані нагадує трапецію. В межах частоколу розташовано тридільну церкву та шість споруд. Дві з них відділено парканом від основної монастирської території (можливо мова йде про господарський двір). В огорожі монастиря зазначено чотири проїзди. На цьому плані зазначено і велику регулярну фортецю, яку мали спорудити довкола монастиря. На думку О. Харлана, вона була збудована у повному обсязі [29, с. 110]. Але у пізніших джерелах і картографічних матеріалах інформація про її існування відсутня. Відсутня також і інформація щодо розміщення при монастирі значної залоги, яка була необхідна для утримання настільки значного укріплення. Так у 1759 р. у монастирі розташовувалась паланочна «команда» в 10 козаків, яку у грудні цього року розпорядженням Коша передана у відомство монастиря [8, с. 367]. А у 1768 р. монах Семен Абазон з дозволу настоятеля займався укріпленням монастиря і пристосуванням його до потреб військового часу і цілком справився із поставленим завданням [29, с. 113]. Виходячи із того, що всі роботи він здійснював на монастирських ресурсах видається малоімовірним, щоб в короткий термін могла бути преведена до ладу велика регулярна фортеця.

Більш вірогідно, що укріплення монастиря були набагато скромнішим і нерегулярними. При цьому звичайно не виключена можливість, що фортецю було розпочато, але споруджено лише частково. Так великий виступ зафіксований на планах монастиря другої половини XIX ст. в значній мірі співпадає із планом північного редуту планованої фортеці, але вже на першу половину XIX ст. від укріплень, якщо вони і існували не лишилось вже й сліду і єдиною його огорожею був плетений тин [32, с. 473].

За матеріалами Гавриїла (Розанова) саме при монастирі за часів Нової Січі збиралися місцеві ярмарки [13, с. 99]. Але відомостей про те, чи був тут, хоч якось об лаштований ярмарковий майдан не збереглося.

За указом Синоду від 20 грудня 1786 р., підтвердженням князем Г. А. Потьомкіним, монастир «до будущего рассматрениа» не підлягав секуляризації [7, с. 425]. Лише у 1794 р. більша частина земельних володінь Пустельно-Миколаївського монастиря конфіскується і з маєтності у 18 697 дес. землі у нього лишається тільки 1 632 дес. [16, с. 45]. Незважаючи на

подібне скорочення маєностей монастирські землі залишилися найбільш значними церковними володіння у намісництві [12, с. 45].

В межах монастирського господарства знаходилося і кілька слобод, які теж не були територіально пов'язані із структурою Новоселиці, а у адміністративному відношенні підлягали юрисдикції монастиря. У 1794 р. слободи були переведені у казенне відомство і зараховані до числа слобод «Екатеринославскую конницу пополняющих» [7, с. 454]. Державними слободами вони залишалися і в подальшому.

Окрім слободи монастир мав ще й чотири хутори, які вже не вкладалися в структуру Новоселиці, бо розташовувалися на річках Родиній, Підпільній, Лозоватці та Кільчені [35, с. 306].

Розглянувши планувальну структуру і відомості, щодо зонування Самарчика (Новоселиці) можна стверджувати, що цей населений пункт Вільностей, вже напевно не належить до слобод. Самарчик має набагато більш розвинену планувальну структуру. Її головною особливістю можна визначити наявність певних відмінностей, як від структури міста, так і від структури містечка. В порівнянні із міськими структурами Самарчик відрізняється слабкістю і «малопомітністю» такої важливої складової одиниці, як замок, за наявності всіх інших характерних ознак. Відмінності від структури містечка більш значні. Тут можна зазначити: відсутність замку (центрального укріплення), значні розміри центральної частини, її розташування не під укріпленнями, а в їх межі, наявність виразної різниці між центром (базаром) та прилеглими слободами. Тобто, за розглянутими параметрами можна зазначити, що Самарчик є швидше містом, ніж містечком. Містом доволі специфічним, структура якого хоч і формувалася у відповідності з традиційною структурою українських міст, але ця традиція відтворювалася не напряму, а «ретранслювалася» через Січ. Високий рівень централізації в управлінні паланками за Нової Січі дозволяє пояснити слабкість «замку». Політика концентрації торговельних шляхів перетворила Самарчик у аналог Січі на Лівобережжі, тобто велике прикордонне поселення через яке мали проходити усі торговельні каравани. Саме це зумовило гіпертрофовані розміри Самарського базару, який займав усю центральну частину Самарчика, посунувши на периферію навіть садиби місцевої старшини. По ліквідації Січі особливості планувальної структури міста швидко трансформуються у більш традиційні форми. Причому слід зазначити, що перетворення у 1794 р. Самарчика (Новоселиці) на повітове місто Новомосковськ «захопило» поселення вже на кінцевому етапі цієї трансформації, а не стало її причиною.

Звичайно, автор усвідомлює, неможливість повноцінно визначити тип населеного пункту лише за однією розглянутою ознакою. Визначення типу планувальної структури в даному випадку є швидше показником існуючої дослідницької проблеми – необхідності детального вивчення населених пунктів в межах Вільностей, встановлення їх типологічних особливостей (планувальних, демографічних, соціальних, господарських, управлінських) і ієрархії.

Джерела та література

1. Андриевский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве // Киевская старина. Т. 28. 1890. С. 341–344.
2. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорожську Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упорядники: В. Грибовський, В. Мільчев. К., 2012. 100 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. К., 2000. 951 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 4. К., 2006. 885 с.
5. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. К., 2003. 560 с.
6. Вирський Д.С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. 2-ге вид. К., 2011. 681 с.
7. Гавриил (Розанов) Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1857 г // ЗООИД. Т.V. С. 420–488.
8. Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. Дніпропетровськ, 2004. 421 с.
9. Джусов А.Б. История Новомосковска. Днепропетровск, 2003. 351 с.
10. Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца на расстоянии от Усть-Самары до Изюму и Луганской станицы. Сочинена 1749 году в сентябре и октябре месяцах // http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg
11. Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца на расстоянии от Усть-Самары до Изюму и Луганской станицы. Сочинена 1750 году в мае месяце // http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg
12. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. М., 1981. 184 с.
13. Історія українського козацтва. Т. 2. К., 2006.
14. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. Київ-Нью-Йорк, 2004. С. 157–189.
15. Малов О.В., Векленко В.О., Векленко А.В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу // Фронтири міста. 2012. № 1. С. 117–131.
16. Мосьян М.В. Самарський Пустельно-Миколаївський монастир // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ. 1990. С. 44–47.
17. Новицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских козаков (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. Вып. 5. Екатеринослав. 1909. С. I–VI, 1–98.
18. Описи Лівобережної України / Упоряд. Т. Б. Ананьєва. К., 1997. 324 с.

19. П.Г. Запорожский храм в Новомосковске // Киевская старина. 1888. Январь–март. Ч. V. С. 41–48.
20. План части Азовской губернии Екатеринославского уезда. Сочинён Апреля... дня 1782 года // Російська національна бібліотека. Ф. 342, зібрання карт № 21.
21. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття. К., 1980. 150 с.
22. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. К., 2008. 268 с.
23. Сочинский П. Потомок запорожцев // ЛЕУАК. Год первый. Екатеринослав, 1904. С. 155–160.
24. Старостін В. Формування території міста Новомосковська // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. праць Держ. НДІ теорії та історії архітектури і містобудування. Вип. 6. К., 2005. С. 190–197.
25. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. К., 1984. 219 с.
26. Тимофеенко В. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). К., 1986. 284 с.
27. Усна оповідь колишнього запорожця, жителя Катеринославської губернії та повіту, села Михайлівни, Микити Леонтіївича Коржа // Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. Дніпропетровськ. 1996. С. 215–277.
28. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Дніпропетровськ, 2000. 1080 с.
29. Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна спадщина XVIII–XIX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2005. С. 105–121.
30. Центральний державний історичний архів України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52.
31. Центральний державний історичний архів України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 135.
32. Чирков А. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря, находящегося в Екатеринославской губернии в 2-х верстах к востоку от города Новомосковска // ЗООИД. Т. 12. С. 472–477.
33. Шербина Ф. Колонизация Кубанской области // Киевская старина. 1883. № 12. С. 529–545.
34. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. Владимир, 1903. 1072 с.
35. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 1. К., 1990.

© 2013 р., В. В. Грибовський
(Київ, Україна)

НОГАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО: ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

Попри дію потужних чинників уніфікації в Російській імперії, значна частина її території перебувала поза прямим контролем центральної влади й управлялася опосередковано – через місцеві еліти, які очолю-

вали самоврядні соціально-політичні утворення. Автономні анклавні в централізованому просторі імперії найбільше і найдовше зберігалися на її степовому та гірському прикордоннях¹, де існували різноманітні козацькі формування. Серед таких були не лише козацькі спільноти, що виникли незалежно від Російської держави та впродовж тривалого часу інтегрувалися до її політичного простору (запорозьке, донське, яйцьке та ін. козацтва), але й інші – державні чи квазідержавні – осередки та соціальні групи, яким надавався статус козацького війська². Цей юридичний конструкт, вироблений під час складної взаємодії імперського уряду з «первинним» козацтвом, позначав ситуацію гнучкого балансу між централізацією та автономією, котра у кожному конкретному випадку мала специфічне соціальне наповнення й особні політичні обставини.

Відтак, випадок з наданням приазовським ногайцям статусу козацького війська не є унікальним. Проблематика, пов'язана з перебуванням цієї групи ногайців на становищі козацтва, вже розглядалася у науковій літературі, передусім автором цієї публікації [22; 23]. Втім, виявлення нових джерел та їх опрацювання в окремих тематичних контекстах [зокрема: 19; 20; 21; 24] спонукало до перегляду окремих висновків і уважнішого формулювання відповіді на питання про те, чим були оті два ногайські кінних полки, котрі розформували перед тим, як вони встигли набути вигляду певного іррегулярного військового утворення. І головне, ми маємо відповіді: чому сталося так, що більша частина цієї кочівницької спільноти добровільно відмовилася від козацької служби, відтак – і автономії, а натомість погодилась перейти до землеробського стану, зневажуваного всіма номадами.

Перш ніж накреслити контури аргументації щодо відповідей на зазначені питання, потрібно конкретизувати походження спільноти, що розглядається. Отож, ми маємо справу з окремими відгалуженнями ногайського етносу – Єдисанською, Єдичкульською і Джембуйлуцькою ордами, котрі у першій третині XVIII ст. мігрували з Нижньої Волги до Північного Причорномор'я і відтоді перебували під владою Кримського

¹ Імперії Романових вдалося досягти граничного посилення своєї влади над степовою та гірською периферією лише в пізній період свого існування, засобом запровадження генерал-губернаторств та надання їх керівникам великих повноважень, забезпечених, передусім, військовою силою і кооптацією місцевих сліт до стану російського дворянства. Втім і ця практика не до кінця усунула їх посередницьку функцію, а відтак – і ситуацію опосередкування центральної влади через владу очолюваних ними утворень [30, с. 435, 456–458].

² Їх перелік див. в офіційному довіднику «Казачьи войска» [27].

ханства. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. ці відгалуження, разом з Буджацькою ногайською ордою, уклали союз із Росією і в 1771–1772 рр. були оселені на правому березі р. Кубані у кількості близько 80 тис. сімей. Потрапивши під російський протекторат, ногайські еліти, очолювані Джан-Мамбет-бієм, сприяли реалізації плану катерининського уряду щодо відокремлення Кримського ханства від Османської імперії і підтримали Шагин-Гірея в його боротьбі за бахчисарайський престол. Втім, лишаючись підданими хана «незалежного» Криму, ногайці все більше потрапляли під контроль Росії, проваджуваний приставом ногайських орд, що резидував у Єйському укріпленні. Поступове розширення повноважень єйського пристава щодо ногайців, забезпечене посиленням російської військової присутності на Північному Кавказі, призвело до переорієнтації частини ногайської еліти на Туреччину, що, у свою чергу, спричинило розкол та криваві усобиці в ногайській спільноті [20]. Після ліквідації Кримського ханства, наприкінці червня 1783 р., ногайці дали присягу про підданство Росії. Однак намір катерининського уряду переселити ногайців до уральських степів спровокував їх повстання, придушення якого генерал-поручиком О. В. Суворовим у жовтні 1783 р. призвело до масової загибелі та міграції ногайського населення [12, с. 257–258, 260–261, 297–298 та ін.].

Переселення значної частини ногайців на лівобережжя Кубані, у контрольовані Туреччиною райони і кавказькі передгір'я, спричинило вкрай небажані наслідки для Росії. Маючи виразні антиросійські настрої, «закубанські» ногайці невпинно нападали на поселення Кавказької кордонної лінії і брали активну участь у збройному виступі Ушурми (шейха Мансура) 1785–1791 рр., підтримуваного багатьма елітами Північного Кавказу та Портою [13, с. 5, 10, 30–36]. Турецький уряд сформував із ногайських мігрантів загони «кубанської варті», які обороняли Анапу під час війни з Росією 1787–1791 рр. [40, с. 135–160]. Їх велика кількість посвідчується тим, що 22 червня 1791 р., коли генерал-аншеф І. В. Гудович оволодів цією фортецею, у полон до росіян потрапило 14 тис. чол., у тому числі й сам Ушурма; серед них ногайців було 9317 осіб обох статей, у тому числі чол. статі – 4509; «таманских жителей» – 1758 осіб обох статей, «анапских жителей» – 372 осіб обох статей, «черкесов» – 118 осіб [2, арк. 10, 74–74 зв.]. До того ж, і оті 3 тис. ногайських сімей, що наприкінці 1783 р. лишилися на контрольованому Росією правому березі Кубані, не виявляли стійкої лояльності до російської адміністрації та час від часу піддавалися закликам Ушурми до газавату [13, с. 14, 20–22].

Зазнавши невдачі у приєднанні оселених на Кубані ногайців, катерининський уряд став проводити щодо них більш обережну і гнучку політику, основу на заохоченні та переконанні. 24 грудня 1790 р. видано розпорядження про переведення 3 тис. ногайських сімей з правобережжя Кубані до Північного Приазов'я. Керівництво цією групою доручено надвірному радникові Халіл-азі, якому підпорядковувався канцелярист прапорщик Іван Штукарьов зі штатом Ногайської експедиції (канцелярії), сформованої за зразком Єйської; в її складі також перебували 6 словесних суддів та кілька канцеляристів [37, с. 15–16, 68]. Тим самим, ногайці виводилися з-під контролю російського пристава й переходили у повне керівництво людини, що не була кадровим російським чиновником.

Впродовж правління Шагин-Гірея (1777–1783) Халіл-ага очолював ханську адміністрацію на Кубані. Найранішня згадка про нього датована початком липня 1776 р., коли він повідомив Шагин-Гірею (на той час він ще був калгою – другою особою в ханстві) про намір кубанських ногайців напасти на Єйське укріплення і донських козаків [14, с. 130]. Навесні 1777 р. Халал-ага в тісній взаємодії з російським командуванням організував захист підвладних Шагину ногайців від нападів ворожих їм угруповань [33, с. 628–629]. У жовтні 1779 р. Шагин «определил пристава из кятибов Халил-эфендия» для офіційного супроводу турецького представника, котрий привіз йому від Порти підтверджені грамоти на ханство [34, с. 387]. Наприкінці грудня того ж року Халіл-ага знову з'являється на Кубані як «чиновник ханский»; астраханський губернатор І. В. Якобій тоді звертався до нього як до каймакана: «все собрание ногайских мурз, кочующих по здешней стороне Кубани с своими ордами, зависит от приказа вашего..., как от уполномоченной от его светлости доверенной особы» [34, с. 466, 467]. У травні 1782 р., коли в Криму спалахнуло повстання проти Шагин-Гірея, Халіл супроводжував свого володаря на судні, що прибуло до Керчі під захист російського гарнізону [35, с. 529]. Тобто, він був представником кримськотатарської служивої знаті, наближеним до останнього кримського хана. Втім, як зауважив О. В. Суворов у рапорті Г. О. Потьомкіну від 18 серпня 1783 р., Халіл-ага «всегда боялся светлейшего Шагин-Гирей-хана, от которого однажды был безвинно приговорен к смерти» [12, с. 276]. Після ліквідації Кримського ханства він залишився начальником (марахасом) над кубанськими ногайцями і в якості такого брав участь в організації присяги ногайців про підданство Росії і підготовці їх переселення на уральські степи, за що мав отримати штаб-офіцерський чин і 500 руб. річного жалування [12, с. 257–258, 260–261]. Під час повстання ногайців, за висновком Суворо-

ва, Халіл-ага «ни в чем, кроме усердия России, не [был] примечен» [12, с. 296]. Тож він і залишався керівником кримської адміністрації на Кубані аж до часу переселення ногайців до Північного Приазов'я.

За даними П. Корніса, перший начальник приазовських ногайців, «кримский татарин Камил-эфенди», котрий «с главною толпою роздробленной орды перебрался через реку Дон к Молочне», помер незабаром після того і був похований поблизу ногайського селища Кенегес [28, с. 5]. Його наступником став єдисанський мурза Баязет-бія. Щодо його призначення зберігся лише один документ, що в заголовку має назву: «Перевод с листа, данного на татарском языке от генерал майора таврического губернатора ... Жегулина»; у ньому зазначена дата: 28 вересня 1791 р. Цей документ перебував серед решти паперів, зібраних центральними російськими установами під час розгляду проекту створення Ногайського козацького війська у 1801 р. За багатьма ознаками можна зробити висновок про те, що він не є точною копією автентичного документу: його написано почерком, яким писалося більшість паперів Баязет-бея, текст містить виправлення, зроблені іншою рукою. Втім, мало вірогідно, щоби ця копія була всуціль сфальшована: сам факт призначення і його датування не викликають заперечень; сумніватися можна лише у викладених у ній обсягах повноважень ногайського начальника. В її тексті йдеться, що правитель «новоросійського» краю Г. О. Потьомкін наказав таврійському губернаторові С. Жегуліну поставити на чолі приазовських ногайців єдисанського Баязет-бія «за известную всемилодивейшей государыне его верную и усердную службу»; при цьому, він називався «полным начальником» над ногайцями [6, арк. 51]. Найранішня згадка про Баязет-бія у документах Ногайської експедиції, датована 6-м червня 1793 р. [37, с. 69], не дозволяє вповні відтворити обставини його призначення і початковий обсяг його повноважень.

За словами самого Баязет-бія, на початку січня 1793 р. його викликали до Санкт-Петербургу для «представления ЕИВ» [6, арк. 50]. Але, будучи в столиці, він, через хворобу, не потрапив на прийом до імператриці і тому «без получения желаемой было мною ногайцам привилегии уехал, толко с обнадеживанием от князя Зубова, что все просимое мною для ногайцев доставлено мне будет чрез таврического губернатора». У 1794 р. Жегулін викликав Баязет-бія до себе в м. Акмечеть (Сімферополь) і, зібравши представників від кримських татар, зачитав царський указ, що затверджував Баязет-бія, мовляв, «полным начальником» над ногайцями, «и притом без всякого документа ... словесно утверждал меня ... и потому я на на-

чальство документа, и оные ногайцы привелегии никакой по сие время не имеют», – писав Баязет-бій у червні 1801 р. [6, арк. 49 зв.].

Свої заслуги перед російським урядом Баязет-бій зобразив у такому вигляді: під час повстання ногайців у 1783 р. він був єдиним з ногайських мурз, хто залишився вірним Росії, відмовився від втечі за кордон і всіляко заохочував ногайців повернутися до російського підданства. Зібравши під своїм началом 900 сімей, Баязет мусив рятуватися від бунтівників і йти під захист Війська Донського. Коли ж через рік усі бунтівники «с того места разбежались..., возимел я, – писав Баязет-бій, – с оними при мне имеюшимися ногайцами около речки Би кочеванье, и разбегшиися слиша о моем спокойном там кочевании, начали некоторые с побега являтся ко мне, которых я в число находящихся при мне принимал» [6, арк. 49]. Кочуючи біля р. Єї, аули Баязета потерпали від набігів черкесів; з цієї причини він звернувся до астраханського губернатора І. Салтикова з проханням відселити ногайців «от толь далее к России». Губернатор, за свідченням Баязета, наказав виділити ногайцям землю для кочування біля р. Волги, але з невідомої причини його наказ не був виконаний. «И я с оными ногайцами 1790 года по повелению ... Потемкина переведен на нынешнее наше пребывание», тобто на р. Молочну [6, арк. 49], – так підсумував він свій виклад.

В архівах центральних російських відомств тоді не було знайдено документів, що могли підтвердити чи спростувати версію Баязет-бія. У відповідь на відношення генерал-прокурора О. Беклешова, новоросійський військовий губернатор І. І. Міхельсон 28 квітня 1801 р. писав: «касательно нагайцев Баязет-бея никаких бумаг здесь не отыскано» [6, арк. 42]. Не було їх знайдено і в Азійському департаменті, і в Колегії іноземних справ [6, арк. 22, 25]. Між зображеними подіями та часом їх зображення пролягло більше 10 років, протягом яких відбулися «многия перемены», на які так нарікав Баязет-бій. У 1796 р. скінчилося правління Катерини II, розпочалося суперечливе царювання Павла I, що обірвалося переворотом 11 березня 1801 р., коли новий імператор Олександр I задекларував повернення до катерининської політики. Усі ці перетворення супроводжувалися переміщеннями посадових осіб та розпорошенням документів у столичних та губернських канцеляріях. Остання обставина дала шанс Баязетовій версії лишитися без перевірки. Мабуть, свою роль відіграв рекомендаційний лист, написаний 30 травня 1801 р. колишнім начальником Кавказької лінії І. В. Гудовичем, котрий схарактеризував Баязет-бія так: «он человек честного поведения и во время бывшей у нас с турками войны (1787–1791, – В. Г.) показал совершенную свою России

преданность» [6, арк. 41–41 зв.]. Тож улітку 1801 р. російський уряд визнав за краще не чіплятися до суперечливих моментів у Баязетовій версії; її виклад знаходимо у багатьох довідках, що супроводжували офіційні документи про ногайців [6, арк. 52–52 зв., 68–68 зв. та ін.]³.

Хоча Баязет-бій і дійсно мав певні заслуги перед російським урядом, втім свою роль у втриманні 3 тис. ногайських сімей під російською владою, так само як і їх переселенні на Північне Приазов'я, він явно перебільшив. За даними О. Варнеке, Баязет був «сыном простого мурзы, пасшего мирской лошадиный табун» [17, с. 159]. Втім, є підстави сумніватися у зазначеному. Справді, серед підвладних Баязет-бію були мурзи, «родом превосходнее» за нього [7, арк. 23]. Однак, у вислові «пас мирской скот» міститься явний натяк на слово «чабан», яке кочовики використовували для лайливого приниження людини, навіть коли вона мала високий соціальний статус, як-от представники побічної гілки ханської династії в Криму принизливо називалися Чобан-Гіреями (хоча вони, звісно, не «пасли мирской скот»). У відомих нам джерелах мурза Баязет вперше згадується в грудні 1779 р. у листі астраханського губернатора І. В. Якобія до Халіл-аги: «О мурзе Баязите уведомляю вас, что он здесь живет по своей воле без принуждения и объявлено было ему приказание ваше, которому он и послушен» [34, с. 468]. З наведеного уривку видно, що в Баязета була певна причина тікати від представника ханської влади під захист астраханського губернатора. В подіях літа 1781 р. згадується зіткнення «аула Баязит-мурзы» з «бунтівником» Канли-Касим-мурзою, а також його участь у різних усобицях, відбитті нападів ворожих Росії угруповань тощо [35, с. 141, 150, 155, 197, 205]. Згадується і брат Баязета Худокет (Кудекет), котрий утік з полону від «бунтівників», при цьому відігнавши в одного з них – Джаум-Аджи – 30 коней, та повідомив про плани ворожих Росії угруповань ногайців [35, с. 214, 219]. Проте вже у вересні 1781 р. Баязет-мурза фігурує серед єдисанців, котрі вийшли з-під контролю російського командування; від їх імені він їздив до генерал-майора Ф. Фабриціана для «словеснаго объяснения», котре скінчилося посиленням взаємної недовіри [35, с. 219]. Восени 1782 р. Баязет зі своїми братами Кудекетом та Султаном відігнав з аулів Джембулуйцької орди Кашадур і Шекле

³ Баязетову версію некритично сприйняв А. Скальковський, котрий без жодних застережень виклав її у своїй авторитетній праці [39, с. 378–379], що вплинула на висновки багатьох пізніших дослідників. Тому й О. Сергєєв, котрий мав прями свідчення документів Ногайської експедиції, із зайвою обережністю припускав, що першим начальником оселених біля р. Молочної ногайців був не Баязет-бій, а Халіл-ага, який, утім, не ототожнювався із зазначеним у подіях 1783 р. кримським каймаканом Халіл-ага-ефенді [37; с. 15–16].

15 табунів коней та намагався перейти за Кубань. Для їх переслідування Халіль-ага-ефенді відрядив 200 ногайців на чолі з Нурадин-мурзою [29, с. 223]. Перевірити версію Баязета про його дії під час ногайського повстання восени 1783 р. ми можемо лише в окремих фрагментах. За станом на 1 лютого 1784 р. Баязет очолював 300 сімей едісанців, що кочували біля гирла р. Сала. За характеристикою Суворова, «почти все [они] бежали в первом бунте в конце июля-месяца за Кубань, но из них при набеге на Ейское укрепление никого не было» [12, с. 297]. Тобто, біографія Баязета не була такою вже бездоганною як для російського чиновництва; він був лише одним із ногайських мурз, котрі більш-менш послідовно трималися російської орієнтації під час бурхливих подій 1779–1791 рр. Разом з тим, лишаються не до кінця зрозумілими обставини, котрі вивищили Баязета з-поміж інших мурз і додали до його імені найповажніший ногайський титул: бій. За станом на листопад 1795 р. цей ногайський бій уже мав російський чин надвірного радника [3, арк. 1].

Вибираючи місце для оселення ногайців, уряд Катерини II насамперед керувався тим міркуванням, щоби звести до мінімуму можливість їх самочинного повернення до турецьких територій. Шлях до Кубані ногайцям закривали Військо Донське та Чорноморське козацьке військо, розмішене на колишніх ногайських кочовищах у 1792–1793 рр. Ще менш можливою була їх масова міграція до турецького Буджака через відносно заселену та заповнену військовими гарнізонами Херсонську губернію. Зі схожих міркувань виходив херсонський військовий губернатор А. Розенберг у 1804 р., коли обговорювалося питання про оселення частини ногайців, що вийшла з турецьких володінь, на Північно-Східній косі Азовського моря за 100 верст від Кубані: «они, ежели бы вздумали все свои заведении оставить здесь и возвратиться за Кубань, долженствуя проходить черноморскою землею, встретят на всяком шагу в намерении своем препятствие, и никак в том успеть не могут» [5, арк. 13]. У 1803 р. планувалося їх переведення до р. Молочної, «чтобы они не могли иметь случая перейти опять за границу» [5, арк. 16]. В такій ситуації ногайці могли виїхати за кордон лише приватним чином, отримавши відповідний паспорт і за безцінь розпродавши своє майно спекулянтам [28, с. 11].

Територія, що виділялася ногайцям у Приазов'ї, входила до складу Таврійської області; з її казенних фондів було відмежовано 285 000 дес. «зручної» та 67 776 дес. «незручної» землі. Ця площа вважалася достатньою для розміщення не лише 3 тис. ногайських сімей, що прибули з Халіл-агою, але й наступних вихідців з Кубані [6, арк. 60–61 зв.]. Ногайська «резервація» окреслювалася лінією, що починалася від місця

впадіння р. Берди в Азовське море, проходила по узбережжю Азовського моря до Молочного лиману, звідти йшла по р. Молочній (Молочні Води) і простягалася до верхів'я р. Токмак [39, арк. 379]. 5 березня 1799 р. указом Павла I від цієї площі було відмежовано 10069 дес. (1279 сажнів «зручної» і 1350 дес. «незручної») генералу Денисову – «от устья впадающей в Азовское море речки Яланчика или Обиточной вверх по той речке до устья ... Кельтечи или Бердянки, и сею речкою вверх же, а потом поворота вправо до овражины Петровской, ограничивающейся берегом моря с косою Бердынской в море вышедшею, и берегом морским всю сию дачу окружающим» [6, арк. 60]. Як компенсація, ногайцям виділялися порожні казенні землі між річками Єланчиком та Келтечею, що перед тим призначалися для французьких колоністів; тут землемір Бобровніков відмежував для ногайців 10604 дес. (2050 сажнів «зручної» та 1038 дес. «незручної») землі. Але Баязет-бій зауважив, що ця земля не має якостей, важливих для кочування, і просив відмежувати ділянку, удвічі більшу за виділену для Денисова, вимагаючи додати ще й площу на правому березі р. Молочної аж до Федотової коси, з урочищами Балки, Кизляр, Буркут та річкою Ташеником. На той час ногайці вже встигли оселити на призначеній французам ділянці 4 аули, а на правому березі р. Молочної – 1 аул. Таврійське губернське правління визнало, що надані Денисову землі дійсно більш вигідні для кочового скотарства ногайців, а тому вирішило задовольнити прохання їхнього начальника; у травні 1800 р. Сенат затвердив це рішення [6, арк. 60–61 зв.]. У питаннях збільшення ногайських територій Баязет-бій виявив неабиякий хист та здатність впливати на рішення російських чиновників, максимально задовольняючи свої інтереси. Пізніше таврійський губернатор Д. Б. Мертваго зауважив, що таємниця впливу Баязет-бія на чиновництво полягала у його надзвичайній винахідливості щодо хабарів [31, с. 190]. В цілому ж, як зауважив Мертваго, надані ногайцям землі за своїми господарськими якостями були кращими за решту материкових територій Таврійської області: «по берегу Азовскаго моря, хотя есть много возвышенный и впадин, утучняющаяся земля хлебороднее и сенокос изобильнее, есть также маленькие речки, и чистая вода достается из неглубоких колодцев» [4, арк. 309].

Уряд Катерини II намагався створити пільгові умови для приазовських ногайців, щоби тим привабити до переселення в Росію інших кочовиків, котрі лишалися по той бік турецького кордону. Відтік кочового населення з підросійських територій, що стався у 70–80-х рр. XVIII ст. (причому не лише ногайців, але й калмиків), створив серйозну перешкоду для подальшої експансії Росії на Кавказі, яку її урядові довелося вирішувати

впродовж наступних 30 років. Практичні дії щодо вирішення цієї проблеми спричинили значну еволюцію у поглядах Катерини II на управління кочовиками. Якщо спершу імператриця була рішуче налаштована осадити на землю усіх підвладних їй номадів [6, арк. 52 зв.], то згодом її седентаризаційні наміри стали більш обережними; осадження ногайців вона визнала доречним чинити «не иначе, как по добровольному их желанию, убеждая примером кротости и справедливости, наравне с прочими подданными нашими», «дабы они ... могли со временем ... сделаться из кочеваго неподвижными поселянами» [39, с. 378]. Схожі висловлювання Катерини зафіксував Л.-Ф. Сегюр [36, с. 440]. Існувала також і фінансова перешкода для негайної седентаризації кочовиків; вона була пов'язана з нестачею будівельних матеріалів у степових губерніях та потребою великих державних асигнувань у будівництво нових населених пунктів передусім для землеробського населення, що переводилося з обжитих районів до щойно приєднаних земель. Саме на державну скарбницю мала виступати в якості страхового фонду для покриття ризиків, пов'язаних з переходом кочовиків до незвичного для них осілого життя. В одній з міністерських довідок за 1801 р. значиться: «воля покойныя ... императрицы была, дабы чрез время соделать сии народы из кочевых поселенными», однак «[сие] сопряжено с немалыми затруднением, сколь потому, что от самого начала бытия их всегда существовали они кочевыми, а неменьше и по великой отдаленности от лесных мест, и что на самыя необходимости к селениям леса получать весьма трудно» [6, арк. 52 зв.].

Перші п'ять років приазовські ногайці перебували на пільговому становищі, подібному до іноземних колоністів. Але, на відміну від них, статус ногайців не мав чіткого юридичного визначення. На цю обставину звернула увагу О. І. Дружиніна, втім зауваживши, що, ногайці не перебували у компетенції колоністської адміністрації і вважалися державними селянами, котрі користувалися певним правовим імунітетом [25, с. 125]. Уряд визнав непорушним їх традиційний лад, правові звичаї та громадські традиції, не втручався до внутрішнього управління та не силував відмовлятися відразу від звичного способу господарювання. Тим самим, створювалися привабливі умови, якими решта ногайців, що лишалися в турецьких володіннях та інших «незручних» місцях, заохочувалася до переходу в потрібне для російського уряду місце.

Спершу темпи переселення ногайців до Північного Приазов'я були достатніми для того, щоб налаштувати російських урядовців на оптимістичний лад. У 1791 р. Баязет-бій надіслав у Закубання свого сина капітана Кокша-бія для запрошення тамтешніх ногайців «к совместному

кочеванню», котрий і привів з собою 700 сімей [6, арк. 49–49 зв.]. Розсіяним по різних районах Кавказу ногайцям і справді здавалося, що їх одноплемінники живуть на Молочних Водах у набагато кращих умовах, ніж вони: їх не тривожать набігами горщі, уряд не здирствує податками й повинностями та не силує переходити до осілости; а ще є вдосталь якісної землі для кочування. Так поволі створювався міф про щасливе життя приазовських ногайців. У серпні 1795 р. таврійський губернатор С. Жегулін відвідав ногайські кочовища в Приазов'ї й зустрів там «депутатов, уполномоченных от кочующаго на Кавказской линии народа, орд Едисанской, Едичкулской и Джамбулуцкой», які прохали дозволу оселитися біля р. Молочної. Депутати вручили губернаторові лист, в якому засвідчили прагнення з'єднатися зі своїми «родственниками, благоденствующими на Молошных Водах», а також зобов'язання в тому, що, в разі дозволу, вони здійснять переселення власним коштом і будуть готові негайно перейти до осілости, полишивши кочування [3, арк. 3, 5 зв.]. Жегулін проконсультувався з цього приводу з П. С. Палласом, поважним експертом з історії, етнографії та економіки Криму, котрий погодився з припущенням губернатора про те, що оселення ногайців «на плодородных тамошних степях умножит благосостояние области Таврической, которой и торговля процветет, когда увеличится хлебопашество к отпуску [продуктов] онаго в болшом числе из портов таврических». Зазначене й було викладене у рапорті, адресованому фаворитові імператриці П. О. Зубову [3, арк. 3–3 зв.]. Той 22 жовтня 1795 р. доповів про це Катерині II і висловив ще більш оптимістичне сподівання на те, що «ногайския орды продажею снятаго хлеба могут наполнить количество, данное заимообразно Севастопольскому флоту, а сверх того столько ж еще продать жителям Тавриды» [3, арк. 7]. 27 жовтня імператриця дозволила переселитися з Кавказької лінії до р. Молочної 1 тисячі ногайців [3, арк. 9], а 24 листопада того ж року Баязет-бій доповів Жегуліну про прибуття з Кавказу 534 ногайців Джембуйлуцької та Єдисанської орд [3, арк. 1–1 зв.].

На січень 1794 р. чисельність приазовських ногайців приблизно відповідала зазначеній у 1790 р. кількості 3 тис. сімей:

	чол. статі	жін. статі
Єдисанської орди	3423	3121
Єдичкульської	534	657
Джембуйлуцької	1105	1050
Усього	5062	4828
Загалом:	9890	

Під час ревізії 1795 р. зроблено незначні уточнення і вказано чисельність мусульманського духовенства, що становила 135 чол. ст. і 128 жін. ст. [37, с. 71]. До 1799 р. населення ногайських кочовищ зросло до 7889 осіб чол. ст. [6, арк. 53], у червні 1801 р. зазначено 3600 сімей, крім мурз та духовенства, усіх же ногайців чол. статі – 7883 [6, арк. 67–68 зв.]. Тобто, в цілому, за 10 років перебування ногайських орд у Північному Приазов'ї приріст їхнього населення склав 600 сімей, що аж ніяк не відповідало початковому оптимізму адміністрації Таврійської області.

Царювання Павла I привнесло до управління південними регіонами імперії посилення тенденції централізації. Ліквідація Таврійської області та включення її території до складу Новоросійської губернії заплутало справу з визначенням статусу ногайців. Виконуючи наказ Сенату від 2 серпня 1799 р. Новоросійська казенна палата переглянула засади, на яких здійснювалося оподаткування населення Таврійської області, скасувала податкові імунітети та увільнення від рекрутського набору окремих його категорій [1, арк. 4–5]. Ногайців прирівняли до казенних поселян, вимагаючи, «дабы никто не мог выбыть из оклада и удалиться от законных повинностей непозволенным образом» [6, арк. 69]. Бюрократичну плутанину, що виникла тоді щодо ногайців, промовисто відображає репліка кн. О. Куракіна, котрий у лютому 1801 р. отримав «совсем неожиданное ... уведомление», що ногайців прирівняно до казенних поселян «вопреки прежде пожалованных им прав и привелегий» [6, арк. 21–21 зв.]. Особливо заплутаним виявилось питання про статус особисто залежних від Баязет-бія категорій населення. За ревізією 1795 р. ногайський начальник записав за собою 774 осіб чол. ст. та 597 жін. ст. як кріпаків, а в 1798 р. пояснив Новоросійській казенній палаті, що вони – «живущие еще у предков его вроде подданных, называемые негоры и нагайцы, по ... магометанским правам добровольно пожелали остаться за ним, так и за предками его в подданстве» [6, арк. 54]. 17 липня 1796 р. Таврійська казенна палата заборонила переводити їх на становище кріпаків, за виключенням ясирів та ногайців, взятих у полон під час штурму Анапи 1791 р., а зазначених «негорів і ногайців», «яко казне принадлежащих, показать казенными». Баязетові було під загрозою штрафу заборонено примушувати їх до відробітків, «по их нравам следуемых» [6, арк. 54–55]. Але три роки згодом перекопський нижній земський суд став вимагати від Баязет-бія виплати 3397 руб. недоїмок за його 774 кріпака, що буцімт накопичилися впродовж 1797–1798 рр. Баязет виправдовувався, що він уже не є поміщиком цих ногайців і що їх уже переведено до казенного відомства, де вони, як і інші підвідомчі йому ногайці, відбувають казенні та громадські повинності

[6, арк. 54 зв.–59]. Зрештою, 15 жовтня 1800 р. Сенат постановив, щоб з усіх категорій населення колишньої Таврійської області, які користувалися 10-річними пільгами, стягувати податки та повинності однаково з казенними поселянами. Ногайців об'єднали в одну групу з кримськими татарами, які раніше утримували військові дивізіони, казенними поселянами колишнього Грецького війська і так званими киргизами, що мешкали біля Перекопу. Було вирішено їх «обложить узаконенными податями и поземельным окладом наряду с таковыми же казенными поселянами, не исключая и от натуральной поставки рекрут» [6, арк. 33–33 зв.]. 4 грудня за наказом Сенату ногайців зарахували до казенних поселян з вимогою сплати відповідних податків. 19 квітня 1801 р. новоросійська казенна палата звітувала, що ногайців обкладено поземельним (75 коп.), подушним (56 коп.) і оброчним (1 руб.) податками з накладними по 2 коп. з ревізької душі [6, арк. 65 зв.–66]. Статус казенних поселян за ногайцями був остаточно закріплений указом Павла I від 10 грудня 1800 р.

Запровадження прямого оподаткування істотно змінювало систему управління ногайцями. На території ногайських кочовищ створювалися волосні правління: Шинбадайське, Тююшківське та Месітське, у штаті яких були волосний голова та писар. У кожному з 44 ногайських аулів запроваджувалися посади сотника та двох десятицьких. Баязет-бій зберіг за собою посаду начальника ногайських орд і керівництво Ногайською експедицією, в якій збиралися словесні судді, обрані з мурз та почесних стариків. Однак його компетенція відтепер обмежувалася лише вирішенням побутових суперечок між ногайцями; йому заборонялося накладати штрафи на своїх підлеглих без відома нижнього земського суду, а стягнення штрафів без погодження дозволялося лише волосним правлінням у межах суми до 5 руб. Ногайський начальник став підзвітним маріупольському справнику та Маріупольському нижньому земському суду [37, с. 19–20]. Втім адміністрація Новоросійської губернії, попри намір Павла I всуціль централізувати управління імперією, досягла ще меншого обсягу контролю приазовських ногайців, навіть порівняно з тими, що був у часи їх перебування на становищі фактичної автономії. Чинovníки волосних правлінь скаржилися: «весною ногайцы в степь покочуют, а голова и писарь должны оставаться не при чем» [37, с. 19]. Посилення контролю, за іронією, оберталось на свою протилежність; хиткі баланси між централізацією і автономією, вибудовані наприкінці правління Катерини II, рушилися і не знаходили нового замітника, який міг би задовольнити і верховну владу, і місцеві спільноти.

Саме у цей час Баязет зважився потрапити на прийом у імператора і, щоб знайти для того належний привід, ініціював розгляд питання про переселення ногайців з турецької Бессарабії до р. Молочної. На кінець XVIII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї зосередилось до 10 тис. сімей тих же Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд, які мали тісні родинні зв'язки з приазовськими ногайцями, включаючи й самого Баязет-бія. Під час гостювань, які широко практикувалися між ногайцями (попри значні відстані, що часто відділяли їх), ногайський начальник переконав своїх бессарабських родичів, що його аули «имеют спокойное пребывание», і отримав від них запевнення про намір перейти на Молочні Води [6, арк. 11, 46]. На початку 1801 р. вони більш настійливо прохали Баязета сприяти їхньому переселенню, з огляду на те, що поблизу місць їх кочування спалахнуло повстання на чолі з Пасвант Оглу та Мегмет-Гірей-султаном. Баязет-бій повідомив про це новоросійському військовому губернаторові І. І. Міхельсону, обіцяючи вивести з Бессарабії «одних хорошево и надежново поведения земледельцы», що той і виклав у рапорті Павлу I від 9 лютого 1801 р., вказавши при цьому бажання ногайського начальника відвідати Санкт-Петербург для «высочайшей аудиенции» [6, арк. 11–11 зв.]. 25 лютого 1801 р. імператор наказав Міхельсону разом з Баязет-бієм негайно розпочати переговори з бессарабськими ногайцями і доручив своєму урядові владнати це питання з Портою [6, арк. 14, 17]. Того ж дня Міхельсон рапортував царю про намір 100 сімей закубанських ногайців перейти в російське підданство і рішення анапського паші вислати їх з контрольованої ним території [6, арк. 13]. Та 11 березня 1801 р. на троні імперії з'явився новий імператор, котрий радикально переглянув практику владарювання, що здійснювалася за свого попередника.

14 березня Міхельсон отримав вказівку Олександра I зупинити виконання наказу від 25 лютого через необхідність провести складну процедуру домовленостей з Портою стосовно ногайців [6, арк. 15]. Губернатор, який вже розпорядився про відрядження Баязет-бія з надвірним радником Фасардієм до турецького кордону, затримав їхній від'їзд і наказав ногайському начальнику лише «из под руки подробнее наведываться» про все, що діється у бессарабських ногайців [6, арк. 23–23 зв.]. Однак, за повідомленням від 9 червня, Баязет-бій, не дочекавшись дозволу військового губернатора, виїхав до Новоросійська (Катеринослава), отримав від колишнього губернатора Ніколева подорожні документи і, як писав Міхельсон, «без ведома моего» попрямував до Петербургу [6, арк. 42 зв.]. І вже 14 червня Баязет-бій подав на розгляд Олександра I пропозицію

про створення ногайського іррегулярного військового формування [6, арк. 45 зв.].

Вочевидь, підготовка цієї пропозиції почалася, як мінімум, за півроку до того; А. О. Скальковський, на жаль без посилань, зазначив, що Баязет-бій подав її на розгляд Павла I у 1801 р. [39, с. 379–380]; те ж твердження знаходимо і в О. Сергеева [37, с. 22]. За відомими нам джерелами вдається простежити, що у 1800 р. ногайці збирали на проїзд Баязет-бія до Петербургу 3500 руб. «для испрошения милости и привелегий» [7, арк. 20 зв., 26–26 зв.], того ж року він прохав новоросійського губернатора скасувати волосні правління, бо, мовляв, ногайцям досить і своєї експедиції [37, с. 19]. Та й висловлена у лютому 1801 р. репліка кн. О. Куракіна з приводу зарахування ногайців до казенних поселян «вопреки прежде пожалованных им прав и привелегий» є непрямым свідченням того, що пропозиція Баязет-бія вже була представлена у Петербурзі й отримала схвалення перших осіб імперії.

Як не дивно, уряд Олександра I, попри вкрай критичне ставлення до рішень Павла I, досить швидко підтримав ініціативу Баязета і навіть підвів під неї ідеологічне обґрунтування, зобразивши заявлену в ній мету як повернення до катерининської політики щодо ногайців, буцім зневажених імператором Павлом. 12 квітня 1801 р. віце-канцлер О. Куракін писав генерал-прокурору О. Беклешову, що переведення ногайців в один оклад з казенними поселянами здійснено «вопреки прежде пожалованным им прав и привелегий», чим вони «приведены в такое огорчение, что от того оказывается даже затруднение и для самого перевода из Бессарабии ... единоплеменных их, семейств ногайских» [6, арк. 21–21 об.]. До цього додавався лист новоросійського військового губернатора Міхельсона, який доповідав, що ногайці «весьма неравнодушно считают сие нарушением их прав, которыми они от ... Великия Екатерины ушастливлены были». Досить відвертим і симптоматичним для подальших подій було закінчення листа губернатора: «я не думаю чтобы уж наступило настоящее время сих с прочими поравнять» [6, арк. 23 зв.–24]. Можливо, розгляд пропозицій Баязет-бія був пришвидшений уже згаданим рекомендаційним листом І. В. Гудовича, адресованим Д. П. Трошинському, вплив якого на початку правління Олександра I був досить вагомим. Та поза тим, пропозиція переведення ногайців на становище козаків у Петербурзі виглядала привабливою з тієї причини, що вона обіцяла розв'язати давнє і заплутане питання – визначити юридичне становище приазовських ногайців відповідно до того переліку статусів, що був наявний у тодішньому російському законодавстві. Якраз-от статус козацького війська, з чітко визначеними

обов'язками та привілеями спільноти, якій він надавався, був набагато краще юридично розроблений в результаті реформування Війська Донського і реорганізації яїцького козацтва, ніж численні положення про управління різними «інородцями», що на той час ще не усталилися в «тубільні кодекси».

Вийджаючи до Петербургу, Баязет-бій мав при собі посвідчення, яким ногайці вповноважували його «получить ... высочайшие милости от ЕИВ», при цьому прямо визнавши себе його особистими підданцями, хоч і під загальною російською владою: «издревле при прадедах ваших были под благотворствующим покровительством и защитой оные народы, и ... до сего времени в благополучнейшем покои и наблюдении находились, ныне же вы нас, ваше сиятельство, под руководством и трудами вашими перевели в российское верноподданство» [6, арк. 47]. Звісно, для російського уряду цей документ значив не більше, ніж доручення, дане ногайському начальнику для представництва інтересів своїх підлеглих. Та, поза цим, у ньому виразно простежується прагнення Баязет-бія під ширмою козацького війська створити щось на кшталт князівства, з важелями управління, що зав'язувалися лише на його особі й не контролювалися російським урядом безпосередньо. Схожі патерналістські моделі простежувалися і у відносинах Джан-Мамбет-бія зі своїми підлеглими: він також представляв себе в якості «батька» ногайців, що повсякчас піклується про своїх «дітей». Щодо переходу ногайців на Кубань у 1771 р. він говорив так: «Как щенят в зубах, я перенес народ свой через Дон на здешние места, которыми теперь пользуюсь по милости России» [15, с. 172]. Втім, Джан-Мамбету вдалося недовго користуватися своєю патримоніальною владою в умовах, коли реальними господарями ногайських кочовищ були росіяни: вони зробили ставку на ханство Шагин-Гірея і сприяли зміцненню його влади на Кубані, що й вирішило долю ногайського «бія». Вочевидь, Баязет-бій зробив з цього певні висновки і тепер приміряв до своєї влади той перелік статусів, який міг запропонувати йому російський політичний простір (звідси – «ваше сиятельство» у зверненні до нього ногайців).

Отже, 14 червня 1801 р. Баязет-бій подав на ім'я Олександра I прошення з викладом свого бачення майбутньої ногайської кінноти на службі Росії. Він наголошував, що ногайці, здавна перебуваючи під владою його предків, зазвичай здійснювали «службу на верховых лошадях и считались воинском народом», а тому доцільно дозволити їм продовження властивого їм роду занять. Основний зміст його пропозиції полягав у такому:

1. Оскільки ногайці, не маючи привілеїв іноземних колоністів, були обкладені податками та зобов'язані рекрутським набором, чого їхні пра-

діди ніколи не знали, бажають вони замість того перебувати на військовій службі, «к каковой они природни имеют свою охоту». Задля цього пропонується сформувати підрозділ в «тысячу конных человек», на власних конях, зі своїм одягом та усім «козацким орудиєм». Військова старшина має призначатися з ногайських мурз «по достоинству старшинства». У військовий час провіант та фураж постачаються російським урядом, в мирний час ногайські козаки перебувають на власному забезпеченні;

2. На своїй території ногайці зобов'язуються утримувати поштові станції власним коштом – «всегда и во всей исправности»;

3. Уряд дозволяє вільний перехід усіх ногайців з-за кордону та гагантує їх оселення, в разі бажання, біля р. Молочної;

4. Для примноження скотарства, що становило «по их обычаем всю их экономию и иждевание», а також для розміщення новоприбулих з-за кордону уряд повинен виділяти нові землі, за умови, «чтобы всредине их земель ничего более кроме их владений не было»;

5. Ногайська експедиція перебуває під керівництвом лише начальника ногайських орд, має всю повноту влади на даній ногайцям території й лише опосередковано підпорядковується місцевому губернаторові: «чтобы она Експедиция с началством имела свое между ими полное управления, и все их дела разбирая, ведала сама земскую полицию, и состояла бы под апелляциею губернского правления» [6, арк. 44–45 зв.].

До подання імператорові були включені всі складені Баязет-бієм пункти, за виключенням уточнення, що вносилось до пункту 4-го – щодо території: «отделив от них все прочие владения, выделить им достаточное количество для размножения скотоводства земли» [6, арк. 67 зв.–68]. Іменний імператорський указ Сенату від 16 липня 1801 р. затвердив усі п'ять пунктів. [6, арк. 70]. Баязет-бій отримав у нагороду чин колезького радника; уряд сповістив новоросійського губернатора Міхельсона про те, що пропозиція ногайського начальника розглянута «с монаршим благоволением», і «рекомендував» йому виявляти до Баязета «особенное благоволение» та стежити, щоб «кочующие ногайцы в полной мере пользовались все милостивейше дарованными им означенными высочайшим указом преимуществами, и чтоб со стороны земской полиции не было на них возлагаемо никаких поборов и повинностей, кроме означенных в помянутом указе» [6, арк. 74–74 зв.].

Отже, указ Олександра I від 16 липня 1801 р. вперше окреслив юридичний статус приазовських ногайців та відрегулював адміністративний механізм їх підпорядкування губернській та імперській владі. Відтепер Баязет-бій був не тільки начальником ногайських орд, але й офіційним

главою ногайського козацтва і єдиним посередником між ногайцями та урядом. Аж до літа 1804 р., коли губернські чиновники здійснили інспектування ногайських орд, у Петербурзі знали про те, що діється між річками Молочною та Берда, переважно з рапортів Баязет-бія.

До 20 грудня 1801 р. Баязет-бій надав звіт про мобілізацію на козацьку службу однієї тисячі ногайців, яких уже забезпечено кіньми та «обыкновенным одеянием без военных на то зборов». Він також повідомив про намір закупити зброю за помірними цінами у Війську Донському, задля чого ногайці мусили зібрати відповідну суму. Контроль за формуванням козацьких підрозділів у ногайців покладалося на військового губернатора І. І. Міхельсона [6, арк. 75–75 зв.], котрий 13 січня 1802 р. виклав таврійському цивільному губернаторові своє бачення виконання імператорського указу від 16 липня: «все попечение и распоряжение Баязет Бея должно состоять в том единственно, чтобы оные люди были снабжены, как в том же указе повелено: лошадыми, одеянием, и всем козачьим орудием»; кінцевою метою має бути готовність ногайських кіннотників до виступу в похід за першим наказом, в мирний же час ногайці мусили жити як звичайні мешканці, виконуючи призначені їм повинності та займаючись традиційним господарством. «Что и значит содержать их на ноге донцов, кои всегда на службу готовы, и между тем, пока не на службе, пользуются состоянием домашним как обыватели нерушимо», – підсумував Міхельсон [6, арк. 78–78 зв.].

Організація служби Війська Донського бралася як зразок для багатьох тодішніх козацьких формувань, зокрема й Чорноморського козацького війська, реформованого за указом Олександр I від 13 листопада 1802 р.; тобто створення Ногайського козацького війська відбувалася майже одночасно з цією реформою. Втім, новий статус ногайців не був конкретизований з самого початку: в пропозиції Баязет-бія йшлося лише про відновлення звичної для ногайців «кінної служби» і зазначалася «тысяча конных человек», мобілізованих задля того. Втім у Російській імперії вже стала усталеною практика, за якою військові формування, що не входили до складу регулярної армії, перебували на самозабезпеченні, здійснювали сторожову службу і під час військових дій рушали в похід, вважалися «козацьким військом», підконтрольним Козачій експедиції Військової колегії Російської імперії. Відтак і «тысяча конных человек», заявлена Баязет-бієм, автоматично набувала статусу окремого козацького війська, управління, мобілізація, комплектування і забезпечення якого перебували на контролі Козачої експедиції, що й відобразилося в її документації, веденої з 5 жовтня 1802 по 17 липня 1805 рр. [11].

На початку осені 1802 р. новоросійський військовий губернатор запропонував Олександрю I утворити з 1 тис. мобілізованих ногайців два п'ятисотенні полки. Кожен полк складався з 5 сотень, у кожній сотні – по одному полковому осавулу, сотнику і хорунжому. Сотню становили 100 рядових козаків, з яких полковий командир призначав, з огляду на здібності, п'ятидесятників та урядників. На чолі одного полку стояв полковий командир штаб-офіцерського рангу, при ньому перебували полковий квартирмейстер та полковий писар. Імператор затвердив пропозицію Міхельсона указом від 5 жовтня 1802 р., що наступного дня був переданий до Військової колегії, яка мала контролювати його виконання новоросійським військовим губернатором [37, с. 75–76]⁴. 27 жовтня військовий губернатор розпорядився, щоб Баязет-бій оголосив ногайцям реєстр осіб, які отримували сотенні чини. До реєстру сотенних командирів було внесено імена мурз, котрі «виявили бажання» служити у Ногайському війську. Посаду полкових командирів мали займати люди з військовими здібностями та досвідом, їхнє призначення складало прерогативу імператора і мало здійснюватися в залежності від часу виступу війська у похід [37, с. 75]. Під час походу полковим командирам та полковим чинам надавалася грошова платня, нижні чини отримували провіант і фураж, при цьому обмундирування, коні та озброєння офіцерів і нижніх чинів забезпечувалося їх власним коштом – «во всем по примеру Войска Донского» [37, с. 77].

Мобілізація, комплектування і забезпечення кінних полків здійснювалося за принципом: чотири ногайські сім'ї обирають, споряджають та забезпечують одного козака. Гроші на зброю та одяг збиралися з усієї ногайської громади. На озброєння й обмундирування перших 200 козаків збирали по 40 руб. від кожної ногайської сім'ї, що склало суму 8 тис. руб. На інших 800 козаків збір коштів здійснювався лише на озброєння – по 20 руб. з сім'ї, що на загал склало 16 тис. руб. Ті ж-таки чотири сім'ї купували одного коня для потреб війська, всього було придбано 800 коней. Окремо здійснювався збір грошей на фураж для коней. Так, ногайці аулу Перший Кислик обрали 5 козаків, збирали на їх обмундирування «по сорок [рублей] на кожного», на зброю – «двадцати человек с орд в козаки поступивших по двадцати рублей на каждого ж». В аулі Оймаут на обмундирування та озброєння 5 козаків зібрано по 40 рублів з сім'ї, а на зброю «положенных на их аул» 20 козаків – по 20 руб. [7, арк. 20 зв.–24].

⁴ Цей указ в офіційному довіднику «Казачья войска» вказано як акт, що започаткував «нагайские конные полки» [27, с. 34].

Втім Баязет-бій замовив зброю не у Війська Донського, як спершу передбачалося, а у тульського майстра Андрія Вешнікова, з яким 20 лютого 1803 року уклав контракт. Вешніков зобов'язався протягом двох місяців виготовити 1000 рушниць і шабель, 800 пік, 500 пар пістолів. Зброя, як передбачалося у контракті, замовлялася «самою лучшей работы, с пробами внутренними и наружными, по данным образцам, то есть прибавить в ружье длины вершок». Загальна сума замовлених речей становила 2925 руб. [37, с. 84]. У травні 1805 р., вже після розформування війська, комісія на чолі з полковником Тревогіним дала іншу оцінку придбаної зброї: ціна однієї рушниці склала 80 коп. (проти 2 руб. 60 коп., показаних у контракті), шаблі – 40 коп. (проти 1 руб. 30 коп.), пари пістолів – 1 руб. (проти 3 руб. 25 коп.), піки – 5 коп. (проти 50 коп.) [7, арк. 205–205 зв.; 37, с. 85]. Закуплені Баязетом зброя та одяг, як зауважено у червні 1804 р., «не стоит гораздо половинной цены» [7, арк. 21]. Отже, можна не сумніватися, що у 1803 р. ногайці були забезпечені зброєю не кращого гатунку, ціною у 2–3 рази менше, ніж її показав Баязет-бій, і в 5–6 разів менше проти суми, зібраної ним з ногайців.

Набір козаків здійснювався декілька разів. Спершу в козаки обирали заможних ногайців, яких невдовзі Баязет-бій, зібравши з них гроші, розпустив і на заміну їм набрав простих кочовиків [17, с. 159]. Під час інспектування ногайських орд у липні 1804 р. таврійський віце-губернатор А. Шостак виявив: «по сие время и половинной части способных на службу еще не набрано, да и набрать тысячу человек не возможно», а також зазначив: «я не видел ни одного козака, кроме нескольких офицеров, коих поведения одобрить нельзя» [7, арк. 45–45 зв.]. Здебільшого всі заходи зі створення Ногайського козацького війська звелися до збору коштів на зброю та обмундирування, закупівлі та видачі зброї і надання офіцерських чинів ногайським мурзам. У 1805 р. було з'ясовано, що близько тисячі ногайських козаків були сповна забезпечені зброєю, однак вона ніяк не використовувалася і після розформування полків приймалася російськими представниками у напівзіпсованому стані [37, с. 85]. Хоча близько двох сотень озброєних ногайців дійсно були готові до служби, тільки не державної, а приватної – служби Баязет-бію. Лише стосовно цієї групи можна погодитися з висновком О. Варнеке про те, що Баязет-бій «отримав збройну силу, спираючись на яку він ставав фактично самовладним правителем ногайців» [17, с. 159].

Найбільше зацікавлення у зміцненні влади Баязет-бія виявляли мурзи Єдисанської орди, більшість яких була пов'язана з ним родинним зв'язком. Для єдисанських мурз служба в кінних полках дозволяла

закріпити свій високий соціальний статус серед ногайців та отримати російське дворянство. Єдисанець Баязет-бій Султан Мурат-беїв мав за родича полкового осавула Давлет-мурзу Мамбетова сина Мурат-беїва, який належав до мурз «бійського покоління»; за указом від 7 серпня 1801 р. він отримав чин колезького регістратора [6, арк. 35; 37, с. 77]. У лютому 1801 р. Давлет-мурза виконував доручення Баязет-бія під час підготовки переселення бессарабських ногайців до р. Молочної [6, арк. 11]. Син Баязета, Кокша-бій, ще у 1791 р. мав чин капітана та відзначився тим, що привів із Закубання 700 ногайських [6, арк. 49]. До «бійського покоління» належав і полковий осавул Смаїл-мурза Султан Мурат-беїв, котрий не мав дворянського статусу. Джиснгіяз Ніязов та Мустафа Челібій Джіенальський отримали чини колезьких регістраторів та претендували на посади сотників у новостворюваному козацькому війську [37, с. 77]. Особливою довірою Баязет-бій користувався титулярний радник Татаринів, «сочинявший все бумаги» ногайському начальнику і супроводжував його у важливих випадках; він сподівався зайняти посаду командира одного з козацьких полків [7, арк. 43 зв.]. На решту військових посад претендувало ще 26 мурз, середній вік яких становив 25–40 років [37, с. 77]. Утім, не тільки єдисанські мурзи підтримували Баязета. Віце-губернатор Шостак вказав і на інших «приверженных ему и находящихся в том свою пользу» [7, арк. 43]. Як зауважив херсонський військовий губернатор Розенберг, «Баязет-бей, желая удержаться при своей власти, конечно, не упустил воспользоваться случаем в утверждении, по крайней мере, приверженных себе, чтоб оставались при козацком их состоянии» [7, арк. 51 зв.]. Серед таких були юз-баши (десяцькі), котрі представляли владу бія в ногайських аулах, а також «старики», мулли і кадії.

Хоча Баязет-бій і став російським дворянином з рангом колезького радника та чином полковника, у повсякденному побуті він поводив себе як самовладний правитель кочовиків: завжди виїздив у супроводі великого почту і вимагав від підлеглих принизливих знаків покорі. Він не знав російської мови та під час офіційних зустрічей користувався послугами перекладача. Англійка Марія Гатрі, яка у 1795 р. проїжджала причорноморськими степами, записала повідомлення одного італійця про ногайського начальника: «глава ногайців Beyazet-Beg, тобто князь (prince) Beyazet, живе так, як і його скіфські предки, здебільшого вживаючи молоко та приготований з нього кумис, що становить їжу, вино і міцний напій (brandy) татар, з м'ясом овець, одягається на простий манер кочовиків пустелі» [44, с. 48]. Однак, продовжує мандрівниця, він зустрічає європейців за зовсім іншими правилами, догоджаючи їх «європейському смаку». Спеціально

для цього він тримав кухарів, котрі, як здавалося Баязету, вміли готувати французькі страви (хоча той же італієць, дозволивши нагодувати себе цими стравами, довго страждав від розладу шлунку) [44, с. 48].

Зате перед російськими чиновниками йому краще вдавалося імітувати «європейський порядок» у своїх кочовищах, так само, як і переконувати їх у тому, що ногайці зовсім скоро з кочовиків перетворяться на землеробів. У 1803 р., будучи у Москві, Баязет-бій взяв до себе на Молочні Води Марфу Францеву, доньку померлого статського радника Алфера Франца, – «по ея согласию и с ведома начальства ... единственно для устройства и заведения в доме ... европейского порядка» [7, арк. 35]. Згодом виявилось, що вона стала дружиною Баязет-бій, залишила християнське сповідання та прийняла іслам. Для послуг дружині Баязет купив 4 кріпосні дівки, які також змінили релігію. Вочевидь, про них ідеться у повідомленні про те, що деякі християни, «оставя свои закон, проживают как в доме его.., так и в ауле Единохте, под татарскими наименованиями» [7, арк. 37]. До того часу, як це з'ясувалося, Баязет зумів подати себе таким, яким і губернське, і вище керівництво імперії хотіло бачити взірцевого начальника «інородців», котрий наставляє своїх підлеглих на шлях «прогресу». Незнання російської мови аніскільки не завадило йому добре відчувати настрої імперської бюрократії, знаходити різноманітні способи впливу на рішення чиновників різних рівнів та отримувати від того максимальний для себе зиск. Таврійський губернатор Д. Б. Мертваго так схарактеризував Баязет-бія: «плут.., всех начальников подарками, подлостями и всем чем можно улещавший» [31, с. 190]. Віртуозне хабарництво, лестоці та, головне, розуміння і майстерна імітація того, що від нього очікувала імперія, дуже прислужилися йому в отриманні царських милостей. Важливим покровителем Баязет-бія був херсонський військовий губернатор А. Розенберг, котрий гальмував інспектування ногайських орд.

Втім, однією лише імітацією начальник ногайців навряд-чи зміг би так довго підтримувати свою ззовні привабливу репутацію. На вимогу російського уряду, йому доводилося поволі седентаризувати своїх підлеглих. Першою важливою зміною в кочовому побуті ногайців стала побудова постійного селища – аулу Єдинохта. М. Гатрі зазначила, що *Beuyazet Beg* «мешкав у невеличкому глиняному містечку ... при озері та річці *Bolotchik*» [44, с. 48], тобто біля місця впадіння р. Молочної в Молочний лиман. У цьому аулі розташовувалася Ногайська експедиція, у штаті якої на 1804 р. вже були письмоводитель, підканцелярист, ногайський писар і перекладач; в її роботі брали участь три представники, що обиралися в ордах.

До Єдинохти належало три аули, що кочували поблизу і склалися з отих «негори і ногайці», котрих Баязет-бій під час ревізії 1795 р. намагався записати як власних кріпаків. І хоча у 1801 р. їх записали як козаків, вони до 1804 р. не знали, що вже не є власністю Баязет-бія, а тому прохали віце-губернатора А. Шостака підтвердити їхню свободу окремим документом [7, арк. 43 зв.]. Під час інспектування ногайських орд у 1804 р. представники цих аулів більш одностайно, ніж інші ногайці, виявляли «бажання» лишатися козаками, хоча «не из усердия к службе, но единственно по приверженности к Баязет-бею» [7, арк. 44 зв.]. Вочевидь, саме з населення цих трьох аулів (774 особи чол. ст.) був сформований загін у кількості двох сотень, що охороняв Баязет-бія і тримав у покорі решту ногайців. Було б не зовсім коректно розглядати цих Баязетових слуг як його ясирів (патріархальних рабів), хоч і певні риси схожості з ними наявні. Радше, вони були його клієнтелою, пов'язаною зі своїм патроном більш тісним зв'язком, ніж звичайні клієнти (у тому числі й збіднілі родичі). Аналогічні категорії напівзалежного населення фіксувалися і в інших групах ногайців. Так, табунний голова астраханських ногайців Абдикерим Ішеєв свідчив, що його батьку «от предков его родства мурз и табунных голов наследственно ... достались дворовые люди, по древнему наименованию разумеются емеки, от колена людей разного рода, приобретенные в древние времена, когда еще предки ... не был во всероссийском подданстве, и по междусобным браням в плен [попавшие], как то: лязгиры (лезгинны), чеченцы и тому подобное» [18, с. 82].

В Єдинохті, вочевидь, оселилася частина ногайської знаті, котра відмовилася від постійного кочування й почала наслідувати побут російського дворянства. Комфорт багатого життя забезпечувався за рахунок різноманітних податків і поборів, котрі стягувалися нерівномірно з населення трьох орд, найбільше – з Єдичкульської орди. Під час інспекційного об'їзду Нестроева, єдичкульці заявили, що Баязет-бій щорічно брав з кожного господаря десяту частину з врожаю хліба, з овечих отар – від сорока голів – одну, зі стада великої рогатої худоби – від однієї до трьох голів (в залежності від величини стада), також сороковий рубль від грошей, отриманих з продажу будь-якого майна. На курбан-байрам, коли ногайці традиційно ріжуть овець і віддають їхні шкури мулам, Баязет-бій привласнив ці шкури на суму, як свідчили єдичкульці, до 1500 руб. [7, арк. 26 зв.]. Під час гостювання доньки ногайського начальника було зібрано, як подарунок, худоби на 1250 руб. [7, арк. 21–21 зв.]. В той же час, ногайці Єдисанської та Джембуйлуцької орд заявляли, що у них не було таких поборів [37, с. 27–28], хоча вони справно віддавали гроші на

забезпечення кінних полків. Проте й цими коштами Баязет-бій розпоряджався без жодного обліку і звіту, а також безконтрольно використовував інші громадські гроші, отримувані з рибної ловлі, оренди землі тощо.

Отже, єдичкульці були найменш зацікавлені у створенні Баязетового князівства, прикритого статусом козацького війська. Висновки О. Варнеке про «класову боротьбу» приазовських ногайців проти «торгівельно-капіталістичного гноблення», уособленого Баязет-бієм⁵, у контексті викладеного матеріалу виглядають надто холістичними і редукаціоністськими, оскільки проти ногайського начальника виступав не абстрактний «народ», а цілком конкретні мурзи, мулли, кадії і прості кочовики, здебільшого Єдичкульської орди. Тому першорядну причину виступів ногайців проти свого начальника слід бачити не у класових суперечностях – ногайське суспільство ще не мало істотної майнової диференціації, – а в порушенні традиційної стратифікації, всупереч якій відбулося вивищення едисанського мурзи Баязета, привласнення ним титулу бія і зарахування себе та своїх родичів до «бійського покоління». Головна лінія нащадків основоположника Ногайської Орди бія Едигея, представники якої були єдиними легітимними носіями титулів бій, нурадин, кековат і тайбуга, обірвалася ще в 30-х рр. XVII ст. [41, с. 389–390]. Тому в очах ногайців, котрі дуже уважно ставилися до генеалогії і на основі близькості чи віддаленості спорідненості певного мурзи з лінією Едигея визначали його соціальну вагу, використання Джан-Мамбетом і Баязетом бійського титулу виглядало нелегітимним. Проте він використовувався лише тому, що на цьому наполягала російська влада, котра екстраполювала власну династійно-ієрархічну систему в підпорядковані їй спільноти і намагалася їх структурувати за принципом власного структурування. Тобто передусім ногайців драгувало не фізичне насильство чи стягнення незаконних податків і привласнення громадських коштів, чинені Баязет-бієм, а те, що він, за станом свого народження, не мав на це право.

Перший серйозний виступ ногайців проти свого начальника відбувся на початку 1797 р. 12 лютого того року Баязет повідомив катеринославському губернаторові М. Бердяєву про те, що ногайці Єдичкульської орди вийшли з-під його контролю. В свою чергу, найшановніші єдичкульські

⁵ О. Варнеке вважав, що на поч. XIX ст. «з заможних ногайців починає виростати торговельна буржуазія, що домагалася скасування бійської влади із заміною її російським урядовцем і позбавленням мурз . . . всякого політичного впливу»; Баязет-бій, при цьому, подається суперечливо: з одного боку як «феодал», проти якого виступала ногайська «буржуазія» (звідси й «класова боротьба»), з іншого – як бій-нувориш, уособлення торговельного капіталу (термін М. Покровського) [16, с. 146].

мурзи подали Бердяєву скаргу на Баязет-бія «от имени всего Едичкульского общества», в якій виклали причини, «принуждавши их показать ... неудовольствие». звинувативши його у стягненні незаконних податків на суму 45 тис. руб. Губернатор доручив Мелітопольському повітовому суду розглянути цю справу; за результатами розгляду, Баязет був змушений повернути едичкульцям 6 тисяч руб. і дав у тому розписку, але згодом її забрав і від виплати відмовився. Коли ж справа набула загрозливого вигляду, Бердяєв наказав «прекратить ... все безпорядки и разстройства»; Баязет-бія було виправдано і визнано, що своє управління він чинив за «мусульманським законом», не знаючи російського [37, с. 73–74; 7, арк. 20 зв.]. Реакцію ногайців на це рішення Баязет розцінив як бунт, про який знову надіслав повідомлення до катеринославського губернатора, котрий наказав отаману Війська Донського Орлову відрядити 3 полки на придушення виступу ногайців. О. Варнеке на обмеженій джерельній базі зробив хибний висновок про те, що справа дійсно дійшла до того, що донські козаки придушували «повстання» ногайців [17, с. 160]. Однак перебіг подій був зовсім інший. Дізнавшись про перебування у Сімферополі графа Каховського, 12 ногайських мурз 6 липня звернулося до нього з проханням заборонити Баязет-бію стягувати незаконні податки, примушувати до повинностей і чинити репресії. Каховський відрядив на Молочні Води свого представника для з'ясування, чи насправді ногайці підняли бунт, як про те доносив Баязет. Утім відряджений інспектор констатував «совершенное спокойствие и тишину» і дійшов висновку, що повідомлення Баязета про бунт ногайців не є правдивим і що він його написав лише з тієї причини, що його підвладні подали військовому губернаторові «жалобу в чувствуемых ими от Баязет бея чрез чинимые им большие поборы обидах». З'ясувалося також, що Маріупольський земський справник почав брати під караул тих, кого Баязет-бій вважав винним, і віддавати йому для покарання. З огляду на результати інспекції, Каховський зупинив три донські полки на чолі з військовим отаманом Орловим, що вже були наряжені йти на придушення бунту ногайців [10, арк. 2 зв–3 зв.]. Як доповів Каховський Павлу I, «все орды повиновались Баязет бею больше нежели надобно было», і що йому довелося в присутності ногайських представників заборонити стягувати незаконні побори. При цьому ногайці заявили, що «с радостию готовы ... платить подати, какия только от ВИВ повелено им будет» [10, арк. 4 зв.–5].

Наслідком тих подій були не лише догана, яку начальник ногайських орд отримав від новоросійського військового губернатора, з настановою управляти підвладним йому народом «благоснисходительным образом...»

не доводя его к разстройке» [37, с. 73], але й переведення ногайців на становище державних поселян, як про це йшлося вище. І в цьому контексті стають більш зрозумілими мотиви, якими керувався Баязет-бій у 1801 р., подаючи на розгляд імператора пропозицію перевести ногайців на становище козаків. Стає також і більш зрозумілим те, що створення Ногайського козацького війська дозволило йому відновити свою владу над ногайцями та на певний час вивести її з-під контролю місцевої російської адміністрації.

Здирства, які з новим завзяттям став чинити ногайський начальник, у 1803 р. спричинили наступний виступ єдичкульців, яких цього разу підтримали джембуйлуківці. Приводом до того стало розпорядження Баязет-бія про надання ногайцями коней для проїзду херсонського військового губернатора С. Беклешова через ногайські кочовища. 17 серпня, виїжджаючи на зустріч з губернатором, він розіслав по аулах юзбашів для пригону коней. Однак єдичкульці побили службовців Баязета і, очолювані Кара-мурзою, оточили його табір. 18 серпня Кара-мурза, підтримуваний юзбашами Корали та Карамбетом, заявив, що ногайці не визнають Баязет-бія своїм начальником. Тоді Беклешов відрядив команду донських козаків до ногайців і примусив громади усіх трьох орд 20 серпня дати розписку про замирення з Баязет-бієм та відмову від усіх скарг на нього; на порушників цього замирення чекало «строгое по законам истязание и удаление из ... [ногайського] общества» [17, с. 160–162]. Проте і на цьому заворушення не припинилося. Ногайці продовжували скаржитися на свого начальника і навіть звинувачували його у державній зраді. Так, в одному з доносів, отриманому маріупольським справником Спартіним у 1800 р., йшлося про те, що Баязет підмовляє своїх підвладних до колективного переходу за кордон [37, с. 24]. У 1803 р. губерньський секретар О. Попов, на підставі таких доносів, звинуватив Баязета у листуванні з бендерським пашею. Наступного року дошкульну скаргу подав Бейтулла-Каді-Ефендіале (Бейтулла-кадій) [17, с. 160–162], до складення якої був причетний перекладач (Ногайської експедиції?) Кабул; обох скаржників Баязет-бій самочинно ув'язнив і возив з собою кожного разу, коли залишав свій аул [7, арк. 38 зв.–39]. Ця скарга, що викривала Баязетові здирства і натякала на «разные важные дела», що можуть відкритися при детальному розслідуванні, потрапила до таврійського цивільного губернатора Д. Б. Мертваго [7, арк. 14], котрий зважився ініціювати таке розслідування, не зважаючи на протидію херсонського військового губернатора А. Розенберга. Мертваго довів до відома Олександра І зловживання «плута» Баязет-бія, а імператор доручив Розенбергу «войти в рассмотрение» цього питання. Але Розенберг,

як писав Мертваго в своїх мемуарах, «до подарков лакомый, был знаком с Баязет-беем», гальмував розгляд [31, с. 190].

І все ж, справа вже зайшла надто далеко, щоб її міг зупинити військовий губернатор. Чутки про здирства Баязет-бія і заворушення серед його підлеглих швидко розповсюдились серед решти ногайців, руйнуючи міф про благодатне життя на Молочних Водах: ногайців, що кочували на турецьких територіях, він уже не вабив. У серпні 1803 р., коли Беклешов прибув на Тамань і виявив там нових ногайських вихідців із Закубання, він, за старою практикою, розпорядився переселити їх до р. Молочної. Однак вони категорично відмовились це робити і восени того ж року, і навесні наступного, заявляючи: «Пусть нас здесь всех вырежут или разберут по рукам, а добровольно не пойдем» [21, с. 192–194]. З 551 особи обох статей, що на той час перебували на території Чорноморського козацького війська, на Молочні Води «добровольно» переселилося 214; решта, за висновком Комітету міністрів, підлягала негайному оселенню на визначеному місці [8, арк. 87–87 зв.]. Разом з тим, у Петербурзі міцніло переконання в тому, що насильне оселення ногайців у визначеній їм «резервації» знову ускладнить ситуацію на кордонах з Туреччиною. Інструмент, який російський уряд використовував упродовж останнього десятиліття на кавказькому і причорноморському фронтах, утратив свою ефективність. Відтак, уже не було потреби тримати ногайців на пільговому становищі і зволікати з їх седентаризацією.

Відчувши зміну настроїв у Петербурзі, Розенберг вирішив перехопити у Мертваго ініціативу в розслідуванні зловживань Баязет-бія і з'ясуванні доцільності подальшого існування Ногайського козацького війська. 1 квітня 1804 р. він надіслав листа до міністерства внутрішніх справ, у якому виклав свій висновок: «наряд из нагайцов двух полков зависит единственно от произвола начальника их ... Беазет Бея»; ногайці ж мають «природную склонность к хлебопашеству... Напротиву того нельзя ожидать по козачей их службе желаемых польз». А тому він пропонував розформувати ногайські полки, призначити до Ногайської експедиції російського чиновника і підпорядкувати її таврійському губернському урядові [7, арк. 1–1-6 зв.]. Рескриптом від 16 квітня 1804 р. Олександр I затвердив пропозицію Розенберга і визначив таку послідовність дій уряду щодо ногайців: 1) Баязет-бія відкликати до Херсону під «благовидным предлогом»; за його відсутності, таврійський цивільний губернатор має з'ясувати бажання ногайців залишатися козаками або «быть обращенными в первобытное их состояние хлебопашцев»; 2) в разі, коли ногайці виявлять бажання перейти до землеробського стану, терміново усунути Баязет-бій

від впливу на них, втім лишивши за право жити в ордах чи оселитися в іншому місці як простому помішкові; 3) до того часу, як для ногайців буде підготовлено «прочное уложение», херсонський військовий або таврійський цивільний губернатори призначають «в селение их [Единохту] благонадежнаго чиновника», підпорядкованого губерньському урядові. Традиційне ногайське судочинство і врядування лишаються непорушними, але ногайці мусять найближчим часом перейти від кочування до осілості [7, арк. 10–12 зв.].

У свою чергу, таврійський губернатор теж намагався не втратити ініціативи. Виконуючи імператорський рескрипт, він 30 травня 1804 р. відрядив на ногайські кочовища комісію на чолі з дніпровським предводителем дворянства Нестроевим. Баязет-бій, як свідчив Нестроев, наказав своїм підвладним «ничего не открывать, о чем бы мы ни спрашивали; да и нарочно от его по аулам были поразосланы с таковым же подтверждением и для наблюдения, дабы кто чего не открыл» [7, арк. 20 зв.]. Отож 1 червня мешканці едисанського аулу Першого Кислика говорили, що задоволені правлінням свого начальника, те ж сказали і едисанці з аулу Оймаут. Наступного ж дня мешканці названих аулів заявили, що вчорашні їх свідчення дали вони під тиском, «ибо единомышленник Баязитбея, оймаутский юзбаша Алчик., приказал им говорить на сторону Баязитбея». Оскільки ж уночі Алчик від'їхав до Єдинохти, ногайці могли вільно говорити про те, що вони вкрай виснажені повинностями, пов'язаними із забезпеченням кінних полків, і що вони воліють бути на становищі кримських татар, які не підпадають під рекрутські набори, звільнені від державних податків та виконують лише громадські повинності. Те ж саме сказали мешканці кількох інших едисанських аулів [7, арк. 24–24 зв.]. Однак решта едисанців та усі джембуйлуківці ухилилися від дачі свідчень та відмовилися підписувати будь-які документи [7, арк. 25зв.–26]. А от представники Єдичкульської орди організовано зібралися для зустрічі інспекторів, докладно розповіли про зловживання Баязет-бія і заявили про своє небажання бути під його керівництвом та на становищі козаків [7, арк. 26–26 зв.].

Дії таврійського губернатора стосовно ногайців викликали роздратування Розенберга. 18 липня він попередив Мертваго, «чтоб до времени окончания дела о нагайцах скромнее по другим делам действовать». Того дня Розенберг надіслав міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею повідомлення про те, що Баязет-бій уже відкликаний до Херсону, а на Молочні Води для проведення розслідування відряджений таврійський віце-губернатор А. Шостак, якому доручено вести справу замість само-

управного губернатора Мертваго. Шостаку вдалося зібрати підписи ногайців 41 аулу, які виявили бажання «быть попрежнему земледельцами», за виключенням мешканців Єдинохти, які все ще лишалися вірними Баязет-бію [7, арк. 44 зв.].

У свою чергу, Мертваго, користуючись відсутністю Баязета в Єдинохті, наказав вислати Марфу Францеву до катеринославського архієпископа для спокути свого ренегатства [7, арк. 33–37]. 5 вересня Розенберг знову писав Кочубею про те, що Мертваго своїм грубим втручанням у доручену йому справу може викликати заворушення в ногайських ордах, оскільки відряджені у червні від нього чиновники насильно примушували кочовиків давати свідчення. З свого боку і Баязет-бій подав скаргу на цивільного губернатора за утиски щодо себе і грубе поводження Нестроєва з його підлеглими [7, арк. 50–51 зв.]. Незабаром Розенберг приїхав до Сімферополя для з'ясування відносин з таврійським цивільним губернатором. «Встреча наша была настоящая баталия словесная», – згадував у своїх мемуарах Мертваго [31, с. 191]; «открылось, что он взял на себя исполнение о преобразовании ногайцов без всякого сношения со мною ... как и по другим делам привык он сам собою распоряжаться», – доносив у Петербург Розенберг [7, арк. 52 зв.]. Перебуваючи в ситуації гострої конкуренції, обидва губернатори подали до міністерства внутрішніх справ проекти створення нової системи управління приазовськими ногайцями і зміни їх господарського ладу.

Мертваго пропонував розселити ногайців уздовж великого тракту, що дало б можливість російській адміністрації постійно наглядати за ними та енергійними засобами осаджувати на землю; кочування забороняється водночас, ногайці переводяться на становище казенних поселян. У проекті наголошено на потребі нового межування наданої ногайцям землі, розподілу її на волості та передачі волосним правлінням функцій місцевої адміністрації, в той час як по частині кримінальних справ на ногайські аули поширюється дія Мелітопольського земського суду. Експедиція ногайських орд ліквідується, замість неї запроваджується Ногайський словесний суд у складі виборних ногайських суддів, котрі мали займатися справами, що не потребують «производства канцелярского порядка». Запроваджується посада пристава, яку має зайняти російський чиновник, зобов'язаний щотижня звітувати про все, що діється у ногайців, і особливо «входя во все подробности до экономической части касающиеся» [7, арк. 40–42].

Проект Розенберга відзначався більшою толерантністю до ногайців і формалізацією управління ними. Головну увагу він приділив запровадженню посади пристава ногайських орд і чіткому пропису його функцій.

Пристав мав перебувати «безъотлучно при них»; «будучи безменным, [он] гораздо удобнее может вникать во все подробности»; наголошувалося на тому, щоб «найти и лучшаго на оное место человека ... дабы надзор его за ногайцами не походил на тот, каковой поныне был со стороны Боизет бея». Уряд взяв за основу пропозиції Розенберга; залучені до вироблення рішення чиновники, що, вочевидь, мали досвід управління кочовиками, деталізували його господарську складову. Було наголошено на тому, що перехід ногайців до осілости повинен бути поступовим, «ибо перемена кочевой жизни на постоянную не может ... не произвесть некоторых огорчительных чувствований». Наводилося спостереження за ходом осідання багатьох кочових народів: перший крок полягав у будівництві зимівників (з лампачу, вкриті очеретом) для худоби; місця для їх будівництва мали визначитися губернським начальством, з тим, щоб вони не були на великій відстані один від одного і розташовувалися біля зручних урочищ. Вважалося, що при зимівниках для худоби незабаром повинні були виникнути й стаціонарні житла кочовиків. Для тих, хто зразу виявляв бажання осісти поселеннями, місцева адміністрація має надавати всіляку допомогу. Помічено також: «убогие ... скорее других могут склонены быть к постоянному водворению» [7, арк. 48–49].

У березні 1805 р. Олександр I отримав висновок Комітету міністрів про ситуацію, яка склалася у приазовських ногайців. У ньому наголошувалося: «представление о обращении их в козачье звание сделано было Баязет-беем не вследствие желания их (ногайців, – В. Г.), но из собственных видов, основанных на честолюбии, или выгодах его», «войско ногайское не только никогда не было на службе, но что и самое образование его не существовало: ибо хотя... назначены были офицеры и куплено оружие, но два пятисотные полки, кои предполагалось из них устроить, никогда не были сформированы, и ногайцы оставались совершенно в прежнем их положении» [7, арк. 163–165]. Окремо обговорювалося практична доцільність існування ногайського іррегулярного формування на південній околиці імперії: «... При многочисленном в Полуденном Крае сем иррегулярном войске, из донских, черноморских и бугских козаков составленном и Таврию, так сказать, окружающем, трудно согласиться, чтоб умножение такового войска могло быть там нужно. Конечно, милиция сего роду полезна некоторым образом быть бы могла при границах, а наипаче со стороны турок или других азиатских народов; но милиция, составленная из людей магометанскаго закона, какую представить может уверенность, коль скоро действия ея обращены быть должны протии единоверцов. На других же пунктах границ империи какой пользы от службы нагайцов

ожидать можно, когда кроме отдаленности оных от места кочевья их, известно, сколько тихия свойства, татар сих отличаются, противны всякому устранению от обыкновеннаго образа их жизни, и когда с достоверностию полагать можно, что при назначении их на таковую службу, они более бы в тягость [были]» [7, арк. 165 зв.–166].

В той час, як у Петербурзі вирішувалося питання про ліквідацію Ногайського козацького війська, у ногайців почалося нове заворушення. Говорячи губернським інспекторам про своє прагнення повернутися до «первобытного земледельческого состояния», вони, вочевидь, розуміли його як статус казенних селян, що необов'язково мали займатися землеробством; за тієї ситуації вони вважали його більш прийнятним для себе, ніж перебування на становищі козаків під начальництвом Баязет-бія. Коли ж з'ясувалися седентаризаційні наміри російського уряду, ногайці поставилися до них, як до ще більшого зла, ніж їх колишній начальник. У жовтні 1804 р. вони стали за безцінь продавати своє майно і брати паспорти для виїзду до Туреччини [37, с. 24]. Вважаючи збудником цього руху Баязет-бія (мабуть, не без підстав), Розенберг відкликав його до Херсону, а на його місце 18 листопада призначив приставом полковника Тревогина, якому 20 листопада наказав розпочати вилучення зброї у ногайців [37, с. 82–83]. Ногайці здавали зброю в майже зіпсованому стані: «некоторые pistolsы и ружья сломаны и ржавиною переедены» [37, с. 85], що ще раз засвідчує їхнє ставлення до іррегулярної військової служби.

7 жовтня 1804 р. Баязет-бій подав клопотання про відставку, посилаючись на «старость лет» і «частие болезненные припадки». При цьому він схарактеризував своїх підначальних як «людей, чуждых благонравия», наголосив на «издревле вкорененной в них строптивости к начальству своему непослушания» і, як доказ цього, навів приклад «произшедшего в 1783-м году между ими бунта, когда многие, сделавшие неверность российского подданства присягу нарушили ... бегством к черкесам за границу». Він прохав дозволу оселитися у своїх родичів, котрі мешкали у м. Черкаськ, на території Війська Донського, «с определением мне соответственного званию моему пропитания» [7, арк. 91 зв.–92]. 18 березня 1806 р. Мертваго дозволив Баязету залишити ногайські землі і продати своє нерухоме майно [37, с. 90], однак згодом зупинив його через потребу подальшого розслідування.

13 березня 1805 р. Олександр I підписав положення, складене на основі висновку Комітету міністрів [7, арк. 176–188 зв.]. Положення ліквідувало Ногайське козацьке військо, вводило посаду пристава ногайських орд, підзвітного таврійському цивільному губернаторові. Знамена,

надані ногайським полкам від монаршої особи, а також рушниці, пістолі та шаблі, закуплені ногайцями, передавалися в Крюківську комісію Херсонського комісаріатського депо; зброя в подальшому мала бути відправлена до найближчого арсеналу, аби, в разі потреби, її можна було передати в іррегулярні команди; гроші за зброю, в обсязі, визначеному поточною оцінкою, поверталися ногайській громаді з казенних коштів [7, арк. 174–174 зв.].

Слідство над Баязет-бієм тривало до осені 1805 р. У серпні того року Мертваго особисто відвідав ногайські кочовища і, «разсматривая дела бывшей ногайской экспедиции, не нашол ... никаких следов к сочтению приходов и расходов денежных». Про результати роботи своїх чиновників на Молочних Водах він доповів міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею 11 листопада 1805 р. Пристав Тревогін і губернський асесор Яценков влаштували допит Баязет-бію, під час якого той заперечував висунуті йому ногайцями звинувачення у привласненні державних і громадських коштів. З 12 тис. руб., наданих державою в позику ногайцям, більше 9 тис. опинилося в його руках. Він пояснив, що витратив їх за згодою ногайців на громадські потреби і на свою поїздку до Санкт-Петербургу задля отримання царських «милостей». Ногайські депутати, «от каждого аула по два человека из почтеннейших с доверенностями ногайцов», підтвердили, що ці гроші дійсно були використані для громадських потреб, і дали письмове зобов'язання повернути їх державі. Опісля цього Мертваго відпустив Баязета на Дон і заборонив пристава його приймати на Молочних Водах [7, арк. 200 зв., 202 зв.]. З 30 «чиновников ногайських» (передусім, офіцерів Ногайського козацького війська), лише один – полковий осавул Девлет-мурза Салтанмурат, виявив бажання разом з Баязет-бієм поселитися у Війську Донському, інші ж воліли лишитися з ногайцями. Мертваго доручив Тревогіну наглядати за ними, «дабы жили спокойно, и ногайцов непринадлежащим образом не отягощали» [7, арк. 205].

Подальша доля Баязет-бія простежується за двома непевними джерелами. 23 липня 1812 р., на початку війни з наполеонівською Францією, отаман Війська Донського М. І. Платов отримав указ Олександра I про загальну мобілізацію донців. У ньому, поруч з приставом донських калмиків, згадується колезький радник «Балгыкъ бей», який мав приготувати до військової виправи «состоящих в ведении его пришедших сюда с Молочных Вод и причисленных к войску татар» та повідомити про їх кількість [32, с. 50]. З огляду на те, що на Молочних Водах за станом на 1805 р. була лише одна особа з чином колезького радника і титулом «бея» (бій), яка звідти переселилася на терени Війська Донського, можна з великою мі-

рою вірогідності вважати, що зазначений в опублікованому І. Поповим документі «Балгыкь бей», є Баязет-бієм, ім'я якого, подане в оригіналі, було неправильно прочитане публікатором. Коли так, то аналізована публікація подає важливі відомості про те, що разом з Баязетом на Дон перейшла певна кількість «причисленных к войску татар», причому достатньо значна, щоби про неї йшлося в імператорському указі. За даними П. Корніса, Баязет з Молочних Вод від'їхав «до річки Колгош, і помер там узимку 1824 р.» [28, с. 6].

Опинившись під владою приставської адміністрації, приазовські ногайці впродовж тривалого часу осаджувалися на землю і виявляли незадоволення нав'язаним їм трибом життя масовою еміграцією до Османської імперії, етапи якої чітко співпадають з періодами російсько-турецьких воєн XIX ст. Їх остаточне переселення до Туреччини, що відбулося у 1860 р. [38], так само як і масова міграція кавказьких ногайців, що активізувалася в той час [43, с. 179], стали загальним підсумком політики Російської імперії, спрямованої на інтеграцію ногайського народу в свій державний простір.

І все ж, цю політику не можна оцінювати з грубою однозначністю. Звісно, вона здійснювалася у загальному контексті російської експансії XVIII–XIX ст., яка рушила ті соціально-політичні уклади, що існували на завойованих територіях, і не завжди могла запропонувати їх населенню устроєві форми кращого гатунку. Однак вона й не складалася з одних лише репресій та визиску, як на цьому наголошено у пострадянських національних історіографіях; в її основу покладався гнучкий баланс між централізацією та автономією: там, де централізація виявлялася неефективною, вступала у дію автономія – в обсягах, що не шкодили загальній тенденції централізації. Створення Ногайського козацького війська у 1801 р. якраз і було частковим і локальним проявом ситуації переважання автономії в її балансовому відношенні до централізації. З усього переліку статусів, що на той час надавалися підданам російського монарха, статус козацького війська мав усталене значення автономії та максимально відповідав специфіці господарського ладу і соціального устрою цієї групи кочовиків. Надання цього статусу приазовським ногайцям дозволило вперше, від часу переходу в російське підданство, визначити їх фактичне автономне становище усталеним юридичним поняттям. Інша річ, що цей статус був наданий спільноті з порушеними внутрішніми соціальними зв'язками та ієрархіями, які за наявних політико-адміністративних умов не змогли переструктуруватися і утворити нову систему.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 221. Спр. 5.
2. Державний архів України в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). Ф. 799. Оп. 3. Спр. 306.
3. ДААРК. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 58.
4. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 609: Попов В. С. Д. 10. Л. 297–319 об.
5. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 383. Оп. 29. Д. 913.
6. РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 916.
7. РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 917.
8. РГИА. Ф. 1263. Оп. 1. Д. 20.
9. РГИА. Ф. 1151. Оп. 1. Д. 216.
10. РГИА. Ф. 1374. Оп. 1. Д. 156.
11. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 13. Оп. 2. Св. 173. Ч. 1: Дела Казачьей экспедиции. Л. 210–260 об.
12. А. В. Суворов. Русские полководцы. Сб. док. Т. 2. М., 1951. 688 с.
13. Александров И. Ф. Шейх имам Мансур, проповедник газавата на Кавказе в конце XVIII в. (По архивным материалам Таврического губернского архива) // ИТУАК. Симферополь. 1919. № 56. С. 1–38.
14. Алиева С. И. Ногайские турки (XV–XX в.). Баку. 2009. 326 с.
15. Божедомов А. И. К вопросу об освещении истории ногайского народа // Известия Чечено-Ингушского научно-исследовательского института истории, языка и литературы при Совете Министров Чечено-Ингушской АССР. Т. V. Статьи и материалы по истории Чечено-Ингушетии. Вып. 1. Грозный, 1964. С. 167–173.
16. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців // Східний світ (журнал Всеукраїнської асоціації сходознавства). 1929. №3 (9). С. 137–146.
17. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ (журнал Всеукраїнської асоціації сходознавства). 1930. №3(12). С.157–162.
18. Викторин В. М. Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII – начало XX века). Диссертация на соискание уч. ст. к.и.н. Л., 1985. 225 с.
19. Грибовский В. В. «Анапские ногайцы» в помещичьем хозяйстве Южной Украины в конце XVIII – начале XIX в. // Фелицынские чтения (IX). Материалы региональной научно-практической конференции. Краснодар, 2007. С. 12–18.
20. Грибовский В. В. К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). Краснодар, 2007. С. 446–473.
21. Грибовский В. В. Ногайские поселения на землях Черноморского казачьего войска в первой четверти XIX века // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2007 год. Дикаревские чтения (14). Материалы Северокавказской научной конференции. Краснодар, 2009. С. 190–199.
22. Грибовский В. В. «Козацькі» формування ногайців на поч. XIX ст. // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. Вип. 16. Одеса, 2005. С. 113–132.

23. Грибовський В. В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. Вип. 6. Запоріжжя, 2002. С. 151–171.
24. Грибовський В. В. Військова система Ногайської Орди та її реститути у причорноморських ногайців // Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ, 2012. Весна–літо. С. 75–90.
25. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М., 1970. 383 с.
26. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974. 725 с.
27. Казин В. Х. Казацькі войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. По 1-е апреля 1912 года. СПб., 1912. Репр. изд. [Б.м.], 1992. 467. XVI с.
28. Корнис П. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп. Ч. XXXIII. М., 1836. С. 3–23, 210–230, 269–297.
29. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1988. 272 с.
30. Мацузато Кимитака. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. Казань, 2004. С. 427–458.
31. Мертваго Д. Б. Записки. 1760–1824. М., 1867. 335 с.
32. Попов И. Материалы к истории Отечественной войны // Памятная книжки области Войска Донского на 1900 год. Новочеркасск, 1900. С. 23–168.
33. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения / Сост. Н. Ф. Дубровин. Т. 1. СПб., 1885. 874 с.
34. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения / Сост. Н. Ф. Дубровин. Т. 3. СПб., 1887. 740 с.
35. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения / Сост. Н. Ф. Дубровин. Т. 4. СПб., 1889. 1004 с.
36. Сегюр Л.-Ф. Записка о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII в. глазами иностранцев / Подготовка текстов и комментарии Ю. А. Лимонова. Л., 1989. 544 с. С. 331–456.
37. Сергеев А. Ногайцы на Молочных водах (1790–1832 г.) // ИТУАК. № 48. Симферополь, 1912. С. 1–144.
38. Сергеев А. А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. // ИТУАК. Т. 49. Симферополь, 1913. С. 178–222.
39. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. Симферополь, 1876. Вип. I. С. 358–398.
40. Смирнов Н. А. Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках. М., 1958. 244 с.
41. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. М., 2002. 752 с.
42. Фролов Б. Е. Реформа строевого состава Черноморского казачьего войска в начале XIX века // Электронний ресурс: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_reforma.htm
43. Северный Кавказ в составе Российской империи / Авторск. коллектив: Д. Ю. Арапов и др. М., 2007. 460 с.
44. Gutrie Maria. A tour, performed in the years 1795 – 1796, throw the Taurida, or Crimea ... and all other countries on the North Shore of the Euxine, ceded to the Russia by the Peace of Kainargi and Jassy. London, 1802. 448 p.

ЖАЛОВАННЫЕ ЗНАМЕНА ИМПЕРАТОРОВ ПАВЛА I И АЛЕКСАНДРА I ЧЕРНОМОРСКОМУ КАЗАЧЬЕМУ ВОЙСКУ

Павел I, стремившийся искоренить многие атрибуты деятельности своей предшественницы и матери, императрицы Екатерины II, среди прочего, принял решение о полной замене регалий Черноморского казачьего войска, в т. ч. и знамён, новыми. В войско был направлен запрос о характере и количестве пожалованных в прежнее царствование регалий, и в ответ на него войсковой атаман Т. Т. Котляревский в декабре 1797 г. сообщил запиской в Санкт-Петербург о наличии одного знамени и 14 «праперов» [1, ф. 249, оп. 1, д. 361, л. 75].

Процесс изготовления новых регалий и их документального оформления занял довольно значительный период времени. Высочайшая грамота [2, КМ-12380/6], повелевавшая Черноморскому войску употреблять новые «знамена, булавы, перначи и Войсковую печать, каковая положена в войсках Императорского Величества», была утверждена Павлом I лишь 16 февраля 1801 г., т. е. буквально менее чем за месяц до гибели императора.

18 марта 1801 г. первоприсутствующий в Черноморской войсковой канцелярии отставной генерал-майор И. Кираев получил из столицы письмо, датированное 20 февраля. В нём сообщалось: «По Высочайшему Его Императорского Величества повелению препровождаю при сем с капитаном Черноморского войска Животовским изготовленную и высочайше удостоенную подписания Грамоту оногo войска и войсковую печать, так же как и доставленные ко мне ... для оногo же войска одно знамя и 14 прапоров с принадлежащими к ним 15 копьями и подтоками ... и с 15 парами серебряных кистей» [1, ф. 249, оп. 1, д. 436-а, л. 1].

На следующий день, то есть 19 марта, войсковая канцелярия решила для «обнародования Грамоты» собрать в Екатеринодар к 5 апреля всех куренных атаманов и по 50 конных казаков от каждого куреня, «исправных и доброго поведения». Торжество проходило следующим образом. Казаки и старшины были построены между домом подполковника Чепеги и крепостью. Высочайшую грамоту (она и доставленные знамёна хранились до этого дня в доме атамана) нёс капитан Животовский в сопровождении нескольких офицеров. За ним 15 хорунжих в сопровождении

атамана и старшин несли в два ряда распущенные знамёна. Казаки, по команде атамана, образовали вокруг них круг, сняли шапки и генерал Кираев, стоя на специальном возвышении из дерна, зачитал императорскую грамоту. Затем есаул Мудрый прочитал несколько пунктов из Устава криминальных дел, касающихся знамён. После этого состоялось освящение знамён и молебен. По окончании церемонии знамёна снова отнесли в дом войскового атамана Ф. Я. Бурсака под конвоем 100 казаков [1, ф. 250, оп. 2, д. 37, л. 13].

Император Павел I пожаловал черноморцам одно войсковое знамя (известное в историографии под названием «Благодать оному») и 14 полковых знамён в форме небольших двукосичных прапоров с сияющим крестом в центре. Как полагали некоторые кубанские исследователи, количество знамён было обусловлено предполагаемым образованием в Черноморском войске 14 штатных полков [7]. На самом деле Павел I просто заменил 14 полковых знамён екатерининских времён 14 новыми.

Войсковое знамя, дарованное Павлом I, в описях регалий разных лет и называют по-разному. В описи 1855 г. оно проходит как «белое с желтыми лучами» [1, ф. 254, оп. 1, д. 973, л. 24]. В работе И. Браткова – как «белое войсковое с золотыми лучами»; в трудах Е. Д. Фелицына и П. П. Короленко – как «войсковое желтое знамя» [3; 9; 5]. Подобные противоречия в оценке цвета знамени объяснить легко. Полотнище знамени было изготовлено из материи двух основных цветов – жёлтого и белого, и авторы произвольно выбирали какой-то один цвет за основной. Поскольку полотнище было выполнено в форме квадрата из жёлтого шёлка с накладными белыми лучами, то знамя следует обозначать как жёлтое.

Вопрос о цвете полотнища 14 полковых павловских знамён остаётся, на наш взгляд, дискуссионным. В работах кубанских историков и в описях регалий однозначно указывается белый цвет. Однако, в одном из документов войскового штаба за 1880 г. мы встретили сообщение о жёлто-белой расцветке этих знамен [1, ф. 396, оп. 1, д. 3136, л. 27]. И уж совсем определённо об этом говорится в самой первой описи знамён, сделанной в 1832 г. инженер-капитаном Петровым. Сделав «самовернейший» рисунок полкового знамени, Петров в аннотации написал: «Малым 14, цвет коих следующий: одна половина желтая, а другая – белая, с красным крестом в желтом тьясминном кружке» [1, ф. 250, оп. 2, д. 747, л. 14]. Не доверять офицеру, присланному специально для изготовления рисунков знамён и составления их описаний, – у нас нет никаких оснований.

Надо признать, что подпись к рисунку носит двусмысленный характер и может интерпретироваться по-разному. К примеру: 7 знамён («одна

половина» от 14) были жёлтого цвета, а другие 7 – белого. Но мы все ж склонны считать, что речь идет о двухцветном полотнище. Во-первых, именно так же построена подпись к рисунку александровских знамён, в отношении которых нам точно известно, что они имели полотнище двух цветов (по горизонтали). Во-вторых, знамёна Павла I сшиты по горизонтали из двух кусков ткани. В-третьих, жёлто-белые полковые знамена коррелируют с жёлто-белым войсковым знаменем. Выбор цветов (жёлтого и белого) для войскового и полковых знамён, возможно, был продиктован тем, что с 1800 г. именно это цветовое сочетание было утверждено для вновь жалуемых знамён Украинской, Днестровской, Крымской и Кавказской инспекций [4, т. 9].

Мы предположили, что жёлтый краситель оказался очень нестойким, жёлтый цвет быстро выгорел, и полотнище стало выглядеть полностью белым. К сожалению, специалисты Государственного научно-исследовательского института реставрации (ГосНИИР) нашу догадку не подтвердили; в самых укромных местах полотнищ они не смогли найти остатки жёлтого цвета. Вопрос остаётся открытым. К слову сказать, сегодня знамёна не выглядят и белыми, цвет полотнищ – кремовый.

И последний нюанс о знаменах 1801 г. Через две недели после освящения знамён, 20 апреля 1801 г. городничий Екатеринодара поручик Малов «по словесному повелению» атамана Ф. Я. Бурсака приобрёл на знаменные чехлы «фламского полотна», сукна, юфти, позументу и заказал 15 «ратищей с краскою» [1, ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 112]. К сожалению, цвет древок в документе не указан.

13 ноября 1802 г. последовало высочайшее утверждение доклада Военной коллегии «Об устройстве Черноморского войска» [6]. В нём в частности говорилось: «... Войску, имеющему бдение о сохранении границ ... достаточным впредь до усмотрения быть почитается положить ныне в оном могущих, в случае надобности, употребиться на походную службу 10 конных и 10 пеших пятисотенных полков...». 31 мая 1803 г. новый российский император Александр I подписал грамоту войску Черноморскому, в 7-м пункте которой говорилось: «Для учрежденных в войске Черноморском, по указу от 13-го Ноября 1802 года, двадцати полков к данным от покойного Родителя Нашего Государя Императора Павла Петровича 14 знаменам, Всемилостивейше жалуем и при сем доставляем войску еще шесть знамен, подтверждая и употребление булавы, перначей и войсковой печати» [2, КМ-12380/10].

Как ни странно, путаницы с шестью знамёнами Александра I в историографии оказалось намного больше, чем с павловскими. В знаменитом

«Историческом описании одежды и вооружения Российских войск» (которая служит настольной книгой уже многим поколениям учёных) заявлено: «В 1803 г. войску пожаловано 12 полковых знамён в виде значков, цветами: у 6-ти – верх оранжевый, низ синий, а у 6-ти – наоборот верх синий, низ оранжевый» [4, т. 18]. Все дореволюционные исследователи дружно пишут о шести зелёных знаменах, что также неверно и вводит читателя (особенно современного) в заблуждение.

Все шесть знамён Александра I были двухцветными – зелёно-жёлтыми. В серьёзных описях регалий это всегда указывалось. В описи инженер-капитана Петрова 1832 г.: «малым 6, цвет коих: одна половина жолта, а другая зеленая с розовым крестом в желтом тьясьминном кружке». Из справки Войскового штаба 1880-х гг.: «6 полковых знамен ... из зеленой штофной материи, пополам, вдоль, с такового же достоинства желтой... Полотна так сильно полиняли, что представляются одноцветными» [1, ф. 318, оп. 2, д. 1758, л. 17]. На самом деле и через тридцать лет подъесаул Проскурнин, составивший самое подробное описание регалий, уверенно писал о бледно-зелёной и бледно-жёлтой полосах знамён. Да и сегодня, при натурном исследовании александровских знамён, различить эти два цвета не составляет никакого труда.

Интересно отметить следующий факт: у пяти знамён зелёная полоса находится сверху, а жёлтая – снизу, а у одного знамени наоборот. Нет оснований говорить о какой-то особой цветовой семантике «перевёртыща». Возможно, ошибка произошла во время прибивания полотнища к древку, а после освящения знамя уже не решились переделать. Ещё более вероятной представляется путаница во время прибивки к новодельному древку.

Знамёна Павла I и Александра I установили в специально сделанных «станках» и поместили на хранение в особый цейхгауз. После этого они на два десятилетия исчезают со страниц войсковых документов. Нет приказов войскового атамана о выдаче знамён в какие-либо полки, нет, естественно, соответствующих приказов командиров полков, нет расписок о принятии знамён и так далее. Складывается впечатление, что по полкам их не распределяли и в «делах» они не употреблялись.

В 1823 г. командующий в войске Черноморском генерал-майор М. Г. Власов узнал, что казачьи полки выходят на службу без знамён. Он пришел в сильнейшее негодование, заявив, что «даже закубанцы при Калаусе (речь идет о Калауском сражении октября 1821 г. между черноморскими казаками и отрядом шапсугов и натухайцев – Авт.) имели красные значки со шшитыми из Алкорана выписками» [1, ф. 302, оп. 1, д. 189, л. 74]. По долгу службы М. Г. Власов сообщил о своем «открытии» командиру

Отдельного Кавказского корпуса А. П. Ермолову. 18 марта 1823 г. Черноморская войсковая канцелярия издала указ, которым доводила до сведения приказ А. П. Ермолова: знамёна хранить при штаб-квартирах полков на кордоне; при смене со службы знамя сдавать в Екатеринодар; во время сражения с неприятелем знамена употреблять если в деле участвует не менее двух полков вместе; знамёна состоят в непосредственном ведении атамана [Там же].

После этого в служебной переписке появляются приказы М. Г. Власова полковым командирам о явке к атаману Г. К. Матвееву для получения знамён [1, ф. 261, оп. 1, д. 128, л. 353]. В этом же году получил знамя и 3-й конный полк А. Д. Безкровного, уходящий на внешнюю службу в Польшу. В инструкции на имя командира полка говорилось: «Вместе с полком поручается Вам одно из Высочайше пожалованных войску знамен с изображением в желто-зеленом поле (то есть, александровское – Авт.) в лучах сияющего креста» [1, ф. 261, оп. 1, д. 93, л. 137]. В том же 1823 г. стараниями М. Г. Власова составляется «Инструкция о единообразном отправлении службы полками войска Черноморского, кордонную стражу содержащими» [1, ф. 670, оп. 1, д. 24, л. 155]. В отношении знамён в ней говорилось следующее:

«1. Полковому командиру поручается одно знамя из числа высочайше дарованных для полков и четыре войсковых (речь идет о полковых знаменах екатерининского периода – Авт.) по числу сотен в зеленых суконных чехлах с изображением. Они сохраняются при штаб-квартире полка, когда он состоит на действительной пограничной службе в нарочито построенных для них местах.

2. Для охраны назначается особый караул, несущий службу день и ночь в течение года. Для караула знамена, где бы они не находились (в действии против неприятеля или при штаб-квартире), составляют единственный предмет службы.

3. Знамена иметь при действии с неприятелем, только когда два полка находятся в деле вместе. В противном случае они остаются при штаб-квартире, даже если полковые команды выступили против неприятеля.

4. При смене с годичной кордонной службы полковой командир представляет знамя в Войсковую канцелярию для хранения (с прочими регалиями) и получает от нее квитанцию».

Поразительно, что эта инструкция (не говоря уже о приказе А. П. Ермолова) соблюдалась всего лишь год. В 1824 г. командиры полков получали знамёна последний раз (за отдельными исключениями). Уходя на льготу в 1825 г. они не повезли знамёна в Екатеринодар для сдачи на хранение, а

просто оставили на постах для пришедшего на смену полка. Командиры двух полков составляли рапорт к атаману Г. К. Матвееву о сдаче и приёме знамени. 30 мая 1825 г. на Константиновом посту командир 4-го пешего полка передал знамя командиру 8-го пешего полка, 1-й конный полк сдал знамя 1-му пешему, 3-й пеший – 9-му пешему [1, ф. 249, оп. 1, д. 837, л. 3]. Для нас это очень важное нововведение, так как позволяет сделать заключение об отсутствии у полка своего личного полкового знамени, закреплённого за ним каким-либо приказом. Поскольку на ежегодную кордонную службу выходило семь казачьих полков, то и «действующих» знамён было всего семь, и они из года в год «ходили по рукам» командиров полков войска.

Эта практика, по-видимому, сохранялась довольно длительное время и была отменена лишь в период правления императора Николая I. Высочайше утвержденным 23 сентября 1844 г. «Росписанием знамен в Черноморском войске» знамёна, пожалованные 16 февраля 1801 г. и 31 мая 1803 г. были частично распределены по конным полкам войска. При этом одно павловское знамя поступило в конный № 2-го полк, а шесть александровских – в конные полки №№ 3, 4, 7, 10, 11 и 12-го [8]. Это росписание, очевидно, сохраняло силу вплоть до конца 1850-х гг.

Формально павловское и александровские полковые знамёна, ровесники XIX века, оставались в строю вплоть до начала 1870-х гг., пережив, таким образом, не только императоров, их пожаловавших, но и самое прежнее «историческое» Черноморское войско, ставшее ядром нового, более значительного и могучего – Кубанского.

Описание знамён

Знамя войсковое, пожалованное императором Павлом I при высочайшей грамоте от 16 февраля 1801 г.

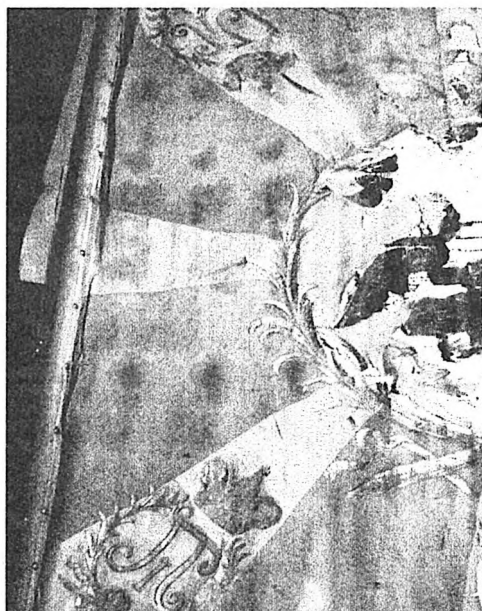
Полотнище квадратной формы, из шелковой материи желтого цвета. От центра по восьми радиусам нашиты белые шелковые, расширяющиеся к концам, полосы (фламы). Их размеры: длина 11 верш. (49 см), ширина у основания 2 верш. (9 см), ширина у краев – 5 верш. (22 см). В угловых белых полосах по четырем углам знамени выполнены золотистой масляной краской венки из пальмовых листьев, в центре которых – вензеля императора Павла I под императорской короной. Корона золотисто-красного цвета с малиновым подбоем, украшена драгоценными камнями (сапфирами).

В центре полотнища вшит медальон из белой (первоначально оранжевой?) шелковой материи диаметром 14 верш. (63 см), окаймленный паль-

мовым венком, написанным золотистой краской и увенчанный большой золотой короной. Под короной – лента с надписью «Благодать оному».

В медальоне черной масляной краской написан двуглавый орел, увенчанный двумя малыми коронами. В лапах орла зажаты зигзагообразные линии – молнии.

Полотнище прикреплено к выкрашенному в черную краску древку длиной 5 арш. (355 см). Навершие в виде копья с граненой втулкой. Копье ажурное с перекрещенными вензелями императора Павла I под двумя коронами – императорской и гротсмейстерской (Павел I в 1798 г. принял сан великого магистра Мальтийского ордена). Высота навершия 5,5 верш. (24,5 см). Подток медный.

Фрагмент войскового знамени, пожалованного императором Павлом I войску Черноморскому в 1801 году.

Знамена полковые, пожалованные императором Павлом I в 1801 г. Всего 14 единиц

Полотнище знамени имеет форму двухкосичного прапора шириной 11 верш. (49 см), длиной 1 арш. 13,5 верш. (132 см). Сшито по горизонтали, из двух полос шелковой материи желтого и белого цвета (по источнику 1832 г.). Цветовое расположение полос (верх / низ) неизвестно. Косицы

начинаются в 13 верш. (58 см) от древка и заканчиваются серебряными кистями. По краям полотнища нашита серебряная бахрома. На неразрезанной части полотнища с обеих сторон золотистой и темно-розовой (первоначально красной?) масляной красками изображено сияние в виде расходящихся лучей диаметром 8 верш. (35 см). В центре сияния наложен розовый (первоначально красный?) крест, состоящий из трех фрагментов (вертикального и двух боковых), вырезанных из репсовой ткани. Кресты наклеены мучным клеем на бумагу и пришиты по углам точечными стежками. Размер крестов: 5×5 верш. (22×22 см). Крест по форме несколько напоминает мальтийский за счет небольших треугольных вырезов на концах лучей.

Навершие латунное образца 1800 г. Изготовлено литьем с последующей слесарной обработкой; покрыто огневой позолотой. Длина навершия 5,5 верш. (24,5 см). Внутри копыя – перекрещенные вензели Павла I под двумя коронами – императорской и гротескной. Под копьем подвязывалась серебряная тесьма с двумя серебряными кистями на концах.

Знамена полковые, пожалованные императором Александром I в 1803 г. Всего 6 единиц

Полотнище имеет форму двукосичного прапора шириной 10,5 верш. (46 см), длиной 1 арш. 10 верш. (115 см). Сшито по горизонтали из двух полос шелковой материи – зеленой и желтой. У пяти знамен верхняя полоса зеленая, у одного знамени – желтая. Очевидно, ошибка произошла во время прибивки полотнищ на новодельные древки. Все полотнище заткано растительным узором.

Полотнище раздваивается на косицы в расстоянии 13 верш. (58 см) от древка. Края обшиты серебряной бахромой. В центре полотнища нашит розовый крест (первоначально красный?), подобный кресту на знаменах Павла I. Крест обрамлен лучами сияния золотого и темно-красного цвета.

Навершие латунное вызолоченное с императорским вензелем. Под навершием подвязана серебряная тесьма с двумя серебряными кистями.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник имени Е. Д. Фелицына.
3. Братков И. Знамена, регалии и Высочайшие награды, пожалованные Российскими императорами за заслуги и военные подвиги Кубанскому казачьему войску // Памятная книжка Кубанской области. Екатеринодар, 1881. С. 137.

4. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. Т. 9. СПб, 1900. С. 59; Т. 18. СПб. 1901. С. 39.
5. Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Екатеринбург, 1896. С. 67.
6. ПСЗ. Собр. 1. Т. 27. СПб. 1830. Ст. 20508.
7. Попко И. Д. Исторические и биографические очерки. Екатеринодар, 1872. С. 17.
8. Роспись знамен, штандартов и других знаков отличий, состоящих в иррегулярных войсках. СПб, 1855.
9. Фелицын Е. Д., Щербина Ф. А. Кубанское казачье войско. 1696–1888. Воронеж, 1888. С. 420.

© 2013 г., Е. Д. Петренко, И. Е. Петренко
(г. Киев, Украина)

ЗАСЕЛЕНИЕ СТАНИЦ НАТУХАЙСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА И ОБРАЗОВАНИЕ ИЗ НИХ АДАГУМСКОГО КОННОГО КАЗАЧЬЕГО ПОЛКА В 1862 ГОДУ

Окончание Крымской войны в 1856 году позволило России приступить к завершению Кавказской войны. После заключения мирного договора Александр II приказал своим войскам немедленно занять Анапу, Новороссийск, Сухум, Гагры и другие укрепления на черноморском побережье, что и было вскоре исполнено. Однако закрепление завоёванных земель было невозможно без заселения их казачьими станицами для контроля над местными племенами.

Новый кавказский наместник и главнокомандующий Отдельным Кавказским корпусом князь А. И. Барятинский решил устроить линию укреплений в долине р. Адагум и этим отделить натухайцев от шапсугов. Для устройства новых кордонных линий в Закубанье наказный атаман Черноморского казачьего войска генерал-майор Г. И. Филипсон разделил все свои войска на 9 отрядов, важнейшим из которых стал Адагумский [8, с. 380]. Он был сформирован к началу апреля 1857 г., командиром отряда стал полковник П. Д. Бабыч. А Г. И. Филипсон занялся воссозданием Черноморской береговой линии, строительством Константиновского укрепления (на месте теперешнего Новороссийска) как приморской опорной базы будущей Адагумской укреплённой линии.

23 апреля 1857 г. Адагумский отряд перешёл за р. Кубань и двинулся к Адагуму. Прокладка дороги, рубка леса, устройство мостов сопровождалась перестрелками с горцами. Но более опасным врагом оказалась болотная лихорадка: к 1 сентября болезнь вырвала из строя 2773 человека,

что сильно затрудняло проведение работ и отражение наскоков горцев [10, с. 12]. Но с 25 мая до 14 ноября было построено Нижне-Адагумское укрепление, окружающий лес был вырублен на расстоянии от 3,5 до 6 вёрст. Руины укрепления видны и теперь у моста через р. Адагум в хуторе Новотроицком Крымского района [13, с. 298]. Хотя подготовка к строительству центрального укрепления на Адагуме началась ещё в ноябре, основано оно было 2 мая 1858 г. Здесь разместилась штаб-квартира Крымского полка, три батальона которого (из пяти) входили в состав Адагумского отряда. Строительство укрепления сопровождалось нападениями черкесов.

Одновременно с продвижением Адагумского отряда от Кубани вдоль Адагума, был сформирован Константиновский отряд, с участием 4-го батальона Крымского пехотного полка, задачей которого было сооружение у Суджукской (Цемесской) бухты укрепления Константиновского (конечной прибрежной точкой Адагумской линии). С этой целью генерал-лейтенант Филипсон 20 апреля 1858 г. высадил десант у развалин Новороссийска.

Покорение Восточного Кавказа и взятие 25 августа 1859 г. в плен Шамиля сразу же отразилось на положении дел за Кубанью. Магомет-Амин, возглавлявший абадзехов, счёл за благо принять присягу на верность России. 20 ноября 1859 г. все старейшины и до 2000 депутатов от стотысячного племени абадзехов, явились в урочище Хамкеты и в присутствии командующего войсками правого крыла Кавказской линии Г. И. Филипсона приняли присягу на верность царю. Первым присягнул сам Магомет-Амин. За абадзехами последовали натухайцы. 22 декабря 1859 г. собравшись в долине Ахос, натухайцы приняли присягу за всё своё племя, населявшее пространство между Чёрным морем, Анапой, реками Кубань, Адагум и Неберджай [10, с. 31–32]. Но шапсуги отказывались признать над собой власть царя и продолжали борьбу.

31 марта 1860 г. для управления натухайцами, принявшими присягу на верность, указом Александра II был учреждён Натухайский военный округ (НВО) [6, т. 35, № 35644; Приказ по Кавказской армии 22 февраля 1860 г., № 22. – См.: 8, с. 379]. Начальником округа был назначен командир Адагумского отряда генерал-майор П. Д. Бабыч. Управление НВО выполняло военно-административные функции. Оно занималось вопросами расквартирования и довольствия войск, руководило заселением станиц, проведением военно-строительных работ, контролировало самоуправление и судопроизводство горцев.

Весной 1860 г. войска правого крыла Кавказской линии были усилены прибывшими с Восточного Кавказа подразделениями, что позволило

активизировать военные действия. После увеличения численности Адагумского отряда он насчитывал к 1 сентября 1860 г. 16 902 чел. [1, ф. 325, оп. 1, д. 75, лл. 415–422]. Отряд приступил к постройке Неберджаевского укрепления близ устья р. Богагэ при входе в Неберджаевскую теснину.

С целью вытеснения не принявшего присягу шапсугского населения подальше от Адагумской линии генерал П. Д. Бабыч предпринял 6 сентября наступление тремя колоннами к южному скату гор вблизи Геленджикской бухты. Горцы оказывали отчаянное сопротивление. 7 декабря 1860 г. была начата рубка леса от Антхыра к р. Хабль, и к 25 декабря появилась просека от Крымского до Григорьевского укрепления на протяжении 74 вёрст [10, с. 37].

На завершающем этапе строительства Адагумская кордонная линия пролегла от Суровского поста (мостового укрепления) на правом берегу Кубани до укрепления Константиновского у Цемесской бухты и делилась на 2 части – горную и степную. I-я часть Адагумской линии (горная) включала следующие объекты (с указанием времени постройки): 1. Верхне-Адагумское (Крымское) укрепление – 2 мая – 5 ноября 1858 г., 2. Извещательная башня (батарея) на Каменной Скале – 6 августа – 31 октября 1859 г., 3. Форт на горе Кобзе (Баканский пост) – 23 апреля – 6 августа 1859 г., 4. Песковая батарея – 1861 г., 5. Неберджаевское укрепление – 21 апреля – 25 июня 1860 г., 6. Георгиевский пост у Липок – 1861 г., 7. Константиновское укрепление (у Цемесской бухты) – 20 апреля – 1 ноября 1858 г. (всего – 3 укрепления, 2 поста и 2 батареи). II-я часть Адагумской линии (степная) включала объекты: 1. Суровская батарея и пост (мостовое укрепление) – построены к 1 декабря 1857 г., 2. Гавриловский пикет – 1857 г., 3. Шпилевой пикет – 1857 г., 4. Петровский пикет – 1857 г., 5. Александровская батарея – 1857 г., 6. Георгиевский пост – 1857 г., 7. Кудрявцевская батарея – 1857 г., 8. Фёдоровская батарея – 1857 г., 9. Павловская батарея – 1857 г., 10. Даниловский пост – 1857 г., 11. Безстрашная батарея – 1857 г., 12. Нижне-Адагумское укрепление (х. Новотроицкий) – 1857 г., 13. Багратиона батарея – 1858 г., 14. Рожковского батарея – 1858 г. (всего – 1 укрепление, 3 поста, 7 батарей, 3 пикета). На всей линии был построен 21 фортификационный объект: 4 укрепления, 5 постов, 9 батарей, 3 постоянных пикета и выставлялось множество временных, сменных пикетов и редутов [4; 10, с. 11, 12, 19–23, 27–29, 33, 35; 11, с. 20–22]. Укрепления, посты и батареи были построены по берегам и у развилки рек, на перекрёстках дорог, у входа в ущелья, на возвышенностях, чтобы контролировать окружающую местность.

В то время, когда войска вытесняли горцев с занимаемых ими территорий и заканчивали обустройство Адагумской кордонной линии, в Черномории и в 1-м Хопёрском полку разворачивались драматические события. «Чтобы упрочить за собой постепенно занимаемые, таким образом, пространства, решено было, еще до получения высочайшего на то повеления, выдвинуть в 1861 году на переселение за Кубань целыми станицами крайний с северо-востока семейный 1-й Хоперский полк линейных казаков и северный Ейский округ Черномории» [9, с. 57]. Было разработано положение об условиях переселения и предоставлении пособий и льгот, подобных тем, которые были «дарованы» офицерам и казакам, с самого начала переселившимся на Лабинскую линию, т. е. с 1841 г. «Переселение жителей всех назначенных станиц должно совершаться в следующем порядке: все рабочие люди из каждого семейства и большая часть или все женщины, смотря по величине семейства, взяв с собой рабочий скот, раннею весною 1861 года выступают на новые места, где устраивают дома, накашивают на зиму сена и делают озимые посевы хлеба. По уборке хлебов, все оставшиеся члены семейств и со всем остальным хозяйством раннею осенью 1861 года переходят на новые места» [7, с. 8–10].

Такие необдуманные распоряжения кавказского начальства и лично командующего войсками Кубанской области Н. И. Евдокимова вызвали недовольство и протесты казачьего населения. Казаки переселение на передовые линии целыми станицами считали для себя разорительным и были недовольны явным нарушением казачьих традиций – подобные вопросы они решали в своей среде, путем жеребьёвки. «Как граф Евдокимов ни настаивал на исполнении его повелений, основанных на воле главнокомандующего, казаки распоряжения кавказского начальства не исполняли и за Кубань не шли» [9, с. 58].

Казаки Конеловской и Щербиновской станиц обратились с ходатайством о непереселении их в Закубанье. В сложившейся безвыходной ситуации генерал Н. И. Евдокимов «приказал арестовать 10 штаб- и оберофицеров Черноморского казачьего войска и послал к штабу Хоперского полка в станицу Александровскую 3 батальона пехоты, 4 эскадрона драгун и 4 орудия полевой пешей артиллерии. Но как только отряд приблизился к станице, все мужское население Хоперского полка взялось за оружие и выставило против прибывших войск 2 конных полка и 2 пеших батальона в полном боевом порядке, возглавляемых выборными начальниками из урядников и рядовых казаков» [13, с. 151]. Это ещё больше обострило обстановку, ситуация находилась на грани кровопролития, и генерал

Н. И. Евдокимов отдал войскам приказ возвратиться, однако положение оставалось весьма напряжённым.

12 и 13 сентября 1861 г. Александр II посетил Екатеринодар. «Его приезд был вызван отказом офицеров и казаков переселяться в закубанский край целыми станицами. Приняв в войсковой столице делегацию черноморских казаков, он приказал освободить из заключения содержавшихся в Ставрополе офицеров-депутатов и заявил, что в закубанские станицы будут переселяться только «охотники» и «по жребию» [5, с. 120]. Результатом распоряжений императора было изменение порядка переселения в Закубанье: теперь давалась возможность «представить войсковому начальству назначать станицы и число семейств из каждой станицы, а станичным обществам – самые семейства к переселению по желанию, по общественному приговору или по жребию» [7, с. 45–46].

Новые станицы предполагалось основать под защитой укреплённых кордонных линий, одна из которых – Адагумская, начиналась у Охранного поста на Кубани, шла вверх по р. Адагум через укрепления Нижне-Адагумское, Крымское, двухбашенное укрепление на Каменной Скале, форт на горе Кобзе, укрепление Неберджаевское, Липский⁶ пост и через перевал к укреплению Константиновскому у Цемесской бухты.

С 1 октября, по распоряжению П. Д. Бабыча, один батальон Крымского полка был занят возведением ограды возле Варениковского укрепления, где в следующем году предполагалось возвести станицу. К 16 декабря трудами Адагумского отряда были устроены дороги от укр. Крымского до р. Гечепсин, потом на Кудачо и по разным направлениям НВО до укрепления Варениковского и, наконец, от Гостагай к форту Раевскому. В первые три месяца 1862 г. Адагумский отряд продолжал работы по прокладке дорог, рубке просек, сооружению мостов и «по устройству оград для новых станиц: Натухайской, Анапской, Неберджаевской, Нижне-Баканской» [10, с. 40].

К 3 февраля 1862 г. была построена ст. Раевская на р. Ционай. 5 февраля 2-й пеший казачий батальон был передвинут к бывшей ст. Николаевской, в 5-ти верстах от укрепления Анапы, где приступил к устройству ст. Анапской. К 24 марта были построены станицы Неберджаевская, Нижне-Баканская и пост Средне-Баканский [8, с. 383]. Перед прибытием казаков-переселенцев с семьями для поселения в станицах нового Адагумского казачьего полка, войска Адагумского отряда располагались на

⁶ В источниках встречаются также варианты названия: Липкинский и Липковский пост.

Адагумской укрепленной линии, в местах, намеченных для устройства станиц.

После изменения порядка переселения, для занятия станиц НВО, согласно приказу исполняющего обязанности наказного атамана Кубанского казачьего войска (ККВ) генерал-майора Н. А. Иванова от 28 марта 1862 г. было «определено выделить из Кубанского казачьего войска: 19 офицеров и 1500 казачьих семей; Азовского казачьего войска: 2 офицера и 200 казачьих семей и из регулярных войск: 110 семей женатых нижних чинов. Переселенцев из Кубанского войска, по определению Войскового правления, решено взять из трех округов бывшей Черномории: Таманского – 9 офицеров и 528 казачьих семей, Екатеринодарского – 7 офицеров и 288 казачьих семей и Ейского – 3 офицера и 684 казачьих семьи. Жители упраздняемой станицы Темрюкской Таманского округа, в числе 3 офицеров и 307 казачьих семей, были назначены для заселения станицы Варениковской» [1, ф. 350, оп.1, д.3, т. 1, лл. 20–133; ф. 350, оп.2, д.51, л.1; 3; 8, с. 384; 7, с. 75–76]. Из всех станиц, построенных Адагумским отрядом в начале этого года, в НВО был образован конный казачий полк, названный Адагумским. Командиром полка был назначен полковник ККВ П. И. Крюков. Судя по его рапортам начальнику Адагумского отряда генералу Бабычу, Крюков до конца августа 1862 г., был также «командующим Адагумской и Анапской кордонных линий» [1, ф.325, оп. 1, д. 199, л. 17].

В приказе по Кавказской армии за № 332 от 25 июля 1862 г. станицам, поселенным в НВО, «впредь до Высочайшего утверждения присвоены следующие наименования»: 1. Варениковская – вблизи реки Кубани, на месте бывшего укрепления Варениковского; 2. Гостагаевская – на месте бывшего укрепления Гостагаевского; 3. Раевская – у речки Ционай, на месте бывшего форта Раевского; 4. Натухайская – на половине дороги между станицами Раевской и Гостагаевской у речки Кетлямидж; 5. Новороссийская – у Цемесской бухты, на форштадте укрепления Константиновского; 6. Анапская – на месте бывшей станицы Николаевской, в 5-ти верстах от укрепления Анапа; 7. Благовещенская – на месте бывшей станицы Благовещенской; 8. Верхне-Баканская – в Баканском ущелье, при впадении речки Пчиахо в речку Бакан; 9. Нижне-Баканская – на речке Бакан у поляны Мезкишх; 10. Неберджаевская – у укрепления Неберджаевского; 11. Крымская – при укреплении Крымском; 12. Анапский посёлок – в укреплении Анапа [8, с. 383–384]. Заселением новых станиц руководил генерал Бабыч.

Первую сотню Адагумского полка составляли казаки ст. Крымской, вторую сотню – казаки Неберджаевской и Нижне-Баканской, третью – На-

тухайской и Верхне-Баканской, четвертую – Раевской, пятую – Гостагаевской, шестую – станиц Варениковской и Гостагаевской. Штаб-квартира полка находилась в ст. Анапской [8, с. 387]. Полковое правление занималось: землеустройством, торговлей, обустройством населённых мест, сбором налогов, снабжением воинских частей фуражом и провиантом, осуществляло контроль и руководство станичными правлениями. Полковая канцелярия ведала военными вопросами: призывом на службу, формированием воинских подразделений полка, снабжением, вооружением и боеприпасами, награждением, отпуском на льготу, на внутреннюю службу, в отставку и на пенсию, осуществляла полицейские функции, проводила следствие по уголовным и гражданским делам.

В начале апреля 1862 г., как только установилась благоприятная погода, переселенцы из Черномории потянулись к р. Кубани. Назначенные в станицы Крымскую, Неберджаевскую и Нижне-Баканскую, были направлены на Псебедаховскую переправу, а остальные на Варениковскую. Азовские переселенцы были доставлены частью на пароходе из г. Керчи – 37 семей, частью сухим путем на Тамань, Темрюк и Варениковскую переправу; с этой же последней партией прибыли большая часть тяжестей и весь скот. «По осмотре и приеме переселенцев на переправах, их тотчас же направляли в назначенные для них места под прикрытием заранее приготовленных с этой целью войск» [8, с. 386].

Семьи черноморских казаков, на долю которых выпало переселяться в Закубанье в начале 1862 г., получали определённую оценочной комиссией сумму денег за своё недвижимое имущество или сами продавали свои хаты и имущество. В ГАКК хранятся оценочные ведомости и описание домов тех казачьих семей, которые согласились на оценку их комиссией. Вот как 2 февраля 1862 г. оценивалось недвижимое имущество семьи казака Алексея Никитича Нелень из ст. Калниболотской, который шёл на переселение в ст. Неберджаевскую: «дом об одном покое с сенцами и кладовкою из сырцового кирпича, потолок досчатый, настлан камышом и обмазан глиною с тремя дверями, пятью окнами, печь из сырцового кирпича, крыт камышом, длина дома 15, ширина 7 аршин, дом прочный – 80 руб. В дворе будка на столбах обмазана глиною, длиною 9, шириною 5 аршин, покрыта камышом, посредственной доброты – 8 руб. Навес – 15 руб. Другой навес – 7 руб. Погреб – 6 руб. Огорожа – 44 руб. Всего – 160 руб.» [1, ф. 252, оп. 2, д. 653, лл. 1–23]. Судя по ведомости, среди переселенцев из Калниболотской не было тех, которые вовсе не имели бы недвижимого имущества, однако суммы в оценке усадеб значи-

тельно отличаются. Если у казака А. В. Моргуня недвижимость оценена в 457 руб. 40 коп., то у С. Н. Малецкого она составляла только 16 руб. 25 коп.

Из ст. Конеловской на переселение за Кубань шли менее состоятельные казачьи семьи: из 28 семей 9 «усадьб никаких не имеют», у 6 семей оценка усадеб не превышает 25 руб. Больше половины станичников, идущих на переселение, были людьми неимущими или малоимущими в сравнении с семьями, идущими на передовую линию из Калниболотской. В других документах приводятся данные о переселении казачьих семей из станиц Екатеринодарского округа, ст. Новоджерелиевской, станиц 1-й, 2-й и 3-й бригад ККВ и Азовского казачьего войска (АКВ) [1, ф. 252, оп. 2, дд. 607, 615, 616, 625, 630–633, 660, 665].

Учитывая трудности переселения, казачьи семьи, кроме недвижимого имущества оставили в прежних своих станицах много разного скота. Так, упомянутая выше семья Неленей, состоящая из 9 человек, имела на прежнем месте жительства в Калниболотской 5 лошадей, 30 коров и 100 овец, привели же с собой на новое место жительства в Неберджаевскую одну строевую и одну гужевою лошадь. Только четвертая или третья часть переселенцев всех станиц имели строевых лошадей, небольшая часть имела гужевых. Многие вообще не располагали лошадьми, а имели только рогатый скот, некоторые семьи не решались брать скот в дальнюю дорогу и оставляли его в станицах прежнего проживания [1, ф. 325, оп. 1, д. 185]. У многих переселенцев были большие семьи и малые дети на руках, о чём свидетельствуют сохранившиеся в ГАКК «Алфавитные посемейные списки переселенцам, водворенным в станицы Адагумского казачьего полка, составленные из посемейных списков, присланных из различных станиц Кубанского войска за 1862 год» [1, ф. 325, оп. 1, д. 186].

Из трёх станиц Черномории в Нижне-Баканскую переселилось 50 казачьих семей: из Новоджерелиевской – 12, Кисляковской – 27, Новокорсунской – 10 семей [1, ф. 350, оп. 1, д. 3, лл. 21–22 об.].

В ст. Неберджаевскую переселилось 147 казачьих семей из 6 станиц ККВ: из Уманской – 38, Шкуринской – 24, Конеловской – 27, Крыловской – 8, Кущёвской – 12, Калниболотской – 37 семей [Там же, лл. 29–34 об.].

В ст. Крымскую переселилось 105 казачьих семей из 7 станиц ККВ: из Новомалороссийской – 9, Архангельской – 5, Березанской – 13, Переясловской – 20, Кореновской – 17, Новоминской – 37, Должанской – 3 семьи и перечислена из Неберджаевской в Крымскую одна семья. К тому же, в Крымской были поселены 104 отставных семейных урядников и рядовых, переведённых в казаки: Крымского пехотного полка – 12 урядников,

80 рядовых; 5-й лёгкой батарее – 10 урядников; крепостной артиллерии – 2 рядовых [1, ф. 350, оп. 1, д. 3, лл. 45–51 об.].

В Верхне-Баканскую переселилось 140 казачьих семей из 7 станиц бывшей Черномории: из Тимашовской – 5, Батуринской – 6, Роговской – 19, Дядьковской – 6, Новодеревянковской – 29, Старощербиновской – 37, Староминской – 38 семей [Там же, лл. 111 об. – 114 об.].

В Новороссийскую из ККВ переселилось 45 казачьих семей из трёх станиц Ейского округа: Новощербиновской – 23, Кущёвской – 15, Камышеватовской – 7 семей [Там же, лл. 115–116 об.]. Из бывшего АКВ в Новороссийскую переселились – 1 офицерская и 50 казачьих семей [1, ф. 350, оп. 2, д. 51, л. 2–2 об.].

В Раевскую переселилось 214 казачьих семей из 11 станиц бывшей Черномории: из станицы Екатеринодарской – 77, Крыловской – 21, Тимашовской – 2, Новолеушковской – 45, Старощербиновской – 19, Павловской – 10, Старолеушковской – 20, Новодеревянковской – 2, Кисляковской – 8, Калниболотской – 1 и Уманской – 9 семей [1, ф. 350, оп. 1, д. 3, л. 105–110 об.].

В Натухайскую переселилось 154 казачьи семьи из 4 станиц ККВ: из Павловской – 22, Стародеревянковской – 40, Екатериновской – 50, Незамаевской – 42 семьи [Там же, лл. 101–104].

В Анапскую переселилось 40 казачьих семей из 8 станиц ККВ: из Брюховецкой – 20, Иркилевской – 5, Новокорсунской – 1, Новодеревянковской – 1, Незамаевской – 2, Новомалороссийской – 2, Ладожской – 6 и Усть-Лабинской – 3 семьи. Кроме того, из бывшего АКВ в Анапскую переселилось – 1 офицерская и 50 казачьих семей [1, ф. 350, оп. 2, д. 51, л. 2–2 об.].

В посёлок Анапский (теперь г. Анапа) переселилось 43 семьи из 8 станиц Черномории: из Екатеринодарской – 16, Пашковской – 2, Кисляковской – 1, Новодеревянковской – 3, Старощербиновской – 4, Староминской – 10, Незамаевской – 5 и Екатериновской – 2 семьи [1, ф. 350, оп. 1, д. 3, лл. 70–75 об.].

В Гостагаевскую переселилось 146 казачьих семей из одной ст. Вышестеблиевской Таманского округа [Там же, лл. 123–126 об.]. Аналогично, в Варениковскую переселилось 253 казачьи семьи из одной ст. Темрюкской Таманского округа [Там же, лл. 77–82]. В Благовещенскую из бывшего АКВ переселились – 1 офицерская и 50 казачьих семей [1, ф. 350, оп. 2, д. 51, л. 2–2 об.].

Таким образом, в станицы НВО весной 1862 г. переселилась 1441 казачья семья из 39 станиц ККВ. В том числе, казаки 24 станиц ККВ пере-

ходили в одну из станиц Закубанья компактно, из остальных 15 станиц казаки переселялись в две, три и даже четыре закубанские станицы, что разъединяло бывших одностаничников. Так казаки Новодеревянковской переходили за Кубань в следующие станицы: Верхне-Баканскую – 29 семей, Раевскую – 2 семьи, Анапскую – 1 семья и посёлок Анапский – 3 семьи. Из бывшего АКВ в три станицы НВО переселились 3 офицерские и 200 казачьих семей. Всего из ККВ и бывшего АКВ сюда переселилось 1644 семьи.

15 апреля начальник Адагумского отряда и НВО генерал-майор П. Д. Бабыч назначил начальниками станиц округа особых «штаб- и обер-офицеров, известных усердием своим к службе и знающих сколько-нибудь обычай туземцев и местность» [1, ф. 350, оп. 2, д.36, лл. 2 об. – 3 об.]: в Варениковской – Крымского пехотного полка майора Гутовского; в Гостагаевской – 1-го пешего батальона ККВ есаула Скляревского; в Натухайской – поручика Крымского пех. полка Розенталя; в Раевской – изъявившего желание поселиться в ней есаула Поночовного; в Верхне-Баканской – штабс-капитана Крымского пехотного полка Цикаво-Цыпринского; в Средне-Баканской (не была водворена) – штабс-капитана Веригу (назначен начальником станицы Нижне-Баканской – Е.П.); в Константиновской (Новороссийской) – поручика Козлова; в Неберджаевской – капитана Докучаева; в Витязевской – капитана Макроплио; в Крымской – войскового старшину ККВ Щербу. Обязанность офицеров, назначенных начальниками станиц, «заклучалась в следующем: 1) наблюдение за правильным исполнением службы войсками по охране станиц, 2) чтобы жители содержали в исправности станичную ограду и все посты и пикеты, находящиеся в районе станицы, и 3) наряд в прикрытие жителям, во время строительных и полевых работ, особых команд из войск, находящихся в гарнизоне той станицы. Кроме того, они должны были с свободными от наряда по защите станицы войсками подкреплять угрожаемые пункты, в случае внезапного появления неприятельских партий в тылу наших кордонных сообщений» [8, с. 388].

В апреле-июне П. Д. Бабыч назначил начальником Неберджаевской вместо капитана Докучаева майора Крымского пехотного полка Шутова, начальником Анапского посёлка и станицы – сотника Корчевского, Благовещенской – сотника Чернова, Нижне-Баканской – есаула Табанова, Неберджаевской – хорунжего Безкишного, Витязевской – сотника Шелеста [1, ф. 350, оп. 2, д. 44, лл. 3 об., 7; ф. 350, оп. 1, д. 3, т. 1, лл. 20–22, 45–51, 55, 70–78, 101–116 об., 123–132 об.; ф.350, оп. 2, д.36, лл. 2 об.–3 об.].

В апреле начальники вновь образованных станиц получили указание от начальника НВО о порядке приёма и размещения переселенцев. Так, капитан Докучаев получил распоряжение «по прибытию к месту водворения приступить зараз к раздаче поселянам мест под усадьбы по жребию, офицерам, священнику, дьякону и станичному правлению – у самой площади [...], а церковным причетникам по одному плану отдельно тоже вблизи площади, но если не будет при начальном прибытии поселян никого из духовенства, то им планы оставить свободными, потом производить другой жребий между остальными поселянами, при этом соблюдать строгую справедливость, если при каком семействе будет несколько сыновей, а согласятся жить вместе с отцом, или несколько братьев тоже нераздельно по-старинному, в таком семействе дозволить вынуть жребий первоначально, а потом остальным назначить планы смежно с первыми без жребия. Раздавши всем планы, строго подтвердить всем поселянам, что они не имеют права дозволять строиться на доставшихся им планах никому из иногородних и зараз приступить к заготовлению для постройки усадеб лесных материалов между Неберджаем и Баканом, имея при этом, также во время занятий и при выгоне на пасьбу скота, строгую воинскую осторожность, назначая всегда необходимое прикрытие, для которого расположены в Неберджаевском укреплении две роты пехоты Кубанского казачьего войска, эскадрон драгун Северского драгунского полка...» [1, ф. 325, оп. 1, д. 185, лл. 76–77].

Ко 2 мая 1862 г. в НВО «прибыли последние партии переселенцев а также покончен был прием их и расселение по станицам» [8, с. 387]. Прибывшим в новые станицы переселенцам были указаны места для усадеб, заранее разбитые внутри станичных оград, и сделаны распоряжения о выдаче жителям провианта из ближайших магазинов. Сразу же после получения плановых участков переселенцы приступили к постройке своих домов. К началу осени 1862 г. все станицы НВО в основном были устроены. «К этому времени в станицах насчитывалось следующее количество дворов: в станице Крымской – офицерских 7, казачьих 213; в Неберджаевской – офицерских 5, казачьих – 150; в Нижне-Баканской – офицерских 2, казачьих 50; в Верхне-Баканской – офицерских 5, казачьих 150; в Новороссийской – офицерских 7, казачьих 146; в Раевской – офицерских 5, казачьих 218; в Натухайской – офицерских 5, казачьих 166; в Гостагаевской – офицерских 6, казачьих 338, в Варениковской – офицерских 5, казачьих 250» [1, ф. 325, оп. 1, д. 186, лл. 46–55].

Вместе с выделением семьям переселенцев участков для строительства усадеб в станицах, им давался в пользование надел «сообразно с

населением каждой станицы и местностью, от 20–30 десятин на каждую душу мужского пола казачьих семейств и 200 десятин на каждое офицерское семейство удобной и неудобной земли. Из общего количества земли для тех семейств, которые переселились по собственному желанию, было назначено в частную, вечную и потомственную собственность, по усмотрению начальства и сообразно с местными достоинствами участков, каждому офицерскому семейству от 25–50 десятин и каждому семейству урядника, казака и охотников других сословий от 5–10 десятин удобных земель. Земли эти должны были быть выделены одновременно с водворением станиц» [8, с. 389–390].

В первое время жизнь в станицах НВО была чрезвычайно тяжёлой, необходимо было строить дома на новых местах, днём и ночью нести службу по охране станиц от нападений горцев, приспосабливаться к новым условиям жизни и непривычному климату, бороться с эпидемиями и лихорадками, заниматься хозяйством, чтобы прокормить семьи, разрабатывать лесные и целинные участки, сеять зерновые и разводить скот, которого явно не хватало.

В Неберджаевской, на все 147 семей переселенцев насчитывалось только 40 строевых лошадей и 33 лошади гулевые. Большинство имело только рогатый скот, например, Д. Заичка – 8 коров, И. Ивашенко – 2, И. Каракуц – 2 и т. д. Множество различного скота станичники вынуждены были оставить в Черномории. У Я. Орхименко там осталось 170 овец, у М. Радченко – 5, у М. Бондаренко – 20 овец и ещё 10 коров и т. д. Всего, как видно из «Ведомости о числе жителей Неберджаевской станицы, имеющих у себя скотоводство, с пояснением какое именно», жители станицы имели при себе 484 головы рогатого скота, а на прежней родине оставили 1169 голов. Некоторые, как например П. Пискун, В. Панченко, О. Иванский и др. прибыли вообще без всякого скота [1, ф. 325, оп. 1, д. 185, лл. 292–296].

Из «Алфавитных посемейных списков переселенцев, водворенных в станицы» Неберджаевскую и Нижне-Баканскую за 1862 г. видно, что жребий не шадил ни многодетные семьи, ни семьи с престарелыми родителями и малолетними детьми. Казак Ф. Аленик, 34 лет, переселившийся в Неберджаевскую из Крыловской имел четырёх дочерей от 1 года до 11 лет, семья А. Губы состояла из 8 человек, М. Бондаренко – из 12 человек, казак А. Волк переселился из Калниболотской с двумя сыновьями трёх и двух лет, падчерицей, двумя братьями и сестрой (все несовершеннолетние). В семье И. Самко, переселившегося из Новоджерелиевской в Нижне-Баканскую, из 5 членов семьи было трое детей в возрасте от

2 до 4 лет. Во многих семьях были престарелые родители. Казак ст. Неберджаевской А. Филобок привёл с собой из Уманской 72-летнюю мать, П. Кулишевский из той же станицы – 65-летнего тестя с тещей и т. д. [Там же, лл. 334–356 об.].

В Неберджаевской, начальником которой стал хорунжий Безкишный, переселившийся добровольно (всего добровольно переселилось в станицу 3 семьи, остальные по жребию), в ведомости о населении от 7 сентября 1862 г. указывается, что число жителей составляет 456 душ мужского пола, 422 – женского, из числа казаков «могут выбежать на тревогу» – 102 человека (имеются в виду конные казаки), «остаться для защиты станицы» – 80 человек (пешие) [Там же, лл. 274]. Охрана своей станицы полностью возлагалась на казаков, в ней проживающих. В случае внезапного нападения горцев жители своими силами должны были организовывать защиту станицы. Кроме того, им придавались ещё небольшие гарнизоны, которые «были распределены по станицам следующим образом: в обе Баканские – 2 роты пехоты и 1,5 сотни конных казаков, в Раевской – 2 роты, 2 сотни и 2 орудия, Натухайской – 2 роты, 4 сотни и 2 орудия, Анапской – 1 сотня, Гостогаевской – 2 роты, 1 сотня и 2 орудия, Варениковской – 1 рота, 0,5 сотни и 2 орудия, Неберджаевской с укреплением – 2 роты, Константиновской – 2 роты, 0,5 сотни и 2 орудия и Крымской – 1 батальон, 1 эскадрон и 2 орудия. В гарнизоны этих станиц назначены были преимущественно казачьи пешие батальоны, как бывшие в комплектном составе» [8, с. 387].

По распоряжению начальства переселенцам Неберджаевской было выдано 237 штыковых кремнёвых ружей [1, ф. 325, оп. 1, д. 185, л. 274 об.]. Каждую ночь внутри укрепления и станицы выставлялся 31 пост, занимаемый караулами: на 5 воротах, 4 барбетах, 2 блокгаузах, 19 перевалах и одной калитке. Кроме того, каждую ночь вне станицы выставлялись три секрета из пластунов, которые занимали постоянные пункты.

В ночь с 3 на 4 сентября 1862 г. из Неберджаевского гарнизона вне станицы были выставлены три секрета на пунктах: один по ущелью к Липковскому посту на расстоянии в 2 версты от станицы, другой по дороге на укрепление Крымское с версту от станицы, а третий над ущельем речки Богагэ, с полверсты от станицы, которым было приказано оставить свои пункты на день и уходить с них с рассветом [1, ф. 325, оп. 1, д. 246, лл. 28, 29, 29 об.]. Но именно в эту ночь, перед рассветом, до 3000 пеших и 400 конных шапсугов напали на Георгиевский пост у Липок, охраняемый гарнизоном казаков из 42 пластунов (сотник Горбатко, один урядник и 40 казаков) 3-й роты 6-го пешего батальона ККВ и один

канонир 1-й роты Кавказской крепостной артиллерии. Пост относился ко 2-му участку Адагумской кордонной линии. В неравном бою с горцами, обороняя Георгиевский пост у Липок, погибло 37 его защитников. Жена сотника Горбатко, защищая труп своего мужа, выстрелом из ружья убила одного горца, а другого насмерть проколола штыком. Разъярённые горцы изрубили храбрую женщину на куски.

3 октября многочисленные горцы атаковали ст. Неберджаевскую, но были отбиты. Тогда черкесы приступили к штурму Нижне-Баканской. Несмотря на значительное превосходство сил, сначала они не имели успеха, «но когда от выстрелов вспыхнул в ограде стог сена, и огонь порывистым ветром был перенесен на плетневую ограду, образовав в ней удобную для прохода брешь, неприятель ворвался внутрь станицы, оттеснил гарнизон к батареям и стал грабить дома. В это время показали наши резервы из лагеря в Баканском ущелье и из станицы Крымской, предшествуемые драгунами и донцами, под начальством заведывавшего Адагумским кордоном командира Северского драгунского полка полковника Петрова. Последний вихрем налетел на неприятеля и, поддержанный пехотой, живо порешил дело: горцы после непродолжительной рукопашной схватки бросили станицу...» [10, с. 42]. Отчаянная борьба горцев не прекращалась весь 1862 год, как раз в то время, когда казаки-переселенцы только начали занимать и обустраивать станицы НВО.

После окончательного заселения в апреле – июне вновь образованных станиц в НВО и включения их в состав Адагумского полка, все функции по охране Адагумской и Анапской кордонных линий передавались от Адагумского отряда к вновь сформированному казачьему полку. Высочайшее повеление о зачислении станиц НВО в Адагумский полк было объявлено в приказе военного министра только 14 августа 1862 г. Тем же приказом был определён состав укреплений Адагумской и Анапской линий, станицы которых поступали под охрану живших там казаков Адагумского полка, при поддержке их, в первое время, казачьими подразделениями ККВ и регулярными войсками:

Адагумская кордонная линия: 1-й участок: ст. Новороссийская, с укр. Константиновским; пост Георгиевский; ст. Неберджаевская, с укр. Неберджаевским; ст. Нижне-Баканская; пост Баканский; башня Извещательная; ст. Крымская. К первому участку Адагумской кордонной линии временно причислялся укреплённый Абинский лагерь. 2-й участок: пост Адагумский; пост Георгиевский; пост Охранный; пост Славянский.

Анапская кордонная линия: 1-й участок: пост Цемесский; ст. Раевская; ст. Верхне-Баканская; пост Средне-Баканский; пост Бенепсинский;

ст. Анапская; укрепление Анапа, с посёлком; ст. Благовещенская с постом Джемитейским. 2-й участок: ст. Натухайская; пост Психягский; ст. Гостагаевская; пост Чикупский; ст. Варениковская [6, т. 37, № 38 572; 8, с. 387–388]. «Общее наблюдение за правильным отправлением кордонной службы и заведование в военном отношении войсками, расположенными на этих линиях, было возложено на командира Адагумского казачьего полка, полковника Крюкова» [8, с. 387].

После зачисления станиц НВО в состав Адагумского конного казачьего полка, командующий войсками Кубанской области Н. И. Евдокимов «предписал начальнику Адагумского отряда, чтобы в видах недопущения прорывов значительных горских партий внутрь округа и обеспечения кордонных линий, с 16 октября были сформированы из жителей станиц Адагумского полка местные стрелковые сотни [...]. В виду этого полковник Крюков немедленно приступил к формированию шести строевых сотен и с 16 октября, когда сотни были уже окончательно сформированы, на них была возложена охрана станиц Адагумского полка» [8, с. 401].

Подготовив условия для переселения и основания станиц в НВО, Адагумский отряд в июне 1862 г. собрался у станицы Крымской и выступил к р. Хабль четырьмя колоннами. Общая его численность составляла тогда 7,75 батальонов, команда охотников (465 человек), 12 орудий, 5 эскадронов и 6 сотен [10, с. 40]. После боевых столкновений с горцами, отряд прибыл к назначенному месту и приступил к строительству ограды для станицы, намеченной к заселению в следующем году.

К 10 октября все работы Адагумского отряда в основном были завершены, что дало возможность высвободить большую часть войск для боевых действий против шапсугов, которые обязавшись выселиться в Турцию и не думали трогаться с мест, а напротив, как показало нападение на станицу Нижне-Баканскую, активизировали боевые действия. С 25 октября по 5 ноября генерал П. Д. Бабыч предпринял рейд для вытеснения черкесского населения к востоку от Адагумской линии по обе стороны Кавказского хребта до Абина и Мезиба. В результате большая часть местных жителей ушла далее в горы, а меньшая выселилась на равнину в указанные им места. С 17 по 24 ноября Адагумский отряд полностью вытеснил черкесское население с территории, ограниченной с севера просекой от Хабльской станицы до укрепления Ильского, с юга – северными отрогами Главного Кавказского хребта, с востока – водораздельным кряжем бассейнов рек Убина и Иля, а с запада речкой Хабль.

Именно тогда был достигнут перелом в военных действиях. В 1863 году вытеснение горцев вступило в завершающую фазу, а на их землях

создавались новые казачьи станицы и полки. 8 декабря 1863 г. был упразднён Адагумский отряд, а в апреле 1864 г. – Адагумская и Анапская линии.

Осенью 1864 г. на Черноморском побережье, в ожидании отправки пароходами в Турцию, скопилось многочисленное черкесское население, среди которого начались болезни и голод, унёсшие многие жизни. В результате бурь навигация на море прекратилась. Поэтому бедствующих черкесов расселили по станицам Адагумского полка, в том числе 1621 человек – в станицах Крымской, Неберджаевской и Нижне-Баканской. Пережив зиму, в мае 1865 г. горцы отбыли на пароходе в Турцию [12, с. 13]. Если в начале колонизации Западного Кавказа племя натухайцев насчитывало 25 000 человек [10, с. 32], то к 1864 г., по сведениям начальника НВО, натухайцев не ушедших в Турцию, осталось 40 семей [1, ф.774, оп.1, д.1, лл. 4–5]. Поэтому 19 августа 1864 г. приказом по войскам Кубанской области НВО был упразднён [8, с. 421; 13, с. 188]. Переселённое к р. Кубани натухайское население перешло к Бжедуховскому округу.

В первые годы жизнь переселенцев в станицах Адагумского полка была сопряжена с большими трудностями. В 1865 году, через три года после заселения, численность населения в них уменьшилась потому, что отсутствовал естественный прирост казачьего населения за эти годы. Так в станицах Неберджаевской и Нижне-Баканской в 1862–1865 годах родилось 97 человек, а умерло 155 человек [2]. За три года естественная убыль населения только по двум станицам составила 58 человек. Из метрических книг Неберджаевской и Нижне-Баканской видно, что рождаемость стала преобладать над смертностью только через пять лет после переселения – в 1867 году. За первые 10 лет жизни казачьих семей в этих станицах родилось 554 человека, умерло 396 человек, естественный прирост составил 158 человек [2]. Численность населения Адагумского полка постепенно увеличивалась. Если в 1862 г. во всех станицах полка было поселено 4719 душ муж. и 4444 души жен. пола, то к концу 1870 г. всё население казачьего сословия составляло свыше 12 тыс. душ обоего пола [8, с. 429]. Это означало, что задуманный правящими кругами России план был успешно осуществлён.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Архив ЗАГС г. Крымска и Крымского района Краснодарского края. Метрические книги станиц Неберджаевской и Нижне-Баканской за 1863–1873 годы.
3. Ведомость о русской колонизации Закубанского края на Западном Кавказе // Кубанские областные ведомости. 1894. № 27.

4. Военно-историческая карта Северо-западного Кавказа с 1774 года до окончания Кавказской войны. Составлена Е. Д. Фелицыным.
5. Екатеринодар-Краснодар: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях. Материалы к летописи. Краснодар, 1993.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е.
7. Бентковский И. В. Заселение западных предгорий главного Кавказского хребта // Кубанский сборник. Т. 1. Екатеринодар. 1883.
8. Кияшко И. И. 2-й Таманский, Адагумский и Абинский конные полки Кубанского казачьего войска // Кубанский сборник. 1909 год. Т. 14. Екатеринодар, 1908.
9. Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска 1696–1896. (Исторический очерк). Екатеринодар, 1896.
10. Протасов М. Д. История 73-го пехотного Крымского Его Императорского Высочества Великого князя Александра Михайловича полка. Тифлис. 1887.
11. Соловьёв В. А. Подвиг Георгиевского поста у Липок (записки краеведа). Краснодар. 2000.
12. Танцура З. А., Джигиль Л. С. История Крымского района с древности до 1945 года. Крымск. 2002.
13. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. / Под ред. Б. А. Трёхбратова. Краснодар. 1997.

Таблица. Фактическое количество семей переселенцев в станицы Натухайского военного округа в 1862 году (офицерских и казачьих)

№ п/п	Станицы выселения	Станицы Адагумского конного казачьего полка												
		Посёлок Анапский	Анапская	Благовещенская	Варешинская	Верхне-Бакальская	Гостагаевская	Крымская	Натухайская	Неберджаевская	Нижне-Бакальская	Новоросси́нская	Рленская	Всего переселенцев
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Архангельская							5						5
2	Батуринская					6								6
3	Березанская							13						13
4	Брюховецкая		20											20
5	Вышестеблевская						146							146
6	Должанская							3						3
7	Дядьковская					6								6
8	Екатери́новская	2							50					52
9	Екатеринодарская	16											77	93
10	Ирклиевская		5											5

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
11	Калинболотская									37			1	38
12	Камышевская											7		7
13	Кисляковская	1									27			28
14	Конеловская									27			8	35
15	Кореновская							17						17
16	Кушевская									12		15		27
17	Крыловская									8			21	29
18	Ладожская		6											6
19	Незамаевская	5	2							42				49
20	Новодеревянковская	3	1			29							2	35
21	Новожерелиевская										12			12
22	Новокорсунская		1								10			11
23	Новолеушковская												45	45
24	Новомалороссийская		2					9						11
25	Новоминская							37						37
26	Новошербиновская											23		23
27	Павловская								22				10	32
28	Пашковская	2												2
29	Переясловская							20						20
30	Роговская					19								19
31	Стародеревянковская								40					40
32	Старолеушковская												20	20
33	Староминская	10				38								48
34	Старошербиновская	4				37							19	60
35	Темрюкская				253									253
36	Тимашовская					5							2	7
37	Уманская									38			9	47
38	Усть-Лабинская		3											3
39	Шкуринская									24				24
40	Азовского казачьего войска		50	50								100		200
41	Крымского пехотного полка							104						104
Всего переселенцев:		43	90	50	253	140	146	208	154	146	49	145	214	1638

**АННА ЛЫКОВА (КУХАРЕНКО), ЕЁ МУЖ И ДЕТИ:
МАТЕРИАЛЫ К ГЕНЕАЛОГИИ КУБАНСКИХ
КАЗАЧЬИХ РОДОВ**

О дочери писателя, атамана Черноморского казачьего войска Ганне Яковлевне Кухаренко автор данной работы писала неоднократно [3; и др.], хотя известно о ней было немного. В основном все сведения брались из двух источников – формулярных списков отца и его переписки с Т. Г. Шевченко. Из первого мы узнаем дату её рождения – 1834 год, Земля Войска Черноморского. Второй источник рассказывает нам, что старшая дочь Якова Герасимовича Кухаренко в 1842 году, во время поездки с родителями в Петербург, пленила Кобзаря исполнением украинской народной песни «Тече річка», что, повзрослев, она окончила престижный Харьковский институт благородных девиц, а в 22 года (в 1856 г.) вышла замуж за Аполлона Лыкова, который был старше её на 16 лет, что в 1860 г. она навестила родителей с трёхлетним Вячеславом и годовалой Аполлинойрией и тогда они с отцом вместе читали присланный Шевченко украинский альманах «Хата» – предшественник «Основы».

Из выявленного нами письма О. П. Щепкиной к А. И. Шуберт [1] мы узнали, как летом 1868 г. А. Я. Лыкова с детьми приезжала в Москву лечить 6-летнюю дочь Марию, а 11-летний Вячеслав будет тосковать по отцу, уехавшему в это время по делам в Петербург. Во время той поездки Анне было 34 года, Аполлинойрии 9 лет, Оле – 7. И вот нами выявлены новые источники. В РГВИА обнаружен полный послужной список Аполлона Фёдоровича Лыкова, который добавил много интересного к уже имеющимся данным. Кроме ранее известных детей Вячеслава (9.01.1857 г.), Аполлинойрии (15.10.1859 г.), Ольги (20.04.1861 г.), Марии (23.12.1862 г.), оказывается, были ещё Евгения (17.12.1864 г.) и Владимир (26.12.1868 г.) [2, оп.12, д. 4997, л. 4].

Архивное дело называется «По письму Симбирского губернатора о пенсии вдове генерал-майора Лыкова». На первом листе письмо, написанное губернатором 8 марта 1878 г., т. е. через 5 дней после смерти Лыкова. Адресовано оно военному министру Д. А. Милютину: «Бывший командир 1-й бригады 2-й пехотной дивизии генерал-майор Лыков, уволенный по болезни из действительной службы в 11-месячный отпуск с 3 марта, умер в Симбирске, оставив большое семейство, состоящее из вдовы

и 6 человек детей, из которых лишь старший сын состоит на военной службе и старшая дочь воспитывается в одном из институтов, младшие три дочери и сын находились при отце. При таком семействе покойный не оставил никаких средств, так что потребовалось особое распоряжение командующего войсками Казанского военного округа об ассигновании пособия на погребение. Довожу до сведения, что боевая служба покойного ослабила его физические силы и ускорила кончину». Далее он просит обратить внимание на сирот и увеличить размер полагающейся пенсии.

Лист 3-й – свидетельство о смерти: «Состоящий по армейской пехоте и запасных войсках генерал-майор Лыков 3-го марта сего года в г. Симбирске волею Божию умер». Что удостоверено печатью и подписью 11 марта 1878 г. симбирским губернатором и воинским начальником, генерал-майором. А далее идёт, начиная с 4-й страницы, полный послужной список за 1878 год генерал-майора А. Ф. Лыкова. Как оказалось, родился он 1 мая 1818 года, происходил из дворян Минской губернии, воспитывался в дворянском полку. Перечислены его награды, продвижения по службе от прапорщика в 1836 г. до генерал-майора и командира 1-й бригады 2-й пехотной дивизии в 1873 г. Исключён из списков 26 марта 1878 г. «за смертью». Прослужил в общей сложности 40 лет, получив 11 наград. Недвижимости не приобрёл.

На странице 20 этого дела находится письмо вдовы Лыкова, дочери Я. Г. Кухаренко, написанное ровным красивым почерком, собственноручно, 5 апреля 1878 г. в Симбирске: «Покойный муж мой генерал-майор Лыков, прослужил 40 лет, провел большую часть жизни на Кавказе, боевые награды служат доказательством, что пока были силы, он не щадил их для исполнения своего долга. Будучи командиром 1-й бригады 2-й пехотной дивизии, он прибыл в Болгарию в составе действующей армии, но по совершенно разстроенному здоровью не мог остаться в строю и был уволен в 11 месяцев отпуска с содержанием, тем не менее разстроенные силы уже не поправились и 6 месяцев он видимо угасал, скончавшись 3 марта.

Со смертью мужа моего я лишилась последней опоры и с огромной семьей осталась без всяких средств к существованию. У меня 6 человек детей, из которых старший сын только на службе в чине подпоручика, а остальные 4 девочки и сын, требуют еще образования. Не смею утруждать Ваше Сиятельство подробным описанием моего безвыходного положения, одно только скажу, что после смерти мужа, я осталась с несколькими десятками рублей на неопределенное время.

Доброта Вашего Сиятельства, близко известная всем военнослужащим, дает смелость и мне обратиться к Вам и просить не оставить

меня в милостивом ко мне участии, исходатайствовав мне усиленную по возможности пенсию. Прошу Ваше Сиятельство принять уверение в истинном моем к Вам почтении

Вдова генерал-майора А.Я. Лыкова
1878 г. 5 апреля г. Симбирск».

На стр. 22 чиновник Клугин просит маркой гербовую уплатить пошлину, иначе просьба о пенсии не может быть рассмотрена. На следующей странице министр финансов, статс-секретарь даёт новую отписку: «...ни продолжительная служба, ни недостаточное состояние не дает права на усиленную пенсию. В связи с расходами в минувшей войне ходатайство на увеличение размера пенсии семейству генерал-майора Лыкова отклонить».

На стр. 25 подсчитано, что в действительной службе Лыков находился 39 лет 11 месяцев 29 дней. В походах и сражениях – 8 лет 6 мес. 29 дней. Действительной службы, дающей право на пенсию – 57 лет 1 мес. 27 дней. Жалованья получает 1017 руб., пенсия – 860 руб. по утверждению табели от 1859 г. с 27 марта 1871 г. Такой большой стаж, 57 лет, получился потому, что время в походах и сражениях засчитывались вдвойне.

Анна Яковлевна вновь подает прошение, написанное уже рукой писаря с её подписью «вдова генерал-майора Анна Яковлевна Лыкова руку приложила». На стр. 28 узнаем адрес семьи: «жительство имею в 1-й части г. Симбирска на Покровской улице в доме Бычкова».

Из этого дела узнаём, что умер А. Ф. Лыков 3 марта 1878 г., прожив 60 лет. После смерти его осталась вдова и 5 малолетних детей: Аполлинария 19-ти лет, Ольга – 17-ти, Мария 15-ти, Евгения 12-ти, Владимир 9-ти лет. Семейству по закону причитается из государственной казны по чину генерал-майора пенсия из полного оклада (860 р.) – вдове 430 р. и по столько же 5 малолетним детям, всего по 860 руб., независимо от пенсии из эмеритальной кассы по 570 р. в год». И это прошение статс-секретарь Рейтерн отклоняет, мотивируя тем, что 40 лет службы и 11 наград не дают права на такую пенсию (л. 30). И, наконец, на стр. 33 читаем, что пенсия уже назначена – 1290 р. в год (вдове 860 и детям 430). Кроме того из эмеритальной кассы выделено 570 р. (вдове 285 и столько же детям).

И на стр. 43 даётся справка, что старшая дочь умершего генерал-майора воспитывается на казённый счёт в Московском Екатерининском институте, но по болезни в конце прошлого года взята родителями. Документ датирован 30 октября 1878 г. Подписан симбирским губернатором.

По данным, найденным профессором В. К. Чумаченко, Анна – дочь Я. Г. Кухаренко, умерла в 1919 г., прожив 85 лет, и похоронена в Сим-

бирске рядом с мужем на погосте Покровского мужского монастыря. Там же похоронена Ольга, умершая в 1921 г. в возрасте 60 лет, Владимир, умерший 6 марта 1894 г. в возрасте 27 лет и Евгения, прожившая 32 года и умершая 1 мая 1903 г. Ни монашеская обитель, ни кладбище до наших дней не сохранились.

Была надежда найти некрологи на членов семьи Лыковых в «Симбирских губернских ведомостях», которые могли указать причины их смерти, но она не оправдалась. Шестистраничная газета за 1878 год, выходящая дважды в неделю, по вторникам и субботам, не поместила в мартовских номерах ни некролога, ни статьи о генерал-майоре Лыкове, который с его заслугами перед отечеством не мог не быть знаменитостью заолустного городка. В «Известиях Симбирского Совета» (так стала позже именоваться газета после революции) за 1919 г. нет некрологов вообще, кроме сообщения о скончавшемся от испанки Я. М. Свердлове. В 1921 г. это уже была газета «Заря». Изредка помещались в ней некрологи на борцов за социализм с призывом придти всем и отдать долг умершему товарищу. Почти в каждом номере пестрели сообщения о количестве умерших от холеры, так что 60-летняя Ольга Лыкова вполне могла умереть и от неё.

Зато повезло с поиском в РГВИА сведений о старшем сыне Анны, первом внуке Якова Герасимовича Кухаренко – Вячеславе. Ему было 5 лет, когда погиб его знаменитый дед. Вполне естественно, что мальчик, любивший отца и немало наслышавшись про деда, пошёл по их стопам, став военным. И вот передо мной дело «Об увольнении от службы штабс-капитана Лыкова. Началось 13 ноября 1891 г., кончилось 6 декабря 1891 г. На 9 листах» [2, оп. 17, д. 6128].

С 4 листа начинается полный послужной список штабс-капитана Вячеслава Аполлоновича Лыкова на 21 октября 1891 года. Родился он 9 января 1857 г., из потомственных дворян Московской губернии. Значит, родился в Москве, и семья там жила продолжительное время. Учился он в 5 классе 1-й Московской военной гимназии и затем окончил курс в Казанском пехотно-юнкерском училище по 2 разряду. Получал жалованья 339 р., порционных – 183 р., квартирных 93 р., всего 615 р. в год.

В службу вступил унтер-офицером в 3-ю пехотную дивизию, куда и отправлен 10 сентября 1873 г., т.е. службу начал в 16 лет. Вскоре его перевели в 11-й Псковский пехотный полк, но он туда не прибыл, а был переведен во 2-ю пехотную дивизию для совместного служения с отцом. В ноябре его зачислят в Казанское пехотное юнкерское училище. Но почему-то в ноябре 1874 г. отчислят из училища с правом поступления в оное в 1875 г. в старший или младший класс по экзамену. 11 августа

1875 г. он вторично командирован в это же училище, куда прибыл и был зачислен 17 сентября.

23 июня 1876 г. он переименован в портупей-юнкера и откомандирован обратно в полк, куда прибыл через 2 дня. В феврале 1877 г. он произведён в прапорщики, а через 4 месяца в подпоручики. С августа по ноябрь он исполнял должность бригадного адъютанта, после чего был отчислен обратно в Черниговский полк. За «обложение г. Плевны и войну с Турцией 1877–78 гг.» он был награждён орденом св. Станислава 3 ст. с мечами и бантом. Затем в течение полутора лет он был адъютантом 1-го батальона. В 1881 г. произведён в поручики. Был командующим ротами и произведён в штабс-капитаны летом 1885 г.

Находился в походах из Киева в Яссы (Румыния), оттуда переправились через Дунай в Болгарию, участвовал в переходе на Шипку, в перестрелках с войсками Османа-паши, в атаке под Плевной и штурме города в отряде знаменитого Скобелева, которого изобразил на своих полотнах знаменитый художник В. В. Верещагин. Затем переходил через Балканы, занимался устройством пристани и шоссированием дорог. После завершения строительства пристани наши войска беспрепятственно сели на суда. Затем Адрианополь, 9-дневный поход в Бургас и отправление судами на родину. Время, проведённое в походах и делах в войне с Турцией, было засчитано вдвойне.

Однако в его службе были обстоятельства, «лишающие право на получение знака отличия безпорочной службы, а именно: удаление от командования ротой». За что был удален от командования 6-й ротой, которую принял 18 января 1891 г. и удален 25 июля того же года, всего через полгода – неизвестно. Причем, этой 6-й ротой он командовал ранее – с 7 сентября по 29 декабря 1885 г. Через 5 лет его снова назначают в эту же роту. А через 3 месяца он хочет уволиться. Что случилось? Не сложились с кем-либо взаимоотношения в данной роте? Несправедливо с ним обошлись? Загадка.

Что касается личной жизни, то женат он был на дочери колониста Марии Ивановне Гергер, имеет детей: дочь Елену – 17 февраля 1886 г. (которая сделала 52-летнюю Ганну бабушкой), Михаила – 12 декабря 1887 г., сына Константина – 24 июня 1889 г. Это уже трое правнуков Якова Герасимовича. Кстати, М. И. Лыкова (1854–1921) похоронена в Симбирске вместе со всеми Лыковыми.

В 34 года Вячеслав просился в отставку: «Великий Государь Император Александр Александрович. Просит штабс-капитан 29 пехотного

Черниговского генерал-фельдмаршала графа Дибича Забалканского полка Вячеслав Аполлонович Лыков о нижеследующем.

Расстроенные домашние обстоятельства лишают меня возможности продолжать службу Вашего Императорского Величества и потому представляется при сем установленный законом реверс всеподданнейше прошу к сему, дабы повелено было уволить меня от службы с награждением следующим чином и мундиром. Город Скужевицы. Октября 17 дня 1891. К поданию надлежит по команде. Сие прошение со слов просителя писал рядовой 29 пехотного Черниговского полка Михаил Шкалик. Прощение 29 Черниговского полка штабс-капитан Вячеслав Аполлонов Лыков руку приложил».

Просят о ходатайстве и флигель-адъютант, начальник 8-й пехотной дивизии генерал-лейтенант, подписав 11 ноября 1891 г в Варшаве. Город Скужевицы, судя по названию, находится в Польше, вероятно, это было последним местом службы Вячеслава.

В этом деле на 3 листе находится «реверс» (вероятно, расписка): «Я, нижеподписавшийся, даю сей реверс в том, что если последует разрешение об увольнении меня от службы и существующими постановлениями определенными, то более оказанного содержания просить никогда не буду. Жительство по отставке буду иметь город Симбирск. Октября 17 дня 1891 г. г. Скужевицы. 29 пехотного Черниговского полка штабс-капитан Лыков».

По всей вероятности, на этом военная карьера внука Я. Г. Кухаренко закончилась. Какие домашние обстоятельства и чем были расстроены? Что случилось в той злополучной 6-й роты? Все это только предстоит выяснить.

Источники и литература

1. Государственный центральный театальный музей им. М. Бахрушина. Ф. 311. Оп. 395. Д. 400.
2. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА) Ф. 400.
3. Федина А. И. Любимая дочь атамана Кухаренко // Дамские слабости (Краснодар). 1996. № 12–13. Июль. С. 5.

«МАЛОРОССЫ» ЧЕРНОМОРСКОГО И ОРЕНБУРГСКОГО КАЗАЧЬИХ ВОЙСК В ОПИСАНИЯХ И. Л. ДЕБУ

Иосиф (Осип) Львович Дебу (1774–1842) известен историкам не только как военный и государственный деятель, но и как автор нескольких содержательных сочинений научного характера, сделанных им преимущественно по собственным наблюдениям во время службы на различных высоких должностях. И. Л. Дебу, француз по происхождению, уроженец г. Ливорно, ребенком приехал в Россию вместе со своим отцом – известным медиком, ученым, автором нескольких трудов по физиологии и хирургии Львом (Луи) Львовичем Дебу в 1781 г. В России Л. Л. Дебу занимался устройством морских лазаретов, изучением эпидемий, инфекционных болезней, профилактикой многих заболеваний, вел ценный в научном отношении многолетний журнал наблюдений и умер в 1814 г. в чине медицинского инспектора Свеаборгского порта.

В Петербурге И. Л. Дебу окончил Инженерный шляхетский кадетский корпус и с 1793 г. начал военную службу в лейб-гвардии Семёновского полка. В дальнейшем военная карьера И. Л. Дебу проходила на командных должностях в Изюмском легкоконном, Кексгольмском (майор), Литовском мушкетерском (подполковник), Калужском мушкетерском (полковник) полках. После того как И. Л. Дебу отличился в военных кампаниях против Франции в 1806–1807 гг. на территории Восточной Пруссии, он некоторое время провел в Эстляндии с целью защиты берегов Финского залива от высадки шведов. С 16 ноября 1810 г. был назначен командиром Казанского (Кабардинского) пехотного полка, расположенного на Кавказе, где неоднократно принимал активное участие в боевых действиях. Кроме того, как и его отец, он проявил себя в мероприятиях против чумы, свирепствовавшей в то время на Кавказе. В последующие годы командовал левым флангом Кавказской линии, а в 1816 г. произведен в чин генерал-майора и назначен командиром 1-й бригады 22-й пехотной дивизии и начальником правого фланга Кавказской линии. За военные заслуги И. Л. Дебу был награждён орденами Св. Анны 1-й степени, Св. Георгия 4-й степени, Св. Владимира 4-й степени, имел знак отличия за 45-летнюю государственную службу.

В 1826 г. после шестнадцатилетнего пребывания на Кавказе по состоянию здоровья И. Л. Дебу оставил военную службу с переходом в действительные статские советники и через год назначен Оренбургским

гражданским губернатором. На новом месте И. Л. Дебу также приложил немало усилий для борьбы с опасными заболеваниями, особенно холерой, лично посещал зараженные территории и принимал участие в неотложных мерах и успокоении местного населения. Известно, что стараниями И. Л. Дебу была предотвращена опасная вспышка холеры в гражданской столице губернии г. Уфе в 1829 г., он также заботился о противопожарной безопасности города и его благоустройстве. В 1832 г. И. Л. Дебу пожалован в тайные советники и назначен присутствующим сенатором в Санкт-Петербургском Правительствующем Сенате, затем по своему желанию переехал в Москву. Основные этапы и события в жизни И. Л. Дебу были неоднократно отмечены в различных изданиях, посвященных военной истории России и биографических словарях [6, с. 151–152].

Кроме блестящей военной карьеры И. Л. Дебу оставил и несколько ценных и во многом уникальных по своему содержанию сочинений. По всей видимости, еще с юношеских лет он унаследовал и воспринял от своего отца склонность к наблюдениям, систематизации, научным обобщениям, писательскому делу и другие качества весьма квалифицированного исследователя. Первые оформленные в тексты «замечания» И. Л. Дебу появились еще в 1816–1818 гг. и были посвящены природно-географическим условиям, истории и устройству Кавказской линии, предложениям по ее улучшению. Эти записки направлялись в войсковое начальство и снискали там весьма лестные отзывы.

В период многолетнего пребывания на Кавказе И. Л. Дебу, по его собственному признанию, хорошо познакомился с «местными обстоятельствами» и свободное время посвящал собиранию сведений о малоизвестной до того времени стране, преимущественно по военной части. В 1821–1823 гг. в журнале «Отечественные записки» появилась серия статей И. Л. Дебу о Черномории [3, 5]. В одной из них автор сообщает, например, что ранее территория Черноморского войска «заклучалась между Бугом и Днестром по берегу Черного моря... но с 1792 г. владение их, по Высочайшему повелению, заняло пространство от южных берегов Азовского моря до острова Тамань», и описывает состав новых поселений [1, с. 201–202]. В разделе «Происхождение Черноморских казаков» речь идет о том, что казаки под названием «Черноморских» есть «остаток Запорожцев», собравшихся в 1787 г. перед войной с Оттоманской Портой. Упомянуты их первый кошевой атаман полковник Сидор Белый, за коим последовал Чепега. По поводу подробной их истории следует отсылка к известной литературе [1, с. 214–215]. И. Л. Дебу подробно перечисляет, какие обязанности выполняло это войско на Кубани, в каких походах и

военных кампаниях принимало участие, приводит статистические данные о содержании войска в финансовом отношении, кратко описывает общественное устройство, хозяйственные занятия, внутреннее управление и приходит к выводу, что военная служба зачастую мешает успешной хозяйственной деятельности [1, с. 316]. Большой интерес представляет раздел «Образ жизни», где автор прямо утверждает, что черноморские жители в образе жизни, одежде, нравах и языке «ни мало не отличаются от Малороссов». Они также занимаются хлебопашеством, рыболовством, разведением скота, который у них «украинской породы». Они живут в довольстве и между ними достаточно богатых людей. Малороссийские же казаки, поселенные между черноморскими жителями относительно недавно, в 1820 г., терпят во многом крайние недостатки [1, с. 317–318].

Развернутая статья И. Л. Дебу имела подробную и четкую структуру в подаче материала, обильные статистические и топонимические сведения, в ней хорошо заметно авторское отношение к описываемым сюжетам. Детальное знакомство И. Л. Дебу с историей создания, современным устройством и проблемами Черноморского войска позволило ему сделать ряд важных предложений по исправлению недостатков и улучшению безопасности и надежности пограничной линии.

В полном виде результат десятилетней работы по обобщению всех собранных фактов нашел воплощение в знаменитых записках «О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске...», составленных на основании личных наблюдений, архивных источников, военных донесений, и изданных в 1829 г. в Петербурге [2]. В предисловии И. Л. Дебу поясняет, что написал свой труд из-за недостатка «сведений о причинах, побудивших... укрепить Кавказскую линию», и для определения способов, «могущих навсегда утвердить спокойное владение России над пространством земли, оспариваемой с давних времен разными окружающими ее народами...». Это сочинение часто называют одним из первых этнографических очерков о народах Кавказа. Здесь присутствует также и малороссийская тема, вписанная в общеисторический и военный контексты.

Так, в 1-й главе «Записок...» И. Л. Дебу обращается к вопросу о происхождении казаков. Он сообщает, что казаки как «некоторый род общества» издавна жили в южных землях России от Днепра до Уральских гор. По своему образу жизни они сделались нужными всем своим соседям и в мирное время и в военное. Постепенно количество казаков умножилось, и расселяться они стали в разных местах. Например, Запорожские казаки произошли от Курских. Жившие в Курском княжестве вольные люди были выгнаны отсюда за свои разбои и поселились на Днепре у порогов (отчего

и получили название), где и жили до своего уничтожения. «Холостая и своевольная их жизнь служила приманкой для молодых людей распутной жизни», что привело к значительному увеличению их численности. После того как Киев и часть земель на восточном берегу Днепра перешли в польское владение, было положено начало Малороссийским казакам на левой стороне реки. Название же Запорожцы осталось только для обитавших на днепровских порогах [2, с. 40–44]. В 1569 г. 5000 запорожцев под командованием Михайла Вишневецкого сыграли историческую роль, разбив под Астраханью турок. После чего в смутное для России время значительная их часть осталась на Дону, часть ушла с Ермаком в Сибирь, часть на Кавказ. В кратком историческом экскурсе И.Л. Дебу рисует свою оригинальную концепцию происхождения казачества, направлений и причин его постепенного расселения по огромным пространствам России, в том числе на Северный Кавказ.

Склонность И. Л. Дебу к внимательному изучению той местности, где он находился, проявилась и на Южном Урале, в Оренбургском крае. В 1837 г. в Москве издается «Топографическое и статистическое описание Оренбургской губернии» [4] – сочинение «о весьма богатом произведении природы, промышленном, живописном и любопытном по многим отношениям отдаленном крае». Сам автор видит себя продолжателем дела П. И. Рычкова, подготовившего подобное описание края еще в 1762 г., но, по его замечанию, во-первых, многие сведения уже устарели по причине «великих изменений в образе устройства и управления» за прошедшее время, во-вторых, предшественник осветил далеко не все вопросы, которые планировал.

В новой книге И. Л. Дебу – уже бывшего к тому времени Оренбургского гражданского губернатора – встречаются и некоторые упоминания о «малороссах». Так, например, в разделе «Народонаселение губернии» автор указывает, что Оренбургская губерния весьма мало населена, несмотря на частные переселения крестьян из разных российских губерний с разрешения Правительства. Численность податного населения (без дворян, гражданских чиновников и регулярных войск) составляет 375 230 душ мужского пола с учетом крестьян различных статусов и категорий, в том числе свободных хлебопашцев – 299 чел. Среди неподатного населения казаков (Оренбургских и Уральских) – 34 809 чел.; среди поселян казенного ведомства, переселившихся из других мест России, вместе с прочими указаны 52 человека из Слободско-Украинской губернии [4, с. 35–38].

В сочинении И. Л. Дебу дает развернутое описание отдельных населенных пунктов губернии, и среди прочих можно найти сведения об

основании Илецкой крепости: «Первоначально обзаведение сего городка последовало по просьбе Уральских казаков Черкасского происхождения: Ивана Никифорова Изюмского и Андрея Денисова Черкасова, «по отводу Канцелярии Оренбургской Экспедиции именным Указом, состоявшемся в 1736 г. ... повелено было набрать к означенным просителям в со товарищество... до 500 семей... Сначала казаки сии были под жалованными привилегиями, а в 1738 г. отданы в ведение Уральского войска, с коим и содержали один форпост, а службу исправляли по особым нарядам без жалованья, содержа себя хлебопашеством, звериною и рыбною ловлею, по удобству и достатку здешних мест...» [4, с. 160]. «Во всем... Зауральском крае... по реке Уралу устроено при границе десять форпостов, в коих водворены домами Уральские и Оренбургские казаки в числе до 500 семейств... на левом же берегу реки Урала водворены прежде бывшие солевозцы в двух селениях, из коих в именуемом Новокардайловкою более 500 душ Малороссиян, а в другом, называющемся Краснохолмским, Русских и Малороссиян до 350 душ мужского пола» [4, с. 170–171].

Далее И. Л. Дебу переходит к рассмотрению вопроса о положении и первоначальном основании военных заселений, «именуемых крепостями и составляющих Оренбургскую линию по Киргиз-Кайсацкой степи от Оренбурга до пределов Западной Сибири...». Среди них упоминается Татищевская (Жамыш-Самарская) крепость, построенная в 1735 г., хотя достоверные сведения не известны. Первоначально она состояла из «малороссиян», которых насчитывалось до 100 дворов [4, с. 178–179]. «Малороссиянами» также была первоначально заселена крепость Рассыпная, в количестве до 100 дворов, по добровольному их желанию. Но случилось так, что большая часть переселенцев во время нахождения их в поле на жатве была уведена в плен киргизами. Из оставшихся некоторые уехали назад в Украину на прежние места своего жительства, а другие перешли жить на реку Кинель [4, с. 196–197]. Весьма вероятно, что казаки – выходцы из Украины, в небольшом количестве находились также и в других форпостах по линии (Степная, Озерная и др.), т.к. вокруг них земля наиболее пригодна для хлебопашества и сенокоса. Со временем некоторые из бывших крепостей превращались в казацкие станицы.

Информация, зафиксированная И. Л. Дебу, дает первоначальные представления о том, что «малорусские» казаки были инициаторами основания нескольких форпостов-крепостей по Оренбургской линии, где местное начальство поддержало эти военно-хозяйственные проекты и поселило казаков в новых землях на льготных условиях, приведены также общие статистические данные.

Таким образом, И. Л. Дебу волей своей судьбы связал две большие области размещения казаков – Северный Кавказ и Южный Урал, и составил их развернутое описание на основе, прежде всего, личных наблюдений и текущей отчетной документации. При этом приводимые цифровые показатели не всегда точны, в указанных работах можно усмотреть элементы политической конъюнктуры. Но вместе с тем, именно благодаря исследовательскому энтузиазму кадрового офицера и управленца в его сочинениях сохранились хотя и краткие, фрагментарные, но весьма важные и хронологически одни из самых ранних факты и сведения о пребывании выходцев из Украины в составе Черноморского и Оренбургского казачьих войск, некоторых особенностях их быта, большом значении в первоначальном военно-хозяйственном обустройстве пограничных земель Российского государства.

Источники и литература

1. Дебу И. Л. Замечания о состоянии Черномории и черноморских казаках // Отечественные записки. СПб. 1823. Ч. 15. Кн. 40. С. 195–223; Кн. 41. С. 315–342.

2. Дебу И. Л. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, или общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию, и о соседственных горских народах. Собранные Действительным Статским Советником и Кавалером Иосифом Дебу с 1816 по 1826 год. СПб.: В Типографии Карла Крайя. 1829. 464 с.

3. Дебу И. Л. О начальном установлении и распространении Кавказской линии, с обозначением поселенных казачьих полков, ее охраняющих и их происхождении, а также о занятиях и промышленности казаков, их отношении к ногайцам, чеченцам, калмыкам и армянам // Отечественные записки. СПб. 1823. Ч. 16. Кн. 43; 1824. Ч. 18. Кн. 48; 1824. Ч. 19. Кн. 51.

4. Дебу И. Л. Топографическое и статистическое описание Оренбургской губернии в нынешнем ее состоянии. Сочинение тайного советника Иосифа Дебу; автора книги: О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, изд. Александром Ширяевым. М.: В Университетской типографии, 1837. 224 с., прил.

5. Дебу И. Л. Разные исторические замечания относительно народов, соседственных Кавказской линии // Отечественные записки. 1821. Ч. 8. Кн. 18. С. 86–104; 1822. Ч. 9. Кн. 22. С. 245–264; Кн. 23. С. 354–381; Ч. 10. Кн. 24. С. 50–59.

6. Русский биографический словарь: В 25 т. / под наблюдением А. А. Половцова. СПб.: 1896–1918. Т. 8.

УКРАИНЦЫ И УКРАИНА: НАРОД И ГОСУДАРСТВО УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНА: НАРОД І ДЕРЖАВА

© 2013 г., С. Е. Сазонова
(г. Армавир, Россия)

МИГРАЦИОННЫЕ ПОТОКИ УКРАИНЦЕВ И ТЕРРИТОРИЯ ИХ РАССЕЛЕНИЯ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.¹

В конце XVIII – первой половине XIX в. началась интенсивная гражданская колонизация степного Предкавказья и Притеречья выходцами из российских губерний, а позднее из Левобережной Украины и Новороссии. Миграции в регион в этот период осуществлялись в двух основных формах: правительственной и народной. Первую из них В. П. Громов характеризует, как переселение, осуществляемое по приказу или при согласии и материальной поддержке правительства, кавказской администрации и одобрении властей тех губерний, откуда осуществлялись миграции [3, с. 34]. Успех её, как считают многие отечественные исследователи, во многом заключался в «исключительных условиях, привлекавших исключительных людей, привыкших, с одной стороны, к беспокойной жизни..., а с другой, не особенно дорожащих оседлостью и обладающих подвижностью в перенесении своих поселений» [6, с. 50]. К такой категории людей относились, прежде всего, казаки: донцы и запорожцы, потомки реестровых казаков, государственные крестьяне и незначительное число крепостных, охотно переселявшиеся в разное время на богатые кавказские земли. Следует подчеркнуть, что при организации переселений власти внимательно относились к сословной и этнической принадлежности колонистов. Об этом свидетельствует тот факт, что основной поток переселенцев из малороссийских губерний направлялся именно в Черноморию, а на территорию Кавказского линейного казачьего войска попадала лишь небольшая часть украинцев. По имеющимся статистическим материалам почти 90 % всех прибывавших в это время в Кавказскую губернию колонистов составляли переселенцы из Центрально-земледельческих районов России: Курской,

¹ Выполнено в рамках исполнения государственного задания № 6.764.2011 по теме: «Основы этнической толерантности и межкультурного диалога на Кубани». Руководитель – д. и. н., профессор, заведующий кафедрой всеобщей и региональной истории Армавирской государственной педагогической академии С. Л. Дударев.

Воронежской, Тамбовской, Орловской и др. губерний. И только около 10 % – из Харьковской, Полтавской, Черниговской и Киевской.

Однако следует обратить внимание, что не всегда выходцы из так называемых великорусских губерний могут рассматриваться исключительно как представители русского этноса. Например, в Воронежской и Курской губерниях существовало значительное число украинских поселений, расположенных «сплошным этническим массивом или дисперсно в южных уездах, граничивших с Харьковской губернией» [10, с. 117]. По данным V ревизии (1795 г.) в Воронежской губернии проживало 37,7 % украинцев, а в Курской – 26,7 % [2, с. 29]. А так как отсюда в конце XVIII в. шёл основной поток колонистов на Северный Кавказ, то общая численность украинцев на новых местах жительства, очевидно, оказывалась намного выше.

Процесс переселения украинцев на территорию Кавказской области осуществлялся в несколько этапов, каждый из которых имел законодательную базу. Следует отметить, что на первом этапе (1780–90-е гг. – 1812 г.) основная масса мигрантов (казаков и крестьян) направлялась на уже освоенные территории Кавказской губернии (области) и земли, занятые терскими и гребенскими казаками. Процесс переселения повсеместно сопровождался расширением границ Российского государства и возведением новых отдельных участков и укреплений Кавказской кордонной линии. Помимо переселенцев из Центрально-Земледельческого региона России сюда направлялись украинские выходцы из малороссийских губерний, численность которых на первом этапе не превышала 5,5 % и к концу рассматриваемого периода достигла 7,9 %.

Прибывая на Северный Кавказ, украинцы (преимущественно государственные крестьяне), направлялись по соседству с землями войска Черноморского на Старую линию, в Ставропольский и Георгиевский уезды, отличавшиеся плодородными землями и благоприятными климатическими условиями. Можно выделить несколько крупных станиц, где украинцы составили большинство: это Ново-Малороссийская, Константиновская, Беломечётская, Невинномысская, Бекешевская, Новопавловская, Прохладная, Урухская, Николаевская, Курская и др. В Ставропольском уезде украинцы размещались в сёлах Благодатном, Ивановском, Леденцовом, Новогоровском, Окуновом, Петровском. В Пятигорском уезде они поселились в станицы Новоалександровскую, Новогригорьевскую, отсёлок Новомитрофановский и др. Однако отсутствие строго учёта всех прибывающих колонистов, полного размежевания и подворного раздела земли в регионе вынудили Правительствующий Сенат 17 июня 1812 г.

издать особое постановление, временно запрещавшее посылать и принимать колонистов в Кавказской губернии. Данный запрет действовал вплоть до 1824 г.

На втором этапе (1824–1833 гг.) малороссы (украинцы) прибывали преимущественно в центральные и северо-восточные территории Северного Кавказа. Принципиальное отличие его от первого – это наличие специально разработанных правил «О переселении казенных крестьян и наделении их землей», которые упростили приём мигрантов. В этот период значительно возросла роль украинских губерний в колонизации Кавказской области и линии, что приводило к заметному росту численности и удельного веса украинцев в этой части Северо-Кавказского региона. В период с 1820 по 1825 г. в Кавказскую область прибыло 10 762 государственных крестьян, с 1826 по 1830 г. – 40 867, а с 1831 по 1833 г. – 54 136. Всего 105 765 человек.

Официальные лица признавали отсутствие должного надзора и попечения о переселенцах в пути следования и на местах. Во время длительного перехода многие семьи терпели крупные убытки или совсем разорялись, лишаясь скота и имущества, нажитого за долгие годы. Стихийность и неорганизованность в вопросах перевода колонистов в Кавказскую область являлись отличительными особенностями всей переселенческой политики в данном регионе, что иногда приводило к проникновению значительного числа беглых элементов.

Для наведения порядка и установления централизованной системы управления указом Николая I от 25 июня 1832 г. все казачьи полки объединялись в одно территориально-военное образование – Кавказское линейное казачье войско. Следующим указом от 2 декабря 1832 г. «Об усилении обороны Кавказской линии посредством обращения в сословие линейных казаков жителей некоторых ближайших казенных селений» в число казачьих станиц переводилось 31 крестьянское селение Кавказской области с включением их в состав существующих казачьих полков [7]. Общее число «обращенных» в казаки с 1824 по 1834 г. достигло 36 575 человек, в том числе и украинцев [1].

Значительное сокращение крестьянского населения вследствие перехода жителей в казачье звание, а также сильнейшая засуха 1833 г. «повлекли кризис в хозяйственной жизни Кавказской области» [5, с. 52]. В результате по распоряжению министра финансов переселения в Кавказскую область были приостановлены, и многие вновь прибывшие переселенцы получили разрешение «по временным билетам» вернуться на прежние места своего жительства в Слободско-Украинскую, Полтавскую, а также в Курскую,

Воронежскую, Орловскую, Тульскую, Тамбовскую губернии до наступления «лучших времён». Этим приказом воспользовались 6340 семейств в составе 20 949 д. м. п. и 17 338 д. ж. п., особенно из Курской губернии [8, с. 55]. Правительство несло огромные финансовые убытки.

В 1834 г. начался третий этап переселения украинцев в Центральную и Северо-Восточную части Северного Кавказа, достигший апогея в 1836 г. и завершившийся в 1846 г. В данный период продолжилась гражданская и военная колонизация, создание новых оборонительно-наступательных линий по рекам Зеленчук, Кардоник, Кефарь, Лаба, Уруп, Сунжа и др., вдоль Военно-Грузинской дороги, от станицы Екатериноградской до Владикавказа и т. д. Несмотря на предпринимаемые меры, население на Кавказской линии оставалось малочисленным, смертность значительно превышала рождаемость. Учитывая данное положение и сложившуюся обстановку, правительство приступает к организации нового, четвёртого массового пополнения населения Кавказской линии в 1847–1849 гг. В это же время осуществлялось переселение в Черноморское казачье войско. Решением войсковой администрации от 4 декабря 1848 г. часть мигрантов была направлена в имеющиеся станицы на Старой линии, остальные в 1–6-ю бригады Кавказского линейного казачьего войска, а также в слабозаселённые селения Горского, Владикавказского, Гребенского и Кизлярского полков.

Основная масса новосёлов в этот период прибыла из Полтавской, Черниговской, Курской, Харьковской, Воронежской, Орловской и Тамбовской губерний, количество выходцев из Новороссии и Левобережной Украины (Полтавской, Черниговской губерний) значительно увеличилось, в то время как численность мигрантов из Чернозёмных губерний (Курской, Воронежской) резко понизилось.

Последний – пятый этап проводимых правительством массовых переселений в Кавказское линейное казачье войско в дореформенный период проходил в 1851–1858 гг. За это время сюда прибыло почти 54 тыс. человек, причём среди них преобладали выходцы с Украины [4, с. 56]. На этом процесс переселения украинцев на Северный Кавказ не завершился, он активно продолжился после крестьянской реформы 1861 г. в новых исторических, социальных и экономических условиях.

Таким образом, в результате проведённых правительством Российской империи мер в регионе сосредоточилось сложное в этническом отношении многонациональное население, общая численность которого за вторую четверть XIX в. увеличилась с 48 518 до 257 469 человек, то есть более чем в пять раз, а количество казачьих полков с 1837 по 1844 г. – с 9 до 17

[9, с. 54]. Однако, в отличие от Черномории, где преобладали выходцы из Украины, на Кавказской линии и в Кавказской губернии (области) большинство составили русские поселенцы, численность которых, по нашим подсчётам, достигла примерно 75,7 %, а украинцев около 20,5 %.

Кроме этого, следует подчеркнуть, что власти очень внимательно относились к сословной и этнической принадлежности переселенцев, учитывая тот факт, что межкультурный диалог между мигрантами с Украины, селившихся на Кавказской линии, и местным населением проходил намного сложнее, чем у таких же мигрантов в Черномории. Здесь они попадали в иную этническую среду, где преобладающее место занимал русский компонент, отличающийся от них самосознанием, образом жизни, традиционно-бытовой культурой. Все эти факторы накладывали существенный отпечаток на процесс этнокультурной интеграции народов Кавказа и на политику государства, осуществляемую в данном регионе в рассматриваемый период.

Источники и литература

1. Государственный архив Ставропольского края. Ф. 79. Оп. 2. Д. 341. Л. 357. 372.
2. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. 1981. № 5.
3. Громов В.П. Соотношение народной и правительственной колонизации Предкавказья в последней четверти XVIII – первой половине XIX века // Известия Северо-Кавказского научного центра Высшей школы. Общественные науки. 1983. № 3.
4. Кабузан В.М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX в. М., 1998.
5. Клычников Ю.Ю. Российская политика на Северном Кавказе (1827–1840 гг.). Пятигорск, 2002.
6. Максимов Е.Д. Терское казачье войско. Историко-статистический очерк. Владикавказ, 1890.
7. ПСЗ. Собр. 2. Т. 7 (1832). СПб., 1833. Ст. 5796.
8. Фадеев А.В. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период. М., 1957.
9. Чекменёв С.А. Переселенцы (Очерки заселения и освоения Предкавказья русским и украинским казачеством и крестьянством в конце XVIII – первой половине XIX в.). Пятигорск, 1994.
10. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. М., 1988.

СИМОН ПЕТЛЮРА ПІД ПРИЦІЛОМ КУБАНСЬКОЇ ОХРАНКИ

У біографії видатного українського державника Симона Петлюри ще дуже мало висвітлені сторінки його діяльності на Кубані, куди він подався після звільнення з Полтавської семінарії зі своїми товаришами цілою комоною. До речі, на Кубані полтавські бунтарі знаходили собі притулок і роботу здебільшого в інспектора народних шкіл краю Олексія Левітського. Ризикуючи головою, він приймав усіх політично неблагонадійних, навіть не вимагаючи жандармських посвідок. Відтак по козачих поселеннях осідали полтавські рупівці: в Успенській – Пилип Капельгородський та Микола Стришинський, у Вільному – Михайло Огородній, в станиці Смоленській – Симон Петлюра, Прокіп Понятенко, Володимир Фідровський, Григорій Ткаченко та інші. Група тутешніх свідомих українців з метою пробудження національної свідомості серед кубанського козацтва перетягла до себе немало тих активістів українського національно-визвольного руху, котрих переслідували царські власті в Україні.

Перебравшись невдовзі до Катеринодара, де Петлюру з 1 вересня 1902 року влаштували вчителем 5-го міського училища, він включається до активної політичної діяльності. Українці Кубані мали тоді стосунки з російськими соціалістичними партіями: з соціал-демократами ворогували, а соціал-революціонерами приятелювали. Перші завше вбачали небезпеку від українців для росіян, через це вони вживали всіх заходів, щоб не допускати переходу місцевої молоді до українців. До приїзду полтавських семінаристів українці Кубані були бідні на свою інтелігенцію, відтак їм «тяжко було боротись з москалями». Але коли приїхав Симон Петлюра з товаришами, все змінилось.

Один з відомих діячів українського національного руху на Кубані Кузьма Безкровний згадував у 1928 році: «Раз якось приїхав я з своєї станиці до Катеринодара. Завітав до Степана Івановича Ерастова. Перше, чим зустрів мене п. Ерастов, були слова: «Приїхали вони». – Хто вони? – «Та полтавці». Ми раді були кожному українцеві з Великої України, бо своїх у нас таки обмаль було. На вечір пішли ми до полтавської комуни. Там я й заночував. На другий день С. В. задрив мені, що я добре спав. Всі спали на долівці покотом один біля другого. Як ліг, так і мусів спати. Ворушитись не можна було, щоб не розбудити сусіда. «Я з козацького м'яса. Ми козаки, звикли спати не тільки в тісноті, але й на коні й на

дереві», – похвалився я. – А я не міг заснути, – каже С. В. – Та, мабуть, С. В. щось інше перешкоджало спати» [1, арк. 51].

Виступаючи на зборах місцевої інтелігенції, він так «добре й переконливо говорив, що впливав навіть на саму злу й люту ес-дечку Мартиновську, паночку років 50. Її ми всі боялись зачипати, бо без ножа різала всіх, а Петлюрі було залюбки з нею диспутувати. І він завоював симпатії всіх ес-деків» [1, арк. 52]. Тікаючи з Полтавщини від переслідувань за підпільну діяльність, Петлюра переносить на терен розселення колишніх запорожців той український революційний дух, який уже витає на Наддніпрянщині. Саме Петлюра першим починає національно освідомлювати нащадків славного козацтва, нагадуючи їм про високий обов'язок перед рідним народом: «Спогадайте, – може забули, – хто ви і чий ви діти... Ваші діди – то було вільне запорожське військо... і славилось на цілий світ надзвичайною боротьбою за волю України... Славними були ваші діди... і чим же стали Ви? Холопами московського царя...» [Цит. за: 4, с. 313].

Але Петлюра не просто соромив тих кубанських козаків, які готові були взяти участь у каральних акціях проти робітників. Він хотів, аби вони відчували своє національне ество, зрозуміли, що Україна для них – рідна мати, яку їм доведеться ще й захищати колись. Ось чому, опинившись на Кубані, він її будив, намагаючись національно освідомити: «Прокиньтесь ж і Ви! Хай розкриються ж Ваші засліплені очі, і як настане та година, коли наш народ підніметься проти царя і його холопів-міністрів й захоче собі волі, не заважайте цьому... Не стріляйте в робітників, а самі приставайте до них... Бо вони хочуть волі для людей. Ваші діди билися за волю... Згадайте ж їх і сами ставайте до боротьби за святу правду. Хай згинуть вороги нашої України і нашого люду – цар з його прислужникам. Тоді настане краще життя...» [4, с. 314].

Такі заклики, які Петлюра підписав іменем Революційної Української Партії, викликали велику тривогу царської охранки на Кубані: тамтешній департамент поліції повідомляв на всю імперію про поширення в Катеринодарі прокламацій «До чорноморських козаків», надрукованих на гектографі в квартирі учителя 5-го міського училища Симона Петлюри [2].

Виявлені в Краснодарському крайовому державному архіві автором цих рядків невідомі досі документи про перебування Симона Петлюри на Кубані на початку ХХ століття дають можливість детальніше дізнатися про справжній перебіг подій, пов'язаних з його революційною діяльністю у вказаному регіоні компактного розселення українців. Як свідчать матеріали слідства царської охранки, невдовзі після переїзду Симона Петлюри на

Кубань у Катеринодарі й довколишніх станицях справді стали з'являтися революційні прокламації.

Сам Петлюра про своє прибуття до Катеринодара власноручно написав, потрапивши під слідство, так: «По приезде в гор. Екатеринодар я некоторое время жил у г. Эрстова, потом занял квартиру на Посполитакинской, д. № 40, где на той же квартире жили г. Маслов, Огородный, Бородыня и некоторое время пребывали Корниенко, Фидровский и Ткаченко. Потом жил некоторое время с Ткаченко, Бородыней на квартире на Крепостной улице, откуда переселился на Медведовскую улицу, 47, где жил вместе с Ткаченко и Бородыней до первых чисел октября. В первых числах октября я переехал к Понятенко. Уходя с квартиры на Медведовской ул., я оставил там Ткаченко и Бородыню. Знакомство с этими лицами объясняется обучением моим в той же семинарии, где воспитывались и они. С Понятенко я знаком с детства, а с Масловым познакомился в Полтаве. В то время с означенными лицами на Посполитакинской улице некоторое время в той же квартире проживала и г. Петренко, учительница, зовут ее Людмила» [3, спр. 32, арк. 93, 93 зв.].

Зокрема, в одній з постанов жандармського управління зазначалося: «1) В ночь с 10 на 11 октября сего года в некоторых заводах, мастерских и по улицам гор. Екатеринодара было подброшено неизвестными лицами значительное количество преступного содержания и одинакового типа воззваний от имени «группы кубанских рабочих». Такие же прокламации раздавались рабочим при выходе их из мастерских и по улицам в тот же вечер несколькими лицами под видом разносчиков торговых объявлений. В последние дни по ночам продолжалось разбрасывание и расклейка тех же воззваний в разных частях города, преимущественно в тех местах, где ютятся мастеровые и рабочие. Затем в период времени между 10 октября и последними числами ноября мес. разновременно появлялись в гор. Екатеринодаре выпуски воззваний революционного содержания, и таких выпусков в течение означенного времени было пять; воззвания были изданы от имени «группы кубанских рабочих» (один выпуск), «группы борьбы за политическое освобождения народа» (три выпуска) и один выпуск без всякой подписи. Все воззвания писаны на гектографе и затем воспроизведены на гектографе.

2) 3-го декабря в гор. Екатеринодаре был задержан и арестован козак Полтавской губ. Григорий Ефимов Ткаченко, у которого оказалось сто восемнадцать закрытых писем с марками семикопеечного достоинства, наклеенными на конверты, очевидно, приготовленными для розсылки, так как на конвертах оказались адреса различных лиц, проживающих в

Кубанской области; все письма были увязаны в платке с меткой П. Л. По вскрытии писем в них оказалось по одному экземпляру в каждом «До черноморских козакив» революционного содержания от имени Украинской Революционной партии; все воззвания писаны печатными буквами и воспроизведены на гектографе.

По негласно собранным сведениям было установлено, что упоминаемый Ткаченко, прибыв в Екатеринодар в августе месяце сего года, квартировал по Посполитакинской улице в доме № 40 и что вместе с ним в той же квартире, состоящей с двух комнат, проживали: учитель городского училища Симон Петлюра, козак Иван Бородыня и бывший студент Николай Маслов (находящийся под особым надзором полиции), а также, что квартиру эту посещала и даже несколько раз ночевала пока невыясненная личность женского пола. Кроме того, было установлено, что Николай Маслов служил писцом у помощника присяжного поверенного Ширского, состоящего под негласным надзором полиции, а Ткаченко служил на городской бойне у ветеринарного врача Крутикова, состоящего под гласным надзором полиции.

Изложенные обстоятельства дали повод произвести у всех упоминаемых лиц обыски в порядке Положения об Государственной охране, каковы обыски для успеха дела были совершены одновременно.

4) Произведенными в ночь с 3 на 4 сего декабря обысками у Ширского, Бородыни и Маслова ничего преступного не найдено, у Крутикова обнаружено: книга издания Революционно-социалистической группы «Свобода», журнал для рабочих № 1 и книга Литературный, научный и политический журнал «Жизнь» № 1 за апрель 1902 г., в виду чего относительно хранения книг революционного содержания о Крутикове будет возбуждено отдельное дознание.

Что же касается учителя Симона Петлюры, то по обыску у него найдено и отобрано: пятьдесят восемь воззваний «До черноморских козакив» за подписью «Украинская Революционная Партия», воззвания эти тождественны с теми, что отобраны у Ткаченко. Кроме того, свежая масса для гектографа, две пустые бутылки от глицерина, очевидно израсходованного на приготовление массы. Манифест Коммунистической партии с печатью Украинской партии социалистической, два номера революционного журнала «Гасло», брошюра «Долой полицию!» и закрытое письмо с адресом: Чернигов, присяжному поверенному Илье Людвиговичу Шрагу, в коем был вложен экземпляр воззвания «До черноморских козакив».

Все вышеизложенное приводит к заключению, что козак Григорий Ефимович Ткаченко и учитель 5-го Екатеринодарского городского на-

чального училища Симон Васильевич Петлюра несомненно принадлежат к тем лицам, кои с октября мес. сего года, составив преступное сообщество, занимались составлением и распространением печатных воззваний с целью возбудить к бунту и неповиновению власти Верховной. А потому я, Отдельного корпуса жандармов штабс-ротмистр Каминский, по согласованию с товарищем прокурора Екатеринодарского окружного суда Л. Б. Вислоцким на основании 396 и 1035 ст. Уст. Угол. Суд. постановил: козака Григория Ефимовича Ткаченко и учителя Симона Васильевича Петлюру привлечь к настоящему дознанию и допросить их в качестве обвиняемых по признакам преступления, предусмотренных 250, 251 и 318 ст. Улож. о Гос. охране» [3, спр. 32, арк. 88–91 зв.].

Ця перша кримінальна справа, яку царська охранка заводить на Петлюру на Кубані, виникла зовсім випадково: в пообідній час 3 грудня 1902 року на вулиці Поліцейській пристав Узунов і поліцмейстер Черник затримали одягнутого в кавказьку бурку Григорія Ткаченка, який на їхніх очах підбирав розсіпані папери. Виявилося, що це листівки «До чорноморських козаків»...

Треба зазначити, що Григорій Ткаченко на допитах узяв усе на себе, не видав нікого. Однак жандармські власті після обшуку в помешканні Петлюри заарештували його й продовжували слідство, допитуючи його товаришів, зокрема, Прокопа Понятенка, Миколу Маслова, Лаврентія Попкова, Григорія Голуба...

Перебуваючи в катеринодарській тюрмі, Симон Петлюра на першому ж допиті 5 грудня 1902 року пояснив щодо виявлених у нього книг, гектографічної маси й закликів революційного характеру, мовляв, маючи намір вступити до університету, щоб там присвятити себе вивченню історії, а особисто його найбільше цікавить історія слов'ян, в першу історія польсько-російських відносин, чим і пояснюється наявність у нього деяких книг з цього питання, виданих у Львові й Чернівцях.

Стосовно гектографічної маси, закликів тощо, то він прийняв їх на збереження від Ткаченка, а «передаючи їх, він не сказав, а я не запитав, що він з ними буде робити після того, як візьме їх назад».

Однак ці пояснення не були взяті до уваги, тим паче, що навіть на перший погляд було видно, що почерк Симона Петлюри дуже схожий на той, яким писалися заклики прокламацій, у чому потім одногосно зійшлися спеціально залучені експерти [3, спр. 32, арк. 206 зв.].

У власноручно написаному поясненні 5 грудня 1902 року, до речі, Симон Петлюра щодо свого сімейного стану й походження зазначив: «Место и время рождения: г. Полтава, 10 мая 1879 года.

Мещанин г. Полтавы, а живу в г. Екатеринодаре.

Учитель.

Средства к жизни: Получаемое по службе жалованье.

Семейное положение: Холост. Имею отца Василия Павловича Петлюру, мать Ольгу Алексеевну, братьев: Федора, Ивана и Александра, все братья холосты. Федор живет в пос. Новая Александрия, воспитывается в Агрономическом институте, Иван воспитывается в Полтавской духовной семинарии и Александр воспитывается в Полтавском духовном училище. Имею сестер: Мариамну, в замужестве за козаком г. Полтавы Иваном Афанасьевичем Скрыпником, занимающемся торговлей. У нее дети: Стефан 2-х год и Зинаида нескольких месяцев. Следующие сестры Марина и Феодосия, обе живут дома с родителями. Первой 19 л., второй 14 л. Братьям – 26 лет Федору, Ивану 16 л. и Александру 12 л.

Отец занимается содержанием биржи.

Воспитывался сначала в Земской школе в Полтаве, потом в Полтавском духовном училище, которое окончил в 1896 году и потом поступил в Полтавскую духовную семинарию, из которой выбыл в 1902 году в марте месяце.

Воспитывался за счет отца.

За границей не был» [3, спр. 32, арк. 93].

На третій місяць одиночного ув'язнення Симон Петлюра звернувся до жандармських властей з проханням перевести його до тюремної лікарні. 15 лютого 1903 року слідчий Камінський вирішив запросити відомого катеринодарського лікаря З. Абесолонова для перевірки стану здоров'я заарештованого: «на предмет прийняття проти нього заходів присічення способів ухилення від слідства й суду менш строгою карою через його хворобливий стан» [3, спр. 32, арк. 174].

Перший медичний огляд Симона Петлюри в катеринодарській тюрмі було проведено 5 січня 1903 року, з нього можемо довідатися про всі його основні природні дані:

«Протокол № 8

1903 года января 5 дня в гор. Екатеринодаре я, Отдельного корпуса жандармов штабс-ротмистр Каминский, на основании циркуляра Департамента полиции от 26 мая 1886 года № 807 при участии Екатеринодарского городского врача З. Г. Абесолонова составил настоящий протокол привлеченного при Кубанском областном жандармском управлении к дознанию в качестве обвиняемого по 250, 251 и 316 ст. Улож. о наказ. мещанина Симона Васильева Петлюры.

При чем оказалось:

1. Размер роста 166 сантиметров (без платья и сапог).
2. Лет 23.
3. Телосложение посредственное.
 - а) Все части организма расположены правильно.
 - б) Привычка выставлять левую ногу вперед и держать руки спереди.
4. Наружность интеллигентная, серьезная, задумчивая.
5. Цвет волос русый на голове, бровях и усах, а на подбородке рыжеватый. Растительность на подбородке скудная.

Вид волос – прямой. Носит длинные волосы, прибор з правой стороны. Стрижен.

6. Глаза серые, расщелины глаз $3 \frac{1}{2}$, круглые, большие, зрачки правильные, близорук. При вечернем освещении читает при помощи очков.

7. Череп круглый, размер продольный от затылка до лба 28 см, а в поперечнике 33 см, череп правильный.

8. Лоб плоский, ширина 7 см, высокий.

9. Нос прямой, длина $6 \frac{1}{4}$ см, ширина у ноздрей $3 \frac{1}{2}$.

10. Лицо продолговатое, цвет кожи бледно-розовый.

11. Рот маленький, расщелина рта 5 см, нижняя губа толще верхней. В нижней челюсти с левой стороны нет одного коренного зуба, на верху два ряда совершенно изъедены кариозным процессом, осталась только задняя пластинка; третий резец непорчен, только внутренний процесс.

12. Рот правильный, при разговоре кривляется, подбородок заокругленный.

13. Характер голоса – тенор, чистый.

14. Уши правильные, длина раковин – 7 сант.

15. Походка вялая.

16. Цвет кожи на теле бледно-розовый, ноги относительно туловища короткие. тело чистое и нет никаких ненормальностей. На левом бедренном сочленении небольшое родимое пятно коричневого цвета. На правом плечевом суставе, на конце предплечья родимое бледно-коричневого цвета буроватое пятно.

Отдельного корпуса жандармов штабс-ротмистр Каминский
Городской врач Абесолонов» [3, спр. 32, арк. 98–98 зв.].

Після другого медичного огляду заарештованого 17 лютого було ухвалено, що «звільнення Симона Петлюри з-під варті в даний час з огляду на його вкрай хворобливий стан є необхідним» [3, спр. 32, арк. 174 зв.]. Важко сказати, чи в цьому випадку не спрацювали впливові в Катерино-

дарі українці, але наступного дня, 18 лютого 1903 року, Симон Петлюра був випущений з тюрми [3, спр. 32, арк. 175].

Це однак не означало, що він міг тепер себе вільно почувати: йому знову доводилося ходити на допити, оскільки поліція продовжувала слідство. Її цікавили не тільки полтавські товариші Петлюри, котрі з ним приїхали на Кубань, а й джерела надходження літератури із Галичини. Що стосувалося такої книги, як «Українство на літературних позовах до Московщини», то Петлюра пояснював, що купив її в букініста на розпродажі бібліотеки в Полтаві, а «Листи на Наддніпрянську Україну» Михайла Драгоманова одержав від одного товариша – болгарина Вукчевича, який тепер проживав у себе на батьківщині, інші – «придбав, не пам'ятаю де, бо в мене вже давно».

А відносно брошур, зміст яких був відверто революційний («а) Манифест Коммунистической партии, в) Долой полицию, с) Відкритий лист до міністра вн. справ Сипягина, д) 10 заповідей, е) Відкритий лист до робочого люда і ж) Солдатська пам'ятка») – Петлюра відповідав звично: «не пам'ятаю, яким чином одержав і як вони в мене опинилися»...

Особливо цікавилася катеринодарська поліція запросинами відвідати з лекціями Кубань і Ставропілля, які Петлюра посилав для відомого історика Олександри Єфименко. Петлюра відповідав: оскільки «Кубанська область заселена вихідцями з півдня Росії, то, мені здавалось, що вони представляють, «благопридатний, але необроблений ґрунт» (перше в плані засвоєння історичних рідних знань, друге – в тому плані, як я уже сказав, що поширення історичних знань про долю цього населення я вважав важливою умовою в справі просвіти народу...)» [3, спр. 32, арк. 196–198].

Зрозуміло, що після тривалого ув'язнення Симона Петлюру вже не допустили до вчительської праці в Катеринодарі. Щоправда, місцеві українці не змирилися з таким рішенням царської охоранки і вирішили поклопотатися перед начальством, щоб вернути на вчительську посаду молодого й обдарованого педагога. Проте з'ясувалося, що з Санкт-Петербурга надійшов таємний наказ, яким заборонялося йому, як людині «неблагонадежной», вчителювати і взагалі бути в безпосередніх зносинах з народом.

За такої обставини свідомі українці Кубані рекомендували членові-кореспондентові Російської Академії наук Федору Щербині використати Петлюру в розборі козацького архіву, оскільки останній у Катеринодарі уже виступав зі статтями в місцевих виданнях, зокрема в «Кубанских Областных Ведомостях», а в «Областном Обозрении Вестника Казачьих

войск» (ч. 2 за 1903 рік) помістив статтю, присвячену пам'яті дослідника Кубанського козацького війська Є. Д. Феліцина.

Розбором історичних матеріалів і витягом найцінніших і найцікавіших відомостей займався тоді четверо чи п'ятеро відданих цій справі працівників, але й вони дивувалися, з яким запалом узявся Петлюра до роботи. «Та він увесь уліз в пакунки старовинних паперів», – казали вони про нього.

Але Петлюра не тільки «вліз», але й вишукував уміло те, що потрібно було для історії і чим він особисто цікавився. Досить швидко з'ясувалося, що новий молодий співробітник (а Петлюра був чи не наймолодший) найліпше розбирається в історичних матеріалах. Йому дуже допомагали знання з історії України і Запорозжя, а почасти й знайомство з народним життям Полтавщини. Якраз у складі чорноморських козаків було найбільше вихідців із цього терену українського. Вельми захоплювався Петлюра матеріалами із Південного Забужжя, де спершу осіли «нові запорожці», до переселення в Чорноморщину, на Кубань, і ще більше – «ділами» Запорозької Січі на Дніпрі.

Царська охранка, зрозуміло, пильно стежила за кожним кроком Симона Петлюри. Очевидно, було ретельно перевірено його діяльність на батьківщині. Відтак 12 грудня 1903 року на основі двох телеграм начальника Полтавського жандармського управління від 8 і 11 грудня в помешканні колишнього семінариста Симона Петлюри проведено обшук «с отобранием всей найденной переписки». Тоді в Симона Петлюри в його помешканні в будинку № 3, що належав учителю Кубанського Маріїнського жіночого інституту Федору Полторацькому, по Чаунському провулку, було вилучено:

- 1) Чотири книги «Записок наукового Товариства імени Шевченка»,
- 2) Зошит з виписками Петлюри з різних авторів про біографію Шевченка,
- 3) Рукопис про порядок збору етнографічних матеріалів під заголовком «Убожество мысли отражается...»,
- 4) Четвертинка паперу із етнографічними замітками,
- 5) Рукопис «Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі»,
- 6) Зошит в чверть аркуша – замітки на 12 сторінках про заняття і значення галицького наукового товариства,
- 7) Рукопис «Кому какое дело?» Наталки-Полтавки,
- 8) Два учнівські твори «В чем искать счастье христианину?» і «Чем объяснить причины живучести старообрядческого раскола?».

9) Рукопис «К вопросу об основании в Полтаве церковно-археологического общества»,

10) Напіваркуш із замітками про статті, вміщені в «Наукових записках Товариства імені Шевченка»,

11) Замітки з приводу творчості окремих малоросійських письменників,

12) Рукопис «Народна освіта в Росії»,

13) Вірш, який починається словами «Ой на дубі лист...»,

14) Привітання з нагоди освячення пам'ятника Котляревському,

15) Переклад Петлюри роману Франка «Перехресні дороги» – 100 аркушів,

16) 12 запечатаних листів від різних осіб на ім'я Петлюри,

17) 10 відкритих листів на ім'я Петлюри,

18) Реферат на 21 аркуш «Малорусский эпос и его певцы – кобзари», прочитаний на зас. «Общества любителей истории Кубанской области» в 1903 году,

19) «Памяти Котляревского», Донская речь, 1903. – 30 августа [3, спр. 268, арк. 16–17].

Пізніше тільки замітки з історії й самі документи з Кубанського архіву були повернути Петлюрі, все інше було прилучено до нової слідчої справи, яку було заведено 2 березня 1904 року «по обвинению казака Прокофия Понятенко, мещанина Симона Петлюры и гимназиста Ивана Данилова». Вона тягнулася кілька місяців. За цей час, щоправда, Симон Петлюра одержав дозвіл поїхати на відпочинок на дачу Федора Щербини «Джанхот» біля Геленджика, а також відвідати з 17 липня по 11 серпня 1904 року Полтаву, де, за повідомленням до Кубанського обласного жандармського управління, «особый надзор полиции за ним учрежден». 31 серпня 1904 року поліцмейстер Катеринодара повідомляє начальника Кубанського обласного жандармського управління: «Сообщаю Вашему Высокоблагородию, что Симон Петлюра возвратился в Екатеринодар и проживает в 1-й части по Котляревской улице 2, где и учрежден за ним особый надзор полиции» [3, спр. 268, арк. 5, 10].

Відчуваючи за собою постійне стеження поліції, що не давало можливості не тільки вести революційну діяльність, а й вносило постійні перешкоди для літературної праці, на початку другої половини 1904 року Петлюра, уникаючи нового арешту, за допомогою Дмитра Антоновича, що взяв його на поруки, виїжджає з Кубані до Києва, а потім до Львова, де як політичний емігрант протягом року навчається в університеті, налагоджує постійні контакти з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Михайлом

Грушевським. Останній справив значний вплив на нього як науковця і публіциста. Водночас Петлюра зближується з провідниками місцевих українських політичних партій. Саме тоді, на зламі XIX і XX століть, у Галичині організовуються три перші українські партії – радикальна, націонал-демократична і соціал-демократична. Оскільки українське політичне життя тут формувалося за західними демократичними зразками, то Петлюра намагався осмислити всі нові віяння, щоб згодом перенести їх на Наддніпрянщину, а далі і на Кубань, яку він вважав українською етнічною територією.

Треба сказати, що навіть така нетривала діяльність Симона Петлюри на Кубані залишила глибокий слід у пам'яті нащадків запорозьких козаків. Так, відомий кубанець Кузьма Безродний згадував: «Прийшла революція (у лютому 1917 року. – В. С.). В моїй станиці настали нові порядки – демократичні. Поскидали старе начальство й вибрали нове. Почали балакати й про те, щоб дати якісь права городовикам. Один старенький дідусь пригадав і про С. В. та й каже: «А де той городовий Петлюра? Дуже розумний був чоловік. От би його вибрати на помішника отамана» [1, арк. 52].

Історія, як знаємо, розпорядилася інакше: вона поставила Симона Петлюру на чолі всеукраїнського національно-визвольного руху, і він жертвно працював для всіх українців.

Джерела та література

1. ЦДАВО України. Ф. 4011. Оп. 1. Спр. 2.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 10.
3. Державний архів Краснодарського краю. Ф. 583. Оп. 3.
4. За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Книга друга. К.. 1928.

© 2013 г., **И. М. Скибицкая, С. В. Самовтор**
(г. Краснодар, Россия)

ПРОБЛЕМЫ УКРАИНИЗАЦИИ КУБАНИ В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ: ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ

Материалы Государственного архива Краснодарского края 1917–1920 гг. содержат ряд интересных документов о попытках Кубанской Рады, войскового правительства и местной общественности создать в крае

широкую сеть украинских национальных школ, широко пропагандировать здесь украинскую культуру и язык. Это фонды Р-5 «Ведомство Народного образования Кубанского краевого правительства», Р-158 «Кубано-Черноморский краевой революционный комитет», фонд 470 «Дирекция народных училищ Кубанской области», Р-861 «Первая украинская школа № 12 2-й ступени Кубанского окружного отдела народного образования», Р-1542 «Кубанская Законодательная Рада», Р-1547 «Коллекция документов по истории Кубани, собранная краеведом Мироновым П. В.», Р-1682 «Коллекция документов писателей и журналистов Кубани».

Проблема культурных различий в среде местного казачества стала формироваться в связи с созданием в 1860 г. на основе Черноморского казачьего войска и части Линейного казачьего войска единого Кубанского казачьего войска. После трагических событий мая 1861 года, когда был сорван план генерала Н. И. Евдокимова по переселению ряда черноморских станиц в горы, русское командование стремилось не допустить каких-либо сепаратистских выступлений со стороны черноморцев, а потому старалось по возможности селить их вперемешку с линейцами. Несмотря на стремление властей к скорейшей этнокультурной ассимиляции, сами казаки хотели селиться с учетом своих этнокультурных особенностей. То, что Черноморья еще долго сохраняла специфические особенности в управлении, землевладении и землепользовании, в культуре, самосознании и языке, доказывают наблюдения известного географа М. И. Венюкова, прибывшего на Кавказ в конце 1861 г. Он писал: «В бывшем Черноморском войске, состоящем из малороссиян и хранящем предания Запорожской Сечи, эта отдельность принимает вид национальности и выражается нерасположением к иногородцам, которых казаки недружелюбно называют москалями» [1].

Позднее росту национального самосознания украинского населения Кубани способствовала деятельность «Просвіти» («Кубанского просветительного товарищества»), созданного в 1906 г. в Екатеринодаре. На первом же собрании членов екатеринодарского товарищества, состоявшегося 25 августа 1906 г., был поднят вопрос о необходимости украинизации школы. В различных городах и станицах было открыто 15 формально независимых филиалов товарищества, том числе в Темрюке, Майкопе, Платинировской, Каневской, Северной, Пензенской, Усть-Лабинской, Уманской, Новотиторской, Тихорецкой, Пашковской, Лабинской, на хуторе Романовском и хуторе Зубова Балка [2]. Однако удушение властями первой русской революции сопровождалось повсеместным закрытием всех кубанских просветительских товариществ в течение лета-осени 1907 г.

Революционные события и Гражданская война 1918–1920 гг. послужили толчком к новому витку роста национального самосознания кубанцев, которое снова нашло отражение в деятельности «Просвіты», восстановленной в ходе Февральской революции. 24 марта 1917 г. состоялось собрание, инициированное «Кубанской украинской национальной Радой», посвященное возобновлению деятельности общества. Следующим важным событием стал первый съезд учителей-украинцев, прошедший 13–14 мая того года в Екатеринодаре, участники которого призвали к постепенному переходу преподавания в кубанских школах на родном «материнском» языке (местный диалект на основе украинского языка) [3]. Особое внимание уделялось пропаганде украиноязычной книги. Активизировались связи общества с Украиной, была организована украинская гимназия, создано товарищество «Шкільна освіта». В рамках деятельности этого общества был составлен и издан украинский букварь [4].

Следует отметить, что после своего образования в марте 1917 г. Кубанская краевая войсковая Рада официально заявила о своих планах по созданию разветвленной сети украинских школ, стремлении расширить сферу применения украинского языка. В том числе, о желании внедрить его в церковное богослужение [5]. Уже летом 1917 г. были открыты украинские учительские курсы, стали печататься учебники и художественная литература на украинском языке [6].

17 апреля 1917 г. казачий съезд подтвердил создание Кубанской краевой войсковой Рады и образовал Временное Кубанское войсковое правительство. В его состав вошли семь членов Кубанского областного исполнительного комитета и восемь избранных Радой представителей казачества. Председателем Рады был избран Микола Рябовол, один из лидеров «федералистов-черноморцев», сторонников кубанской государственности в рамках федерации. Правительство первоначально возглавил полковник А. П. Филимонов, а позже Л. Л. Быч. Последний также принадлежал к числу «федералистов-черноморцев», сторонников «самостийности» Кубани, заявивший Деникину, что «помогать Добровольческой армии – значит готовить вновь поглощение Кубани Россией» [7]. Следует отметить, что именно лидеры группы казаков-черноморцев, за которыми стояла значительная часть кубанского казачества, склонявшиеся к самостийности, стремились к расширению связей с Украиной. По найденным в Государственном архиве Краснодарского края документам, к примеру, известно, что Ведомство народного просвещения Кубанского краевого правительства активно стремилось упрочить культурные контакты с Украиной. Так, Управляющий Ведомством народного Просвещения

Кубанского краевого правительства пригласил на Кубань представителей национальных просветительских украинских организаций. Они вели совместную с ведомством работу по изучению «материнского языка» в школах Кубанского края. Отдельные учителя с Украины сами изъявляли желание ехать на Кубань для работы. В этом плане примечательно письмо украинского учителя Юлиана Охримовича заведующему отделом национальных школ Ведомства Народного Просвещения Кубанского Краевого Правительства, изъявившего желание приехать на Кубань для преподавания украинского языка и литературы [8]. Благодаря усилиям национальной общественности, краевая власть принимала меры по дополнительному стимулированию развития украинской культуры. Была создана должность инструктора по украинской школе при министерстве просвещения Кубанского края [9]. Даже в условиях Гражданской войны, краевая власть была готова оказывать станичным школам помощь в переподготовке учителей для преподавания украинского языка и присылке новых [10]. Таким образом, на Кубани механизм создания национальной украинской школы был опробован уже в 1917–1918 годах.

Однако одновременно с первыми шагами в направлении украинизации, стали видны и реальные проблемы этого процесса. Анализ документов доказывает, что одной из ключевых проблем было отсутствие местных учителей, достаточно хорошо знающих язык и способных его преподавать. Другой немаловажной причиной была недостаточность материальных средств, что не давало возможности в условиях Гражданской войны на Кубани осуществить этот процесс быстро. Наконец, это нежелание самих родителей украинизировать уже имеющиеся школы, настаивающих на открытии новых украинских школ для желающих, как это наглядно видно на примере Шевченковского училища ст. Кисляковской [11]. В любом случае, основным отличием украинизации Кубани периода Гражданской войны от так называемой советской украинизации, является ненасильственность данного процесса, а также высокая активность кубанской общественности, учет мнения населения в принятии решений.

В целом можно отметить, что даже в таких сложных условиях как Гражданская война, были достигнуты определенные положительные результаты. Например, созданы украинские отделения в рамках русскоязычных школ. В 1918 – 1919 гг. такое отделение действовало, например, в Шкуринском станичном училище [12]. К началу 1920 г. в станице Привольной было организовано регулярное преподавание украинского языка в начальном училище [13].

В январе 1919 г. Кубанское краевое правительство выдало членам украинского консульства удостоверение на право проезда в Кубанском крае [14]. Однако кубанские власти испытывали постоянную напряженность в отношениях с командованием Белой армии — сначала с Л. Г. Корниловым, затем – А. И. Деникиным и П. Н. Врангелем. Отношения кубанцев с деникинцами вошли в окончательные противоречия после отправки делегации представителей Кубани на Парижскую мирную конференцию. Основной задачей делегации было добиться международного признания Кубани, хотя бы в виде автономии. Свидетель тех роковых событий кубанский казак Максим Карпович Кулик в своих воспоминаниях отмечал: «Несмотря на общность цели, взаимоотношения между командованием армии и Кубанским правительством и Радой никогда не отличались теплотой и дружелюбием. К концу же 1919 года они обострились до нетерпимости, а часто и враждебности» [15].

В Государственном архиве Краснодарского края были найдены документы, в которых рассматривается дело по поводу зверского убийства деникинцами казаков станицы Пашковской, только за то, что они распространяли литературу на украинском языке. Кубанская Украинская Национальная Рада в своем обращении Председателю Кубанского краевого правительства с возмущением писала: «До сих пор все просветительские украинские организации Кубани служили в меру своих сил и знаний на пользу просвещения и культуры, развития местного населения. В настоящее время представители национальных и просветительских украинских организаций по приглашению господина управляющего Ведомством Народного просвещения Кубанского Краевого правительства, ведут совместную работу по проведению материнского языка в школах Кубанского края с будущего учебного года. Могущественную поддержку в этом деле несут своей работой существующие «Просвиты». Аресты и расстрел в ст. Пашковской членов местного общества «Просвита», произвели на всех работников «Просвит» самое гнетущее и тяжелое впечатление и в корне разрушают еще совершенно молодую и неокрепшую работу «Просвит». Ибо не может быть и речи о мирной и культурной работе там, где ее работники за одну продажу книг подвергаются расстрелам» [16].

В июне 1919 года после выступления на казачьей конференции в Ростове-на-Дону, которая явилась одной из попыток создания на юге России союзного государственного образования, был убит председатель Краевой Рады Микола Рябовол. Расследование было замято, но никто из казаков не сомневался, что Миколу Степановича убили агенты «Освага» (осведомительного агентства при командовании армии генерала Деники-

на) [17]. Просветительские товарищества, насчитывающие на тот момент около 40 организаций, были разгромлены. Таким образом, постепенный и последовательный процесс украинизации Кубани был приостановлен.

Сменившая его новая волна официальной советской украинизации, сопровождалась претворением в жизнь глобальных проектов по открытию украинских школ, высших учебных заведений и техникумов. Однако недальновидная политика властей в процессе создания национальной украинской школы на Кубани привела к непродуманным решениям, организационным ошибкам, к игнорированию местным населением проводимых мероприятий. Несмотря на принятые меры по подготовке учительских кадров для украинских школ, власть не решила проблемы, и специалистов в области украинского языка и литературы по-прежнему не хватало. Свертывание украинизации в 1932 г. привело к трагическим последствиям. Украинская школа, печать и литература были практически уничтожены, а большинство активистов репрессировано. В итоге власть насильственным путем осуществила смену национальной идентичности значительной части кубанского казачества. Этому же поспособствовали и массовые репрессии против населения бывших черноморских станиц в период политики сплошной коллективизации на Кубани.

Источники и литература

1. Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. // Русская старина. 1878. № 6. С. 252–253.
2. Золотарева И. Д., Чумаченко В. К. К истории кубанской «Просвиты» // Культурная жизнь Юга России. 2006. № 2. С. 41–47.
3. Украинский учительский съезд // Листок войны. 1917. № 967. С. 3.
4. К выпуску украинского букваря // Листок война. 1917. № 1001. С. 3.
5. Телеграмма Кубанской украинской национальной рады // Свободная Кубань. 1917. № 3. С. 3.
6. Коблянский А. Культурно-просветительская работа среди украинцев // Из опыта педагогической работы на Кубани. Краснодар. 1926. С. 73.
7. Очерки истории Кубани с древнейших времен до 1920 г. Краснодар 1996. С. 501.
8. ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 2–3.
9. ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 2. Д. 58. Л. 2.
10. ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 31.
11. ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 22–23.
12. ГАКК. Ф. Р-861. Оп. 1. Д. 15. Л. 30 об.
13. ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 2. Д. 58. Л. 2.
14. ГАКК Ф. Р-6 Оп. 1. Д. 189. Л. 1.
15. Кулик М. К. Из воспоминаний казака станицы Старотитаровской // Кубанский сборник Т. II (23). Краснодар, 2007. С. 256.
16. ГАКК. Ф. Р-6 Оп. 1. Д. 150. Л. 2–3.
17. Кулик М. К. Из воспоминаний казака... С. 256.

ДОКУМЕНТЫ

№ 1

**Письмо украинского учителя Юлиана Охримовича
заведующему отделом национальных школ Ведомства Народного
Просвещения Кубанского Краевого Правительства**

*6 октября 1919 г.
г. Мелитополь*

**До Завідуючого Відділом Національних шкіл
Міністерства Народної Освіти на Кубані**

Довідавшись, що на Кубані потрібно вчителів української мови, прошу Пана Завідуючого Відділом Національної Освіти дати мені посаду вчителя української мови, літератури або географії України в якій-небудь середній школі на Кубані, найкраще в жіночій гімназії або на вчительських курсах. Сам я галичанин, прослухав чотири курси філософського факультету Львівського університету, живу вже шостий рік на Придніпрянській Україні, знаю добре придніпрянську мову, «галичанщини» не вживаю, був лектором на вчительських курсах у Києві, а останній рік був учителем української мови й літератури в старших класах жіночої державної гімназії в городі Мелітополі на Таврії. Окрім української мови й літератури можу ще вчити латинську й німецьку мову, а сам я спеціаліст по історії українського руху в ХІХ столітті. Як галичанин не підлягаю мобілізації. Літ мені 27. Жив два рока у Києві, був членом Ц. Ради й редактором видавництва «Серп і Молот». Як що у Вас знайдеться місце, прохаю повідомити мене про це та написати мені, які умови вчительської праці та оплати за працю на Кубані. Чи не потрібно вчителя по історії України? Зі мною служить учителька, спеціалістка по історії, видержала державний іспит при Київському університеті й знає теж добре українську мову.

Прохаю повідомити про це.
Моя адреса: Юліан Охримович,
гор. Мелітополь на Таврії,
Межева вул., дім Комерційної школи,
пом. Залізняка.
Мелітополь, 6/Х (23/ІХ) 1919.

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 2-3.

№ 2

Рапорт Старощербиновского Учительского Союза в Управление национальными школами Ведомства Народного Просвещения Кубанского Краевого Правительства

*17 ноября 1919 г.
ст. Старощербиновская*

Собрание Учительского Союза сообщает Ведомству, что преподавание на украинском языке не ведется ни в одной школе и ни в одном отделении, так как против него высказались родительские собрания всех начальных школ. Вместе с тем собрание доводит до сведения, что среди учителей и учительниц нет ни одного лица, которое бы взяло на себя преподавание Украинского языка, как предмета преподавания.

Председатель (подпись неразборчиво)

Секретарь (подпись неразборчиво)

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 5.

№ 3

Рапорт заведующего школой станицы Новопашковской Г. Громковского в Управление национальными школами Ведомства Народного Просвещения Кубанского Краевого Правительства

*22 ноября 1919 г.
ст. Новопашковская*

Сим честь имею донести, что в вверенном мне одноклассном училище ст-цы Ново-Пашковской, ни в каком отделении преподавание на украинском языке, или преподавание украинского языка, как отдельного предмета, не введено за неимением средств в станичном обществе, которые необходимы для приобретения учебников и литературы на украинском языке, а также нет и преподавателей, хорошо знающих украинский язык. В будущем учебном году, если будет возможно, предполагается ввести преподавание на украинском языке в первом отделении.

Учитель Г. Громковский

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 6-6 об.

№ 4

**Рапорт заведующего Новоминским Николаевским
одноклассным училищем в Ведомство Народного Просвещения
Кубанского Краевого Правительства**

*26 ноября 1919 г.
ст. Новоминская*

Настоящим довожу до сведения, что преподавание украинского языка во вверенном мне училище совсем не ведется за неимением учителя, знающего этот язык, хотя в нем и чувствуется необходимость, так как украинский язык дает возможность детям более сознательно усвоить русский язык.

Вр. и. д. заведующего училищем
(подпись неразборчиво)

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 7.

№ 5

**Протокол заседания учащихся начальных школ станицы
Старомышастовской**

*16-го сентября 1919 года
ст. Старомышастовская*

Слушали:

Циркуляр от 9 августа 1919 г. за № 13097 по Ведомству Народного Просвещения о введении преподавания украинского языка в начальных школах ст. Старотитаровской.

Постановили:

В виду того, что преподавание в начальных школах ведется на государственном языке (русском), отложить преподавание украинского языка до следующего года.

Председатель Союза Ан. Михайлова
Члены (подписи)
Секретарь (подпись)

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 13.

№ 6
Рапорт заведующего начальным училищем
станции Голубицкой Ивана Рекотыни в Ведомство
Народного Просвещения Кубанского
Краевого Правительства

15 сентября 1919 г.
ст. Голубицкая

На циркулярное предложение Ведомства от 9 августа 1919 года за № 13097, имею честь покорнейше донести, что вопрос о преподавании в местном станичном училище на украинском языке был поднят на станичном сборе членом Рады г. Костенко в начале сего года, при чем сбор высказался против преподавания на украинском языке, указывая, что как взрослые, так и дети этого языка не знают, а говорят на общем русском языке. Причиной тому является влияние на станицу города Темрюка.

Заведующий училищем Иван Рекотыня
ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 19-19 об.

№ 7
Рапорт Союза учащихся станицы Кисляковской
в Ведомство Народного Просвещения Кубанского
Краевого Правительства

17 Октября 1919 г.
ст. Кисляковская

Рассмотрев циркуляр Ведомства Народного Просвещения о введении преподавания в школах на украинском языке, но при необходимейшем условии согласия на то родителей учащихся, Союз на своем заседании от 26 сентября постановил принять ряд мер к выяснению настроений и желаний родителей по поводу данного вопроса. Прежде всего, Союз обратился к родителям с приглашением их в школы для ознакомления с циркуляром и для выяснения возможности такого нововведения, каковая миссия была поручена лицам, по-видимому, знающим украинский язык и с особенным рвением стремящимся к проведению в жизнь означенного циркуляра. Несмотря на то, что родители были заранее уведомлены в вопросах, подлежащих обсуждению, в некоторых школах они явились в незначительном количестве, в других же совсем не явились, проявив

этим свою незаинтересованность. Только две школы, расположенные в противоположных концах станицы, на расстоянии приблизительно 4 верст, дали по 13 согласий в каждой. Кроме того, от Союза был делегирован представитель на Станичный сбор с той же целью, где был получен вполне определенный отрицательный ответ. Ввиду отсутствия многих родителей при выяснении этого вопроса в школах, Союз выпустил анкету к родителям, каковая дала следующие результаты: из 918 учащихся в низших школах изъявили желание учить своих детей на украинском языке только 53 человека. Если принять во внимание разбросанность школ и растянутость станицы, то эта цифра теряет свое значение, так как родители изъявили свое согласие при условии, если их дети будут учиться в тех же школах. Вторичное посещение Станичного Сбора дало те же результаты с выражением не-удовольствия, высказанного по адресу надоедающих ему этим вопросом.

В то время, когда не был еще достаточно выяснен вопрос о желании родителей неожиданно, как для учительского Союза, так и для Педагогического Совета Шевченковского училища было получено предложение от Ведомства за № 18893 о ведении преподавания на украинском (материнском) языке в Шевченковской школе в первых двух отделениях. Руководствуясь циркуляром, по которому требовалось представить сведения, необходимые к выяснению желательности или нежелательности осуществления циркуляра, а каковы должны были явиться основанием к тому или иному разрешению данного вопроса, Союз учащихся означенным предложением был поставлен в недоумение, усматривая в нем несогласованность с циркуляром, а потому постановил запросить Ведомство: какими данными руководствовалось оно, получило ли оно помимо Союза какие-либо сведения и, если получило, то от кого?

Считаясь с настроением Станичного Сбора и большинством родителей, Союз Учащих не может согласиться с такой поспешностью в разрешении данного вопроса, тем более что указанным предложением ставятся в затруднительное положение и учащиеся Шевченковской школы, в которой из числа 78 родителей только 28 изъявили желание обучать на украинском языке, и учителя, которые, не будучи подготовлены к такому преподаванию, вынуждены будут остаться не у дел и в лучшем случае перейти в школы других станиц, что для некоторых является в настоящее время почти невозможным, так как повлечет за собой массу пагубных для них последствий. Произвести же перемещение в станице не представляется возможным ввиду отсутствия [учителей] достаточно подготовленных к новому преподаванию, за исключением учительницы

М. А. Сердюк, прослушавшей летние украинские курсы в г. Ейске, и всегда горячо отстаивающей введение украинского языка. Но она категорически отказывается перейти в ту школу, ссылаясь на дальность расстояния от ее дома, и по этим же соображениям, попирая свои убеждения, готова остаться в нелюбимой ею русской школе. Принимая во внимание отношение Станичного Сбора к вопросу об украинизации школ и взгляды его на школьное здание как на общественную собственность, которым только он волен распоряжаться, Союз учащихся вынес свое определенное мнение: идя на встречу желаниям некоторых родителей, но принимая во внимание растянутасть от центра и других школ Шевченковского училища и признавая ввиду этого нецелесообразность украинизации Шевченковского училища, Союз учащихся находит необходимым не украинизировать имеющиеся школы, а создать новую украинскую школу в центре станицы, каковая могла бы равномерно удовлетворять нужды всех родителей, желающих обучать своих детей на украинском языке.

Председатель (подпись неразборчиво)

Секретарь А. Чернышева

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 22-23.

№ 8

Рапорт заведующего 3-м Старомышастовским училищем в Ведомство Народного Просвещения Кубанского Краевого Правительства

10 сентября 1919 г.

ст. Старомышастовская

По обсуждении циркулярного распоряжения от 9-го августа 1919 г. за № 13097, учащие ст. Старомышастовской нашли, что введение преподавания на материнском языке в настоящем учебном году невозможно.

За заведующего училищем (подпись)

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 25-25 об.

№ 9

**Рапорт заведующей первым начальным училищем станицы
Веселой Ейского отдела Кубанского края Е. Гаевской в Ведомство
Народного Просвещения Кубанского Краевого Правительства**

*10 сентября 1919 г.
ст. Веселая*

Вследствие циркуляра по Ведомству Народного Просвещения от 9 Августа 1919 года за № 13097 честь имею почтительнейше донести, что мною было предложено Веселому станичному обществу ввести с начала 1919—1920 учебного года в местных школах преподавание на материнском языке, причем станичный сбор не изъявил согласие на подобное преподавание.

Заведующая училищем,
учительница Елена Гаевская

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 26.

№ 10

Протокол № 50 Совета учащихся станицы Новопластуновской

*20 сентября 1919 г.
ст. Новопластуновская*

Совет учащихся станицы Новопластуновской Ейского отдела Кубанской области, согласно циркуляра по Ведомству Народного Просвещения от 9/VIII с/г за № 13097 имел суждение о введении преподавания украинского языка и постановил довести до сведения Ведомства Народного Просвещения следующее: преподавание на материнском языке не велось в местном училище и не может вестись в предстоящем учебном году единственно потому, что среди учащихся нет лиц достаточно знакомых с украинским языком.

Председатель Совета учащихся,
Заведу(ю)щий училищем К. Зиновьев
Члены (подписи)

ГАКК. Ф. Р-5. Оп. 1. Д. 249. Л. 25

СТАВЛЕННЯ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА КУБАНІ

В умовах становлення української державності надзвичайно важливим є дослідження ще досі маловідомих сторінок історії, які з різних причин як об'єктивних, так і суб'єктивних, обходили своєю увагою історики. До таких відносяться проблеми національно-культурного розвитку українців Кубані, зокрема ставлення партійних і державних структур до реалізації політики українізації в даному регіоні у 1920-х – початку 1930-х років.

Зазначимо, що цієї проблеми частково торкаються як окремі дослідники, так і наукові, почасти урядові і громадські установи. Серед сучасних українських дослідників варто відмітити: Д. Білого [3], Ф. Заставного [10], С. Зарембу [9], Р. Ковалю [12], Р. Польового [16], В. Сергійчука [17], В. Смоля [18], О. Сушко [19]. Серед російських дослідників оригінальністю відзначаються праці І. Васильєва [5], І. Іванцова [11], О. Терещенка [20], Т. Хлиніної [21], В. Чумаченка [29] та ін. Актуальні й ґрунтовні розвідки з цієї проблематики здійснюють співробітники Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, а також громадські організації, зокрема: Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР), Товариство зв'язків з українцями за межами України «Україна – Світ», «Четверта хвиля». Вагомий внесок в розвиток співпраці з закордонним українством зробила громадська організація «Співдружність Кубань-Україна», яка за час свого існування провела вісім наукових конференцій за участю науковців з України та різних регіонів Росії. За результатами наукової роботи вийшло шість збірок наукових праць «Кубань-Україна».

Після встановлення на Півдні Росії радянської влади у 1920 році всі території були об'єднані у велику адміністративну одиницю Південний Схід в складі Російської Федерації. В жовтні 1924 року Південний Схід було перейменовано на Північно-Кавказький край. До краю були приєднані Таганрозький та Шахтинський округи України. Центр краю, його партійні, радянські та господарські органи управління знаходилися в Ростові-на-Дону. В результаті нового районування 1924 року територія краю була поділена на 11 округів і 4 автономні області, які в свою чергу ділилися на райони. Географія розселення українців на Північному Кавказі на 1926 рік виглядала так: Кубанський округ – 915 402 осіб (61,5 % від

кількості населення), Донський – 498 287 (44 %), Армавірський – 305 126 (32,1 %), Ставропольський – 245 753 (38,8 %), Сальський – 207 195 (43,9 %), Північно-Донецький – 206 520 (55,1 %), Терський – 194 093 (30,2 %), Таганрозький – 191 771 (71 %), Чорноморський – 103 991 (35,7 %), Майкопський – 94 301 (28,6 %), Шахтинський – 70 786 (13,1 %), Сунженський – 2 522 (72 %) [27, арк. 69].

Відповідно до проголошеної політики коренізації найбільш поширеною формою урахування специфіки національних меншин стали нацменівські сільські ради, по виділенню яких навіть була розроблена спеціальна інструкція Північно-Кавказького Крайового виконавчого комітету. Згідно неї, «нацменівським населений пункт, село, аул вважався тоді, коли від загального числа населення, що проживає там, не менше половини кількості складають нацмени однієї національності» [21, с. 39].

Національними меншинами в краю поряд з вірменами, греками, німцями були визнані українці і це лише після тривалої дискусії із державними та політичними структурами України. Отримання такого статусу неминуче супроводжувалося і цілим комплексом організаційних заходів. В травні 1920 року Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет РСФРР вирішив організувати Народний комісаріат із справ національностей. Відповідно до положень про комісаріат при ньому засновувалися бюро різних національних меншостей, в тому числі і української [3, с. 66]. Основним у діяльності такого бюро було проведення широкої культурно-просвітницької роботи серед українців, які мешкали на території РСФРР; забезпечення викладання української мови у школах з компактним проживанням українського населення; інформування уряду і громадськості про життя українців [21, с. 39].

Зазначимо, що ще до офіційного проголошення політики коренізації партійні і радянські органи як центральної, так і місцевої влади прийняли низку постанов про посилення культурно-освітнього обслуговування українців Кубані.

Важливим етапом у запровадженні національної політики став X з'їзд партії (в березні 1921 р.), де з доповіддю з національного питання виступив Й. В. Сталін. У тезах до X з'їзду головним завданням РКП (б) вбачалося: «а) розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, відповідних національній приналежності цих народів, б) поставити у себе діючі на рідній мові суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, до яких входили б місцеві люди, які знають побут і психологію місцевого населення; в) розвинути у себе пресу, школу, театр, клубне справу і взагалі культурно-освітні установи на рідній мові» [13, с. 370].

Дане положення, поряд з вказівкою на небезпеку «спотворень політики партії в національному питанні» як у бік «великодержавності, колонізаторства, великоросійського шовінізму», так і в бік «буржуазно-демократичного націоналізму», було одним з головних принципів курсу РКП(б) національного питання і надалі склало основу для політики коренізації партійного і радянського апарату в регіонах з компактним проживанням національностей [4, с. 55].

У квітні 1923 році XII з'їзд РКП(б) знову повернувся до національного питання, проголосивши політику «коренізації». Відповідно до його рішень ЦК РКП (б) намітив низку заходів з коренізації. У документі під назвою «Заходи щодо проведення в життя постанов з національного питання, прийнятих XII з'їздом і IV національною нарадою» йдеться про обов'язкове викладання національних мов як у республіканських радпартшколах, так і «в усіх без винятку навчальних закладах національних областей і республік», про надання «достатньої кількості місць» на робітфаках вишів національних республік і областей представникам «корінної національності», про систематичне субсидування національних газет через їх «неможливість негайного переходу на госпрозрахунок». Встановлювалося правило, згідно з яким «у кожному основному відділі обкому мав бути працівник місцевої національності» [4, с. 56].

В постановах органів управління РСФРР також окреслювалися загальні плани роботи, щодо здійснення національної політики, та все ж, поза увагою залишалось культурне життя українців, які проживали на території РСФРР про що свідчить виступ М. Скрипника на XII з'їзді, в якому він заявив: «3 7 мільйонів українського населення, що становлять собою в деяких місцях на 40–50 %, а в деяких місцях 70 %. Всього діє 500 шкіл з українською мовою викладання та тільки 2 технікуми типу середніх шкіл, отже існування і цих шкіл стоїть під знаком питання. Я неприпускаю, щоб такий відсоток шкіл задовільняв культурно-освітні потреби цього українського населення і щоб його можна було вважати за достатній. Ніяка робота не проводиться і по партійній лінії» [15, с. 370].

Першим кроком у виконанні постанов вищого партійного керівництва став план, переходу на рідну мову шкіл Кубано-Чорноморської області, який був розроблений в червні 1923 року. Планувалось впродовж 2 років українізувати всі школи районів з переважною більшістю українського населення. Станом на 1924–1925 р. н. в Кубанському окрузі було 85 українських шкіл із запланованих 400 [7, арк. 51]. Таке становище пояснювалось інертністю органів народ освіти, відсутністю чітких директив з

центру, належної роз'яснювальної кампанії серед українського населення, відсутністю уваги до вирішення національного питання українців.

Ситуація, щодо культурно-освітньої роботи серед українців Кубані, почала змінюватись на краще лише після проведення першої окружної української учительської конференції, яка відбулася 1 квітня 1925 року у Краснодарі і стала вагомим кроком у вирішенні питання українізації в даному регіоні. Вона проходила впродовж чотирьох днів. Серед основних питань, які розглядались були: національне питання в СРСР; культурно-освітня робота серед українців Кубані; планування роботи в українській школі; українська мова в українській школі; робота українських хат-читалень; стан забезпечення українською літературою та ін. [8, арк. 27]. Після її проведення Краснодарським відділом народної освіти був складений перспективний план роботи, який передбачав організацію учительських курсів, запровадження українознавства в українських школах, поширення української літератури.

Як засвідчив подальший перебіг подій цей план був виконаний, зокрема в станиці Полтавській були організовані курси перепідготовки українських учителів, курс українознавства запроваджувався в усіх школах I–II ступенів, філія Державного видавництва України в Краснодарі сприяла розповсюдженню української літератури на Кубані [8, арк. 44].

Наступним кроком здійснення політики українізації стала нарада, яка відбулась у Москві 29–30 квітня 1925 року, щодо українського питання. Вона констатувала важкий стан української роботи в РСФФР. Серед основних причин відзначалось те, що «на місцях не розуміли цього питання ні населення, ні органи народної освіти, а центр проявляв пасивність, щодо налагодження роботи серед українців в РСФФР, спостерігалось не уважне ставлення до національної справи» [25, арк. 2].

Виходячи із підсумків наради державні органи УСРР та РСФФР активно розпочали роботу щодо забезпечення національно-культурного розвитку українців, які проживали на території РСФФР. Було направлено доручення в Кубанський крайовий відділ народної освіти «Переглянути свою роботу, щодо забезпечення культурно-освітньої роботи серед українців Кубані, оскільки серед українського населення, яке складає більшість, не ведеться достатньої роботи. Тому взяти до уваги зауваження і виправити ситуацію [7, арк. 422], а також надіслати інформацію про: кількість українських лік пунктів, і перспективний план роботи у цьому напрямку: хат-читалень, бібліотек, шкіл; кількість українських вчительських гуртків, які програми використовують, і які результати отримано» [7, арк. 253].

Такий бурхливий розвиток подій у сфері українізації викликав і невдоволення серед районного керівництва. Більшість розпоряджень, які вони отримували, залишалися лише на папері. [26, арк. 16]. «До цих пір районні інспектори не надіслали жодних розпоряджень, щодо українізації шкіл. В багатьох українських школах проходить набір російських груп. Керівництво українських шкіл взагалі не володіє українською мовою. Серед населення не проводиться роз'яснювальна робота, щодо значення «українізації» [8, арк. 62].

Враховуючи такий стан подій, 15 травня 1926 року в Краснодарі був організований український учительський з'їзд Північного-Кавказу, на якому були присутні 80 делегатів. При відкритті з'їзду представник Наркомату освіти СРСР підкреслив, що прийшла черга до задоволення культурних потреб українців. Делегати – українські вчителі – поділились досвідом роботи, труднощами, з якими постійно стикаються, намагались окреслити шляхи подальшої праці [14]. Були прийняті наступні рішення:

1. Перевести навчання в школах 1-го ступеня в українських місцевостях Кубані на українську мову впродовж чотирьох років. Мережу шкіл 1-го ступеня забезпечити відповідною кількістю шкіл підвищеного типу (семирічки, дев'ятирічки та школи 2-го ступеня). У школах 2-го ступеня, де українці складають понад 50 %, запровадити викладання українознавства, як дисципліни, обов'язкової для дітей українців.

2. У галузі політосвітньої роботи почати планове переведення на українську мову політосвітніх установ на селі, для чого хати-читальні укомплектувати працівниками, які знають українську мову. Почати підготовчу роботу з тим, щоб з наступного навчального року відкрити школи політграмоти й школи підвищеного типу для дорослої частини українського населення (в системі ліквідації неписьменності).

3. Українізувати з наступного року другий комплект Краснодарського педтехнікуму, запровадити викладання українознавства в чотирьох педагогічних технікумах, а також у музичному, сільськогосподарському, медичному і кооперативному [1, с. 94].

Делегати з'їзду наголошували, що українізація не може обмежитись лише школою. У перспективі – поступова українізація радянського апарату [1, с. 94]. Було констатовано, що серед завідувачів українських шкіл є особи, які зовсім не володіють українською мовою. Крім того, вчителів, які закінчили український технікум, направляють до російських шкіл, а російських вчителів – в українські школи. Це робиться, навмисно, для того, констатувалось на з'їзді, щоб «губити українські школи на Кубані».

Проводились часті перевірки кваліфікації вчителів, і, звичайно ж, «перевагу» надавали саме українським вчителям [18, с. 255].

Як бачимо вчительський з'їзд, виконуючи директиви партії і урядових органів, намітив конкретну програму українізації шкіл і культосвітньої мережі. Але вона не отримала розвитку. Більш того, в серпні 1926 року Крайовий відділ народної освіти видає відомий аналог Валуєвському указу – циркуляр, про згортання українізації шкіл. Ось зміст цього циркуляру направлено в Окружний відділ народної освіти «згідно з розпорядженням Крайового Виконавчого Комітету пропонується Вам припинити українізацію шкіл довіреного вам округу, аж до розгляду цього питання спеціально створеною комісією. Українізувати дозволяється лише ті школи, батьки яких самі добровільно цього побажають». Підписали: Ємельянов і Гарютін [22, арк. 19]. Цей циркуляр став поворотним пунктом в питанні українізації. Від колишньої лінії не залишилося і сліду. Почався зворотний процес: велике число шкіл, культурно-освітніх установ перейшли на російську мову – сільради майже повністю.

Таким чином, припинивши апаратним шляхом ініціативу населення – зроблено різкий поворот в роботі. Звідси пішли розмови про те, що українізація надумане питання, не потрібне. Багато працівників вважали, що вирішувати українське питання треба при допомозі плебісциту, що жодних планів зверху не треба. При чому, спотворене проведення українізації, вагання керівництва в цій справі крайових органів – визнавши в деяких українських станицях постанову про непотрібну українізацію. Українське населення було іншої думки – українізація річ потрібна і необхідна [26, арк. 17].

Для вирішення причин появи циркуляру була створена комісія, яка встановила, що Ємельянов, який був завідуючим Кубанським окружним відділом Народної освіти, при складанні циркуляру, послався на усне розпорядження завідуючого Крайовим відділом народної освіти Малишева. Він в свою чергу на усне розпорядження іншого чиновника – Богданова. Як з'ясувалося ніяких письмових розпоряджень не було. Таким чином циркуляр був прийнятий на основі усних розпоряджень місцевого керівництва [22, арк. 19], більше того, Крайовий відділ народної освіти пояснив ситуацію спричиненою циркуляром – помилкою [22, Арк. 20].

У цьому проявилось виразно негативне ставлення адміністративних органів до українського питання. І це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги, що росіяни становили більшість у місцевому адміністративному апараті. Наприклад, у 1926 році в районних виконкомах Кубанського округу українці становили 29 %, а росіяни 66 % – відношення цілком

протилежне справжньому реальному національному складу населення округу. В Краснодарській міській раді українців було 3,3 %, а росіян 84 %, тоді як у місті українців 33 %, а росіян 28 % [17, с. 146].

В 1927 році у Брюховецькому районі було прийняте рішення про ліквідацію української секції при райкомі ВКП(б). В регіоні тільки Шкуринська сільська рада перейшла на українське діловодство. В станиці Раєвській місцева влада не платила школі належних коштів, через те що вона була українською. В станиці Старощербинівській директор школи агітував проти створення в школі 5-го класу (українського). В станицях Новомінській та Мінгрельській керівництво відмовлялося українізувати старші класи шкіл [2, с. 123].

У школі села Новокубанського на другий рік навчання перейшли з української мови на російську, всупереч волі місцевого населення. В Кореновській станичній раді не бажали розмовляти з населенням українською мовою, а в Новомишастівській станичній раді голова виконкому не приймав заяв, написаних українською мовою. Формально ставились до українізації різні окружні організації. Наприклад, поштовики заявляли, що «немає команди зверху» [17, с. 153].

Частина партійного і радянського апарату дивилась на українізацію як на «явище випадкове, несерйозне, незаконне». Українізація набула рис «поодиноких, епізодичних», відзначалося у статті «Шляхи українізації Кубані», яка була надрукована 1926 року в журналі «Радянська освіта». А до того треба додати «недооцінку» місцевими, українцями за національністю, значення роботи національною мовою і пасивність до проведення в життя постанов партії і уряду з національного питання [18, с. 251].

Занепокоєння керівників України у проведенні українізації на Кубані знайшло відображення і в іншому: вони намагалися особисто побувати в регіонах компактного проживання українців і в реальному вимірі оцінити стан національно-культурного життя. Так, у вересні 1926 року у Новоросійську побував голова Ради народних комісарів Чубар, під час його перебування, до нього звернулася ініціативна група клубу нацмен з проханням, щоб він втрутився і пришвидшив процеси українізації в регіоні, де українці склали понад 70 % не маючи культурних заходів. Як перший крок просили відкриття українського клубу, а не секції, яка поміщалася в маленькій кімнаті. Водночас вони вказали на те, що в цьому регіоні відсутні українські школи, що на їх думку свідчило про відхід місцевих органів від національної політики проголошеної центральною владою. Поїздки такого характеру зробили кореспонденти центральних газет, працівники державного видавництва України, що допомогло об'єктивно

зрозуміти палітру українізаційних процесів і головне побачити перешкоди, які були на її шляху. Зрозуміло, що вищі посадовці України і представники меншого рангу не могли втрутитися кардинально в діяльність місцевих органів влади, але побачене було додатковим стимулом в постановці цих проблем перед владними органами РСФРР.

Все ж у березні 1927 року відбулось засідання секретарів українських секцій райкомів, на якому щодо культурно-освітньої роботи з українцями Кубані ухвалили таке: запровадити навчання у школах українською мовою; вивчати культурно-побутові умови життя українського населення Кубані; створити український партійний і безпартійний актив; збільшити кількість українських лікпунктів, знайомити населення з українською книжкою; організувати гуртки українознавства, курси перепідготовки хатачів-українців; запровадити планову українізацію школи; створити мережі українських шкіл вищого типу; розгорнути мережі українських профшкіл. Однак постанова мало в чому змінила стан справ. Населення вимагало запровадження українізації, станичні ради одна за одною ухвалювали резолюції про українізацію станичних рад, судів, а урядові комісії констатували, що «в районних і частково в станичних організаціях керівний склад працівників української мови не знає, що перешкоджає здійсненню наближення адміністративного апарату до населення». Станом на 1928 рік на Кубані не було жодної української адміністративної установи (на Україні ж на 1 січня 1927 року було 306 російських сільських рад, 228 німецьких, 137 польських, 117 єврейських, 52 молдавських, 47 болгарських, 30 грецьких, 13 чеських, 2 білоруських і 1 шведська).

У липні 1928 року у Краснодарі відбулась нарада представників ВЦВК, ЦВК і культурно-освітніх радянських і громадських організацій українців краю. На ній було констатовано, що методи проведення українізації краю, є не зовсім вірний, бо проводиться вона не планово, обмежується лише школою. Населення не бачить практичних наслідків і користі від такої українізації, і тому ставиться до неї не зовсім прихильно. На підставі обстежень на місцях був зроблений висновок, що українізація Кубані змінює радянізацію, що бідніші шари місцевого населення стоять за українізацію, на майбутнє потрібно унормувати, підсилити і поживити темп українізації, а також провести її по всій лінії кубанського життя, тобто: українізувати не тільки культосвітні установи, а й радянський і партійний апарат, що обслуговує українське населення Кубані. Пропозиції, які було прийнято Крайовим Виконавчим Комітетом не виконувалась взагалі, а деякі виконувалась із значним запізненням [22, арк. 20].

Враховуючи такий стан справ з українізацією Кубані уряд України 1928 року направляє до Ростова-на-Дону комісію для виявлення дійсного стану культурно-освітньої роботи серед українців. Комісія утворила Кубанський обласний комітет у справах українізації, на чолі якого було призначено українського мовознавця, викладача Кубанського педагогічного інституту Івана Шалю. Новостворений комітет під керівництвом І. Шалі широко розгорнув українізацію на Кубані [18, с. 256].

Наприкінці грудня 1928 року бюро крайового комітету партії в розробило план українізації у 37 районах Північного-Кавказького краю [27, арк. 69]. Він передбачав викладання українською мовою в початкових школах районів Кубані, які підлягали українізації. Однозначно передбачалося перевести на українську і викладання в школах середнього ступеня, а також у ШКМ (школах колгоспної молоді). В педагогічних технікумах створювались відділення з навчанням українською мовою. В станиці Полтавській Слов'янського району планувалось розширити педагогічний технікум до 900 студентів. Важливе значення надавалось відкриттю при Кубанському педагогічному інституті відділення українознавства з аспірантурою з профілю «українська мова, література та історія» [17, с. 151].

11 травня 1930 року президія Північно-Кавказького Крайового Виконавчого Комітету приймає рішення щодо українізації радянського апарату Кубанського округу. Оскільки Кубанський Окружний Виконавчий Комітет не виконав у встановлені строки рішення Крайвиконкому про українізацію радянського апарату в Кубанському окрузі, райвиконком вжив термінових заходів для виправлення ситуації. Насамперед, провести роз'яснювальну компанію про значення українізації; на протязі місяця скласти конкретний план роботи округу і забезпечити його виконання; дати можливість і станичному українцю займати керівні посади на рівні з росіянами; посилити роботу, щодо осіб, які саботують українізацію; запропонувати відділу Народної освіти укомплектувати округ і району інспектуру українських районів кадрами, які володіють українською мовою; в окружному бюджеті виділити відповідні кошти на проведення українізації [23, арк. 1189].

Так, 19 липня 1931 року Північно-Кавказький крайовий виконавчий комітет прийняв постанову про українізацію на Північному Кавказі. Згідно цієї постанови Абінський, Брюховецький, Горячеключевський, Канівський, Краснодарський, Кореновський, Павлівський, Приморсько-Ахтарський, Славянський, Сіверський, Темрюкський, Тимашовський райони Кубанського округу, де більшість населення склали українці, підлягали до «суцільної українізації 1931 року». У названих районах

мали бути українізовані апарати всіх станичних, районних, державних, радянських, кооперативних і господарських організації та установ, крім органів ДПУ та військових [27, арк. 76].

У відповідності до цієї постанови 12 райвиконкомів зобов'язувались переглянути свої плани робіт з українізації для того, щоб завершити українізацію в основному до 1 жовтня 1931 року. В усіх установах мало бути встановлено відповідальність за виконанням цих рішень. Для забезпечення реального здійснення цих планів райвиконкоми зобов'язувались виділити необхідні кошти шляхом додаткового асигнування зі станичних і районних бюджетів і господарських організацій [18, с. 271].

У зв'язку з тим, що існуючі гуртки з вивчення української мови для співробітників не дали позитивних результатів, в станицях і районному секторі були організовані 3-місячні курси для всіх співробітників і відповідальних працівників. У триденний термін Крайовий відділ народної освіти мав розробити і розіслати на місця методичні вказівки, програми і порядок організації курсів, забезпечивши останніх викладачами і підручниками. Крайовий відділ праці зобов'язаний був прискорити облік україномовних фахівців, які працюють у російських районах і забезпечити їх переведення на роботу до українських районів не пізніше 15 серпня 1931 року. Крайова філія державного видавництва України мала забезпечити безперебійне постачання українською літературою, підручниками ті райони, що підлягали цілковитій і частковій українізації. Для підготовки відповідних кадрів до 1931 року підлягали цілковитій українізації педагогічні технікуми у станицях Брюховецькій, Уманській, Кушівській [23, арк. 1278].

Керівництво районів, які підлягали українізації, зобов'язувались розгорнути широку кампанію серед населення про значення українізації. Для цього мали бути використані районні та окружні часописи, які мали на основі даної постанови мобілізувати громадськість навколо питання українізації, широко популяризувати її значення, показати як успіхи, так і хиби у її запровадженні [23, арк. 1278].

При редакції крайової української газети «Червона газета» було створено бюро розслідувань, яке займалось вивченням випадків саботажу українізації, результати розслідувань помішались в газеті [28, арк. 89]. Такі випадки були виявленні в Абінському районі, про що в газеті від 2 жовтня 1931 року була поміщена стаття «Саботірують радянську українізацію». Вона містила низку тематичних добірок про факти саботажу процесу українізації працівниками району у публікації звинувачувались конкретні

особи в здійсненні політики російського великодержавного шовінізму [28, арк. 90]. На той час таке звинувачення висувалось досить часто.

В переважній більшості «виконавцями національної політики» були працівники культурно-освітніх установ, а радянський і партійний апарати, як бачимо на прикладах були в українізації незацікавлені. Якщо і починали українізовуватися, то це йшло головним чином «знизу». Однак, як правило, таку ініціативу керівництво державних структур не вітало. Через це станом на 1932 рік жоден із 12 визначених для українізації районів не виконав завдань. Навіть станичні ради, які вели діловодство українською мовою були поодинокими [28, арк. 91]. Так, на хуторі Упорному Павлівського району сільський голова заявив «Лучше убийте меня, а на украинский язык не повернете». В станиці Старомишастівській керівник колгоспу не відповідав ні на один запит, надісланий йому українською мовою [2, с. 123].

Зрештою до кінця 1931 року діловодство на українську мову було переведено лише в п'яти населених пунктах Краснодарського району. В станицях Нововеличківській, Пашківській, Мар'янській, Васюринській, Дінській, Новотитарівській робота з українізації відверто ігнорувалась [11, с. 193].

На початку 1932 року в Абінській районній Контрольній комісії розглядались персональні справи комуністів, які звинувачувались у введені політики «російського великодержавного шовінізму» в їхніх організаціях і закладах як протидія політиці українізації Абінського району [11, с. 59]. Керівник Абінського райвиконкому відверто заявив «...що справи з українізацією погані і нічого практично не зроблено» [11, с. 60].

Долаючи такі перепони політика українізації на Кубані все ж мала успіх. На початок 1930-х рр. в Кубанському окрузі вже було понад 300 україномовних шкіл, 53 гуртки української мови, а в самому Краснодарі – 30. На українському відділі робітфаку вже навчалось близько сотні осіб, українському відділенні педтехнікуму – 70, в педтехнікумі станиці Полтавської – 300 і на українському відділенні Кубанської радпартшколи – 60. Кубанський радіоцентр 40 % своїх програм транслював українською мовою. Майже в кожній станиці існував драматичний гурток, в Краснодарі близько 10. Було помітне зацікавлення бандурою. Створилось кілька гуртків бандуристів, а при Краснодарській консерваторії організували клас гри на бандурі [17, с. 152].

Однак вся робота з українізації була зведена нанівець Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 року [6, с. 1]. Загалом, українізація Кубанського округу здійснювалася за ініціативи самого українського

населення, в першу чергу українізувалися низові ради, громадські організації, і культосвітні установи. Однак така ініціатива населення в питанні українізації, не лише не підтримувалась, а саботувалась і здебільшого державними органами на місцях. Керівництво крайових радянських органів в цьому питанні дотримувалось подвійних стандартів: твердили одне, а робили зовсім інше, що гальмувало процес українізації. Та все ж таки не дивлячись на протидію за період 1920-х – початку 1930-х років на Кубані вдалось розвинути широку культурно-освітню інфраструктуру, що забезпечувала національно-культурні потреби українського населення регіону.

Джерела та література

1. Антонов В. Український учитель у РСФРР // Радянська освіта. 1926. №7–8. С. 92–95.
2. Бершадская О.В. Осуществление политики украинизации на Кубани в период 1925–1932 гг. // Вторые кубанские литературно-исторические чтения. Краснодар, 2000.
3. Білий Д.Д. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані 1921–1932 рр.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Донецьк, 1994. 178 с.
4. Борисёнок Е. Феномен советской украинизации 1920–1930-е годы. М., 2006.
5. Васильев И. Ю. Украинское национальное движение и украинизация на Кубани в 1917–1932 гг. Режим доступа: <http://www.slavakubani.ru/read.php?id=1587&page=3>
6. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fain-Pyrig-1932.php>
7. Державний архів Краснодарського краю (ДАКК). Ф. 890. Оп. 1. Спр. 820.
8. ДАКК. Ф. 890. оп. 1. спр. 821.
9. Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані 20–30 рр. ХХ ст. // Київська старовина. 1993. №1. С.94–104.
10. Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Львів, 1991. 120 с.
11. Иванцов И. Г. Украинизация Кубани в документах комиссий внутрипартийного контроля ВКП(б) 1920-х – начало 1930-х гг. Краснодар. 2009.
12. Коваль Р. Нариси з історії Кубані. К., 2004.
13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1918–1941 рр.). Т.1. К., 1976. 1007 с.
14. Краевой украинский учительский съезд // Красное Знамя. 1926. 13 мая. С.2.
15. Литвин В. М. Історія України. Т. 3. К., 2005. 832 с.
16. Польовий Р. Кубанська Україна. К., 2004. 304 с.
17. Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. К., 2000. 336 с.
18. Смолій В. А. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003. 392 с.
19. Сушко О. В. Політика коренізації і українська діаспора Російської Федерації у 20–30-х рр. ХХ ст.: спроба постановки проблем // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Т. 8(10). Кам'янець-Подільський, 2002. С.373–386.
20. Терещенко О. Українське відродження на Півдні Росії // Схід. 1998. №6. С.67–71.

21. Хлынина Т. П. Украинизация Северо-Кавказского края: замыслы и воплощение (по материалам Национального архива Республики Адыгея) // Кубань–Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 1. Краснодар. 2006.
22. ЦДАВО України. Ф.1. оп. 4. спр. 616. Арк. 19, 20.
23. ЦДАВО України. Ф.1. оп. 4. спр. 826. Арк. 1189, 1278.
24. ЦДАВО України. Ф.1. оп. 6. спр. 97. Арк. 41.
25. ЦДАВО України. Ф. 166. оп. 5. спр. 16. Арк. 2.
26. ЦДАГО України. Ф.1. оп. 20. спр. 2228. Арк. 16, 17, 20.
27. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2894. Арк. 69, 76.
28. Центр документаций нової і новітньої історії Краснодарського краю. Ф. 11380. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 89, 90.
29. Чумаченко В. Про етнічну чистку Кубані 1932–1933 рр. // День. 2008. № 212. С.4.

© 2013 г., В. И. Чёрный, В. И. Бондаренко
(г. Краснодар, Россия)

ПОМОЩЬ КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ В ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ АВАРИИ НА ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АЭС (1986–1990 гг.)

26 апреля 1986 г. на Украине случилась большая беда – взрыв реактора на четвёртом энергоблоке Чернобыльской АЭС (ЧАЭС). Радиационному загрязнению подверглись обширные районы Украинской и Белорусской ССР, Европейской части РСФСР, а также территории ряда стран Европы. Согласно официальным оценкам от чернобыльской катастрофы пострадали несколько миллионов человек.

Ликвидация последствий аварии (ЛПА) на ЧАЭС стала масштабной, героико-трагической эпопеей в истории Советского Союза с многочисленными примерами мужества, самопожертвования, сострадания и соучастия – с одной стороны, и необдуманности, безынициативности, обмана – с другой. Благодаря самоотверженной работе и героизму десяткам тысяч советских людей Чернобыльская катастрофа была локализована.

Помощь Украине оказали многие регионы СССР. Тогда, в 1986–1990 гг., днём и ночью, безостановочно, по железным и автомобильным дорогам, по воздуху и морю в адрес «Чернобыля» доставлялась техника, необходимые строительные и промышленные материалы, оборудование и специалисты. Краснодарский край внес свой, очень значимый вклад в ЛПА на ЧАЭС, который заключается в следующем: 1) участие кубанцев в широком спектре работ по ЛПА на ЧАЭС в зоне бедствия на территории АЭС и в 30-км зоне отчуждения, отселения и т. д.; 2) приём и размещение в санаториях, пионерских лагерях и пансионатах края жителей

из Украинской и Белорусской ССР, подвергшихся радиоактивному заражению; 3) перечисление денежных средств предприятиями, организациями и жителями Кубани в специальные фонды помощи для пострадавших от аварии на ЧАЭС; 4) отправка в адрес Чернобыля техники, оборудования, продовольствия, строительных материалов. 5) моральная поддержка.

В статье речь пойдёт о помощи Краснодарского края Украинской ССР в борьбе с последствиями Чернобыльской катастрофы.

С Кубани в район ЧАЭС для участия в аварийных работах на территории Украины отправилось свыше 11 тыс. чел., основную часть которых составили военные резервисты – мужчины в возрасте 25–45 лет, призванные по линии министерства обороны. По свидетельству генерал-майора Владимира Тюнюкова, который в 1986 г. являлся начальником оперативной группы Генштаба и отвечал за формирование специальных войск по СкВО, в Волгоградской, Ростовской областях и Краснодарском крае, за период с мая 1986 г. по октябрь 1988 г. только через полки гражданской обороны Северо-Кавказского военного округа, передислоцированных в район Чернобыля, прошло около 42 тысяч военнослужащих, как кадровых военных, так и призванных из запаса [15, с. 3]. Уже к середине мая 1986 г. на ЛПА было отправлено через военкоматы более тысячи жителей края. А всего в 1986 г. на Украину с Кубани было направлено 2212 военнообязанных. С каждым месяцем число ликвидаторов росло. На 1-е апреля 1987 г. их было уже 3896 чел., на 1-е июля 1987 г. – 4838 чел., к 1-му января 1988 г. – 8241 чел., а к 1-му января 1990 г. – 8980 чел [2, с. 2]. Согласно этим данным, получается, что с мая 1986 г. по январь 1990 г. военкоматами Краснодарского края для участия в ЛПА было призвано почти 10 тысяч кубанских резервистов: солдат и офицеров запаса. Как уже говорилось выше, в основном это были мужчины в возрасте 25–40 лет, но были и другие возрастные категории. К данному числу добавим и солдат срочной службы, жителей края, которые были призваны кубанскими военными комиссариатами в действующую армию и волею судеб попавших в «Чернобыль». Эти ребята в свои 18–20 лет приняли активное участие в широком спектре аварийных работ, включая самые ответственные и опасные. Нужно упомянуть и работников кубанских предприятий, НИИ, строительных организаций, которые были отправлены в служебные командировки в зону бедствия. Будет не правильно, если мы умолчим о большом вкладе в устранение последствий чернобыльской катастрофы руководящих структур Краснодарского края: крайком КПСС, Крайисполком, а также общественные организации – профсоюзы, комсомол и другие.

Первый массовый набор кубанских резервистов для участия в ликвидации последствий аварии был произведён военкоматами края с 14 на 15 мая 1986 г. под предлогом участия в обычных военных сборах. При этом не сообщалось об истинных целях призыва. Было опасение, что не все правильно поймут и оценят степень опасности, которая возникла не только в зоне поражения, но и на всей огромной европейской территории. Отправка в Чернобыль проходила в авральном порядке. Из-за такой спешки в район ЧАЭС отправились люди, страдающие хроническими заболеваниями, многолетние отцы и другие категории граждан, освобождённые от прохождения военных сборов. Из большей части призванных резервистов в ст. Динской был укомплектован Краснодарский полк гражданской обороны (военная часть (в/ч) 47049 или 955-й отдельный механизированный полк ГО). Только в расположении части, солдаты и офицеры запаса узнали о месте проведения объявленных «сборов». Другая группа кубанцев была присоединена к в/ч 61666 (Волгоградский полк гражданской обороны), также направленной для участия в ЛПА. Заметим, что военкоматы края более двух с половиной лет, до 1989 г., регулярно проводили призыв резервистов в эти воинские части для выполнения специальных работ на территории Украины, так как нужно было менять военнотружущих, получивших предельно допустимые дозы облучения.

Призыв и отправка солдат на «сборы» проводились в обстановке строгой секретности, об отправке в Чернобыль свыше тысячи жителей Кубани не было упомянуто ни в одном периодическом издании края. Даже родственники ликвидаторов долгое время оставались в неведении о месте службы своих близких. Первые репортажи о кубанцах, участвующих в ЛПА, появились только в начале июля 1986 г. и носили явно пропагандистский и патриотический характер.

Более или менее подробная информация об участии в/ч 47049 в ЛПА приведена в сборнике воспоминаний «Подвиг кубанцев-чернобыльцев», приуроченный к 10-й годовщине Чернобыльской катастрофы. Согласно этому изданию, личный состав Краснодарского полка ГО с 15 мая 1986 г. по 24 октября 1988 г. участвовал в ликвидации последствий аварии на ЧАЭС на территории Украины [18, с. 25]. Данное подразделение под командованием подполковника Дмитрия Афанасьевича Рушуклу к исходу 16 мая полным составом убыло по месту назначения в зону бедствия. Уже 19 мая 1986 г. полк прибыл в Полесский район и расположился около деревни Новый Мир. 25 мая 1986 г. был получен приказ о передислокации подразделения на 2 километра юго-западнее населённого пункта Буда-Варовичи, где уровень радиации был меньше, и приступить

к ликвидации аварии [18, с. 25]. Именно здесь, в полевых условиях, и расквартировалась часть.

По материалам вышеназванного сборника в 1986 г. Краснодарский полк ГО выполнил следующие задания: 1) обустройство лагеря; 2) строительство железнодорожной ветки на Вильча; 3) доставка 40 тыс. штук железобетонных плит со станции Вильча на четвёртый энергоблок ЧАЭС; 4) разгрузка и доставка цемента и щебня на ЧАЭС; 5) разведка и дезактивация населённых пунктов Наровлянского района. В августе – сентябре личный состав в/ч 47049 работал в 10 населённых пунктах, где было дезактивировано 127 колодцев, снято и вывезено 59 ветхих строений, снесено 23,2 тыс. м² соломенных крыш, убрано и установлено 67,2 тыс. погонных метров заборов, срезано и вывезено 10670 м³ грунта. Наибольший объём работ был выполнен в населённых пунктах Вербовичи и Конотоп. В результате проведённых работ по дезактивации территории и жилых построек уровень радиации снизился в среднем на 45–50 %.

В 1987 г. подразделением проведены следующие работы: 1) дезактивация подвалов, общественных зданий, школ, животноводческих ферм – 318 единиц; 2) снесено 129 ветхих строений; 3) заменено 613 крыш; 4) установлено 54 км. новых заборов; 5) произведена подсыпка 600 кубометров чистого грунта; 6) вывезено 20270 кубометров мусора; 7) вырыто почти 10 километров траншей; 8) вскрыто и вывезено 315 кубометров асфальта. Ликвидаторами выполнен большой объём работ по дезактивации города Припяти, кровли третьего энергоблока, его электроцеха и т. п.

В 1988 г. личный состав полка выполнял важные задачи по дезактивации многих населённых пунктов Народичского района Житомирской области. Плановые задания были выполнены на 124 %. В ходе дезактивации, в районе осуществлён следующий объём работ: 1) произведён снос и замена 457 крыш; 2) снос 216 заражённых строений; 3) дезактивирована территории площадью 23 580 тыс. м²; 4) снос и замена заборов – 74 км; 5) проведена дезактивация 1854 колодцев; 6) осуществлен завоз 6272 кубометров чистого грунта; 7) снято на 32 290 м² заражённого грунта 8) проведена дезактивации более чем полутысячи зданий и сооружений, вывезен зараженный грунт, снятый с площади 32361 м²; 9) проведено пылеподавление 2052 км; 10) дезактивация проведена на 216 животноводческих фермах [18, с. 25]. Выполнив задание, полк в конце октября 1988 г. организованно прибыл в пункт постоянной дислокации – станцию Динскую Краснодарского края.

Этот подвиг был высоко оценен руководством страны. «За мужество и самоотверженные действия, проявленные при ЛПА на ЧАЭС», орденом

Красной Звезды были награждены: полковники Д. А. Рушуклу, А. А. Наумов, подполковник П. Ф. Калмык [18, с. 26]. Помимо этого, по решению краснодарского крайкома КПСС и крайисполкома «за умелое руководство личным составом в период выполнения правительственного задания по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС» Д. А. Рушуклу, а также капитаны Н. Н. Инякин и С. М. Рыжов были награждены почётными грамотами от руководства края [6, л. 56]. Стоит также отметить, что многие кубанцы из числа личного состава Краснодарского полка ГО за добросовестное выполнение поставленных перед ними задач были удостоены благодарственных писем от командования ЛПА и в/ч 47049, а также от органов власти Украинской ССР.

Другой отряд кубанцев был присоединён к военной части 61666 – Волгоградскому полку Гражданской Обороны, который расположился на окраине деревни Углы Наровлянского района Гомельской области Белорусской ССР. Руководил этим кубанским отрядом Л. В. Токменко. К части были прикомандированы жители Армавира, Кропоткина, Гулькевичского, Новокубанского, Успенского, Новопокровского районов, которые не менее самоотверженно выполняли задания по ЛПА на территории соседней Белоруссии [14, с. 27].

Примеров героизма было немало в самом пекле трагедии – на разрушенном реакторе. Стоит привести в пример прапорщика В. И. Ильина из Гулькевичского района и его группы, отличившейся при выполнении особо важного задания на реакторе 27 сентября 1986 г. За этот подвиг Ильин и его сослуживцы были награждены почётными грамотами МО СССР и денежными премиями [18, с. 72].

Помимо министерства обороны жители Краснодарского края отправлялись в район ЧАЭС в служебные командировки от кубанских предприятий и организаций. Так, сотрудники краснодарского института биологической защиты растений (ныне ВНИИБЗР) три раза снаряжали экспедиции по заражённым территориям. Краснодарский ЗИП, РИП, а также другие заводы направляли своих специалистов в зону бедствия для проведения специальных исследований и предоставлении консультации.

Приняли участие в консервации четвёртого энергоблока и кубанские строители [9, л. 148]. Об одной из таких командировок стоит рассказать более подробно. В мае 1986 г. министерством транспортного строительства СССР перед Управлением № 157 была поставлена задача об организации и проведении работ по бурению горизонтальных скважин возле 4-го энергоблока Чернобыльской АЭС. Основной целью данного мероприятия являлась прокачка жидкого азота под днище разрушенного

реактора. Станки горизонтального бурения в это время находились в городах Сочи и Харькове. Начальнику сочинского участка была дана команда доставить необходимое оборудование на ЧАЭС. Эта работа была успешно выполнена. Станки из Сочи автотранспортом прибыли уже на пятые сутки после получения приказа. Вместе с ними приехала группа сочинских специалистов по горизонтальному бурению, которые вместе с рабочими из Москвы, Свердловска, Куйбышева, Харькова приступили к выполнению важного задания. Большой вклад в организацию и проведение буровых работ внёс руководитель сочинского участка – М. С. Арутюнян, награждённый впоследствии орденом «Знак Почёта» [20, т. 1, с. 37]. Сочинские строители проработали возле реактора около 10 дней и вернулись домой с солидными дозами облучения. [17, с. 2]. Уроженцы Краснодарского края были и в числе организаторов работ по ЛПА на ЧАЭС. Из их числа стоит выделить генерала армии В. И. Варенникова, а также В. К. Пикалова – начальника химических войск, удостоенного звания Героя Советского Союза [13, с. 1].

Подводя итоги, отметим, что кубанцы приняли самое активное участие в ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. Они были задействованы во всём широком спектре работ, включая самые опасные. Кубанцы, среди которых труженики предприятий, колхозов, представители научных коллективов, кадровые военные и резервисты были в числе тех, кто лопатами убирал радиоактивный графит, разгружал и доставлял материалы на ЧАЭС, возводил «саркофаг», проводил дезактивацию помещений атомной электростанции и населённых пунктов, строил Славутич, оказывал необходимую помощь жителям и организациям Украинской ССР. Часть из них за свой самоотверженный и опасный труд были награждены грамотами, денежными премиями, а впоследствии орденами и медалями. Сегодня многих ликвидаторов уже нет в живых, остальные же имеют серьёзные проблемы со здоровьем, бытовую неустроенность. Участие кубанцев в работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС вполне сопоставимо с подвигом их отцов и дедов в годы Великой Отечественной войны.

Бедая, случившаяся на Украине, была огромной. Она ворвалась неожиданно во многие семьи. Десятки тысяч жителей Киевской и Черниговской областей УССР, Гомельской области БССР вынужденно покинули свои родные места. Всего было эвакуировано около 135 тыс. чел. из районов, прилегающих к ЧАЭС. Кроме этого, около 400 тыс. жителей Киевской, Черниговской и др. областей Украины и 100 тыс. чел. из Белоруссии,

большинство которых составляли дети, были отправлены на лето 1986 г. в здравницы и пионерские лагеря других районов СССР [21].

Краснодарский край также принял жителей из пострадавших районов Украины и Белоруссии. Уже после 9 мая 1986 г. в Краснодаре стал заметен всё нарастающий поток беженцев и временных переселенцев. На базе банно-прачечного комплекса по ул. Володарского был создан специальный пункт дозиметрического контроля. Здесь у беженцев измеряли уровень радиации, мыли их, переодевали в новую одежду. Граждан, получивших наиболее высокие дозы, помещали в организованный при краевой больнице стационар. Некоторые из беженцев были поселены в дома Комсомольского микрорайона Краснодара [2, с. 2].

Помимо краевого центра жители пострадавших регионов приезжали и в другие города и районы края. Например, в Анапу они стали поступать уже в первых числах мая 1986 г. Со второй декады месяца их поток возрос: 12 мая в анапскую СЭС обратилось 13 чел., а на следующий – уже 51 чел. Всего здесь дозиметрия была сделана примерно 12 тыс. чел. в основном детям, прибывшим из Украины и Белоруссии [1, с. 2].

21 мая 1986 г. в Краснодаре на очередном заседании исполкома краевого Совета народных депутатов был рассмотрен вопрос и принято решение о размещении на территории Краснодарского края на летний период детей и родителей с детьми из Киевской, Черниговской областей Украинской ССР и Гомельской области Белорусской ССР. Как сообщал «Комсомолец Кубани», предполагалось принять 20 тыс. детей и взрослых [5, с. 1]. Они размещались в лучших пионерских лагерях, пансионатах и санаториях Анапы, Геленджика, Сочи, Туапсе, Армавира, Краснодара, а также Динского, Крымского, Темрюкского, Белореченского и других районов края. Так, многие здравницы города Геленджика были предоставлены труженикам Киевской области [12, л. 144]. А первый поезд с Украины прибыл в 20-х числах мая [5, с. 1]. На 24 мая насчитывалось около 1700 человек из пострадавших районов, в том числе 890 детей [5, с. 1].

В оздоровительном летнем сезоне с 30 мая по 1 сентября 1986 г. в Краснодарском крае отдохнули и поправили своё здоровье более 60 тыс. чел. из Киевской, Черниговской областей Украинской ССР, Гомельской области Белоруссии, в том числе 40,5 тыс. детей и школьников [7, л. 185]. По поручению краевого комитета КПСС совместным решением крайисполкома и крайсовпрофа для организации приёма, размещения, создания необходимых условий для отдыха детей и взрослых был создан оргкомитет. В его состав вошли представители партийных, советских, профсоюзных, комсомольских и хозяйственных органов. В районах раз-

мещения были созданы аналогичные оргкомитеты, которые возглавили местные партийные, советские и профсоюзные работники. Кроме того, за каждым районом были закреплены представители крайсовпрофа, врачи, технические инструктора труда. Управления, отделы краевого исполнительного комитета под непосредственным руководством зам. председателя Р. П. Степановой постоянно уделяли внимание организации питания, созданию необходимых условий для отдыха детей и взрослых [8, л. 33]. Здравницы, пионерские лагеря, лагеря труда и отдыха были укомплектованы в полном составе медицинскими, педагогическими кадрами, поварским и обслуживающим персоналом. Всего в обслуживании было занято более 6 тыс. чел. из них около 800 воспитателей, 690 поваров, 950 медицинских специалистов, более 300 врачей [8, л. 34]. К ним стоит добавить добровольных помощников: кубанских пионеров и школьников, комсомольцев и активистов Красного Креста. В здравницах, принимавших детей дошкольного возраста, были открыты детские кухни, приобретена необходимая посуда, пелёнки, игрушки, детские коляски, составлено соответствующее меню для детей до одного года, с года до 4 лет, с 4 до 7 лет, организован досуг [8, л. 34].

За активное участие и создание благоприятных условий для оздоровления родителей с детьми и школьников крайсовпроф наградил грамотами и поощрил денежными премиями обслуживающий персонал турбаз, пансионатов, лагерей, руководителей хозяйств, работников общественных организаций, отдельные совхозы, колхозы, предприятия. К октябрю 1986 г. в крае насчитывалось в пионерских лагерях и здравницах 8200 человек из Украины и Белоруссии, из которых 3900 детей [8, л. 35].

Не только санатории, пансионаты, пионерские лагеря Кубани приняли у себя жителей районов, подвергшихся радиоактивному загрязнению. Распахнули двери своих домов и гостеприимные кубанцы, которые разместили семьи из областей Украинской и Белорусской ССР на безвозмездной основе.

Жители и предприятия Краснодарского края приняли активное участие и в кампании по сбору денежных средств для пострадавших от аварии на ЧАЭС. В мае 1986 г. в Госбанке СССР был открыт специальный счёт для «чернобыльцев», получивший название «№ 904». На Кубани была развёрнута широкая пропагандистская кампания по сбору денежных средств в пользу пострадавших. По телевидению и радио, со страниц газет шли призывы перечислять деньги на счёт № 904. Практически все предприятия и организации края откликнулись на это обращение. На заводах и фабриках, в колхозах и институтах, в школах проходили митинги, собрания, на

которых говорилось об оказании материальной помощи чернобыльцам. Помимо этого многие кубанцы самостоятельно приносили в отделения Госбанка свои личные денежные средства на счёт № 904.

В кубанских архивах и в периодических изданиях края сохранились тысячи примеров оказания денежной помощи пострадавшим районам и людям. Так, в ГАКК имеется информация и о другом счёте, на который перечислялись деньги для жителей Украины. Это был фонд общества Красного Креста и Красного Полумесяца [11, л. 1]. Кубанцы внесли на данный счёт несколько сотен тысяч рублей.

Но всё же главным был «№ 904». Первое упоминание о счёте в кубанских краевых газетах, мы встречаем в «Комсомольце Кубани» за 15 мая 1986 г. [4, с. 1]. Здесь говорится о том, что коллектив краснодарского завода «Тензоприбор» решил выйти на работу в субботу, 17 мая. Деньги, заработанные в этот день, рабочие планировали перечислить в фонд помощи пострадавшим от аварии на ЧАЭС. Сохранилась информация и о том человеке, кто первым внёс свои сбережения на «чернобыльский счёт» в г. Краснодаре. Им стал А. М. Янко, который 14 мая перечислил 250 руб. Вот как это событие описывала «Советская Кубань»: «... в Краснодарское городское управление Госбанка, расположенное по улице Орджоникидзе, 39 пришёл старший специалист краевого агропромышленного комитета Андрей Маркович Янко и предложил перечислить из личных сбережений 250 рублей в фонд помощи чернобыльцам. Это был первый визит в горууправление, и его сотрудники открыли новый расчётный счёт за № 00904201. Андрею Марковичу выписали первую квитанцию. Через некоторое время в горууправление Госбанка вошла техслужащая гор. санэпидстанции Екатерина Ивановна Куц. Она перечислила в фонд пострадавшим 30 рублей» [16, с. 1].

Самым распространённым способом помощи «чернобыльцам» на Кубани было перечисление однодневного заработка, премий, личных средств, а также средств из фондов предприятий и организаций. Также организовывались благотворительные концерты, выставки, спортивные мероприятия, субботники, весь сбор от которых передавался в фонд «Чернобыля». Перечисляли свои сбережения рабочие и колхозники, служащие, спортсмены, интеллигенция, пенсионеры и даже школьники независимо от своего достатка и национальной принадлежности.

Акция по сбору материальной помощи для пострадавших продолжалась на Кубани с середины мая по декабрь 1986 г. Пик перечислений пришелся на летние месяцы. За это время сотни тысяч кубанцев внесли свои денежные средства. По нашим подсчётам предприятия и организаци-

ями Кубани, а также жителями Краснодарского края было перечислено в фонд помощи «чернобыльцам» несколько млн. руб. Например, к 21 июля 1986 г. только в Новороссийское отделение Госбанка на счёт № 904 было внесено 474 157 руб. 27 коп [3, с. 1]. Разными были и способы перечисления, и суммы денег, и возраст, но всеми этими людьми в трудные для страны дни овладело чувство сострадания: желание помочь попавшим в беду своим соотечественникам.

Несколько слов необходимо сказать о грузах, отправленных предприятиями и организациями Краснодарского края в адрес Чернобыльской АЭС. Это была в основном техника, строительные материалы, а также продовольствие. Все грузы доставлялись в зону бедствия в предельно сжатые сроки. В мае 1986 г. на ЧАЭС из Сочи автотранспортом уже на пятые сутки после получения указания были доставлены станки для горизонтального бурения [20, т. 1, с. 37].

В это же время получил ответственное задание и коллектив производственного комбината Новоросцемента: поставить на Украину высококачественный цемент. К 20 мая 1986 г. работники завода «Октябрь» отгрузили в Чернобыль первые 6 тыс. тонн столь необходимого материала.

Не осталось в стороне от беды и строительное объединение «Краснодаргорстрой», завод ОБД, которым летом 1986 г. Минпромстроем СССР была поручена ответственная работа по изготовлению и поставке в район ЧАЭС 40 комплектов специальных защитных сооружений [10, л. 250].

Грузы в адрес Чернобыльской АЭС поставлялись также предприятиями Армавира, Тихорецка, Майкопа и других населенных пунктов края. Отправляли свою продукцию кубанские колхозы и совхозы. Необходимые материалы и оборудование поставлялись с Кубани в Чернобыль без задержек в течение всего периода работ.

Огромной была моральная поддержка пострадавших регионов Украины и Белоруссии. Со страниц кубанских газет, по местному телевидению и радио выражались слова сочувствия, сострадания и соучастия. По всему краю в солидарность с народом Украины проводились митинги, благотворительные концерты, спортивные состязания, субботники, ярмарки и другие мероприятия, участие в которых приняли десятки тысяч кубанцев. Интеллигенция края также не осталась в стороне от беды. Примечательно в этом стихотворение Валентины Сааковой, напечатанное в газете «Трибуна» [19, с. 3].

Подводя итоги по вышесказанной проблеме, отметим, что тогда, в 1986-м авария на ЧАЭС сплотила, объединила, и, несомненно, сблизила

кубанцев с братским украинским народом. И эту героико-трагическую страницу нашей общей истории мы должны свято помнить.

Источники и литература

1. Адерёхин А. Куда дошли чернобыльские тучи // Комсомолец Кубани. 1990. 18 апреля.
2. Адерёхин А. Чернобыль и Кубань // Комсомолец Кубани. 1990. 7 января.
3. Белова В. Коснулось сердца каждого из нас // Новороссийский рабочий. 1986. 25 июля.
4. Вместе победим беду // Комсомолец Кубани. 1986. 15 мая.
5. Встретим, как родных // Комсомолец Кубани. 1986. 24 мая.
6. ГАКК. Ф. Р-687. Оп. 7. Д. 3794.
7. ГАКК. Ф. Р-1518. Оп. 3. Д. 1105.
8. ГАКК. Ф. Р-1518. Оп. 3. Д. 1106.
9. ГАКК. Ф. Р-1520. Оп. 4. Д. 1444.
10. ГАКК. Ф. Р-1520. Оп. 4. Д. 1443.
11. ГАКК. Ф. Р-1523. Оп. 1. Д. 606.
12. ГАКК. Ф. Р-1740. Оп. 3. Д. 2921.
13. Герои Чернобыля // Правда. 1986. 25 декабря.
14. Казанцев А. Символ мужества и братства // Блокнот агитатора. 1986. № 17. С. 22–28.
15. Малыгин М. Трагедия века // Военный вестник юга России. 2011. 23 апреля.
16. От чистого сердца // Советская Кубань. 1986. 16 мая.
17. От чистого сердца // Черноморская здравница. 1986. 19 июня.
18. Подвиг кубанцев-чернобыльцев / сост. В. П. Нелодоба. Краснодар, 1996.
19. Саакова В. Польшнула смертью сила злобная... // Трибуна. 1986. 14 июня.
20. Чернобыль. Долг и мужество / сост. А. А. Дьяченко. М., 2001.
21. The Chernobyl' accident: social and political implications. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.foia.cia.gov/Reagan/19871201a.pdf> (дата обращения: 15.01.2013)

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АКВ – Азовское казачье войско.
ВНЗ – Вищий навчальний заклад.
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук.
ВЦИК – Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет
ГАКК – Государственный архив Краснодарского края.
Д.и.н. – доктор исторических наук.
ЗМІ – Засоби масової інформації.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.
ИИФЭ НАНУ, ІМФЕ НАНУ, – Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М. Рыльского Национальной Академии наук Украины, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.
ИТУАК – Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.
КГИАМЗ – Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник имени Е. Д. Фелицына.
КГУКИ – Краснодарский государственный университет культуры и искусств.
К.и.н. – кандидат исторических наук.
ККВ – Кубанское казачье войско.
КубГУ – Кубанский государственный университет
ЛЕУАК – Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии.
М.н.с. – Младший научный сотрудник.
НАНУ – Національна академія наук України.
НВО – Натухайский военный округ.
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка.
ПОКМ – Полтавський обласний краєзнавчий музей.
ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи.
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.
СкВО – Северо-Кавказский военный округ.
С.н.с. – старший научный сотрудник.
УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква.
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
ЧКВ – Черноморское казачье войско.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бондаренко Владимир Игоревич – аспирант кафедры новейшей отечественной истории КубГУ, *bondarenko89@list.ru*

Бондаренко Галина Борисовна – к. и. н., ведущий научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, Президент Национальной ассоциации украинистов, *г. Киев, Украина, kontekst@ukr.net*

Бороденко Елена Анатольевна – аспирантка кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко, *г. Полтава, Украина.*

Боряк Елена Александровна – д. и. н., ведущий научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, *г. Киев, Украина.*

Боса Любовь Григорьевна – к. и. н., с. н. с. Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, *г. Киев, Украина. bosal@ukr.net*

Брехуненко Виктор Анатольевич – д. и. н., зав. отделом Института украинской археологии та источниковедения имени М. С. Грушевского НАНУ, профессор кафедры истории Национального университета «Киево-Могилянская Академия», *г. Киев, Украина, wbrekhunenko@ukr.net*

Брылова Лилия Юрьевна – преподаватель Детской художественной школы станицы Ленинградской, соискатель кафедры теории и истории культуры КГУКИ, *ст. Ленинградская Краснодарского края, Россия, Liliya9182745589@nail.ru*

Васянович Александр Александрович – к. и. н. научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, *г. Киев, Украина.*

Ващенко Иван Иванович – зав. отделом Краснодарского художественного музея им. Ф. А. Коваленко, эксперт Министерства культуры РФ по художественным ценностям, *г. Краснодар, Россия, Vachenko-Krd@yandex.ru*

Гангур Наталья Александровна – д. и. н., профессор кафедры теории и истории культуры КГУКИ, *г. Краснодар, Россия. gansko@mail.ru*

Грибовский Владислав Владимирович – к. и. н., докторант Института украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, *г. Киев, Украина, nigradyu@ukr.net*

Грушевский Дмитрий Владимирович – аспирант КГУКИ, *г. Краснодар, Россия.*

Дудко Виктор Иванович – кандидат филологических наук, с. н. с. Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАНУ, *г. Киев, Украина, vd132@bigmir.net*

Есипенко Дмитрий Александрович – м. н. с. Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАНУ, г. Киев, Украина.

Задунайский Вадим Васильевич – д. и. н., профессор Донецкого национального университета, г. Донецк, Украина.

Исакова Инна Анатольевна – аспирант исторического факультета Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, г. Каменец-Подольский, Украина, inna_isa@ukr.net

Кираль Сидор Степанович – доктор филологических наук, профессор кафедры украинского, английского и латинского языка им. М. Драг-Хмары Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, г. Киев, Украина.

Курочкин Александр Владимирович – д. и. н., профессор, главный научный сотрудник ИИФЭ НАНУ, г. Киев, Украина, alex-kuro@yandex.ua

Машталир Андрей Иванович – аспирант исторического факультета Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, г. Каменец-Подольский, Украина, mashtalir-andrii@bk.ru

Овчинников Сергей – протоиерей, войсковой священник Кубанского войскового казачьего общества, настоятель Свято-Ильинского храма, г. Краснодар, Россия, ilyinka1007@ Rambler.ru

Петренко Евгений Демьянович – к. и. н., доцент университета «Украина», г. Киев, Украина.

Петренко Иван Евгеньевич – аспирант Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко, г. Киев, Украина, vnpetrenko@yandex.ru

Сазонова Светлана Евгеньевна, к. и. н., старший преподаватель кафедры всеобщей и региональной истории Армавирской государственной педагогической академии, учитель истории средней школы № 15 г. Армавира, г. Армавир, Россия, sa_veta@mail.ru

Самовтор Сергей Владимирович – к. и. н. главный специалист ГАКК, г. Краснодар, Россия sergej-samovtor@yandex.ru

Сергийчук Владимир Иванович, д. и. н., профессор Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко, г. Киев, Украина.

Сиренко Сергей Васильевич – ведущий искусствовед Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, г. Киев, Украина, serj_sirenko@ukr.net

Скибицкая Ирина Михайловна – к. и. н., председатель Краснодарской краевой общественной организации «Содружество Кубань-Украина», г. Краснодар, Россия, kroje@mail.ru

Слуцкий Аркадий Иосифович – кандидат педагогических наук, профессор КГУКИ, член НТШ, г. Краснодар, Россия, aiskiev@yandex.ru

Старостин Валентин Сергеевич – аспирант Национального горного университета, *г. Днепрпетровск, Украина. arhiviu@ukr.net*

Тоичкин Денис Витальевич – к. и. н., с. н. с. отдела специальных отраслей исторической науки и электронных информационных ресурсов Института истории Украины НАНУ, *г. Киев, Украина, denisvt@uandex.ua*

Федина Алла Ивановна – кандидат культурологии, *г. Краснодар, Россия, a_fedina@mail.ru*

Федина Татьяна Юрьевна – к. и. н., *г. Краснодар, Россия, fedinati@rambler.ru*

Фролов Борис Ефимович – с. н. с. отдела истории и этнографии КГИАМЗ, *г. Краснодар, Россия.*

Хоптяр Алла Александровна – преподаватель кафедры английского языка Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, *г. Каменец-Подольский, Украина, alla.khortyur@mail.ru*

Чёрный Владимир Иванович – к. и. н., профессор, заведующий кафедрой новейшей отечественной истории КубГУ, *г. Краснодар, Россия.*

Чернышов Алексей Витальевич – с. н. с. отдела истории и этнографии КГИАМЗ, *г. Краснодар, Россия.*

Чёрная Марина Николаевна – преподаватель кафедры украинского литературоведения факультета филологии и журналистики Херсонского государственного университета, *г. Херсон, Украина.*

Чумаченко Виктор Кириллович – кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой русского языка и литературы КГУКИ, председатель кубанского отделения НТШ, *г. Краснодар, Россия. vchum@rambler.ru*

Шаповал Лариса Ивановна – к. и. н., доцент кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко, *г. Полтава, Украина, sharovallar@ukr.net*

Шарапова Марина Владимировна – научный сотрудник КГИАМЗ, *г. Краснодар, Россия.*

На 1-й стр. обложки: фрагмент картины Н. Пимоненко, «Сенокос».
На 2-й стр. обложки: фото О. В. Курочкина.
В оформлении обложки использованы работы народного мастера декоративно-прикладного искусства Галины Васильевны Палыцы ст. Тбилисская, Краснодарского края.

Научное издание

КУБАНЬ-УКРАИНА: ВОПРОСЫ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Выпуск VII

Редактор Д. В. Грушевский
Художник Р. А. Селезнев
Технический редактор В. П. Профатиллов
Корректор М. В. Скибицкий
Компьютерная вёрстка Р. А. Селезнев

Подписано к печати 25.04.2013. Формат 60×84 1/16.

Гарнитура Таймс.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. п.л. 33,15. Уч.-изд. л. 25,5.

Тираж 500 экземпляров. Заказ № 13157.

Отпечатано с оригинал-макета в издательстве «ЭДВИ»:
350012, Краснодар, ул. Лукьяненко, 95/3,
e-mail: info@edvi.ru

